

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОСТЕЦЬКИЙ ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ

УДК 338.24:338.43

ДИСЕРТАЦІЯ

**НОВІТНЯ ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ
АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ**

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління
національним господарством
Галузь знань – економічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Я. І. Костецький

*Згодом згідно з дійсними
з іменами та підписами
дисертації
подаю до
Вченої секції*

Науковий консультант:

Петро Романович
Щуцентайло Петро Романович,
доктор економічних наук, професор

Відома М.О.

Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Костецький Я. І. Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Тернопільський національний економічний університет Міністерства освіти і науки України, Тернопіль, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячене обґрунтуванню теоретичних і методологічних засад та вироблення практичних рекомендацій щодо формування й забезпечення ефективного і конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору національної економіки.

Розроблення новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України дало змогу сформулювати методологічні, науково-теоретичні і практичні висновки та рекомендації для вирішення актуальної проблематики представленої завданнями і метою дисертаційної роботи.

У дисертаційній роботі запропоновано інтерпретацію новітньої парадигми розвитку аграрного сектору країни, яка передбачає розробку системи конкретних пріоритетних напрямків перетворень чи трансформацій сучасної аграрної політики, зміну механізмів управління аграрним сектором з переорієнтацією його функціонування на засади сталого розвитку, що передбачає зміщення акцентів з інтенсивних факторів економічного зростання на збалансоване поєднання виробничої діяльності, покращення матеріального добробуту, захисту природного середовища та забезпечення соціальної рівності і справедливості.

Визначено особливості процесів трансформації форм власності і господарювання в аграрному секторі економіки, зумовлені впливом особливих неформальних правил інституційного середовища сільських територій. Виявлено значний вплив в сільській місцевості сформованих формальних інститутів і неформального інституціонального спадщини на розвиток і функціонування господарських укладів. Показано, що цей вплив

обумовлено високою стійкістю і великою роллю неформальних правил в інституційному середовищі сільських територій, підвищеної консервативністю і прихильністю сільського населення традиціям, звичаям. Виявлено та систематизовано умови і чинники, що обумовлюють специфіку (стійкість і значимість) неформальним інститутів аграрного сектору економіки.

Обґрунтовано необхідність розвитку багатуукладності в аграрному секторі та підвищення функціональної ролі аграрного сектору як головного напрямку сталого розвитку сільських територій. Показано, що комплексний багатофункціональний розвиток аграрного сектору дозволяє забезпечити стійкість і конкурентоспроможність сільських територій за рахунок більш повної реалізації ресурсного потенціалу у сільській місцевості.

Наголошено, що державне регулювання аграрної сфери є необхідною складовою ефективного функціонування сільськогосподарського виробництва і являє собою взаємопов'язане поєднання економічних регуляторів (цін, фінансово-кредитних інструментів, державних інтервенцій, державних програм розвитку), націлених на розширення збуту сільгосппродукції на внутрішньому ринку через підвищення економічної доступності продовольства; стимулювання виробництва вітчизняної аграрної продукції, вирішення проблем продовольчої безпеки країни і детермінують розробку відповідної національної доктрини.

На підставі теоретичного узагальнення результатів досліджень і вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо розробки стратегії економічного розвитку удосконалено теоретичні основи розробки стратегії ефективного господарювання та землекористування.

Доведено, що складна ситуація в аграрному секторі економіки викликана не стільки внаслідок системних криз у національній економіці чи нестабільністю політичної ситуації в країні, а слабким державним регулюванням, що призвело до диспаритету цін, диспропорцій виробництва і, як наслідок, низьких доходів, що призвело до значного зниження

ефективності функціонування аграрних виробників та галузі в цілому.

Оцінка рівнів рентабельності і тенденцій їх зміни характеризується значними диспропорціями в рентабельності окремих видів продукції сільського господарства і його окремих галузей. У зв'язку з цим, необхідна комплексна і цілеспрямована державна підтримка, яка може реалізуватися через кілька схем, найбільш пріоритетною серед яких в сучасних умовах є підтримка безпосередньо аграрного виробництва через встановлення паритетних (ефективних) цін. У розробці конкретних механізмів реалізації цього процесу необхідно враховувати досвід розвинених країн і конструктивно адаптувати його у вітчизняну практику.

Характер інституційного середовища аграрного сектору економіки багато в чому зумовлюється особливостями неформальних інститутів, їх специфічною роллю у формуванні інституційного середовища сільського господарства. Відмічено, що неформальні інститути, до яких відносяться традиції, звичаї, етичні і соціальні норми та правила формуються в ході історичного розвитку, еволюціонують дуже повільно, проте мають вирішальний вплив на стан аграрного сектору. Неформальні інститути аграрної економіки вступають в протиріччя з інститутами формальними, істотно стримують розвиток нових форм господарювання, впровадження організаційних інновацій і зростання ефективності сільськогосподарського виробництва загалом. Зазначено, що проведення реформ в аграрному секторі не повинно ігнорувати історично сформоване у сільських регіонах неформальне інституціональне середовище.

Специфічність інституційного середовища аграрної економіки формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Саме набір цих факторів, їх певне поєднання визначають спрямованість і зміст інституційного середовища, тобто можливість формування інституційного середовища в різних альтернативних варіантах, відповідно, цим визначаються різні можливі варіанти організаційно-економічного розвитку самого сільського господарства і сільського розвитку в цілому.

Обґрунтовано пріоритетні заходи державного регулювання спрямовані на усунення подальшої деградації людського фактора аграрного виробництва, що полягає у знеціненні праці сільських мешканців, зайнятих у сільськогосподарському виробництві; зниженні якості та рівня життя, демографічної ситуації сільського населення, зменшенні кількості робочих місць та зайнятості на селі, скороченні аграрного ринку праці, погіршенні стану соціальної інфраструктури сільських територій.

Обґрунтовано пропозиції щодо переходу вітчизняного аграрного сектору до активної експортної стратегії, визначено роль зазначеного напрямку як одного з найбільш перспективних чинників забезпечення продовольчої безпеки і незалежності країни. Зокрема, у цьому напрямку запропоновано посилення експортного потенціалу щодо продукції з більш глибоким ступенем переробки та доданої вартості, залучення вітчизняних та іноземних інвестиційних ресурсів у галузь сільського господарства і харчової промисловості.

Встановлено, що організаційно-економічний механізм екологізації аграрного виробництва повинен включати у себе комплекс необхідних заходів для переходу аграрних формувань на екологічні методи господарювання. Уточнено сутність екологізації і зміст поняття еколого-економічної ефективності аграрного виробництва, окреслено роль і місце екологічних чинників у сталому розвитку сільського господарства, показано взаємозв'язок еколого-економічної ефективності використання земельних ресурсів та сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Доведено, що в теперішніх умовах економія невідновних ресурсів стає набагато вигіднішою, ніж подальше нарощування обсягів їх виробництва, тому ресурсозбереження є основним напрямком розвитку сучасного сільськогосподарського виробництва. Наголошено на необхідності застосування альтернативних способів ведення сільського господарства, що дозволить в комплексі вирішувати природоохоронні та екологічні проблеми. До таких заходів відноситься екологізація виробництва – створення

екологічних господарств, які працюють у суворій відповідності зі стандартами екологічного аграрного виробництва. Цей спосіб виробництва дозволить максимально використовувати власні ресурси підприємства, забезпечувати відтворення якості ґрунту, створить умови для ощадного ставлення до землі як до головного засобу виробництва.

Дано комплексну оцінку рівня продовольчої безпеки країни, визначено ступінь продовольчої незалежності за основними видами продуктів харчування, рівень економічної доступності продовольства для населення, проведений аналіз пріоритетних галузей аграрного виробництва. В результаті порівняльного аналізу практики забезпечення продовольчої безпеки окремих країн виявлені найбільш слабкі сторони і потенційні переваги вітчизняного агросектору.

Для об'єктивної оцінки стану продовольчої забезпеченості країни використано систему показників, що дозволило комплексно розглянути її у динаміці: рівень самозабезпечення країни продовольством, незалежність її продовольчого постачання; розміри стратегічних і оперативних продовольчих запасів відповідно до нормативних потреб; рівень виробництва харчових продуктів, особливо базових їх видів, в розрахунку на душу населення; рівень споживання найбільш життєво важливих харчових продуктів; рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій населення; стабільність і доступність цін на основні види продовольства; якість і екологічність харчових продуктів.

Констатовано, що одним з найважливіших аспектів підвищення продовольчої безпеки країни є підвищення якості та безпеки продуктів харчування. У зв'язку з цим акцентовано, що держава повинна сприяти впровадженню сучасних методів управління якістю, створювати систему відповідальності і мотивації за випуск якісної продукції, організувати інформаційне, методичне та нормативне забезпечення системи прийняття рішень, підвищення кваліфікації працівників тощо.

Результати ринкових перетворень зумовили необхідність

кардинального перегляду теоретичних поглядів на економічну природу податків в аграрному секторі економіки. Оподаткування є найважливішим інструментом участі держави в регулюванні і підтримці сільського господарства, забезпеченні стійкості розвитку виробництва і сільської місцевості. Зазначено, що система оподаткування аграрного бізнесу є неефективною з огляду навантаження на сільськогосподарських товаровиробників та перебуває у процесі постійної трансформації. З метою стабілізації податкової політики у відповідності до сучасних вимог фіскальної ефективності й справедливості запропоновано напрями удосконалення системи оподаткування виробників сільськогосподарської продукції різних форм господарювання із застосуванням досвіду країн ЄС.

Ідентифіковано, що вищезазначені теоретико-методологічні рекомендації можуть стати основою для узгодження дій органів влади і суб'єктів господарювання щодо розбудови системи коротко-, середньо- та довгострокових цілей розвитку інституціонального середовища в аграрному секторі економіки, гармонізації стратегічних цілей розвитку країни та пріоритетів регіонального розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх факторів впливу задля реалізації розширеного розвитку галузі.

Практичне значення одержаних у дисертаційній роботі результатів можуть бути використані для вирішення прикладних проблем забезпечення стратегії розвитку аграрного сектору економіки України.

Теоретико-методологічні та організаційно-практичні положення, викладені у дисертації, доведені до рівня практичних рекомендацій та використані у діяльності державних інституцій, громадських об'єднань, суб'єктів господарювання, зокрема: Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин, Відділенні аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України, Департаменту агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації, Всеукраїнської громадської організації «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України», громадської організації

«Інноваційна кооперативна асоціація», Кооперативного об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Файні газди», Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН, Приватного підприємства «Орендне підприємство «Іванівське».

Ключові слова: аграрний сектор, сільське господарство, продовольча безпека, стратегія, механізми, національне господарство, концепція, управління, удосконалення.

ABSTRACT

Kostetsky Y.I. Modern paradigm of development of the agrarian sector of Ukraine. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Economics degree in specialty 08.00.03 – Economy and Management of National Economy. – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2019.

The dissertation research is devoted to substantiation of theoretical and methodological bases and development of practical recommendations on formation and maintenance of effective and competitive development of agrarian sector of national economy.

The development of the modern paradigm for the development of the agrarian sector of Ukraine made it possible to formulate methodological, practical, scientific and theoretical conclusions and recommendations for solving topical problems presented by the tasks and the purpose of the dissertation.

The interpretation of the modern paradigm for the development of the agricultural sector of the country, which involves the development of a system of specific priority directions of changes or transformations of modern agrarian policy, change of mechanisms of management of the agricultural sector with reorientation of its functioning on the principles of sustainable development, is proposed in the dissertation. It involves shifting the focus from intense factors of economic growth to a balanced mix of productive activities, improving material well-being, protecting the environment, and ensuring social equality and justice.

The peculiarities of the processes of transformation of forms of ownership and management in the agrarian sector of the economy, determined by the influence of special informal rules of the institutional environment of rural territories, are determined. Significant influence in the countryside of the established formal institutes and informal institutional heritage on the development and functioning of economic structures has been revealed. It is shown that this influence is caused by high stability and a large role of informal rules in the institutional environment of rural territories, enhanced by the conservativeness and

commitment of the rural population to the traditions, customs. The conditions and factors that determine the specificity (stability and significance) of informal institutes of the agricultural sector of the economy are identified and systematized.

The necessity of development of multi-complexity in the agricultural sector and enhancement of the functional role of the agricultural sector as the main direction of sustainable development of rural territories is substantiated. It is shown that complex multifunctional development of agrarian sector allows to ensure sustainability and competitiveness of rural territories at the expense of full realization of resource potential in rural areas.

It is emphasized that state regulation of the agrarian sector is a necessary component for the effective functioning of agricultural production and is an interconnected combination of economic regulators (prices, financial and credit instruments, government interventions, state development programs) aimed at expanding sales of agricultural products in the domestic market availability of food; stimulating the production of domestic agricultural products, addressing the food security of the country, and determine the development of appropriate national doctrine.

Theoretical bases of development of strategy of effective management and land use are improved on the basis of theoretical generalization of results of researches and studying of domestic and foreign experience on the development of strategy of economic development.

It is proved that the difficult situation in the agrarian sector of the economy is caused not so much by the systemic crises in the national economy or by the instability of the political situation in the country, but by weak state regulation, which led to price disparities, production imbalances and, as a consequence, low incomes, which led to significant reducing the efficiency of functioning of agricultural producers and the industry as a whole.

Estimation of profitability levels and trends of their change is characterized by significant disparities in the profitability of certain types of agricultural products and its individual industries. In this regard, complex and purposeful state

support is needed, which can be implemented through several schemes, the most priority of which is to support directly agrarian production in modern conditions through by establishing parity (efficient) prices. It is necessary to take into account the experience of developed countries in the development of specific mechanisms for the implementation of this process and constructively adapt it to domestic practice.

The nature of the institutional environment of the agricultural sector of the economy is largely determined by the peculiarities of informal institutions, their specific role in shaping the institutional environment of agriculture. It is noted that informal institutions, to which traditions, customs, ethical and social norms and rules are formed during the course of historical development, evolve very slowly, but have a decisive influence on the state of the agricultural sector. Informal institutes of agrarian economy are at odds with formal institutes, substantially holding back the development of new forms of management, introducing organizational innovations and increasing the efficiency of agricultural production in general. It was noted that the reform of the agricultural sector should not ignore the historically formed informal institutional environment in rural areas.

The specificity of the institutional environment of the agrarian economy is shaped by the influence of both objective and subjective factors. It is the set of these factors, their particular combination that determines the orientation and content of the institutional environment, that is, the ability to form an institutional environment in different alternatives, respectively, the various possible organizational and economic development of agriculture and rural development are determined as a whole.

Priority measures of state regulation aimed at eliminating the further degradation of the human factor of agricultural production, which is to depreciate the labour of rural residents engaged in agricultural production, are substantiated; reduction of quality and standard of living, demographic situation of rural population, reduction of jobs and employment in the countryside, reduction of the agrarian labour market, deterioration of the social infrastructure of rural areas.

Proposals for transition of the domestic agrarian sector to an active export strategy are substantiated, the role of this direction as one of the most promising factors of ensuring food security and independence of the country is determined. In particular, in this direction it is proposed to increase export potential for products with deeper processing and value added, to attract domestic and foreign investment resources in agriculture and food industry.

It is established that the organizational and economic mechanism of greening agricultural production should include a set of necessary measures for the transition of agricultural formations to environmental management methods. The essence of greening and the content of the concept of ecological and economic efficiency of agrarian production are clarified, the role and place of environmental factors in the sustainable development of agriculture are outlined and the relationship between the ecological and economic efficiency of the use of land resources and the sustainable development of agricultural production are shown.

It is proved that saving of non-renewable resources becomes much more profitable in the present conditions than further increase of their production volumes, therefore resource saving is the main direction of development of modern agricultural production.

The necessity to use alternative methods of agriculture is emphasized, which will allow to solve environmental and ecological problems in the complex. Such measures include the greening of production – the creation of ecological farms that operate in strict accordance with the standards of ecological agricultural production. This method of production will maximize the use of the enterprise's own resources, ensure the reproduction of soil quality and create conditions for a saving attitude to the land as the main means of production.

A comprehensive assessment of the level of food security of the country is given; the degree of food independence by major types of foodstuffs and the level of economic accessibility of food for the population are determined, the analysis of priority branches of agricultural production is conducted. The weaknesses and potential benefits of the domestic agro-sector are revealed in the result of

comparative analysis of practice of the food security practices of individual countries.

A system of indicators was used for objective assessment of the state of food security of the country, which allowed to consider it in dynamics: the level of self-sufficiency of the country by food, the independence of its food supply; sizes of strategic and operational food stocks in accordance with regulatory needs; the level of production of food products, especially their basic types, per capita; the level of consumption of the most vital foods; the level of physical and economic availability of food for different categories of population; the stability and affordability of prices for the main types of food; quality and environmental friendliness of food.

It is stated that one of the most important aspects of improving the food security of the country is improving the quality and safety of food. In this regard, it is emphasized that the state should promote the implementation of modern methods of quality management, create a system of responsibility and motivation for the production of quality products and organize information, methodological and regulatory support of the decision-making system and training of employees, etc.

The results of market transformations led to the need for a radical revision of the theoretical views on the economic nature of taxes in the agricultural sector of the economy. Taxation is the most important instrument of government involvement in regulating and supporting agriculture, ensuring the sustainability of production and rural development. It is noted that the system of taxation of agrarian business is inefficient in view of the burden on agricultural producers and is in the process of constant transformation. The directions of improvement of the taxation system of agricultural producers of different forms of economic activity with application of the experience of EU countries are proposed in order to stabilize the tax policy in accordance with the modern requirements of fiscal efficiency and fairness.

It is identified that the above-mentioned theoretical and methodological

recommendations can form the basis for coordination of actions of the authorities and economic entities on the development of a system of short-, medium- and long-term goals for the development of the institutional environment in the agricultural sector of the economy, harmonization of strategic goals for the development of the country and priorities for regional development taking into account internal and external factors of influence for realization of the expanded development of the branch.

The practical significance of the obtained results in the dissertation can be used to solve the applied problems of providing a strategy for the development of the agricultural sector of the Ukrainian economy.

Theoretical, methodological, organizational and practical provisions are outlined in the dissertation, brought to the level of practical recommendations and used in the activity of state institutions, public associations, economic entities, in particular: Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on the issues of Agrarian Policy and Land Relations, Branches of Agrarian Economics and Food of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Department of Agro-industrial Development of Ternopil Regional State Administration, All-Ukrainian Public Organization “National Association of Agricultural Advisory Services of Ukraine”, Cooperative association of agricultural service cooperatives “Fine Gazda”, Ternopil State Agricultural Research Station of the Institute of Feed and Agriculture of Podillia of NAAS, Private enterprise “Lease enterprise “Ivanivske”.

Key words: paradigm, agrarian sector, national economy, institutional environment, strategy, concept, management, agricultural business, food security, environmentalization, digitalization, smart specialization.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Костецький Я. І. Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України: теорія і практика : монографія. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2017. 356 с. (20,7 д. а.).

2. Костецький Я. І. Організаційні питання статистичного дослідження залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України. Проблеми і перспективи розвитку статистики, аудиту та економічного аналізу : монографія / за ред. В. А. Дерія. Тернопіль : Крок, 2016. С. 34–48 (0,76 д. а.).

3. Костецький Я. І. Ефективність використання ресурсів фермерських господарств. Вісник Харківського національного аграрного університету. Серія «Економіка АПК і природокористування». 2007. № 3. С. 80–84 (0,47 д. а.).

4. Костецький Я. І. Кредитування – чинник прискорення інноваційного розвитку АПК. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2007. №6 (99). Т 2. С. 28–30 (0,39 д. а.).

5. Костецький Я. І. Удосконалення організаційних форм підприємництва в АПК. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2007. №4 (35). Т. 9. Ч. 2. С. 123–127 (0,42 д. а.).

6. Костецький Я. І. Кооперація – магістральний шлях розвитку фермерських господарств. Таврійський науковий вісник : зб. наук. праць. 2007. Вип. 51. С. 150–154 (0,43 д. а.).

7. Костецький Я. І. Розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності сільськогосподарських формувань Тернопільської області. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2008. Т. 10. №1 (36). Ч. 1. С. 174–179 (0,55 д. а.).

8. Костецький Я. І., Костецький І. І. Перспективи розвитку суб'єктів господарювання в аграрному секторі. Економіка: проблеми теорії та практики. 2008. Вип. 237. Т. 5. С. 1314–1320 (Особистий внесок автора:

окреслено напрями трансформації особистих селянських господарств) (0,28 д. а.).

9. Костецький Я. І. Менеджмент витрат у сільському господарстві. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2009. № 3. Т. 1. С. 119–121 (0,39 д. а.).

10. Костецький Я. І. Проблеми інформаційного забезпечення системи управління АПК. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2009. Вип.142. Ч. 1. С. 104–109 (0,54 д. а.).

11. Костецький Я. І. Особливості аналізу фінансового стану аграрного підприємства. Економіка: проблеми теорії та практики. 2009. Вип. 256. Т. 2. С. 392–398 (0,52 д. а.).

12. Костецький Я. І. Проблеми та тенденції розвитку інвестиційної діяльності підприємств АПК регіону. Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Серія: Економічні науки. 2009. Вип. 3 (16). С. 251–255 (0,45 д. а.).

13. Костецький Я. І. Еколого-економічні проблеми розвитку АПК регіону. Інноваційна економіка. 2009. № 1 (11). С. 294–298 (0,51 д. а.).

14. Костецький Я. І. Екологічні проблеми розвитку АПК Тернопільської області. Агроінком. 2009. № 1. С. 47–50 (0,47 д. а.).

15. Костецький Я. І., Горішна Ю. Є. Економіко-статистичний аналіз прибутку сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2011. Вип. 27. Ч. II. С 44–48 (Особистий внесок автора: визначено основні чинники, що формують прибуток сільськогосподарського підприємства) (0,27 д. а.).

16. Костецький Я. І. Ефективність інноваційно-інвестиційних процесів аграрного виробництва. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2012. №1 (51). Т. 14. Ч. 1. С. 328–333 (0,54 д. а.).

17. Костецький Я. І. Рентабельність як показник ефективності сільськогосподарського виробництва. Інноваційна економіка. 2012 . № 2 (28). С. 98–101 (0,45 д. а.).

18. Костецький Я. І. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. Сталий розвиток економіки. 2012. № 2 (12). С. 162–165 (0,43 д. а.).

19. Костецький Я. І. Факторний аналіз рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз: зб. наук. праць. 2012. Вип. 10. Ч 4. С. 179–181 (0,38 д. а.).

20. Костецький Я. І. Інтенсифікація тваринництва та його економічна ефективність. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Економічні науки. 2012. Т. XV. № 2. С. 106–110 (0,40 д. а.).

21. Костецький Я. І. Статистичний аналіз витрат виробництва і собівартості продукції в аграрному секторі. Наукові праці Полтавської аграрної академії. Серія: Економічні науки. 2012. Вип. 2 (5). Т. 2. С. 145–150 (0,44 д. а.).

22. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Актуальні питання удосконалення економічного аналізу діяльності аграрних підприємств регіону. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2012. Т. 14. № 4 (54). С. 245–248 (Особистий внесок автора: визначено особливості аналізу діяльності аграрних підприємств) (0,18 д. а.).

23. Костецький Я. І., Лизуник М. Б., Пухальська Н. Б. Ефективна податкова система – запорука земельної реформи. Науковий вісник Луганського національного аграрного університету. Серія: Економічні науки. 2013. № 44. С. 200–205 (Особистий внесок автора: проаналізовано сучасний стан оподаткування сільськогосподарських підприємств) (0,16 д. а.).

24. Костецький Я. І. Статистичний аналіз ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Інноваційна економіка. 2013. № 2 (40). С. 338–341 (0,52 д. а.).

25. Костецький Я. І., Бойко В. М. Сучасний менеджмент агроформувань та його раціональна організація. Економіка і управління. 2013. № 4 (60). С. 59–65 (Особистий внесок автора: визначено особливості менеджменту суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки) (0,23 д. а.).

26. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Аналіз сучасного стану ресурсного потенціалу регіону (Тернопільської області). Проблеми теорії та методології

бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2013. Вип. 2 (26). С. 163–170 (Особистий внесок автора: проаналізовано стан та динаміку ресурсного потенціалу регіону) (0,20 д. а.).

27. Костецький Я. І. Факторний аналіз прибутку аграрних підприємств. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. 2013. № 2 (22). Т. 4. С. 162–170 (0,42 д. а.).

28. Костецький Я. І., Новак Н. Є. Удосконалення управління та аналізу фінансових ресурсів аграрних підприємств. Сталий розвиток економіки. 2014. № 2 (24). С. 147–152 (Особистий внесок автора: проведено аналіз фінансових ресурсів аграрних підприємств регіону) (0,24 д. а.).

29. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Проблеми та перспективи інвестиційного розвитку регіонального АПК. Вісник Львівського національного аграрного університету. 2014. № 21 (1). С. 256–264 (Особистий внесок автора: визначено проблеми інвестиційної активності регіону) (0,27 д. а.).

30. Костецький Я. І., Пухальська Н. Б. Функціонування фермерських господарств: сучасний стан, проблеми і перспективи. Вісник Хмельницького національного університету. 2014. № 3. Т. 3. С. 109–112 (Особистий внесок автора: проведено аналіз показників діяльності фермерських господарств) (0,22 д. а.).

31. Костецький Я. І. Аналіз матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки. Сталий розвиток економіки. 2015. № 2 (27). С. 257–262 (0,52 д. а.).

32. Костецький Я. І. Прибуток як основне джерело стабільності розвитку сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз: зб. наук. праць. 2015. Т. 19. № 2. С. 85–90 (0,46 д. а.).

33. Костецький Я. І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Інноваційна економіка. 2016. № 1-2 (61). С. 217–222 (0,52 д. а.).

34. Костецький Я. І. Реалізація відносин власності на землю в умовах багатоукладності аграрного сектора економіки. Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. 2016. № 2. Т. 21. С. 29–33 (0,48 д. а.).

35. Костецький Я. І. Вплив глобалізації на трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 6. Ч. 2. С. 28–31 (0,46 д. а.).

36. Костецький Я. І., Пуцентейло П. Р. Інституціональне середовище та інституції функціонування аграрного сектору України в умовах трансформаційних процесів. Інноваційна економіка. 2017. № 7–8 (70). С. 28–38 (Особистий внесок автора: визначено особливості формування інституційного середовища аграрного сектору країни) (0,26 д. а.).

37. Костецький Я. І., Пуцентейло П. Р. Теоретико-методологічні підходи до трактування категорії «організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки». Сталий розвиток економіки. 2017. № 3 (36). С. 5–15 (Особистий внесок автора: проаналізовано різні підходи до визначення поняття «організаційно-економічний механізм») (0,25 д. а.).

38. Kostetsky Y. Agrarian sector of Ukraines economy: essential characteristics. Paradigm of knowledge Multidisciplinary Scientific Journal. 2017. №5 (25). P. 22–36 (0,68 д. а.).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

39. Костецький Я. І., Костецький І. І. Аналіз стану тваринництва в Тернопільській області. Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Чортків, 23 лист. 2006 р.). Чортків, 2006. С. 197–199 (Особистий внесок автора: визначено тенденції розвитку тваринництва у регіоні) (0,12 д. а.).

40. Костецький Я. І. Статистичні прийоми в аналізі собівартості продукції. Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 18 трав. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 99–101 (0,15 д. а.).

41. Костецкий Я. И. Рыночная трансформация хозяйственных структур в агропромышленном комплексе. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 5 междунар. науч.-

практ. конф. (Гомель, 29–30 нояб. 2007 г.). Гомель, 2007. С. 214–216 (0,14 д. а.).

42. Костецкий Я. И. Эффективность функционирования хозяйств населения в аграрном секторе региона. Перспективные направления развития отраслей АПК и повышения эффективности научного обеспечения агропромышленного производства: материалы I всеукр. науч.-практ. конф. (Тернополь, 23–24 вер. 2009 г.). Тернополь, 2009. С. 207–209 (0,15 д. а.).

43. Костецкий Я. И. Эффективность развития хозяйств различных категорий в аграрном секторе экономики региона. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 6 междунар. науч.-практ. конф. (Гомель, 26–27 нояб. 2009 г.). Гомель, 2009. С. 216–218 (0,13 д. а.).

44. Костецкий Я. И. Роль инвестиционной деятельности в развитии аграрного сектора региона. Проблемы и перспективы социально-экономического развития Украины: материалы науч.-практ. конф. (Симферополь, 15 квіт. 2009 г.). Симферополь, 2009. Т. 5 С. 105–107 (0,12 д. а.).

45. Костецкий Я. И. Роль экономико-статистических методов в анализе сельскохозяйственного производства. Статистическая оценка социально-экономического развития: материалы всеукр. науч.-практ. конф. (Хмельницкий, 19 квіт. 2012 г.). Хмельницкий. С. 148–150 (0,13 д. а.).

46. Костецкий Я. И. Анализ производственных затрат в аграрных предприятиях. Развитие стран в условиях глобализации: технологические, экономические, социальные и экологические проблемы: материалы междунар. науч.-практ. интернет-конф. (Тернополь, 15–16 берез. 2012 г.). Тернополь. С. 88–90 (0,16 д. а.).

47. Костецкий Я. И. Диверсификация аграрных предприятий. Формирование единого научного пространства Европы и задачи экономической науки: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Тернополь, 23–24 квіт. 2013 г.). Тернополь, 2013. С. 244–245 (0,14 д. а.).

48. Костецкий Я. И. Статистические методы анализа продуктивности труда. Формирование конкурентоспособной экономики: теоретические, методические и практические аспекты: материалы междунар. науч.-практ. интернет-конф. (Тернополь, 21–22 берез. 2013 г.). Тернополь, 2013. С. 165–167 (0,15 д. а.).

49. Костецький Я. І. Оперативний аналіз в умовах трансформації аграрної економіки. Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 16–17 трав. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 325–327 (0,14 д. а.).

50. Костецький Я. І. Роль системного комплексного аналізу в сільськогосподарських підприємствах. Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 квіт. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 288–290 (0,12 д. а.).

51. Костецький Я. І. Проблеми зайнятості сільського населення. Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 6–7 берез. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 202–204 (0,15 д. а.).

52. Костецький Я. І. Організація комплексного економічного аналізу в аграрних підприємствах. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 10–11 жовт. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 208–209 (0,16 д. а.).

53. Костецький Я. І. Основні аспекти фінансування аграрних підприємств. Прикладна економіка: від теорії до практики: матеріали І всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 15 жовт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 80–81 (0,14 д. а.).

54. Костецький Я. І. Проблеми використання ресурсного потенціалу агроформувань. Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 28 жовт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 132–134 (0,15 д. а.).

55. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Індексний аналіз ефективності діяльності аграрних підприємств. Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 5 груд. 2015 р.). Чернігів, 2015. С. 146–148 (Особистий внесок автора: проаналізовано показники ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств) (0,10 д. а.).

56. Костецький Я. І. Розвиток малого підприємництва аграрного сектора в умовах трансформації організаційно-правових форм господарювання. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали

міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2016 р.). Тернопіль, 2016. С. 343–345 (0,16 д. а.).

57. Костецький Я. І. Сучасні тенденції органічного землеробства. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 жовт. 2016 р.). Тернопіль: Вектор, 2016. С. 144–146 (0,14 д. а.).

58. Костецький Я. І. Аграрний сектор як провідна галузь національної економіки України. Аграрна наука та освіта Поділля: збірник наукових праць міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14–16 берез. 2017 р.). Тернопіль : Крок, 2017. С. 194–196 (0,15 д. а.).

59. Костецький Я. І. Сучасний стан орендних земельних відносин. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 27 жовт. 2017 р.). Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2017. С. 45–47 (0,16 д. а.).

60. Костецький Я. І. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки в умовах трансформаційних процесів. Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 26 квіт. 2018 р.). Тернопіль : Крок, 2018. С. 20–22 (0,15 д. а.).

61. Kostetsky Y., Putsenteilo P., Klapkiv Y. Modern challenges of agrarian business in Ukraine on the way to Europe. Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy: proceedings of the International Scientific Conference (Warsaw, 7–8 June 2018). Warsaw, 2018. P. 250–258 (Особистий внесок автора: окреслено проблеми інтеграції вітчизняного аграрного сектору у європейський економічний простір) (0,20 д. а.).

62. Костецький Я. І. Агроекологічні проблеми землекористування в Україні. Цифрова економіка: тренди та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 жовт. 2018 р.). Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2018. С. 163–166 (0,18 д. а.).

ЗМІСТ

ВСТУП.....
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ЯК ОСНОВНОГО ГАРАНТА ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	21
1.1. Сутність аграрного сектору економіки та об’єктивна необхідність його розвитку	21
1.2. Інституціональне середовище функціонування аграрного сектору	44
1.3. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору	68
Висновки до розділу 1.....	98
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ.....	101
2.1. Забезпечення концептуальних передумов формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору.....	101
2.2. Методологічні засади дослідження розвитку аграрного сектору України	122
2.3. Концептуально-методологічні домінанти розвитку державної аграрної політики	141
2.4. Нормативно-правове забезпечення трансформаційних процесів становлення сучасного аграрного сектору України	175
Висновки до розділу 2.....	205
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ І ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ	208
3.1. Оцінка трансформаційних процесів в аграрному секторі.....	208
3.2. Економічна ефективність діяльності організаційно- правових структур в аграрному секторі економіки.....	227
3.3. Продовольча безпека як індикатор ефективності аграрного сектору економіки	241

3.4. Оцінка експортного потенціалу аграрного сектору України.....	254
Висновки до розділу 3.....	270
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ НОВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ	273
4.1. Організаційний підхід забезпечення стратегії розвитку аграрного сектору економіки	273
4.2. Напрямки формування та реалізації стратегії аграрного сектору України в контексті новітньої парадигми.....	288
4.3. Концептуальні орієнтири екологізації аграрного сектору в контексті розвитку новітньої парадигми.....	302
Висновки до розділу 4.....	330
РОЗДІЛ 5. НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ.....	333
5.1. Формування інституційних орієнтирів модернізації аграрного сектору на основі новітньої парадигми	333
5.2. Інституційні засади вдосконалення системи фіскально-податкового регулювання діяльності суб'єктів аграрного бізнесу	351
5.3. Використання методів кластерного аналізу для прогнозування розвитку аграрного сектору	369
Висновки до розділу 5.....	388
ВИСНОВКИ.....	392
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	401
ДОДАТКИ.....	449

ВСТУП

Актуальність теми. Стабілізацію та подальший розвиток аграрного сектору економіки країни неможливо забезпечити без розробки новітньої парадигми. Як доводить економічна теорія і показує сучасна практика, аграрний сектор є найбільш уразливим до негативної дії чинників нестабільності, що підтверджує необхідність пошуку і розробки парадигми, котра забезпечить розвиток як аграрної сфери, так і економіки загалом. Відтак вирішення наявних проблем в аграрній сфері потребує розроблення сучасної парадигми розвитку національного аграрного сектору.

Сучасний стан розвитку аграрного сектору України характеризується скороченням частки державного фінансування, недосконалістю інвестиційної політики, що призвело до розбалансованості та непропорційності його структури, подальшого збільшення розриву в рівнях життя сільського і міського населення, загострення проблем жителів сільських територій, актуалізації загроз зниження фізичної та економічної доступності продовольства, кризового характеру відтворення матеріально-технічного, кадрового і природно-економічного потенціалів сільськогосподарської галузі.

Формування концептуальних засад нової парадигми сталого розвитку аграрного сектору економіки доцільно здійснювати за більш ефективним сценарієм у напрямку узгодження балансів між економічним зростанням, як домінанти ринкової парадигми, та новою парадигмою, за основу якої взято екологічний імператив, що передбачає забезпечення збереження екологічної рівноваги. Саме це потребує переходу від інтенсивної техногенної системи ведення аграрного виробництва до стійкої й екологічної системи, в якій екологічна мотивація у формі збалансованого розвитку елементів агроecosystem стане домінуючою.

Вагомий внесок у дослідження фундаментальних положень функціонування аграрного сектору зробили відомі вітчизняні вчені:

В. Я. Амбросов, В. Г. Андрійчук, І. Ф. Баланюк, П. С. Березівський, В. І. Бойко, О. М. Бородіна, В. І. Власов, О. М. Варченко, К. Б. Волощук, П. І. Гайдуцький, В. П. Галушко, Ю. Е. Губені, Ю. І. Данько, М. Я. Дем'яненко, Т. Г. Дудар, С. Л. Дусановський, О. Ю. Єрмаков, В. В. Іванишин, І. О. Іртищева, М. В. Калінчик, С. М. Кваша, М. Ф. Кропивко, Ю. М. Лопатинський, Ю. Я. Лузан, Ю. О. Лупенко, П. М. Макаренко, М. Й. Малік, Л. Ю. Мельник, В. Я. Месель-Веселяк, М. В. Місюк, О. М. Могильний, Л. В. Молдаван, Т. І. Олійник, М. К. Пархомець, Б. Й. Пасхавер, Б. В. Погріщук, І. В. Прокопа, М. І. Пугачов, П. Р. Пуцентейло, П. Т. Саблук, М. П. Сахацький, І. В. Свиноус, А. М. Стельмашук, Н. С. Танклевська, В. І. Ткачук, О. В. Ульянченко, М. М. Федоров, Н. П. Чорна, О. Г. Шпикуляк, О. М. Шпичак, О. В. Шубравська, М. Г. Шульський, В. В. Юрчишин, В. М. Якубів, І. Б. Яців.

Проте, незважаючи на високий теоретико-методологічний та практичний рівні досліджень, проблема формування ефективної моделі розвитку аграрної економіки у контексті економічної й продовольчої безпеки країни і в умовах постійних змін глобального економічного середовища ставить нові завдання для наукових пошуків щодо розробки новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України.

Відтак недостатня розробленість теоретичного, методологічного й практичного аспектів вирішення визначених завдань підтверджує актуальність дисертаційної роботи, її значущість і наукову новизну та зумовлює мету, завдання, предмет і об'єкт дослідження, апробацію й практичне впровадження результатів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до планів науково-дослідних робіт Тернопільського національного економічного університету в межах науково-дослідних тем: «Обґрунтування стратегії розвитку суб'єктів господарювання в аграрному бізнесі» (державний реєстраційний номер 0117U005098), де

автором запропоновано напрями й механізми розвитку сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств; «Концептуальні засади розвитку обліково-аналітичного забезпечення підприємств агропромислового виробництва» (державний реєстраційний номер 0115U001605), в якій автором розроблені наукові підходи щодо розвитку аграрного сектору України в умовах інституційних змін та аналітичного забезпечення розвитку агропромислового бізнесу та «Інноваційний розвиток агропромислового виробництва в ринкових умовах» (державний реєстраційний номер 0114U006473), де автором обґрунтовано удосконалення організаційно-виробничої структури аграрних підприємств у контексті забезпечення їх конкурентоспроможності.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є теоретико-методологічне обґрунтування засад та розробка практичних рекомендацій щодо формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору національної економіки у сучасних умовах.

Відповідно до визначеної мети в дисертації поставлені та виконані такі теоретичні, методологічні й науково-практичні завдання:

- розкрити зміст поняття аграрного сектору для поглиблення наукових знань щодо визначення особливостей його функціонування;
- обґрунтувати необхідність активізації розвитку аграрного сектору України на засадах модернізації існуючих інституцій для забезпечення його ефективного функціонування в сучасних умовах;
- обґрунтувати сутність інтегрованого взаємозв'язку і взаємоузгодженості організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору у контексті забезпечення продовольчої безпеки країни;
- окреслити методологічні підходи до формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України для вирішення пріоритетних завдань національної економіки;
- сформулювати методологічні засади щодо аналізу та оцінювання ресурсного потенціалу аграрного виробництва для проведення його

системного прогностичного дослідження;

– дослідити теоретико-методологічне підґрунтя основних постулатів аграрної політики щодо реформування аграрного сектору економіки та досягнення продовольчої безпеки країни;

– систематизувати трансформаційні процеси становлення сучасного аграрного сектору України для виокремлення хронологічних діапазонів проведення аграрної реформи;

– обґрунтувати методичні засади щодо комплексного аналізу розвитку аграрного сектору України для виявлення резервів зростання галузі на перспективу;

– оцінити основні орієнтири досягнення продовольчої безпеки в умовах глобалізації світової економіки як однієї з найважливіших систем життєзабезпечення населення;

– визначити резерви нарощування обсягів виробництва й експорту аграрної продукції з високою доданою вартістю як важливого елементу забезпечення стабільності валютних надходжень;

– розвинути теоретико-методологічні засади інституціоналізації новітньої парадигми розвитку аграрного сектору в контексті переходу його галузей та підприємств до здійснення інноваційного розвитку;

– сформулювати методичні підходи щодо розроблення стратегії технічної модернізації аграрного сектору й обґрунтувати необхідність їхнього використання в контексті стимулювання наукових досліджень з питань розробки, просування та освоєння техніко-технологічних інновацій у сільському господарстві;

– запропонувати методологічний підхід щодо переходу до екологізації аграрного виробництва на засадах гармонізації єдиної державної економічної й аграрної політик;

– визначити напрямки цифровізації та смарт-спеціалізації як ефективного інструменту прискорення інноваційного розвитку, структурно-технологічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності

аграрного бізнесу України;

– сформувати пропозиції щодо вдосконалення системи оподаткування підприємств аграрного сектору економіки для стимулювання сільськогосподарських товаровиробників;

– удосконалити науково-методичний підхід до побудови економіко-математичної моделі прогнозування розвитку аграрного сектору за допомогою інструментарію кластерного аналізу.

Об’єктом дослідження є аграрний сектор економіки України.

Предмет дослідження – теоретичні, методологічні та практичні аспекти формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України.

Методи дослідження. Методологічну й теоретичну основу дисертаційної роботи формують наукові підходи до формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору, управління і регулювання економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів та зростання конкурентоспроможності аграрної сфери, обґрунтовані у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Методологічною основою дисертаційної роботи є фундаментальні положення теорій систем, інституціоналізму, аграрної економіки, неолібералізму, державного управління і державного регулювання економіки. У процесі виконання визначених завдань у роботі застосовано загальнонаукові та спеціальні методи досліджень, зокрема: системний підхід, абстрагування, аналіз і синтез – для виявлення теоретичних аспектів управлінського впливу на розвиток аграрного сектору; діалектичний метод – при дослідженні суперечностей економічного розвитку та процесів формування інституціонального середовища аграрного сектору; інституціональний аналіз – при дослідженні механізмів розвитку аграрного сектору, трансформації інститутів сільського господарства; монографічний – при аналізі процесів і проблематики розвитку аграрного сектору; системно-структурний – при визначенні механізмів трансформації й чинників

забезпечення ефективності та конкурентоспроможності аграрного сектору; структурно-функціонального аналізу – при виявленні тенденцій розвитку та визначенні ефективності різних укладів у забезпеченні структурних перетворень аграрної економіки та при оцінці організаційно-функціонального механізму структурного реформування аграрної сфери економіки в контексті новітньої парадигми; кількісного й якісного порівняння, аналогій, спостереження, статистичний і графічний методи – при аналізі стану та перспектив виробництва сільськогосподарської продукції; гіпотези та припущення, формалізації – при обґрунтуванні доцільності використання потенціалу виробництва аграрного сектору; економіко-математичного моделювання – при прогнозуванні розвитку аграрного сектору на перспективу; метод теоретичного узагальнення – при формуванні висновків за результатами дослідження.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі та нормативні акти, що стосуються питань функціонування й розвитку аграрного сектору, державні цільові програми, результати незалежних соціологічних і економічних досліджень, офіційні матеріали та статистична й аналітична інформація Державної служби статистики України, її обласних управлінь, Міністерства економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства України, Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), інших міжнародних організацій, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, інформація мережі Інтернет, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних, концептуальних та методологічних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору, механізмів здійснення і стратегій управління галуззю в умовах ринкових трансформацій. Найбільш вагомими теоретичними, методологічними та практичними результатами, що характеризують наукову новизну дослідження й особистий внесок автора, є такі:

вперше:

– подано теоретичне обґрунтування і розроблено методологічні засади формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України, що передбачають зміну орієнтирів: перехід від державного патерналізму до саморозвитку з використанням внутрішніх ресурсів та паритету партнерства держави, аграрного бізнесу і населення сільських територій. Такий підхід дасть змогу забезпечити формування передумов для економічного зростання сільського господарства як національної домінанти «людина – агроєкоресурси – агроєкотехнології – органічне природне середовище», а імплементація новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України сприятиме пріоритетному вирішенню екологічних проблем, ощадному використанню природних сільськогосподарських ресурсів та забезпечить продовольчу безпеку країни при відновленні ефективного функціонування екосистем;

– сформульовано концептуальні положення агропродовольчої парадигми, що базується на територіально-галузевому підході, при якому діяльність аграрного бізнесу через використання всіх наявних ресурсів здійснює вплив на розвиток сільських територій, поєднуючи соціально-економічний прогрес з екологізацією навколишнього середовища і культурними агроландшафтами. Це дасть змогу сформувати теоретико-методологічне підґрунтя для використання інноваційної складової у забезпеченні еколого-економічного збалансованого функціонування агроєкосистем та перенесення акценту з інтенсивних чинників економічного зростання на застосування органічних інноваційних технологій;

– запропоновано теоретико-методологічний підхід до формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору на засадах екологізації процесів аграрного виробництва з урахуванням гармонізації економічної й аграрної політик, що передбачає дотримання умов і правил раціонального землекористування, підвищення культури екологічного землеробства, застосування біотехнологій та поступове зменшення хімізації сільського

господарства. Такий підхід дасть змогу виробляти безпечні для здоров'я, якісні органічні продукти харчування на засадах агроєкології, розвивати природоохоронне інвестування, забезпечити екологічну безпеку навколишнього середовища, впроваджувати ресурсоощадні й безвідходні технології виробництва і сформувати вітчизняний ринок екологічно чистої органічної продукції. У результаті, імплементація такого наукового підходу до екологізації аграрного виробництва сприятиме організаційно-економічному, ресурсному, соціальному та екологічно безпечному розвитку національної економіки;

удосконалено:

– визначення поняття аграрного сектору, яке, на відміну від існуючих, трактує його як складну територіально-багатогалузеву сукупність економічно взаємопов'язаних виробничо-технологічним розподілом праці галузей сільського господарства, що спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції й сировини для переробної промисловості, яка охоплює системи інформаційного і наукового забезпечення та характеризується глибокими відмінностями і специфікою окремих елементів та потребує розробки унікальної організаційно-економічної й техніко-технологічної стратегії розвитку щодо всіх суб'єктів господарювання з урахуванням цілісної природно-географічної та соціально-економічної систем для забезпечення продовольчої безпеки країни на основі стандартів екологічного агровиробництва;

– теоретичні й методологічні положення інституційних перетворень в аграрному секторі економіки у контексті модернізації неформальних інститутів, які історично сформувалися у процесі тривалої еволюції особистих селянських господарств, що, на відміну від наявних, враховує дуалізм розуміння сутності багатокладності сільського господарства. Це є підґрунтям для трансформації господарств натурального типу в сімейні ферми та фермерські господарства з подальшим їхнім об'єднанням в обслуговуючі кооперативи, що сприятиме формуванню підприємницьких

структур ринкового спрямування, розвитку сільських територій і забезпеченню продовольчої безпеки країни в контексті новітньої парадигми розвитку аграрного сектору. Постулати цього процесу реалізуються через основні критерії, на основі яких пропоновано здійснювати інституційні перетворення: критерій вибору основного тренда; критерій наукового підходу; критерій транспарентності; критерій інфорсменту; критерій компліментарності; критерій поетапності; критерій інноваційності інституційних перетворень. Використання або впровадження цих критеріїв дасть змогу отримати керовану інституціональну трансформацію аграрного сектору та забезпечити його ефективний розвиток у майбутньому;

– теоретико-методологічне підґрунтя основних постулатів аграрної політики з урахуванням існуючих потреб та об'єктивних можливостей країни, у контексті чого запропоновано: застосування науково-об'єктивного підходу, що передбачає переорієнтування на ресурсно-технічне і технологічне самозабезпечення аграрного сектору, модифікацію організаційно-виробничої структури аграрного бізнесу, екологізацію виробничих процесів, покращення соціально-економічного становища сільського населення, що забезпечить адаптацію сільського соціуму до умов проведення реформ та створить передумови для усунення тенденцій деградації людського й соціального капіталів українського села. Застосування такого підходу забезпечить розвиток підприємницьких структур, що дасть змогу підвищити зайнятість у сільській місцевості, збільшити виробництво високоякісної екологічно чистої органічної сільськогосподарської продукції, досягнути раціональних та обґрунтованих норм споживання харчових продуктів і забезпечити продовольчу незалежність країни та перебування на провідних позиціях на світових агропродовольчих ринках;

– концептуально-теоретичні засади інституціоналізації новітньої парадигми розвитку аграрного сектору, в контексті чого запропоновано: застосування відповідної системи узгоджених цілей і завдань, що

вирішуються в межах певних механізмів, які базуються на прийнятих стратегічних завданнях, масштабах та особливостях сільськогосподарського виробництва з орієнтацією на досягнення ефективного сільськогосподарського розвитку. Це дало змогу довести, що базовим чинником розробки стратегії розвитку аграрного сектору є стан його інституційного середовища, котрий передбачає процеси якісних змін, в яких експлуатація природних ресурсів, напрямки інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвитку особистості й інституційні зміни перебувають у взаємозалежності та взаємодоповнюваності (інтегрованості) одні з одними і слугують для зміцнення потенціалу задоволення людських потреб у необхідній агропродовольчій продукції та збереженні екологічної рівноваги. Це сприятиме пришвидшенню (поглибленню) соціально-економічних, екологічних, інфраструктурних та демографічних перетворень аграрного сектору і переходу його галузей та підприємств до інноваційного розвитку в перспективі;

– науково-методичний інструментарій прийняття виважених стратегічних фінансових рішень з урахуванням комплексного підходу щодо пошуку та розробки компромісного варіанта фінансування діяльності аграрного сектору на основі регіональних особливостей сільськогосподарського виробництва і розвитку сільських територій з орієнтацією на ключових, найбільш перспективних напрямках оптимізації фінансових ресурсів, який, на відміну від наявних, передбачає територіально-галузеву організацію, що визначає просторову впорядкованість його структурних елементів, їхню географічну взаємодію та можливу реалізацію їхніх комбінацій і вибір форм інтеграції, спеціалізації й комбінування;

– науково-методичний підхід до прогнозування розвитку аграрного сектору на перспективу за допомогою інструментарію кластерного аналізу, що підтвердив раціональність використання територіального розподілу по областях і зростання інвестиційної місткості сільськогосподарського виробництва й середньої продуктивності праці. Це, на відміну від існуючих

підходів, дає змогу систематизувати чинники, які найбільше впливають на результати фінансово-господарської діяльності, та виокремити три сценарії розвитку аграрного виробництва у кластерах (в однорідних групах регіонів): реалістичний, оптимістичний і песимістичний прогнози, визначити альтернативні траєкторії розвитку аграрного сектору, зіставити прогнозовані обсяги виробництва сільськогосподарської продукції з внутрішніми потребами й оцінити обсяги зростання експорту;

набули подальшого розвитку:

– теоретичне обґрунтування необхідності активізації розвитку аграрного сектору України на засадах модернізації існуючих інституцій. Зокрема, на відміну від наявних підходів, доведено важливість становлення ефективного власника через інститут конкуренції, екологізацію сільськогосподарського виробництва, формування сприятливого інвестиційно-інноваційного клімату, розбудову інфраструктури та забезпечення паритетності багатокладності, адекватної сучасним умовам господарювання, з допомогою проведення відповідних системних заходів державної інституційної політики;

– теоретико-концептуальні засади визначення діалектичної сутності інтегрованого взаємозв'язку та взаємоузгодженості організаційно-економічного механізму розвитку новітньої парадигми аграрного сектору з акцентуванням на особливостях побудови функціональної системи, що дало змогу виділити дві його складові: організаційну й економічну, а також інструменти реалізації заходів, які належать до макро-, мезо- і мікрорівнів. Такий підхід сприятиме досягненню збалансованого ведення сільськогосподарського виробництва, взаємодії суб'єктів господарювання та результативного функціонування галузі, повністю адаптованого до об'єктивних ринкових умов, з метою забезпечення продовольчої безпеки країни;

– науково-методологічні підходи до аналізу й оцінювання ресурсного потенціалу аграрного виробництва, його кількісних характеристик і

структурних параметрів з допомогою статистичних методів, методів оптимізації виробничо-економічних параметрів виробництва та методу імітаційного моделювання. Такий підхід дасть змогу провести системне прогностичне дослідження на основі сформованої системи моделей і отримати багатовимірну оцінку ресурсного потенціалу аграрного сектору як симбіозу кількісних та якісних характеристик динамічних властивостей параметрів суб'єктів господарювання з прив'язкою до галузевої специфіки аграрного виробництва у різних природно-кліматичних зонах;

– теоретико-методичні засади щодо оцінювання ефективності аграрної політики в контексті новітньої парадигми з виокремленням двох підходів: галузевого і ресурсно-потенційного. Галузевий підхід передбачає оцінювання ефективності аграрної політики на основі показників ефективності виробництва та споживання продукції населенням, у тому числі по областях України; ресурсно-потенційний підхід дає змогу визначити абсолютну і відносну ефективність функціонування аграрного сектору на основі обчислення індексів впливу структурно-функціональних характеристик аграрної економіки на досягнення цілей національного розвитку за обумовленими складовими та визначеними стратегічними орієнтирами. Такий підхід, на відміну від існуючих, орієнтуватиме аграрний сектор економіки на вирішення національних проблем, серед яких: досягнення продовольчої безпеки країни, підвищення дохідності сільськогосподарських товаровиробників у процесі трансформації сільського господарства в наукомістку і високотехнологічну галузь, прискорення розвитку сільських територій;

– основи ретроспективного аналізу трансформаційних процесів становлення сучасного аграрного сектору України, в результаті чого виокремлено відповідні хронологічні діапазони в історичній ретроспективі з встановленням особливостей вияву впродовж кожного періоду й окреслено етапи становлення та розвитку аграрної реформи;

– науково-методичні підходи до обґрунтування доцільності

використання стратегії технічної модернізації аграрного сектору, що передбачає стимулювання наукових досліджень з питань розробки, просування й освоєння техніко-технологічних інновацій у сільському господарстві. Він базується на таких положеннях: формування рівня енергозабезпеченості сільськогосподарського виробництва високопродуктивною технікою; освоєння нульової та мінімальної технологій екологічно ощадливого землеробства, що потребує оснащення посівними комплексами для універсального виду робіт, яке дасть змогу істотно знизити ресурсомісткість і енергоємність виробництва; технічне оснащення тваринництва, що має базуватися на двох аспектах: організація ефективного кормовиробництва (оновлення парку кормозаготівельної техніки) та створення умов для утримання і годівлі тварин (оновлення доїльних установок, будівництво нових молочних ферм з безприв'язним утриманням тварин); створення умов для інтенсивного розвитку фермерських та особистих селянських господарств із доступом до ефективних технологій виробництва і сучасної техніки; забезпечення умов для технічного обслуговування, ремонту й зберігання сільськогосподарської техніки.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані та обґрунтовані в дисертаційній роботі наукові положення і практичні рекомендації є основою для вирішення прикладних проблем забезпечення новітньої парадигми розвитку аграрного сектору економіки України.

Основні теоретико-методологічні та організаційно-практичні розробки, викладені у дисертації, використано у діяльності державних інституцій, громадських об'єднань, суб'єктів господарювання й у навчальному процесі закладів вищої освіти, зокрема: методичні рекомендації щодо стимулювання розвитку малого аграрного підприємництва прийняті до впровадження Комітетом Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин (довідка № 04-11/16-210 від 01.11.2018 р.); пропозиції щодо вдосконалення напрямів трансформації, інтеграції й кооперування особистих селянських господарств у більш ефективні організаційно-правові структури

використані Відділенням аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України (довідка № 07-05/50 від 21.05.2018 р.); результати наукових досліджень щодо підвищення ефективності розвитку аграрного сектору регіону та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції використані у діяльності Департаменту агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації (довідка № 2-634/2 від 23.07.2018 р.); пропозиції щодо формування і реалізації стратегічних управлінських рішень стосовно розвитку фермерських господарств прийняті до використання Всеукраїнською громадською організацією «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» (довідка № 07-06 від 12.06.2019 р.); наукові розробки щодо формування механізму сприятливого інституційного середовища для розвитку малого бізнесу в аграрному секторі економіки впроваджені у практичну діяльність Громадської організації «Інноваційна кооперативна асоціація» (довідка № 13 від 14.06.2019 р.); методичні рекомендації щодо напрямів трансформації та шляхів кооперування особистих селянських господарств і визначення оптимального рівня концентрації виробництва використані у діяльності Кооперативного об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Файні газди» (довідка № 14/05 від 15.05.2019 р.); пропозиції щодо підвищення ефективності виробництва в аграрному секторі шляхом формування сучасного способу господарювання сільськогосподарських підприємств прийняті для використання у діяльності Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту кормів та сільського господарства Поділля Національної академії аграрних наук (довідка № 92 від 25.06.2018 р.); результати наукових досліджень і пропозиції щодо ефективного розвитку різних організаційно-правових форм господарювання в умовах багатуокладності аграрного сектору взяті до впровадження у практичну діяльність Приватного підприємства «Орендне підприємство «Іванівське» (довідка № 26-04/19 від 10.04.2019 р.); теоретичні узагальнення з проблем підвищення ефективності функціонування аграрного сектору України

впроваджені у навчальний процес Тернопільського національного економічного університету та використовуються при розробленні навчальних програм і методичного забезпечення та при викладанні дисциплін: «Інституційне середовище оцінки землі та нерухомого майна», «Методологія оцінки землі та нерухомого майна», «Стратегія підприємства», «Управління інвестиціями», «Управління земельними ресурсами та об'єктами нерухомості», «Економіка інвестиційних проектів» (довідка № 126-25/2462 від 27.12.2018 р.). Теоретико-методологічні положення щодо розробки наукових основ аграрної політики, обґрунтування вибору її стратегій і тактик та можливостей аграрного сектору економіки щодо адаптації до сучасних викликів впроваджені у навчальний процес Київського кооперативного інституту бізнесу і права при викладанні дисциплін: «Економіка підприємства», «Організація виробництва», «Аналіз господарської діяльності» та «Стратегічний аналіз» (довідка № 369 від 21.06.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеним науковим дослідженням, в якому викладено авторський підхід щодо комплексного обґрунтування новітньої парадигми розвитку вітчизняного аграрного сектору. Наукові положення, висновки, пропозиції та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використано лише ідеї, положення і висновки, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та результати дисертаційної роботи доповідалися й отримали схвальну оцінку на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України» (м. Чортків, 2006 р.), «Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство» (м. Тернопіль, 2007 р.), «Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем» (м. Гомель, Білорусь, 2007 р.,

2009 р.), «Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва» (м. Тернопіль, 2009 р.), «Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України» (м. Сімферополь, 2009 р.), «Статистична оцінка соціально-економічного розвитку» (м. Хмельницький, 2012 р.), «Розвиток країн в умовах глобалізації: технологічні, економічні, соціальні та екологічні проблеми» (м. Тернопіль, 2012 р.), «Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки» (м. Тернопіль, 2013 р.), «Формування конкурентоспроможної економіки: теоретичні, методичні та практичні засади» (м. Тернопіль, 2013 р.), «Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України» (м. Тернопіль, 2013 р.), «Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації» (м. Тернопіль, 2013 р.), «Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства» (м. Тернопіль, 2014 р.), «Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні» (м. Тернопіль, 2014 р., 2016 р.), «Прикладна економіка – від теорії до практики» (м. Тернопіль, 2015 р., 2016 р., 2017 р.), «Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери» (м. Чернігів, 2015 р.), «Аграрна наука та освіта Поділля» (м. Кам'янець-Подільський, 2017 р.), «Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень» (м. Львів, 2018 р.), «Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy» (м. Варшава, Польща, 2018 р.), «Цифрова економіка: тренди та перспективи» (м. Тернопіль, 2018 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 62 наукових публікаціях, у тому числі: одноосібній монографії, 1 публікації у колективній монографії, 28 статтях – у наукових фахових виданнях (з яких 4 статті – у виданнях, внесених до реєстру міжнародних наукометричних баз), 1 публікація – у науковому періодичному виданні іншої держави (Польща), 7 статтях – в інших наукових виданнях, 24 працях

апробаційного характеру. Загальний обсяг наукових праць за темою дисертації становить 43,16 друк. арк., з них автору належить 42,00 друк. арк.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 483 сторінки, з яких 400 сторінок основного тексту. Дисертація містить 33 таблиці, 36 рисунків і 18 додатків на 34 сторінках. Список використаних джерел налічує 504 найменування та охоплює 48 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ЯК ОСНОВНОГО ГАРАНТА ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Сутність аграрного сектору економіки та об'єктивна необхідність його розвитку

Сучасна економічна і політична ситуація актуалізує питання забезпечення національної безпеки України та подальший розвиток експорту сільськогосподарської продукції. Особливе значення мають проблеми, пов'язані із самозабезпеченістю держави стратегічно важливими товарами і послугами, серед яких пріоритетом є продовольча безпека країни, що залежить від результатів функціонування аграрного сектору України. Аграрний сектор має свої специфічні риси в контексті природно-кліматичних, територіальних, фінансових, матеріально-виробничих і національних умов розвитку країни. Аграрне виробництво на території сучасної України є традиційною сферою діяльності та передусім пов'язане з характером взаємовідносин людей у господарському житті, типом знарядь праці та напрямом освоєння природних ресурсів. Так, І. Я. Франко зазначав: “В історії і в характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавність, поєднана з журливістю, тільки степовикам притаманною” [433, с. 162].

Розмаїття характерних ознак визначає необхідність вивчення та врахування питань, пов'язаних з еволюційністю аграрного сектору, його інституціональним середовищем, організаційно-економічним механізмом і особливостями в розрізі формування стратегії розвитку галузі. Реформування економічних відносин в аграрному секторі економіки потребує розробки

нових, ефективніших організаційно-правових форм підприємництва, що дасть змогу збільшити дохідність товаровиробників і розширити кількість робочих місць.

Окремі вчені переконані, що передусім це пов'язано з тим, що саме в Україні аграрний сектор через нинішні обставини стає вирішальною складовою економіки держави та вже відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні її економічної й соціальної стабільності [140, с. 15]. Досвід підтвердив, що ефективного розвитку аграрного сектору можна досягти при організаційно-економічному, техніко-технологічному і фінансово-інвестиційному симбіозі усіх ланок, оскільки основа доданої вартості формується за рахунок сільськогосподарської сировини та продукції, яка йде на переробку в інші галузі. При цьому фінансовий результат від доданої вартості переробленої продукції отримують харчова галузь і торгівля, а не виробник – фермер та селянин. На наш погляд, аграрний сектор потребує прискіпливої уваги щодо підвищення ефективності розвитку як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі свого розвитку, оскільки є соціально значущою галуззю, що виробляє продовольчі ресурси та забезпечує продовольчу безпеку.

Аграрний сектор – це особлива галузь в системі національної цілісної економіки України, тому що його розвиток має визначальний вплив на рівень життя народу [142, с. 7]. Досягнутий рівень конкурентоспроможності аграрного сектору, а також перспективи його розвитку в умовах глобальної конкуренції безпосередньо впливають на рівень життя населення, вартість споживчого кошика, умови та якість відтворення робочої сили в національній економіці [393, с. 18]. Саме аграрний сектор слугує індикатором загального стану економіки країни, йому належить провідне місце у вирішенні продовольчих питань, а розвиток і стабільність аграрного сектору визначають нормальне функціонування всього господарства держави та добробут її населення [241, с. 33]. Графічне відображення місця аграрного сектору в структурі національної економіки здійснено на рис. 1.1.

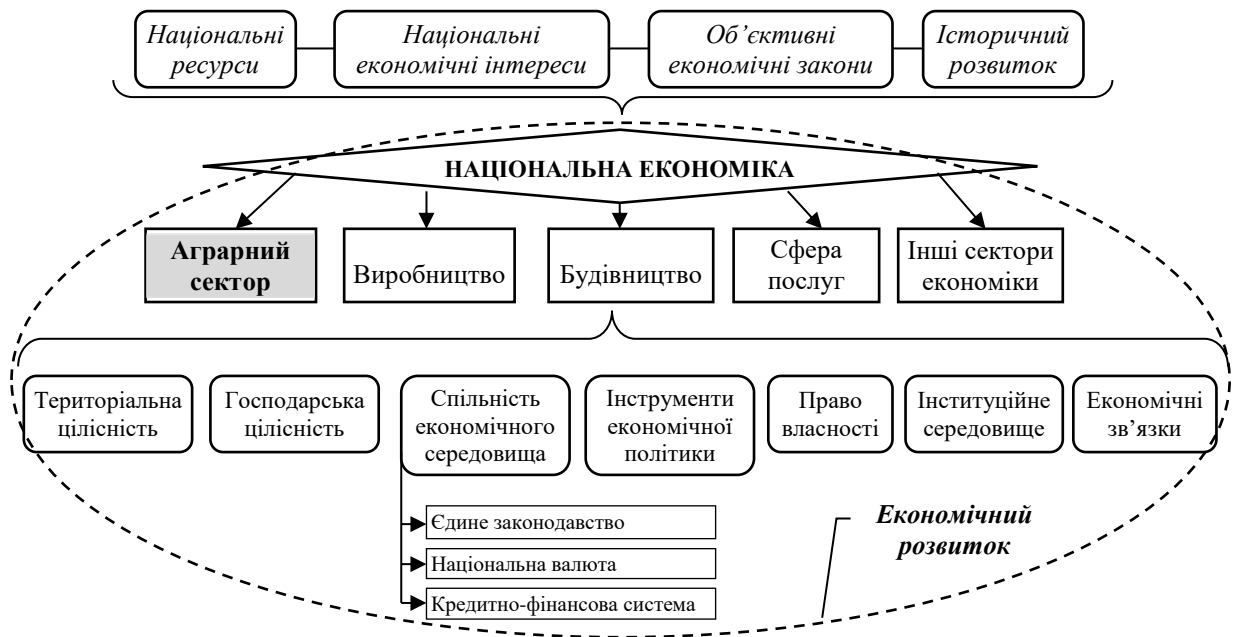

Рис. 1.1. Місце аграрного сектору в структурі національної економіки

Джерело: розроблено автором.

Сьогодні український аграрний сектор має потенціал виробництва, який значно перевищує потреби внутрішнього ринку. Він є ланкою, що, з одного боку, може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективної інтеграції у світовий економічний простір, а з іншого – сприяти зростанню доходів сільського населення, яке становить понад третину всього населення країни [472, с. 111].

Аграрний сектор займає особливе місце у структурі національної економіки. Стан аграрного сектору значною мірою визначає національно-господарський потенціал, економічну і політичну ситуацію в країні. Від його розвитку залежать матеріальний та соціальний добробут населення, забезпечення його продовольством, постачання сировиною переробних галузей і забезпечення національної продовольчої безпеки країни, тому що рівень споживання кінцевого продукту галузі впливає на саме існування людини, його здоров'я і продуктивність праці. Ядро аграрного сектору становить сільське господарство, яке виробляє сільськогосподарську сировину для подальшої переробки та отримання продуктів харчування і є визначальним чинником надходження кінцевого споживання. Сільське

господарство базується на міжгалузевій виробничій кооперації, що пов'язує його з галузями, які виробляють засоби виробництва, здійснюють переробку й доводять продукти харчування до споживача. Сільськогосподарське виробництво виконує також соціальну функцію, забезпечуючи зайнятість населення, створюючи передумови для підвищення рівня і якості життя на селі. Так, П. Тіммер зазначає, що сільське господарство – це особливий сектор національної економіки, в якому земля (грунт) є важливим чинником продуктивного виробництва як частини виробничої функції [502].

У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» поняття «аграрний сектор економіки» слід розуміти як сільське та рибне господарство, харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів [102].

Термін «аграрний» походить від лат. «ager», що означає «земля, поле, рілля». Саме тому економічні відносини в аграрному секторі – це відносини, які насамперед пов'язані з використанням землі, а також з виробництвом, розподілом та споживанням сільськогосподарської продукції. У Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року сформульовано таке визначення аграрного сектору: «Аграрний сектор України з його базовою складовою, сільським господарством є системоутворюючим в національній економіці, формує засади збереження суверенності держави – продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Окрім стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством, аграрний сектор України безперечно спроможний на вагомий внесок у вирішення світової проблеми голоду» [272].

Аграрний сектор економіки – це сукупність галузей, які здійснюють виробництво, переробку і зберігання та доведення до кінцевого споживача продукції, виготовленої із сільськогосподарської сировини. До складу

аграрного сектору економіки належать ті види виробництва, функціонування і розвиток яких підпорядковані створенню продуктів харчування. Існування цієї сукупності галузей та виробництв без системного взаємозв'язку недостатньо ефективне. Тому, щоб аграрний сектор економіки виконував властиві йому функції, він повинен мати певну структуру [12].

Н. Т. Гончарук визначає аграрний сектор економіки як сукупність взаємопов'язаних галузей сільського господарства та функціонально пов'язаних обслуговуючих формувань, які задовольняють потребу в продуктах харчування і сировини для переробної промисловості [56]. Аграрний сектор – сектор економіки, що виробляє продукти харчування або такі сировинні матеріали, як бавовна чи деревина для внутрішнього споживання чи на експорт, або частина населення, зайнята сільськогосподарською працею [148, с. 30].

Аграрний сектор України з його базовою компонентою сільським господарством дедалі більшою мірою стає системоутворюючим у національній економіці. Він формує чинники збереження суверенності держави: продовольчу та у визначених межах – економічну, екологічну й енергетичну безпеку держави, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національного господарства, утворює ринок продовольчих продуктів. Першочерговість уваги до аграрного сектору зумовлюється незамінністю сільськогосподарської продукції та продуктів харчування в життєдіяльності людини і суспільства, його винятковою соціальною значимістю [302, с. 21].

Сільськогосподарське виробництво слугує серцевиною, комплексотвірною ланкою аграрного сектору. Ця особливість зумовлює необхідність дотримання збалансування та пропорційності між складовими частинами. Тому протиріччя, які виникають і вирішуються у сільському господарстві, – це внутрішній імпульс розвитку самого сектору, наслідком якого є вирівнювання векторів розвитку всіх галузей. Основними вважаються протиріччя між фондovиробляючими та споживаючими галузями, сільським господарством і галузями з переробки, транспортування та реалізації

продукції [66, с. 5].

Сільське господарство дедалі більше стверджується як виробник і постачальник аграрної сировини для переробної промисловості. Нині безпосередньо в сільському господарстві споживається (виробничо й індивідуально) лише 20–30 % виробленої продукції, а решта надходить на промислову переробку. На цій сировині працюють галузі харчової та легкої промисловості. Матеріально-технічні ресурси, без яких неможливий аграрний прогрес, сільському господарству постачають 90 галузей промисловості. Зростає роль несільськогосподарських галузей у розвитку рослинництва і тваринництва, розширюються та набувають стійкого характеру міжгалузеві відтворювальні зв'язки [438, с. 24].

Розвиток аграрного сектора – це динамічний процес, кожний його етап ставить нові завдання і потребує нових шляхів їх вирішення. Аграрний сектор економіки України вступає у нову фазу свого розвитку – входження у глобальний простір. Глобалізація економіки, у тому числі її аграрної сфери, у сучасному світі є об'єктивною реальністю, невідворотним процесом. Водночас це процес багатоаспектний та неоднозначний, який викликає певну суперечливість, спричиняє вплив деяких дестабілізуючих факторів на розвиток аграрного сектору, особливо в умовах слабкої національної економіки і малоефективної діяльності уряду. Саме тому на цьому етапі одним із актуальних напрямів економічних досліджень є вивчення тенденцій та перспектив розвитку вітчизняного аграрного сектору в умовах посилення глобалізаційних процесів й інтеграції України до світового господарства [375, с. 170].

На думку Ю. Я. Лузана, розвиток агропромислового виробництва з теоретико-методологічної точки зору є складним процесом, узгодженим, по-перше, з вирішальними тенденціями розвитку національної економіки як макрогосударства, по-друге, з вимогами дотримання принципів системного підходу до становлення передумов і факторів розвитку, по-третє, з вимогами інноваційно-інвестиційної моделі розвитку галузі, по-четверте, з потребами

сталого розвитку сільських територій, у межах яких передбачено вести агропромислове виробництво, по-п'яте, з вимогами національної безпеки, у т. ч. безпеки продовольчої, по-шосте, з вимогами стандартизації виробничих і управлінських систем на основі чинних міжнародних стандартів та норм [248, с. 34].

Отже, аграрний сектор – це складна багатогалузева сукупність економічно взаємопов'язаних між собою виробничо-технологічним розподілом праці галузей сільського господарства, що спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції, її промислової переробки, зберігання і реалізації, яка також охоплює системи інформаційного та наукового забезпечення і характеризується глибокими відмінностями та специфікою окремих елементів, що потребує побудови індивідуальної організаційно-економічної й техніко-технологічної політики щодо всіх суб'єктів господарювання.

Варто погодитися з думкою вчених про нагальність зміни парадигми розвитку економіки та її аграрного сектору: від парадигми сталого розвитку до парадигми сталого зростаючого аграрного розвитку, який відображатиме не лише необхідність забезпечення населення України і всієї планети продовольством на досягнутому рівні (стале), а й необхідність його зростання випереджаючими темпами порівняно з темпами збільшення населення [56, с. 133].

На думку І. Г. Сурай, у широкому розумінні аграрний сектор економіки охоплює всі підприємства України незалежно від форми власності і організаційно-правової форми, що виробляють сільськогосподарську продукцію й продукти її первинної переробки, та пов'язані з ними обслуговуючі підприємства, а також організації (установи), які здійснюють розробку і реалізацію державної аграрної політики. У вузькому розумінні його розглядають тільки як сектор економіки, що охоплює всі підприємства, які виробляють сільськогосподарську продукцію, здійснюють її первинну переробку та обслуговують означені процеси. Вона спеціально наголошує на

необхідності розмежування понять «агропромисловий комплекс» і «аграрний сектор економіки» [402].

Зарубіжні вчені вважають, що аграрний сектор у національній економіці виконує три основні функції:

– економічну: виробництво національного доходу; надання сировини для промисловості; забезпечення великої кількості продуктів для торгівлі та надання робочих місць і джерел доходів населення;

– соціальну: забезпечення засобів існування для людей; накопичення надлишків трудових ресурсів та забезпечення робочих місць і джерел доходів населення;

– просторову: зміна природного середовища; формування культурного ландшафту і підтримка сталого розвитку довкілля.

Як наголошує Й. Віклін, багатофункціональність сільського господарства – це явище, яке за її межами основної функції сільського господарства (виробництво харчових продуктів та інших сировинних продуктів для промислового виробництва) також виробляє товари і послуги, що матимуть вплив на теперішній та майбутній стани сільського господарства [504].

Багатофункціональність аграрного сектору відображена не тільки у виробництві продуктів харчування, а й характеризується рядом інших важливих функцій, зокрема: охорона навколишнього середовища, підтримання сільської зайнятості, забезпечення продовольчої безпеки країни. Як ключові складові багатофункціонального розвитку аграрного сектору російський учений Ю. М. Кривокора виділяє організаційно-економічну, виробничо-технологічну, соціальну, екологічну та інституційну підсистеми і констатує, що «... визначальним для розвитку галузі є дієвий організаційно-економічний механізм багатофункціонального розвитку сільського господарства, в якому заходи державного регулювання налаштовані під адекватну систему економічних відносин, забезпечуючи освоєння досягнень науково-технічного прогресу і удосконалення на цій основі засобів

виробництва, впровадження інновацій, прогресивних систем і методів управління» [229, с. 193].

Погоджуємося з думкою І. В. Прокопи, що за найзагальнішими ознаками організаційна побудова вітчизняного сільського господарства зовні схожа із сільськогосподарським устроєм зарубіжних країн. Можна виділити також певні явища й процеси, подібні до тих, що відбуваються чи раніше відбувалися у розвинених країнах: концентрація та спеціалізація виробництва; техніко-технологічне переоснащення окремих виробничих структур, що супроводжується зменшенням чисельності працівників; вертикальна інтеграція в агропродовольчому секторі тощо. Проте, на відміну від розвинених країн, в Україні різні типи виробничих формувань розвиваються не як гармонізовані частини єдиного комплексу, а розрізнено, нерідко на антагоністичних засадах. Поки що не сформована також система організаційно-економічних механізмів, здатна забезпечувати функціонування аграрного сектору як цілісного організму, який, по-перше, сам розвивається на сталій основі (при розширеному відтворенні задіяного в ньому людського, природоресурсного, фізичного, фінансового й інших капіталів) і, по-друге, повноцінно виконує властиві йому завдання та функції у процесі загальносуспільного відтворення [343, с. 24].

Головна особливість, що визначає специфіку аграрного сектору економіки, полягає у поєднанні в сільському господарстві економічного і природного процесів. Основоположним засобом виробництва у сільській місцевості, як відомо, є земля. Сільське господарство охоплює, з одного боку, засоби виробництва, що відтворюються людиною при безпосередньому впливі природи (біологічні й матеріально-біологічні), а з іншого – відтворені людиною без такого впливу. І матеріально-біологічні, й індустріальні засоби виробництва утворюють нерозривну єдність. Однак провідну та визначальну роль відіграють матеріально-біологічні засоби, які визначають форму і структуру засобів виробництва, що виготовляються промисловістю [66, с. 8]. Структура аграрного сектору зображена на рис. 1.2.

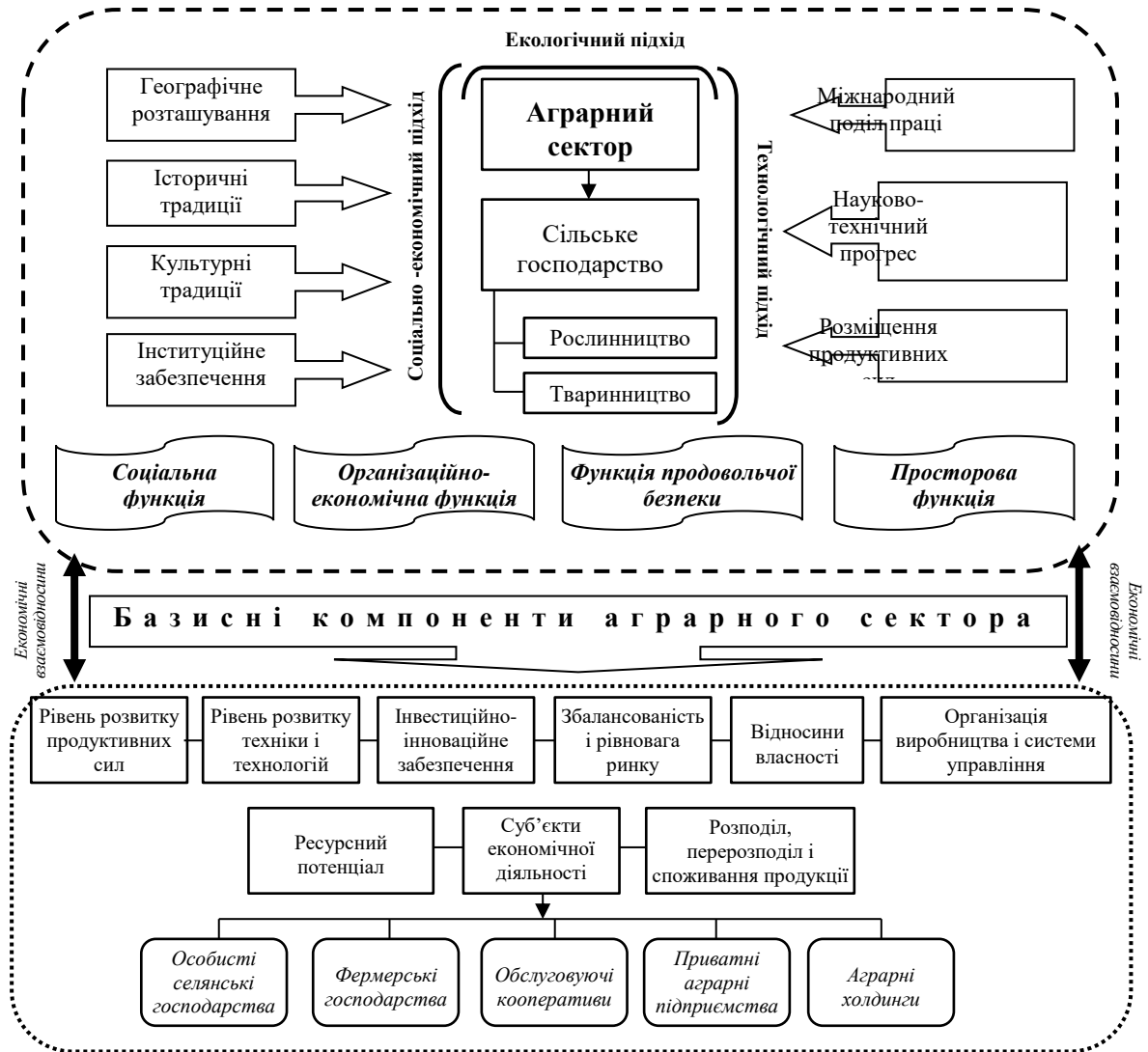

Рис. 1.2. Структура аграрного сектору

Джерело: розроблено автором.

Критичний аналіз різних поглядів вчених щодо сутності аграрного сектору дав змогу сформулювати його визначення, яке в сучасних умовах трансформації економіки трактує це поняття як територіально-галузеву формацію, що уособлює цілісну природно-географічну та соціально-економічну систему, в якій здійснюються збалансоване відтворення агропромислової продукції (виробництво, розподіл, обіг, споживання) з властивою спеціалізацією підприємств, регіонів, природно-кліматичних зон і світового поділу праці, що створюють передумови для забезпечення продовольчої безпеки країни та населення.

Достатній рівень природно-ресурсного потенціалу – один з найважливіших чинників ефективного розвитку сільського господарства, де

питання відтворення природного ресурсного потенціалу набуває пріоритетного значення. Природно-ресурсний потенціал аграрного сектору, а саме його кількість, якість і поєднання ресурсів, є важливим чинником агропромислового виробництва, яке слугуватиме економічному й соціальному розвитку держави.

Розвиток аграрного сектору можна відстежувати протягом усієї багатовікової історії становлення людської цивілізації. Процес становлення був важкий, відбувалися зміни у формах виробництва, власності та технології виробничих процесів. Це зумовило виникнення і формування системи аграрного бізнесу, що є закономірним проявом ринкового механізму господарювання. В результаті цього був сформований аграрний сектор, в якому рослинництво й тваринництво – виробничі галузі сільського господарства.

М. Й. Малік і П. М. Федієнко стверджують, що в основі розвитку аграрного сектору є агропромислова інтеграція як багатофункціональний процес, у результаті якого забезпечується виробництво необхідної для суспільства кількості предметів та продуктів споживання із сільськогосподарської сировини на основі поєднання діяльності сільського господарства й інших тісно задіяних з ним галузей, а в кінцевому результаті – це взаємопов'язаний розвиток сукупності галузей, де базою є сільське господарство, сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські товаровиробники, покликані сприяти поліпшенню добробуту всього суспільства [260, с. 88,]. Схожої думки дотримуються інші науковці, які вважають, що характерна ознака розвитку сучасного аграрного сектору економіки – це швидко прогресуюча інтеграція, яка проникає у різноманітні аспекти сучасного життя: економіку, політику, культуру і навколишнє середовище [20, с. 50–51].

Суть агропромислової інтеграції полягає у безпосередньому поєднанні окремих сфер сільського господарства, зайнятих виробництвом, зберіганням, переробкою та реалізацією аграрної продукції, а також обслуговуючих і допоміжних виробництв з метою підвищення ефективності виробництва

сільськогосподарської продукції та прибутковості аграрних підприємств.

Необхідність агропромислової інтеграції зумовлюється наявністю значної кількості збиткових сільськогосподарських підприємств і монополізованих переробних підприємств, яким для ефективного функціонування бракує сировинної бази та необхідних умов для розширеного відтворення. Наростивши сировинну базу, вони матимуть можливість повністю завантажити виробничі потужності, що приведе до здешевлення переробки сільськогосподарської продукції і, відповідно, до зниження цін на ринку, підвищення конкурентоспроможності та рентабельності.

Виходячи із цього, організаційне й технологічне поєднання процесу виробництва з результатами кінцевої переробки і споживання дасть змогу зменшити збитки виробничої діяльності, більш ефективно розподіляти ресурси між суб'єктами кооперування, підвищити конкурентну здатність продукції на аграрному ринку, запроваджувати новітні технології та техніку й акумулювати необхідні фінансові ресурси, позитивно вплинувши на інвестиційну привабливість сільськогосподарських підприємств.

Найбільш поширеними є два види інтеграції: горизонтальна і вертикальна. Горизонтальна інтеграція передбачає об'єднання та організаційно-економічну взаємодію підприємств однієї або декількох галузей, які виробляють однорідну продукцію чи виконують різні операції для її виробництва. Вертикальна інтеграція – це міжгалузеве кооперування підприємств різних галузей економіки. Перевага вертикальної інтеграції полягає в тому, що відбувається кооперування підприємств з виробництва сільськогосподарської продукції та підприємств з її переробки і заготівельних, транспортних організацій, а також підприємств зі зберігання та збуту продукції, що дає можливість організувати діяльність, спрямовану на забезпечення одержання максимального кінцевого результату.

Агропромислова інтеграція передбачає не лише технологічне поєднання галузей, а й вибір організаційних форм здійснення виробничої діяльності агропромислового підприємства і політики ціноутворення,

налагодження економічних механізмів при постачанні, переробці, реалізації продукції, розподіл результатів спільної діяльності.

Значного поширення набув функціонально-галузевий розріз структури аграрного сектору економіки. Відповідно до цього, у ньому виділяються три сфери. До першої сфери належать ті галузі, які забезпечують весь аграрний сектор економіки засобами виробництва та надають послуги, включаючи ремонтні й меліоративні роботи, будівництво тощо. Друга сфера охоплює сільське і лісове господарство. Третя сфера містить галузі, які здійснюють заготовлю, переробку, зберігання продукції сільського господарства та доведення її до споживання. Важливою складовою підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки є галузі виробничої й соціальної інфраструктур [66, с. 7].

Так, В. С. Ніценко розглядає агропромисловий комплекс як сукупність (систему) взаємозв'язаних підприємств сировинної, переробної, збутової, агросервісної та інших сфер господарювання, що забезпечують ефективний розвиток національного господарства країни і сталий розвиток економіки зокрема [292, с. 63].

Економічний словник визначає АПК як сукупність галузей народного господарства, пов'язаних між собою економічними відносинами з приводу виробництва, розподілу, обміну, переробки та споживання сільськогосподарської продукції [469, с. 458].

Сукупність різних за організаційно-правовою природою агропромислових формувань є складовими агропромислового комплексу, який слугує логічним завершенням процесу агропромислової інтеграції й організаційним оформленням міжгалузевих зв'язків, що виникають між сільським господарством та іншими галузями, підприємствами й установами і перетворюється на єдиний виробничий процес. Методологічною базою функціонування АПК є об'єктивна закономірність поєднання сільськогосподарського та промислового виробництв. АПК України – це важлива складова економіки нашої держави й головний чинник подальшого розвитку трансформаційних процесів, що відбуваються на етапі входження у

світові продовольчі структури [346, с. 51]. На думку С. Л. Дусановського, послідовна індустріалізація та інтенсифікація, підвищення ступеня усупільнення сільськогосподарського виробництва, посилення його внутрішньо- і міжгалузевих зв'язків об'єктивно привели до формування АПК [76, с. 17]. Окремі дослідники вважають, що становлення АПК стало можливим завдяки науково-технічному прогресові на певному етапі розвитку економіки країни, коли в його комплексуючих сферах була створена матеріально-технічна база, необхідна для функціонування усіх його складових. Органічний взаємозв'язок сільськогосподарського та промислового виробництва є необхідною умовою функціонування АПК. Комплексне поєднання основних і допоміжних галузей та виробництв в АПК підпорядковане вимогам об'єктивних закономірностей економічного розвитку і спрямоване на підвищення продуктивності праці в усіх його ланках [341, с. 8]. Агропромисловий комплекс визначається як сукупність підприємств сільського, рибного і лісового господарств, переробних виробництв і тих, що виробляють засоби виробництва, а також обслуговують підприємства та організації [431, с. 245]. Отже, відбулися значні зміни у виробничо-технологічних зв'язках, у формах і глибині економічних відносин сільського господарства (аграрної сфери АПК) і харчової промисловості (переробної сфери АПК). Інакше кажучи, визначено ланки взаємозв'язків виробничих процесів між сільськогосподарським і промисловим виробництвами з метою надання ресурсу та його переробки у відповідну продукцію, що має продовольче призначення.

В. В. Попова зазначає, що аграрна галузь в Україні має загальнонаціональний статус і питання щодо її розвитку варто розглядати як пріоритетну для економічної науки [319, с. 132]. Так, П. Т. Саблук вважає, що агропромисловий комплекс нашої держави – це велике міжгалузеве утворення, органічна частина економіки країни, яка охоплює сукупність галузей, пов'язаних між собою процесом відтворення, основне завдання якого – забезпечення продовольчої безпеки країни, оптимальних норм харчування населення України, створення експортного потенціалу сировини

та продовольства. Важливою складовою АПК є сільське господарство, одиниця валової продукції якого створює умови для виробництва понад десяти її одиниць в інших галузях економіки країни [366, с. 4].

На думку М. Й. Хорунжого, національний АПК – це інтегрована органічна система, частина всього народного господарства, яка базується на взаємодії відтворювального процесу в тих сферах і галузях, які мають пряме відношення до задоволення потреб суспільства в продовольчих та непродовольчих товарах, одержаних із сільськогосподарської сировини. Принциповими, визначальними ознаками АПК є такі: постійне формування оптимальної структури, яка би відповідала вимогам відтворювального процесу; скоординована діяльність усіх складових з метою забезпечення спільної мети; створення реальних умов для інтенсивного розвитку інтегрованого виробництва [438, с. 38].

Інші автори АПК розуміють як сукупність галузей і видів діяльності народного господарства, які на основі планомірного поділу праці забезпечують виробництво продуктів харчування та інших споживчих товарів сільськогосподарського походження, а також засобів виробництва і послуг для сільського господарства та переробних галузей промисловості. АПК – це сукупність галузей, що забезпечують, виробництво, переробку, зберігання і доведення до масового споживача продукції, виготовленої із сільськогосподарської сировини [239, с. 88]. АПК – це сукупність галузей національної економіки, зайнятих виробництвом продукції, її зберіганням, переробкою та доведенням до споживача [256, с. 27]. Вищеподані тлумачення роблять акцент на етапах процесу доведення сільськогосподарської продукції до споживачів.

І. Ф. Баланюк зазначає, що у становленні, розвитку й ефективному функціонуванні всіх без винятку політичних систем країн одне з визначальних місць займає аграрний сектор. Незалежно від обсягів виробництва у ньому і його частки у ВВП він є тією серцевиною, навколо або з безпосередньою участю якої вирішується переважна більшість соціально-економічних проблем країни [22, с. 68].

П. Т. Саблук вважає, що метою концепції розвитку АПК у довгостроковій перспективі має стати визначення основних напрямів формування ефективного та стійкого агропромислового виробництва відповідно до параметрів світового рівня, здатного забезпечувати продовольчу безпеку країни, насичення внутрішнього ринку доступним для всіх груп населення якісним продовольством, а промисловості – сільськогосподарською сировиною, вирівнювання доходів й інших соціальних параметрів сільськогосподарських товаровиробників з подібними показниками в середньому по економіці країни. АПК України має виходити на світовий ринок з конкурентоспроможною сільськогосподарською продукцією [364, с. 14]. На основі цього М. К. Пархомиць робить висновок, а ми поділяємо його думку, що формування і розвиток АПК мають відбуватися як цілісна органічна система, невід’ємна частина народного господарства країни. Водночас АПК на національному та регіональному рівнях об’єднує продуктивні підкомплекси, розвиток яких як законодавчо визнаної пріоритетної сфери економіки спрямовується на гарантування продовольчої безпеки країни і зростання її експортного потенціалу [310, с. 11].

Оскільки багато галузей національної економіки розвиваються не ізольовано, то можна стверджувати, що сільське господарство є основою добробуту й основним джерелом зростання інших сфер діяльності, у т. ч. сільськогосподарського машинобудування, виробників мінеральних добрив, засобів захисту рослин, послуг агротехсервісу, переробних підприємств, торгівлі тощо [292, с. 63].

Сьогодні не існує єдиного тлумачення агропромислового комплексу в сучасній економічній науці. У західних країнах взагалі відсутнє поняття «агропромисловий комплекс», а застосовуються інші поняття: «аграрний сектор» або «аграрний бізнес», що зумовлено неможливістю об’єднання в однорідний комплекс суб’єктів із різними формами власності. Предметом дослідження є сільське господарство і галузі, пов’язані з виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою та реалізацією; наявна виробнича структура аграрної сфери, а також система реалізації всіх

агропромислових відносин між людьми.

Отже, агропромисловий комплекс України – це об’єктивний результат необхідних цілеспрямованих процесів агропромислової інтеграції, суть якої в міру розвитку виробничих сил і подальшого поглиблення суспільного розподілу праці полягає у формуванні та виділенні окремих галузей і видів діяльності, тісно пов’язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, транспортуванням, переробкою та реалізацією, а також з виготовленням необхідних знарядь праці і матеріалів для забезпечення безпосередньо самого сільськогосподарського виробництва на основі впровадження інновацій. Весь процес функціонування агропромислового комплексу пов’язаний із забезпеченням надійної роботи двох основних галузей – рослинництва й тваринництва.

А. В. Чаянов наголошував, що «в більшості випадків чинником, котрий визначає системи господарств і розміщення населення, є природно-історичні умови, з однієї сторони, а з іншої – ті історичні (часто стратегічні) уявлення (міркування), що керують еміграційними потоками країн» [445, с. 146].

О. М. Коваль стверджує, що «розвиток сільськогосподарського виробництва та підвищення його ефективності залежать від складу і раціонального співвідношення виробничих ресурсів, які залежать від характеру і особливостей відповідних галузей сільського господарства» [146, с. 296]. Описаний підхід корелюється з позицією науковців І. М. Архипенко і Н. Т. Гончарук, які наголошують, що відмінність в ефективності сільського господарства зумовлена не стільки характером аграрної політики відповідних держав та державного управління аграрною сферою, скільки історично досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил і особливо наявними на даний час науковими знаннями, сільськогосподарськими, аграрними технологіями тощо [17, с. 30].

Особливість цього процесу полягає в тому, що сільське господарство перебуває в ролі «заручника» інших сфер агропромислового комплексу. АПК складається з таких сфер: I сфера (виробництво засобів виробництва для сільського господарства); II сфера (сільське господарство); III сфера

(зберігання, переробка, доведення продукції сільського господарства до споживача). Сьогодні в агропромисловому комплексі України склалася неоднозначна ситуація: продукції I сфери для сільського господарства катастрофічно не вистачає. Треба вказати, що подібна недостатність охоплює не тільки фізичну, а й економічну сторону.

Так, наприклад, підприємства сільськогосподарського машинобудування нині не в змозі забезпечити виробництво необхідною кількістю техніки для потреб сільського господарства. І це навіть якщо ми беремо до уваги їх якісну сторону. При цьому хімічна промисловість здійснює випуск добрив в обсязі, достатньому для задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників, але фінансовий стан останніх не дає змоги їх купувати в необхідній кількості. В результаті відбувається зростання частки сільськогосподарської техніки іноземного виробництва. Зокрема, щодо тракторів частка становить майже 75 %. Як наслідок виникає висока залежність від імпорту машин та комплектуючих.

За останні роки вагому частку у вартості продовольчих товарів становлять витрати на зберігання, переробку й транспортування продукції. Так, наприклад, у собівартості зерна, що йде на годівлю худобі та птиці, на промислову переробку, харчові цілі і на експорт, частка подібних витрат становить від 30 % до 70 %, що призводить до зниження закупівельних цін для сільськогосподарських товаровиробників, зростання цін на продукти харчування. Водночас в останні роки при зростанні валових зборів зерна, які перевищили у 2018 р. 70 млн. т, та збільшенні перехідних запасів спостерігається високий дефіцит елеваторів, що супроводжується зростанням цін на послуги зі зберігання і зниженням відпускних цін зерна у сільськогосподарських товаровиробників. Інша сторона взаємовідносин між II та III сферами – це залежність підприємств харчової промисловості від якісного і кількісного стану виробництва сільськогосподарської сировини. Велика залежність валового виробництва продукції галузей сільського господарства від природно-кліматичних чинників та значна частка продукції низької якості, що є не прийнятною для сучасних технологій переробки,

змушують переробні підприємства шукати більш стабільні сировинні джерела, переважно імпортні. У цій ситуації дефіцит виробничих потужностей і порівняно низька ефективність III сфери та нестабільні обсяги сільськогосподарського виробництва обмежують нормальне функціонування і розвиток аграрного сектору. Без істотного нарощування, підвищення продуктивності та оптимізації роботи всього технологічного ланцюжка неможливо забезпечити задоволення потреб населення у продуктах харчування.

Для розвитку аграрного сектору України на сучасному етапі найбільш істотним є вирішення інституціональних проблем аграрного виробництва, найважливішими серед яких вважають такі: нестабільність аграрної політики; вдосконалення земельних відносин; розвиток кооперації й інтеграції; підвищення ефективності системи управління аграрного виробництва; незавершеність аграрної реформи; державне регулювання в аграрній сфері; відсутність недержавних структур захисту інтересів селян; цінова політика [375, с. 172].

Модернізація аграрного сектору потребує перегляду усталеного ставлення до сільського господарства як галузі, що має винятково виробничо-комерційне призначення. Світове співтовариство дедалі більше керується концепцією багатофункціональності сільського господарства, згідно з якою у процесі сільськогосподарської діяльності не тільки виробляються продовольство і промислова сировина, але й створюються суспільно значущі блага. Найголовніші з них – це продовольче самозабезпечення країни, надання можливостей і засобів для існування сільського населення, відтворення селянства, підтримання екологічної рівноваги та збереження агроландшафтів. Визнання багатофункціональності сільського господарства як його ключової макроекономічної характеристики є головною передумовою модернізації вітчизняного аграрного сектора [33].

Аграрний сектор України за останнє десятиріччя справді став однією з базових галузей національної економіки. Незважаючи на загальнокрисові явища в економіці держави, аграрному сектору вдалося зберегти позитивні

темпи розвитку, стати однією з основних бюджетоутворювальних галузей, зайняти лідируюче місце у товарній структурі експорту.

Водночас в аграрній сфері продовжують поглиблюватися і поширюватися негативні тенденції, які згортають загальний сільський розвиток.

Нині найгострішими проблемами на селі є втрата робочих місць та безробіття, бідність, трудова міграція, занепад соціальної сфери, поглиблення демографічної кризи і відмирання сіл, нерозвиненість ринкової інфраструктури, відсутність класичної кооперації з метою консолідації зусиль для організації ефективної діяльності всіх учасників ринкових процесів [249, с. 5].

Практичні заходи з перетворення аграрного сектору вітчизняної економіки потребують теоретичного осмислення структурно-динамічних процесів, що відбуваються, зміни ролі й статусу інтегрованого виробництва в АПК. Аграрна політика, необґрунтовано спрямована на дезінтеграцію аграрних виробничих одиниць, не враховує природно-історичної детермінанти їх розвитку, умов накопичення капіталу на сучасному етапі, зовнішніх факторів формування цілісних виробничих систем [290, с. 9].

Те, що структура українського аграрного сектору економіки не відповідає загальним закономірностям структурних зрушень на користь органічного землеробства та виробництва продуктів харчування з високою доданою вартістю, є загальновизнаним у наукових колах. Однак серед аграрних вчених-економістів немає одностайності щодо розробки новітньої парадигми розвитку сільського господарства, що стає негативним чинником при виробленні векторів державного регулювання. М. О. Барановський вважає, що впродовж тривалого часу «...аграрний сектор був основним місцем прикладання праці сільських жителів, за рахунок аграрного сектору значною мірою фінансувалося будівництво і утримання об'єктів соціальної інфраструктури села... система сільського розселення, транспортне обслуговування, адміністративний устрій, управління аграрним сектором були тісно взаємопов'язані між собою» [23, с. 141].

Власне кажучи, аграрний сектор впливає на всі процеси, що відбуваються у сільській місцевості, він визначає всі основні параметри життєдіяльності поселення, передусім його рівень та якість життя, розвиток будівництва і соціальної інфраструктури, транспорту тощо. Із розвитком сільського господарства й трансформаційними процесами у цій сфері пов'язана і перебудова функціонування сільських поселень [128, с. 15].

Зміни в аграрному секторі економіки, що відбулися наприкінці ХХ ст., зокрема ліквідація колгоспів як основної форми організації сільського господарства, відсутність державної підтримки об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, монополізація аграрного ринку, ігнорування державою проблем розвитку сільських поселень, призвели до їх подальшого занепаду. Селянські господарства, що виробляють більшість сільськогосподарської продукції, не стали важливим чинником соціально-економічного розвитку сіл. Більшість науковців вже схиляється до думки, що зростання частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції – це ознака деградації аграрного сектору. Основними аргументами на користь таких тверджень є те, що: по-перше, селянські господарства – це повернення до натурального господарства; по-друге, селянські господарства – це доіндустріальна епоха; по-третє, у селянських господарствах низька продуктивність праці; по-четверте, зайнятість у селянських господарствах не вирішує, а фактично приховує реальний рівень безробіття у сільській місцевості; по-п'яте, селянські господарства – це спосіб виживання сільських мешканців, а не гідний заробіток для нормального існування [23, с. 144].

При цьому доцільно враховувати ряд важливих чинників і особливостей розвитку сучасного аграрного виробництва в Україні, зокрема це:

– істотно нижчий порівняно з розвиненими зарубіжними країнами рівень державної підтримки аграрного сектору: як безпосередньо виробників, так і експортного субсидування продовольчої продукції для її просування на зовнішні ринки;

– наслідки затяжної системної кризи 1990-х р., що викликали глибоку деформацію соціально-економічного життя населення сільських територій та структури сільськогосподарського виробництва;

– незадовільний рівень розвитку виробничої й ринкової інфраструктури, що здійснює значний вплив на кінцеву ефективність сільськогосподарського виробництва;

– низька наукомісткість вітчизняного сільського господарства і щораз зростаючий розрив у цьому відношенні із зарубіжними країнами, що актуалізує завдання вибору напрямків розвитку аграрного виробництва, які забезпечують його стійке зростання в довгостроковій перспективі;

– пріоритетне значення аграрного сектору як гаранта національної продовольчої безпеки та розвитку експортного потенціалу;

– важлива соціальна і регіональна функція сільськогосподарського виробництва, що дає змогу забезпечувати зайнятість населення сільських територій.

Досягнення конкурентоспроможності аграрного сектору передбачає вирішення низки стратегічних завдань:

– інноваційний прорив, що забезпечує здійснення «зеленої революції» у сфері аграрних технологій та закладає фундамент майбутнього динамічного розвитку;

– відродження інтеграційних і коопераційних зв'язків для мінімізації витрат на основних стадіях виробництва та реалізації продукції;

– модернізація інфраструктури і матеріально-технічної бази аграрного сектору, що гарантує можливість ведення ефективної виробничої діяльності та реалізації соціальних програм села.

Зокрема, О. В. Шубравська і К. О. Прокопенко вважають, що модернізація аграрного сектору – це процес його техніко-технологічного й ресурсного оновлення, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та стійких темпів розвитку на основі впровадження агроновацій з дотриманням принципів екологічної прийнятності й соціальної спрямованості результатів сільськогосподарської діяльності. Головними

підсумками такого процесу мають стати забезпечення національної продовольчої безпеки в розрізі всіх її складових і зміцнення позицій країни на глобальному продовольчому ринку [464, с. 65].

При цьому, на думку О. М. Бородіної, кінцевою метою такої модернізації має стати забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання в аграрному секторі та диверсифікації сільської економіки через сприяння сільським громадам у реалізації прагнень до імплементації в національну і міжнародну ринкову систему на основі нових інституційних механізмів [32].

Саме тому слушною є думка, що у сучасних умовах аграрний сектор має бути не лише ефективним, а й здатним до подальшого розвитку. Ефективність розвитку аграрного сектора характеризується послідовним зростанням його можливостей відтворювати в кожному виробничому циклі постійні, не різко змінні результати господарської діяльності та умови для їх подальшого поліпшення [144, с. 25].

Таким чином, посилення світових глобалізаційних й інтеграційних процесів актуалізує питання вибору місця і ролі аграрного сектору в національній економіці. Аграрний сектор економіки України слугує системоутворюючою складовою національної економіки; формує основи збереження суверенності та державності, національної (продовольчої) безпеки; є соціально-економічним підґрунтям розвитку сільських територій; забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки. Сучасна організаційно-економічна структура аграрного сектору з її різноманітним суб'єктивним господарюванням зовні схожа із сільськогосподарським устроєм розвинених країн, але поки що вона не функціонує як злагоджена ефективна система, здатна забезпечувати раціональне виконання завдань і функцій зростання виробництва якісних продуктів харчування. При цьому логічним видається не ставити зростання виробництва продукції аграрного сектору як мету, а розглядати його лише у контексті забезпечення соціально-економічного розвитку України.

1.2. Інституціональне середовище функціонування аграрного сектору

Україна через специфіку історичного розвитку опинилася перед необхідністю швидко проводити рішучі інституціональні зміни, спрямовані на забезпечення економічного зростання аграрного сектору. Однак формування інституційного середовища, що може забезпечити зростання аграрного бізнесу країни, відбувається повільними темпами, з великими деформаціями внаслідок окремих прорахунків. Наявна структура інституціонального середовища аграрного сектору свідчить про необхідність перегляду стратегічних пріоритетів інституційних перетворень в аграрній економіці України.

Специфічність інституціональних змін аграрного сектору в умовах постійних дисбалансів і тектонічних зрушень призводить до руйнування внутрішніх та зовнішніх ринків аграрної продукції і має величезний вплив на розвиток вітчизняної економіки. При цьому особливості становлення інституту можуть бути зрозумілі й оцінені лише в контексті всієї сукупності інституційних змін національної економіки України. Трансформація аграрної економіки в ринкову відбулася на тлі фундаментальних інституційних зрушень: виникнення різноманітних форм власності та укладів, складна взаємодія старих і нових економічних інститутів, відродження господарських традицій та поява нових технологій, зміни традиційної ролі держави в сучасних процесах, що відбуваються. Саме тому трансформація аграрного сектору і входження його у світовий економічний простір потребують подальшої послідовної інституціоналізації вітчизняної економіки.

Запровадження інституційних перетворень, що відбувалися й надалі відбуваються в Україні, вирішує лише окремі поточні завдання, тому це призвело до розбалансування сталого економічного механізму, значно погіршило соціально-економічний стан сільських територій і їх жителів, скомпрометувало окремі форми господарювання на селі та сільську працю

загалом. Ця ситуація ускладнюється недооцінкою прогресивних наукових методів вивчення і впровадження реформаторських процесів та неврахуванням багатого історичного досвіду соціально-економічних трансформацій (побут, звичаї, традиції, еволюційний аспект тощо).

Сучасні тенденційні зміни характеризуються такими рисами:

- відсутність функціонування налагодженої соціальної інфраструктури села і низький рівень оплати працівників аграрної сфери, що спричиняє міграцію активної частини населення, зокрема молоді;

- обмеження зайнятості у сільській місцевості, що призводить до деградації території та бідності населення;

- різке старіння сільського населення, погіршення стану здоров'я мешканців.

Досягнення стратегічних цілей економічної політики держави має опиратися на інституційні перетворення, які відповідно зумовлюються як макроекономічними факторами, так і особливостями функціонування аграрної сфери та визначення її пріоритетів. Основними цілями інституційних реформ є:

- створення ринкового середовища і введення у дію сучасних важелів державного регулювання економіки;

- формування передумов для структурної трансформації аграрного сектору, забезпечення стабільності та економічного зростання у найближчій перспективі;

- створення умов для раціонального використання ресурсного і трудового потенціалу на основі ефективної інституціональної структури управління.

Необхідність інституційних перетворень в аграрному секторі економіки загострюється з огляду на її високу соціальну роль для національної економіки, яку можна диференціювати за такими напрямками:

- забезпечення продовольчої незалежності на основі задоволення біологічних потреб людини в харчуванні, що дає змогу зберегти високу

чисельність та щільність населення країни й її соціально-економічний потенціал;

– вивільнення із сільського господарства на базі впровадження новітніх досягнень науки додаткових трудових ресурсів для використання в інших галузях національної економіки і зростання продуктивності праці;

– кооперація праці з огляду на високий рівень синергетичного ефекту для суміжних галузей та видів економічної діяльності.

Отже, інституційні перетворення в аграрному секторі мають сприяти підвищенню ефективності виробництва на основі становлення ефективного власника, розвитку конкуренції і формування інфраструктури, адекватної сучасним умовам господарювання.

Зміст поняття «інститут» розкрито у працях багатьох науковців. Значний внесок у розвиток інституціональної теорії зробили вчені А. Берлі, Дж. Бьюкенен, М. Вебер, Т. Веблен, О. Вільямсон, Л. Девіс, Т. Еггертсон, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Г. Мінз, У. Мітчел, Д. Норт, Дж. Окслі, Дж. Ходжсон та ін.

У питаннях розвитку інституціонального середовища в перехідний період економіки вітчизняна й зарубіжна література збагатилася завдяки дослідженням учених А. Аслунда, В. Вольчика, М. Дерябіної, Р. Капелюшнікова, С. Кірдіної, Г. Клейнера, Я. Корнаї, Я. Кузьмінова, Ю. Латова, Р. Нурєєва, А. Олейника, В. Полтеровича, В. Радаєва, А.Скоробогатова, В. Тамбовцева, А. Шастітка та ін.

Дослідженню сутності й основних тенденцій інституціоналізації форм господарювання в системі аграрних відносин присвячені праці відомих західних дослідників Алена де Жанврі, Д. Бахмана, Г. Брайтшуха, К. Даймера, В. Друна, Г. Екерта, А. Ковальського, В. Кокнаре, І. Маттнеса, Ю. Хайнріха, В. Хейера та ін.

У контексті визначеної мети і предмета дослідження немає необхідності розглядати всі наявні тлумачення поняття «інститут» загалом та за окремими його складовими. Доцільно обмежитися викладом і аналізом

тільки тих тлумачень, які можуть бути використані як методологічна основа для вирішення практичних завдань щодо підвищення економічної ефективності аграрного сектору України шляхом її інституційної трансформації.

У методології цього напрямку термінами «інституція» й «інститут» стали називатися явища як економічного, так і позаекономічного тлумачення: держава, законодавство, громадські організації, звичаї, сім'я. Залучення цих інститутів до кола економічного аналізу розширило саме тлумачення економічної науки, що об'єднувало представників інституціоналізму з німецькою новою історичною школою. Поняття «інституціоналізм» та «інститут» запозичені в економічну теорію з юриспруденції, де вони позначали комплекс юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини. Інститути охоплюють соціально-економічний простір, роблять його придатним для життя. Інститути тісно взаємодіють між собою і загалом формують систему, тобто в суспільстві вони утворюють каркас економіки. Система національних інститутів має багаторівневий характер та охоплює все суспільство – від населення країни до окремого громадянина. При цьому всі рівні інституційної системи взаємопов'язані, тому зміни на одному рівні тут же зачіпають інші рівні. Інакше кажучи, роль інститутів у суспільстві полягає в зниженні невизначеності за допомогою встановлення стійких взаємовідносин індивідів. Інститути є фундаментальними чинниками функціонування економічних систем у довгостроковий період часу, а інституційні межі впливають на формування і розвиток різних спільнот та організацій.

Термін «інститут» походить від латинського «*institutum*», що означало встановлення, запровадження, звичай. Інституцію («*institutio*», «*institutiones*») спочатку розуміли як збірку законів і правил. Одними з перших відомих інституцій були видання римського юриста Гая у II ст. та одна з чотирьох частин збірки чинного римського права у VI ст. Згодом терміни «*institutum*»

й «institutio» почали вживатися у багатьох мовах світу і набули поширення серед політиків та науковців.

Щодо використання термінів «інститут» й «інституція», то ми погоджуємось із думкою В. Вольчика, що в англomовній науковій літературі вживається термін «institution», що в традиційному перекладі означає інститут. Хоча переклад терміна «institution» як інституції є більш влучнішим, але традиційно в українській мові його розуміють як інститут [50].

Ідеї інституціоналізму з'явилися у США на межі XIX–XX ст. як самостійна течія в економічній науці. У поняття «інституція» представники цієї течії включили різні чинники (держава, приватна власність, підприємництво, монополії, профспілки, сім'я, звичаї), які зумовлюють звички, звичаї, різні рішення індивідів, суб'єктів господарювання, організацій, держави.

Інституціоналісти рушійною силою економіки поряд з матеріальними чинниками вважають також духовні, моральні й правові чинники, що розглядаються в історичному контексті. Інакше кажучи, інституціоналізм як предмет свого аналізу висуває як економічні, так і неекономічні проблеми соціально-економічного розвитку, не розділяючи об'єкти дослідження (інститути) на первинні або вторинні та не протиставляючи їх один одному.

Т. Веблен, один із засновників інституціоналізму як нового напрямку економічної науки, що зародився наприкінці XIX – на початку XX ст., дав йому таке визначення: інституціоналізм – це встановлене у країні стійке середовище суспільних домовленостей, норм, угод, мотивів поведінки [45].

В інституціоналізмі слід розрізняти ряд напрямків, одним з яких є психобіологічний (Т. Веблен), що пропагує соціальний дарвінізм і заклав методологічні та теоретичні основи інституціоналізму. Відданість спільним теоретико-методологічним основам властива Дж. Коммонсу (правовий інституціоналізм), У. Мітчелу (кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм). Надалі ідею інституціоналізму розвинули А. Берлі та

Г. Мінз (теорії трансформації), Ф. Перру (державний дирижизм), запропонувавши у своїх працях ідею підвищення ролі держави в економіці з метою найбільшого задоволення інтересів різних верств суспільства.

Ф. А. фон Хайек вважає, що мораль є тим інститутом, який створює інформаційне поле безпосередньо для відносин обміну, що характеризують економічну поведінку. Результат культивування загальних моральних норм полягає у виникненні «розширеного порядку людського співробітництва» (так він називав соціально-економічну систему). Тому в суспільстві для нормального функціонування економічної системи необхідне тривале існування соціальних інститутів з формування і поширення моральних норм. Без засвоєння відповідних норм моралі більшість членів суспільства не має підстав для розширення людського співробітництва. Норми моралі, за Хайєком, сприймаються індивідами у процесі наслідування або навчання в межах найменшої ланки суспільства – сім'ї.

У 1950–1960-ті рр. отримав розвиток так званий оновлений інституціоналізм Дж. К. Гелбрейта. Втручання держави, на його погляд, необхідне для вирішення головних проблем сучасної економіки, в основі якої містяться суперечності між системою, основою якої є гігантські корпорації, та ринковою системою, в яку входять малий бізнес, аграрний сектор, охорона здоров'я, транспорт тощо. Дж. К. Гелбрейт провідним вважає інститут великої фірми, який за допомогою створеної організації панує над споживачем, диктує правила гри на ринку, створює попит на нові товари.

Доволі розгорнуте визначення інституту дає К. Менар: «Під інститутом ми розуміємо діючу в історичних умовах сукупність соціально-економічних правил, над якими індивіди або групи індивідів в основному не владні як в короткостроковому, так і в середньостроковому плані. З економічної точки зору ці правила націлені на те, щоб визначити умови, в рамках яких може здійснюватися індивідуальний чи колективний вибір розміщення і використання ресурсів» [267]. У своїх працях К. Менар показує відмінності між інститутами, ринками й організаціями. Вони, на його думку, полягають у

тому, що інститути не є механізмами координації і сприяють визначенню суспільно-історичних умов, за яких можуть засновуватися ці механізми [267]. Ідеї інституціоналізму набули поширення у Західній Європі, а з 1990-х рр. – у Східній Європі та Україні («нова інституційна теорія»). На Заході нові напрямки економічної теорії отримали розвиток у працях Р. Коуза (1991), Д. Норта (1993).

Д. Норт, Е. Фуруботн і Р. Ріхтер це поняття трактували як «правила гри», які вони розуміли як неформальні обмеження на взаємовідносини людей (табу, звички, традиції, кодекси поведінки) та формальні норми (конституція, закони, права власності). На думку Л. Девіса і Д. Норта, інституційне середовище – це «сукупність основних політичних, соціальних і базових правових норм, що регулюють економічну і політичну діяльність» [477, с. 133].

Д. Норт дав визначення інституцій як спеціально створених обмежувальних запобіжників, що регламентують взаємовідносини між людьми. «Те, як організації виникають і розвиваються, в основному визначається інституційною основою», – зазначив він [295, с. 13].

Зокрема, Д. Норт пов'язує бідність одних та багатство інших держав з розвитком інститутів, які «...створюють сприятливе середовище для спільного вирішення складних проблем обміну, забезпечують економічне зростання» [296, с. 6]. Погляди цього вченого на сутність інституту отримали розвиток у дослідженнях Дж. Ходжсона і Дж. Серлі.

Дж. Ходжсон визначає інститути в такий спосіб: «Інститути, в основному, – довговічні системи сформованих і вкорінених правил, які надають структуру соціальних взаємодій. Тобто, інститути – суть системи соціальних правил. Термін «правило» тут трактується в широкому розумінні, як припис або установка в певній ситуації Х робити Y. Тобто до них включають норми поведінки, соціальні конвенції, юридичні і формальні правила» [435, с. 22–26].

Це положення можна трактувати таким чином: середні за розмірами

сільськогосподарські підприємства України характеризуються низькою економічною ефективністю і конкурентоспроможністю через відсталість застосовуваних технологій та використовуваних машин (X). З огляду на це необхідно провести у прискореному режимі їх модернізацію, зокрема впроваджувати інноваційні технології й оновлювати машинно-тракторний парк (Y).

Д. Серл зміст існування інститутів вбачає не просто в обмеженні дій людей, а в тому, що вони породжують такі повноваження, як «права, обов'язки, зобов'язання, санкції, дозволи, довіреності, вимоги та посвідчення» [372, с. 7–9]. У цьому простежується паралельність поглядів Д. Серла і Дж. Бьюконнена щодо ролі та значення законодавства в економічному розвитку суспільства. Однак Дж. Ходжсон, на відміну від Д. Норта, зараховує до інститутів тільки «довговічні, що склалися і вкорінені правила» [435, с. 25]. Отже, розглянуті погляди Д. Норта, Дж. Ходжсона та Дж. Серла на сутність інституту вказують, що принципових відмінностей в їх позиціях немає. Усі перелічені вчені трактують інститути як формальні й неформальні правила (розпорядження, настанови), які, з одного боку, накладають обмеження на поведінку людей, а з іншого – породжують нові можливості вибирати варіанти дій у межах цих правил. Використання інституційної методології, заснованої на широкому розумінні феномену соціально-економічних інститутів у поєднанні з положеннями сучасних концепцій економічного розвитку, дає змогу не тільки аналізувати різноманітні внутрішні механізми функціонування сільськогосподарського виробництва, а й деталізувати різні параметри зовнішнього середовища, що утворює той контекст, в якому змушені функціонувати суб'єкти аграрного сектору економіки.

Вивчення проблем становлення, функціонування та ефективності різних інституційних утворень займає значне місце у вітчизняній економічній науці, дедалі більше уваги з боку науковців привертають теоретичні й практичні аспекти здійснення інституційних перетворень. Так,

серед вітчизняних учених дослідженнями окремих аспектів інституціонального середовища займалися науковці О. Амоша, З. Варналій, Л. Васильєва, З. Ватаманюк, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, Ю. Губені, В. Дементьєв, М. Долішній, М. Дубініна, М. Кропивко, В. Лагутін, Ю. Лопатинський, М. Малік, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, О. Шпикуляк, А. Чухно, О. Яремко та ін.

Так, А. Чухно наголошує на деяких відмінностях у визначенні термінів «інститут» й «інституція». Інститут розуміється як процес закріплення звичок і звичаїв на макрорівні у формі права та організації, тоді як інституція – це неписані правила (ментальний порядок у суспільстві), що формуються «знизу» з макрорівня [450].

Розвиток аграрної сфери економіки й її ефективне функціонування визначаються передусім розвиненістю його інституцій. Т. Еггертсон вважає, що всі великі інституційні зміни відбуваються повільно і новоутворені інститути є результатом трансформації соціально-економічних умов, які формують індивідуальну поведінку та очікування людей. Економічні системи розвиваються еволюційним шляхом, і вибір форм господарювання та їх ринкова ефективність як у біологічних, так і технологічних системах залежать від моделі попереднього розвитку [468].

Сучасний інституціоналізм, на думку Ю. М. Лопатинського, вивчає й описує механізми регулювання, впорядкування суспільного життя, діяльності і поведінки людей з урахуванням сукупності прийнятих соціальних норм, звичаїв, зразків поведінки (інститутів); досліджує форми організацій та інституційну структуру виробництва, контрактні угоди й ін. Предметом дослідження сучасного інституціоналізму є інституційне середовище, форми власності, форми господарювання [243, с. 24].

Незважаючи на значні наукові дослідження і здобутки, в економічній літературі не має комплексного дослідження інституційного середовища аграрного сектору економіки, відсутній системний підхід до становлення інституційного середовища аграрного сектору економіки, розрізнено

трактуються окремі інституційні чинники розвитку суб'єктів господарювання сільського господарства в умовах впливу глобалізаційних викликів.

Погоджуємось із думкою вчених, зокрема Ю. Губені, що нинішній незадовільний стан аграрного сектору пов'язаний з недостатнім інституційним забезпеченням аграрної реформи та її подальшим розвитком. «Коли для більшості країн постсоціалістичної Європи аграрна реформа та подальша аграрна політика стали етапом інтеграційної підготовки до ЄС, то у нас ці складові є своєрідною самоціллю, «річчю в собі», що має другорядні завдання» [64, с. 94]. Так, невдале реформування аграрного сектору економіки Л. М. Васильєва пояснює відсутністю належного інституційного забезпечення, «відсутністю підготовлених заходів, недооцінкою впливу неформальних інститутів – звичок, традицій; значною інертністю розвитку суспільства; недостатнім рівнем знань і правової освіти» [43, с. 379].

Теоретико-методологічне обґрунтування сутності, місця та ролі інституціоналізму в економічній теорії – це доволі складне та неоднозначне питання. В основі інституціоналізму як напряму дослідження лежить необхідність більш ґрунтовних досліджень поведінкових характеристик людини в межах ринкової ідеології, і він є поєднанням «соціально-психологічних, політичних, правових аспектів наукового пошуку» [458, с. 142].

На думку О. Піменової, інституційне забезпечення передбачає, перш за все, створення в сільському господарстві умов для розвитку раціональних форм господарювання [315, с. 66]. Е. Райнерт переконаний, що сьогодні нова інституційна економічна наука, яка базується на стандартній теорії із підручника з економіки, міняє причину та наслідок місцями, стверджуючи, що в бідності винна нестача інститутів, а не відсталий спосіб виробництва [353, с. 96].

Ознайомлення з теоріями вчених-інституціоналістів щодо перспектив інституційних перетворень в аграрному секторі вітчизняної економіки дає

змогу зробити такі висновки. По-перше, не можна розраховувати, що створені у сфері сільського господарства незначні передумови для розвитку вільного ринкового обміну дадуть змогу йому істотно розвинутися. По-друге, дійсний розвиток механізму ринкової координації є можливим тільки після тривалої соціокультурної еволюції або ґрунтового навчання навичок цивілізованої ринкової поведінки певної маси членів суспільства. По-третє, з огляду на сучасні тенденції, а не об'єктивні закони суспільного розвитку завжди існує ймовірність розвитку в протилежному напрямку. По-четверте, через охарактеризовані вище загальноцивілізаційні особливості суспільного розвитку, які проявляються у тому, що процеси в аграрному секторі є залежними від тенденцій у галузях промисловості, на сільськогосподарське виробництво будуть мати вплив різні інтереси з боку промисловості.

На основі вищевикладеного можна констатувати, що інституціоналізм – це відносно новий своєрідний напрям в економічній теорії, що охоплює, крім економічної складової, ще й соціальні, правові та політичні чинники, які доцільно використовувати в аграрному секторі економіки України. При цьому система інститутів перебуває в тісному взаємозв'язку з двома іншими найважливішими громадськими системами: системою інтересів та системою очікувань. Система інтересів об'єднує всі рівні, сфери і галузі економіки й охоплює інтереси галузі, корпорацій, підприємств та окремих суб'єктів господарювання аграрного бізнесу. Очікування, відповідно, відображають бачення цим суб'єктом можливої реакції інших зацікавлених груп на ті чи інші зміни. Суб'єкти господарювання аграрного бізнесу очікують від держави захисту своїх інтересів, держава ж очікує від них доброзичливого ставлення до власних ініціатив. Якщо система взаємних очікувань у країні серйозно порушується, то в економіці виникають приховані напруги, якщо ж це супроводжується і порушенням інтересів, то незначний імпульс може завдати шкоди всій структурі. Інститути не мають конфліктувати із системами взаємних очікувань та інтересів суспільства.

Як і будь-яка складна багаторівнева система, економічні інститути потребують певної класифікації. Виділяють певні рівні інституційної системи [18; 137; 235; 295].

До першого рівня інституційної системи належать інститути, що безпосередньо впливають на адаптацію до певних умов економічних агентів, – суб'єкти господарської діяльності (держава, домогосподарства). Другий рівень економічних інститутів утворюють самі суб'єкти господарської діяльності та домогосподарства, які відповідно мають складну систему економічних і соціальних цілей (підтримання постійної платоспроможності, підвищення прибутковості капіталу, що використовується, зростання конкурентоспроможності продукції, що випускається, створення нормальних умов праці для працівників, забезпечення сприятливого мікроклімату тощо).

Процес суспільного відтворення забезпечує обмін діловою інформацією між основними суб'єктами економічної діяльності (суб'єктами господарської діяльності, банківським сектором, державними структурами). Їх дії в умовах загальної глобалізації мають узгоджуватися міжнародними інститутами, які становлять третій рівень інституційного середовища. До четвертого рівня економічних інститутів доцільно зарахувати олігархічну верхівку, яка лобіює у власних інтересах економічну політику, що проводиться державними органами, і займає панівне становище в багатьох галузях економіки. До п'ятого переважно належать органи державного управління, великі транснаціональні корпорації, міжнародні урядові й неурядові економічні та фінансові організації, що впливають на глобальні трансформаційні процеси.

Інституційні зміни потребують систематичних зусиль і витрат протягом тривалих періодів часу на основі виважених, належним чином сформульованих та оперативно відкоригованих програм. За відсутності таких програм передбачувані зміни не відбуваються або затягуються і супроводжуються високими витратами. Це в реальності сталося в аграрному

секторі економіки України.

Ю. Я. Лузан вважає, що базовими складовими успішної аграрної політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави на системи аграрного бізнесу, які «...при гармонізованій взаємодії з ринковими механізмами саморегулювання створюють сприятливі умови для його ефективного розвитку, поєднуючи приватні й суспільні інтереси» [250, с. 30]. Головними напрямками інституціональних змін у період трансформаційних перетворень сучасного аграрного сектору Д. А. Міщенко вважає такі [274, с. 134]:

- створення сприятливих ринкових умов для реалізації інституціональних перетворень економіки та аграрного сектору відповідно до сучасних глобалізаційних викликів і для європейської інтеграції зокрема;

- зосередження зусиль на забезпеченні продовольчої безпеки країни, забезпеченні національних пріоритетів, а також реалізації конкурентних переваг вітчизняного агросектору та формування конкурентоздатного виробника сільськогосподарської продукції;

- усунення будь-яких проявів корупції, бюрократизації, тінізації, рейдерства й інших негативних діянь нормативно-правового характеру;

- пожвавлення інвестиційної діяльності як першооснови інноваційного оновлення засобів виробництва, підвищення продуктивності праці і, як результат, нарощування обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Серед основних проблем інституціонального характеру вітчизняного аграрного сектору в сучасних умовах Л. М. Васильєва виділяє такі:

- 1) повільна адаптація ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи агрогосподарювання;
- 2) незадовільна модифікація старих і формування ринкових інститутів;
- 3) неузгодженість системи регулювання аграрного ринку, інституцій та інститутів із традиційними економічними відносинами;

4) відсутність комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку і регулювання аграрного ринку. [43, с. 379].

Інституційна структура аграрного сектору – це складна соціально-економічна система, що містить економічні, господарські, організаційно-правові, морально-етичні та інші елементи. Виділяють такі групи інститутів.

Інститути влади. В інституційній структурі аграрного сектору вагоме місце займають інститути влади. Формування ефективного інституційного середовища є неможливим без активного втручання держави.

Держава – це регулятор і координатор функціонування інституційного середовища розвитку економіки. Безпосередня участь держави в розвитку економіки може бути здійснена в результаті фіскальних заходів, зокрема: оподаткування, що стимулює інноваційну діяльність; фінансування різних інноваційних проектів та розробок, видачі грантів на конкурсній основі.

Пряме і непряме державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання забезпечує баланс їх інтересів в економічній діяльності, створення відповідної інфраструктури, формування інвестиційно-інноваційного клімату. Отже, забезпечуючи реалізацію інституційного аспекту розвитку аграрного сектору, держава створює сприятливі передумови для нього.

Інститути-норми. Проведення реформ в аграрному секторі без чіткої стратегії розвитку, без дієвого правового забезпечення в нових організаційно-правових утвореннях призвело до здійснення так званої «косметичної» інституційної реформи: назви підприємств змінилися, а новий правовий статус підприємств було визначено недосконалим законодавством. Потенціал аграрного сектору в цих умовах виявився неефективним. Передусім, це було пов'язано з таким: внутрішній стан ресурсів та питання власності на ці ресурси не відповідали новій інституціональній формі, а невирішені законодавчі питання стали гальмом для подальшої інституційної трансформації. В результаті, крім неефективних реформ, у суспільному

виробництві очікуваного розвитку не показав індивідуальний приватний сектор у формі селянських фермерських господарств і повною мірою не вдалося отримати результату від часткової кооперації виробництва.

Інститути-організації. Економічна реформа в аграрному секторі, що проводилася на початку 1990-х рр., торкнулася інституцій. У результаті трансформації була сформована нова аграрна структура.

В концептуальному аспекті сутність аграрної структури визначається формами власності та законодавчими актами, що є основою для всієї системи виробничих відносин. Значну роль при цьому відіграє організаційно-правова форма суб'єктів господарювання. Відповідно, однотипними були й зміни в аграрній структурі: зменшилася питома вага колективних господарств у валовій продукції сільського господарства і зросла частка особистих селянських господарств та господарств населення.

Влада, проводячи аграрні реформи в 90-х рр. ХХ ст. в Україні, вважала, що при дотриманні методичних рекомендацій міжнародних фінансових інституцій самі по собі сформується фундаментальні основи ринкових структур в аграрному секторі вітчизняної економіки, а конкурентне середовище створить стимули для досягнення автоматичної рівноваги між різними елементами організаційних структур господарювання і ринку. При цьому особливо наголошувалося на необхідності забезпечення безперешкодного виходу з колгоспів та радгоспів всіх бажаючих з метою створення селянських (фермерських) господарств. Поліпшення продовольчого забезпечення населення України передбачалося здійснювати на основі створення на базі колгоспів і радгоспів великої кількості селянських (фермерських) господарств. У підсумку реформа була зведена переважно до переділу власності (як майна, так і землі). Питання ж докорінного оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства, забезпечення сільськогосподарських товаровиробників високопродуктивними засобами виробництва, вдосконалення технологій виробництва, налагодження у сільськогосподарських підприємствах

двосторонніх господарських зв'язків, агросервісу, лізингу, кредитування на пільгових умовах, страхування, переробки продукції та налагодження на ефективній основі міжгалузевого обміну продуктами праці так і залишилися не вирішеними.

В умовах нерозвиненості інфраструктури ринку перехід колгоспів та радгоспів на ринковий (фермерський) тип господарювання «з ходу» не вдався. З огляду на труднощі, що виникли в сільськогосподарських підприємствах за умов, коли основна маса колгоспів і радгоспів опинилася на межі виживання, інтереси сільських трудівників вимушено переключаються у сферу сімейного господарювання – особисті селянські господарства, від діяльності яких вони отримували основний дохід. Виникла ситуація, коли особисті селянські господарства – при слабкому розвитку інфраструктури ринку, фінансових, матеріальних та технічних ресурсів – стали залежати від колгоспів, а пізніше від колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які надавали земельні наділи, постачали кормами, технікою, насінням тощо. У період переходу до ринкових форм господарювання, як і в попередніх соціально-економічних формаціях, функції життєзабезпечення та підтримки соціальної сфери села, незаможних верств населення і пенсіонерів продовжували виконувати переважно особисті селянські господарства, а пізніше долучилися приватні й колективні господарства, створені на основі проведеної реструктуризації КСП. Все це дало змогу забезпечити умови виживання сільських жителів та здійснити підтримку інерційності розвитку аграрного сектору, що і пояснює парадокс стійкості їх збереження, незважаючи на всі ринкові реформи.

Проведені у країні аграрні реформи й трансформація на їх основі форм господарювання мали стати основою конкурентного середовища в аграрному секторі економіки та сформувати інститут підприємництва в аграрній сфері. Дійсно, на початку проведення земельної реформи в Україні визнавалася необхідність інституційних змін з основним акцентом на інститут приватної власності. Однак згодом ці інституціональні перетворення стали

обмежуватися внутрішньогосподарськими аспектами, зокрема невідпрацьованим механізмом реалізації земельних і майнових паїв у реорганізованих підприємствах «доринкових» форм господарювання: колишніх радгоспів та колгоспів. Відсутність механізму реалізації прав власності призвела до того, що цим скористався «адміністративний ресурс», наприклад, керівники нових реорганізованих форм господарювання, які самостійно стали розпоряджатися виділенням земельних і майнових паїв, включаючи оформлення документів, визначення фактичної відповідності земельного паю в загальній структурі земельної власності господарства на свій розсуд. Внаслідок цього власники де-юре земельних паїв виявилися: по-перше, далеко не в рівних умовах; по-друге, виділення земельних паїв здійснювалося в обставинах повного вакууму інформації. В підсумку це призвело до того, що велика частина нових власників не змогла належним чином скористатися реалізацією свого права власності де-факто, зокрема для організації самостійних господарств підприємницького характеру навіть за наявності стійкої мотивації в цьому напрямку.

Отже, формальний інститут приватної власності на землю не приніс свого ринкового наповнення, оскільки, як показує практика, законодавче закріплення факту приватної власності на землю без чітко прописаних механізмів його реалізації не вирішує загальної проблеми підвищення ефективності в аграрній сфері економіки. Селянин, не будучи власником де-факто, не може вільно вивести з неефективного розпорядження сільськогосподарського підприємства свій земельний пай та передати його для ефективного використання. Дуже часто власники земельних паїв є власниками лише номінально: вони можуть роками не знати, якою ділянкою землі володіють. Тому нині існує потреба у здійсненні процесу межування контурів земельних паїв і виділенні конкретних ділянок землі. В сучасних умовах продовжує залишатися актуальним питання вдосконалення інституту приватної власності на землю та подальшої розробки механізму реалізації прав власності в ході здійснення аграрних перетворень. Недосконалість

цього інституту не могла не відобразитися на трансформації форм господарювання в аграрній сфері економіки, їх структурі, розвитку організаційних форм підприємництва.

Заплановані цілі реформування аграрного сектору не були досягнуті передусім через недостатній розвиток формальних інститутів ринкової економіки. Трансформація колективних і державних сільськогосподарських підприємств у селянські (фермерські) господарства як сучасного ринкового інституту підприємництва в аграрній сфері та створення альтернативи великим організаційним формам господарювання у вигляді КСП відбулася неефективно. Інституційна невизначеність прав власності сприяє розширенню неформального сектору економіки, негативно позначається на інвестиційних процесах, зумовлює бартеризацію в орендних відносинах земельних ділянок, послаблює довгостроковий попит на захист прав власності й є одним з основних стримуючих чинників інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Саме цим моментом скористався великий капітал, що призвело до виникнення в Україні сучасних латифундій – агрохолдингів. Земельні банки цих новоутворень сягають понад 10 тис. га орендованих земель.

Погоджуємося з думкою вчених про те, що нинішній стан зумовлює необхідність удосконалення інституціональних передумов формування ефективної структури власності та інструментів управління нею [358, с. 9]. Інституційні відносини в АПК формуються у процесі взаємодії агентів і суб'єктів в економіці та є головним механізмом задоволення й узгодження різноманітних їхніх інтересів на основі панівних у суспільстві норм. Домовленість між суб'єктами взаємодії досягається з використанням погоджувальних процедур, угод про співпрацю і формування збалансованих пріоритетів розвитку економічних відносин в аграрній сфері. При високому рівні узгодженості інтересів господарська діяльність суб'єктів буде ефективною, оскільки гарантовано зменшуються зумовлені їх взаємодією між собою трансакційні витрати.

Суб'єктами взаємодії в аграрному секторі виступають сільськогосподарська кооперація, фінансово-промислова група (ФПГ), агропромисловий холдинг, агропромисловий комбінат, аграрний кластер, окремі сільськогосподарські товаровиробники. Великі агропідприємства й агрохолдинги як суб'єкти економіки більш активно включені в коопераційні зв'язки та інституційні відносини взаємодії. Як ефективна форма господарської діяльності вони мають високий ступінь адаптивності, здатні гнучко й оперативно реагувати на економічні, інституційні та ринкові зміни. Інтегровані структури (кластери) багатофункціональні і більшою мірою здатні розвивати відносини конкуренції. Так, у концепції розвитку вітчизняної аграрної економіки аграрний кластер визначається як система взаємопов'язаних форм організації діяльності (сільськогосподарських підприємств, особистих підсобних господарств, селянських (фермерських) господарств та ін.), інтегрованих з метою одночасного і взаємопов'язаного вирішення завдань охорони навколишнього середовища та впровадження у виробництво інноваційних технологій, що перетворюють «відходи» на ресурси ефективного розвитку сільського господарства. Ефективність взаємодії суб'єктів у цих інтегрованих структурах залежить від вибору моделі взаємовідносин і принципів – інституційних та економічних.

Отже, для розвитку ринкових принципів у сільськогосподарському виробництві необхідне створення особливих умов. Такі умови можуть підтримуватися двома основними рушійними силами: 1) на основі живої зацікавленості самих сільськогосподарських виробників; 2) за допомогою відповідних заходів державної інституційної політики.

У такій ситуації необхідним елементом державної політики, націленої на продовження і поглиблення розпочатих реформ у напрямку ринкової трансформації сільськогосподарського виробництва, має стати створення додаткових умов для підвищення економічної привабливості агробізнесу. Без проведення подібних заходів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на основі ринкових механізмів буде

серйозно ускладнено.

Головна мета інституційних перетворень в аграрному секторі економіки – це підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва й забезпечення продовольчої безпеки. Зміни відносин власності та подальша трансформація економічних відносин, господарського механізму і соціальної структури аграрного сектору економіки мають забезпечити умови для більш динамічного розвитку галузі в майбутньому. Реалізація цієї мети приведе до формування розвинутої ринкової інфраструктури, конкурентоспроможності суб'єктів агропродовольчого ринку, підтримки прибутковості його учасників при еквівалентному обміні між сільським господарством та пов'язаними з ним галузями і всієї національної економіки.

Реальний швидкий розвиток в аграрному секторі є можливим лише за умов дієвої інституційної модернізації й створення належного інституційного середовища, необхідного для ефективного ведення господарської діяльності в сільському господарстві на основі стратегії загальної модернізації галузі. Тільки при злагодженій роботі сільськогосподарських підприємств усіх форм власності з використанням високопродуктивної техніки, енергоощадних технологій, із залученням висококваліфікованих фахівців можливе створення конкурентоздатного аграрного сектору економіки.

Модернізація інститутів – це складний процес, який триватиме не один рік. Він має охопити системні перетворення усіх інститутів – економічних, соціальних і політичних. На кожному етапі при виборі стратегії й тактики модернізації необхідно врахувати технологічні особливості сільськогосподарського виробництва. Відновлення технічного потенціалу рухомого складу, родючості ґрунту, генетичного потенціалу тварин, меліорація та захист земельних ресурсів і введення нових районованих сортів рослин не підлягають трансформації, тому вони потребуватимуть на своє відновлення значного часу.

На специфіку інституціональної модернізації впливатимуть процеси ринкової трансформації національної економіки та виклики глобалізаційних процесів. При цьому особливо важливою проблемою є формування конкурентоздатного вітчизняного аграрного сектору економіки, створення і розвиток неформальних інститутів, які поряд із формальними інститутами ринкової економіки сприятимуть виходу галузі на якісно новий рівень.

В інституційній структурі вітчизняного аграрного сектору вирізняється існування історично сформованого самостійного підприємництва на землі, яке збереглося в неформальній економіці особистих селянських господарств населення, що за певних інституційних умов здатні трансформуватися у фермерські господарства й сімейні ферми.

Поряд з цим необхідно створити якісно нові формальні інститути:

- нові організаційні форми господарювання на землі;
- удосконалити існуючі державні органи та організації, які би забезпечували ведення земельного кадастру, регулювали закупівельні й реалізаційні ціни, проводили інтервенції продукції сільського господарства, здійснювали моніторинг цін;
- державні контрольні органи ветеринарного, екологічного, епідеміологічного нагляду та ін.;
- фінансові організації, які б обслуговували аграрну сферу з питань надання кредитів, позик, страхування і відшкодування.

В цих умовах набуває гостроти проблема пошуку ефективних стратегій, механізмів та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі й розробки теоретико-методологічних і організаційно-економічних засад адаптації до системної трансформації економіки на сучасному етапі.

Сучасний аналіз стану аграрного сектору економіки підтверджує те, що інституційні перетворення в ньому здійснюються за відсутності єдиного системного підходу на основі всебічно розробленої чіткої методології та комплексної оцінки процесів. Наукові позиції щодо вирішення цієї проблеми, визначення методів і механізмів ринкової трансформації інституційних

процесів, особливо щодо формування нового соціального укладу аграрного сектору є доволі суперечливими.

За основу ринкової трансформації економіки мають бути взяті основні критерії, за якими необхідно здійснювати інституційні перетворення:

1. *Критерій вибору основного тренда* базується на визначенні основного напрямку інституційних перетворень, який у даний час визначатиме ефективність функціонування аграрного сектору та зосередження усіх зусиль державних органів управління.

2. *Критерій наукового підходу* передбачатиме використання у ході ринкових перетворень найновіших досягнень інституційної економічної теорії, імплементацію практичного досвіду інституційних перетворень розвинених країн.

3. *Критерій транспарентності* (відкритості інформації) передбачатиме вільний доступ до інформації щодо прогнозованих змін в інституційній сфері. Забезпечення прозорості й зрозумілості процесів законотворення, їх змін та надання їм зіставного вигляду дадуть змогу створити умови для ефективних інституційних перетворень.

4. *Критерій послідовності (інфорсменту)* передбачає побудову механізмів реалізації інституційних перетворень, постійний моніторинг і усунення при цьому різних труднощів.

5. *Критерій взаємодоповненості (компліментарності) та поетапності* інституційних перетворень передбачає, що діяльність новостворених інститутів буде узгоджена з роботою діючих інститутів.

6. *Критерій інноваційності інституційних перетворень* передбачає управління інституційними інноваціями, їх регулювання, підтримку й стимулювання у різних секторах економіки і соціальної сфері.

Дотримання цих критеріїв дасть змогу забезпечити керовану інституційну трансформацію аграрного сектору і його ефективний розвиток у сучасних умовах.

Основні тенденції інституційних перетворень в аграрному секторі

економіки України характеризуються розвитком різних за розміром сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією й інтеграцією, оптимізацією і спеціалізацією, розвитком та утворенням великих вертикально інтегрованих структур холдингового типу, взаємодією малих форм господарювання і крупнотоварних сільськогосподарських підприємств.

У результаті трансформаційних процесів утворились чотири основні інституційні форми організації сільськогосподарського виробництва, кожна з яких наділена певними специфічними властивостями та ознаками:

- великі інтегровані аграрні формування;
- сільськогосподарські підприємства;
- особисті селянські господарства;
- фермерські господарства.

Пропорції участі цих інституційних форм в аграрному виробництві й соціальній забезпеченості сільських територій, доступ до ресурсної бази, державних субсидій, дотацій, кредитних ресурсів, а також механізм їх взаємодії між собою та з органами влади, фінансовими, фіскальними, кредитними структурами потребують подальшого вдосконалення. Вирішення цих завдань є визначальним чинником необхідності управління інституційними перетвореннями в аграрному секторі, комплексному вирішенні вказаних проблем.

Отже, з позиції інституціональної економіки виробництво продовольства, з одного боку, забезпечує здоров'я й добробут нації, а з іншого – стимулює розвиток соціально-економічних взаємовідносин між різними суб'єктами економіки. При цьому перетворення аграрних відносин у ході тривалого періоду сучасної економічної реформи в Україні належним чином не забезпечили необхідних інституційних змін і модернізацію продуктивних сил, адекватних новій моделі національного сільського господарства. Трансформаційні зміни в аграрному секторі у ході реформи

мають вкрай суперечливі властивості. З одного боку, створюються передумови для різноманіття форм господарювання та підвищення мотивації до ефективної праці, а з іншого – посилюються руйнівні процеси відтворювальної й технологічних структур. У результаті цього аграрний сектор за своїми якісними параметрами виявився не конкурентоспроможним в окремих галузях. Все це переконливо доводить, що як наукові основи (теорія, методологія, методи), так і практика реформування (стратегія й тактика реформ) у сільському господарстві були не завжди адекватні властивостям об'єктів трансформації. Тому аграрні перетворення мають незавершений характер.

Головним напрямком нової економічної стратегії розвитку аграрного сектору має стати комплекс інституційних реформ, який би передбачав одночасне та взаємопов'язане перетворення базових інституційних умов економічної діяльності у країні – системи відносин між суб'єктами господарювання і забезпечення виконання контрактних зобов'язань; системи взаємовідносин бізнесу з державними органами, у т. ч. з органами адміністративного регулювання господарської діяльності; фіскальної системи; суб'єктів фінансового сектору економіки тощо.

Інституційні реформи мають бути безпосередньо пов'язані зі зміною парадигми розвитку аграрного сектору економіки України. Суть новітньої парадигми аграрного сектору полягатиме в тому, що держава бере на себе ініціативу створення сприятливих умов для підприємств в аграрному бізнесі, діяльність яких забезпечує зростання зайнятості, доходів, експорту продукції та податкових надходжень. Навпаки, бізнес, який не приносить суспільству віддачі у вигляді податків і зайнятості, має самоліквідуватися. З цією метою державі слід використовувати всі доступні їй інструменти економічної політики: фіскальні важелі, кредитну систему, адміністративне регулювання, використання належних державі ресурсів.

Для інституційних змін потрібен певний час. Єдиний спосіб скоротити час їх здійснення – це належним чином використовувати економічні,

технологічні та організаційно-управлінські знання. Висока значущість вивчення інституційних змін легко простежується на прикладі багатьох розвинених країн, де знання про розвиток інститутів, накопичені у ході реформ, дали їм змогу в останні десятиліття досягти значних успіхів в економічному і соціальному розвитку. Цілком можливим є використання цього досвіду для реформування інституціональних систем аграрного сектору України, але при цьому необхідно враховувати, що в кожній країні інститути створюються за певних соціально-економічних, політичних та технологічних умов. Тому перенести у вітчизняне сільське господарство інститути, створені в різних країнах, без будь-яких змін неможливо. Єдиний правильний шлях реформування – це виробити синтезований підхід, який об'єднає в собі як вітчизняний, так і зарубіжний досвід реформування та буде будуватися на основі аналізу існуючої інституційної системи. До такого синтезованого підходу має входити також розробка основного вектора розвитку як всієї інституційної системи, так і окремих її частин.

1.3. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору

Економічна наука розглядає економічну систему як сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, обмін, розподіл та споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства. Основними її елементами є продуктивні сили, техніко-економічні відносини, організаційно-економічні відносини, відносини економічної власності, господарський механізм [78, с. 444]. Це визначення можна поширити також на аграрний сектор, оскільки він володіє тільки йому притаманними, окресленими специфічними характеристиками.

Формування ефективного розвитку аграрного сектору, адаптованого до сучасних ринкових умов, неможливе без дії певного механізму, скерованого

на забезпечення збалансованого і стабільного розвитку сільського господарства, який би відповідав на сучасні виклики. Розвиток аграрного бізнесу об'єктивно зумовлений необхідністю забезпечення єдності та безперервності взаємопов'язаних етапів виробництва, переробки сільськогосподарської продукції і доведення її до споживачів агропродовольчого ринку. Аграрний сектор дає змогу створити організаційно-економічні умови, що забезпечують ефективне функціонування суб'єктів сільськогосподарського виробництва, переробки та агропродовольчого ринку, нарощування обсягів продовольства на основі регулювання процесів взаємної зацікавленості товаровиробників у збільшенні продовольчих ресурсів країни й її експортного потенціалу. Взаємодія між організаційними структурами – суб'єктами господарювання і органами управління – реалізується за допомогою організаційно-економічного механізму, який здійснюється через регулювання цін, тарифів, митних ставок, фінансово-кредитну, податкову та страхову політику держави.

Так, І. В. Сідельникова з метою підвищення конкурентоздатності вітчизняного аграрного сектору пропонує запровадити механізм регулювання економічних відносин, який би базувався на таких принципах:

- створення однакових умов діяльності суб'єктів господарювання в економіці країни на основі запровадження показника середньої норми прибутку для регулювання рівня цін на сільськогосподарську продукцію;

- вирішення питання ринку землі, яке би дало можливість отримувати сільськогосподарським товаровиробникам належну їм земельну ренту;

- створення державних резервів, упорядкування державних замовлень, регіональних закупівель, налагодження організованої роботи ринків сільськогосподарської продукції;

- державний контроль за доходами сільськогосподарських товаровиробників, корегування ринковими, ресурсними, ціновими, фінансовими, кредитними та іншими доступними важелями впливу

прибутків агровиробників з метою досягнення справедливої їх паритетності порівняно з іншими галузями економіки [375, с. 173–174].

Дослідження організаційно-економічного механізму зумовлює використання методології системного підходу. За основу системного підходу взято принцип, згідно з яким складні явища об'єктивної реальності розглядаються як цілісні феномени, утворені особливими механізмами зв'язку і функціонування складових їх частин. Перевага системного підходу полягає в тому, що він потребує максимально можливого врахування всіх аспектів проблеми в їх взаємозв'язку та цілісності, виділення головного і істотного, визначення характеру і спрямованості зв'язків між структурними складовими проблеми. Специфіка системного аналізу здійснює прояв в орієнтації на пошук оптимальних рішень при обмежених ресурсах (кадрів, фінансів, часу, техніки і т. ін.) та одночасно звужує сферу дослідження організаційно-економічних відносин, що формують організаційно-економічну складову господарського механізму, і дає змогу виокремити організаційно-економічний механізм господарювання. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору є базовою частиною механізму господарювання, його змістовою сутністю, в якій знаходять конкретний вираз об'єктивні ринкові закони, що діють на виробничу систему сільського господарства на тлі регулюючих впливів, які задаються аграрною політикою держави з урахуванням ризикових умов середовища функціонування суб'єктів господарювання. У загальному вигляді його можна визначити як сукупність прийомів, методів та важелів економічного впливу держави і ринкових структур на виробничу систему комплексу (підприємства і їх трудові колективи) з метою узгодження економічних інтересів суспільства з приватними (груповими й індивідуальними) інтересами суб'єктів господарювання. Поняття організаційно-економічного механізму господарювання в рослинництві і тваринництві має локальне значення та конкретизує зміст організаційно-економічного механізму господарювання аграрного сектору щодо конкретної галузі аграрного виробництва з

урахуванням його виробничої специфіки і тенденцій розвитку. На думку В. В. Чепурко, в економічній літературі часто вживається поняття «організаційно-економічний механізм», що застосовується, як правило, для окреслення організаційних елементів економічного механізму [446, с. 82].

На сьогодні подано багато визначень змісту організаційно-економічного механізму [19; 62; 73; 78; 234; 238; 248; 264; 383; 444]. В економічній літературі ототожнюються поняття «організаційно-економічний механізм», «господарський механізм» та «економічний механізм». При цьому науковці пропонують різні визначення терміна «механізм», запозиченого з інженерії. Укладачі Економічного словника-довідника поняття «механізм» трактують як систему, пристрій, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності [79, с. 355]. Великий тлумачний словник української мови цей термін розглядає саме з позиції техніки, тобто визначає його як пристрій, що передає або перетворює рух [46, с. 665]. Термін «механізм» у перекладі з грецької мови означає «пристрій», «прилад», «машина», що передає або перетворює рух; тобто послідовність станів, процесів, які визначають будь-які дії, явища, систему, пристрої, що формують порядок будь-якого виду діяльності [383].

С. В. Мочерний розглядає господарський механізм як систему основних форм, методів використання основних економічних законів, усунення суперечностей суспільного виробництва [386, с. 50]. Л. І. Абалкін вважає, що господарський механізм – це складне й багатопланове поняття, яке відображає як внутрішні процеси функціонування економіки, так і її взаємодію з продуктивними силами та надбудовою суспільства. Через нього взаємодіють продуктивні сили і виробничі відносини, а удосконалення господарського механізму забезпечує відповідність конкретних форм виробничих відносин рівню продуктивних сил, що постійно зростає [1, с. 6]. Визначаючи складові механізму господарської діяльності, здатні забезпечити розвиток виробничого потенціалу, звернемо увагу на позицію В. Я. Меселя-Веселяка, який стверджує, що аграрне виробництво має дві складові

розвитку: перша – організаційна, друга – економічна [268, с. 3].

У сучасних дослідженнях організаційно-економічний механізм господарювання трактується по-різному. Так, на думку Ю. Я. Лузана, організаційно-економічний механізм слід розуміти як спосіб забезпечення реалізації вимог об'єктивних законів у процесі суб'єктивності людської діяльності, який задає правила економічної гри, орієнтуючи діяльність та поведінку господарювання суб'єктів у напрямі реалізації визначених цілей [248, с. 4]. Інші вітчизняні вчені організаційно-економічний механізм визначають як сукупність організаційних структур, цінових, фінансово-кредитних, податкових та інших важелів і стимулів [28; 146; 261]. Зокрема, Л. Є. Довгань та Г. О. Дудукало розглядають організаційно-економічний механізм функціонування підприємств як систему формування цілей і стимулів, які дають змогу перетворити у процесі трудової діяльності рух (динаміку) матеріальних та духовних потреб членів суспільства на рух засобів виробництва і його кінцевих результатів, спрямованих на задоволення платоспроможного попиту споживачів [73, с. 255].

Г. М. Гриценко вважає, що організаційно-економічний механізм слід розуміти як сукупність організаційних структур, цінових, фінансово-кредитних, податкових й інших важелів і стимулів [62, с. 7–8]. На думку В. З. Мазлоєва, організаційно-економічний механізм – це сукупність взаємопов'язаних економічних важелів та методів впливу на виробництво, обмін, розподіл і споживання продуктів [255, с. 38–40]. Ж. А. Ахмедова стверджує, що організаційно-економічний механізм регулювання сільського господарства – це система координації економічних взаємовідносин, що виникають між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, спрямована на забезпечення його стійкості [19, с. 16]. Ю. Лисенко і П. Єгоров розглядають організаційно-економічний механізм як систему цілей та стимулів, які дають змогу перетворити у процесі трудової діяльності рух матеріальних і духовних потреб членів суспільства на рух засобів виробництва та його кінцевих результатів, спрямованих на задоволення

платоспроможного попиту споживачів [242, с. 86–87]. Інші автори ототожнюють організаційно-економічний механізм з управлінням підприємством як сукупність організаційних і економічних засобів впливу суб'єкта управління на керований об'єкт з метою досягнення бажаних станів об'єкта управління за допомогою вироблення управлінських рішень, що забезпечують поєднання статичної й динамічної [444, с. 153]. О. М. Могильний переконаний у тому, що організаційно-економічний механізм має забезпечити ринкову трансформацію аграрного сектору економіки [276, с. 53]. Передусім О. Ю. Шилова розуміє цей механізм, що охоплює здійснення функцій управління для досягнення мети розвитку шляхом реалізації системи цілей підприємства як результату використання його ресурсів [451, с. 7]. В. М. Бутенко розглядає його як сукупність систем, що сприяють комплексному узгодженню економічних інтересів підприємства агропромислового комплексу, місцевих органів влади та жителів сільської місцевості у сфері задоволення сукупних потреб. Складовими організаційно-економічного механізму він визначає такі системи: фінансово-кредитну; систему управління; організаційну систему; систему регулювання й управління [38, с. 40]. Інші автори переконані, що це система адаптації суб'єктів підприємницької діяльності до зовнішніх умов, зорієнтована на пошук і реалізацію можливостей підприємств, що забезпечать їх сталий розвиток та виживання у період трансформаційної економіки [370, с. 27]. А. А. Малицький організаційно-економічний механізм розглядає як комплексну систему, що складається із системи забезпечення, функціональної й цільової системи, які містять певну сукупність організаційних і економічних важелів, що впливають на економічні і організаційні параметри прибутковості з метою забезпечення ефективності управління й отримання конкурентних переваг [259].

У ринкових умовах організаційно-економічний механізм багатofункціонального розвитку аграрного сектору є механізмом адаптації аграрної галузі до змін зовнішнього середовища. Виходячи із цих позицій,

О. Є. Матвеева пропонує розглядати його як комплекс елементів двох напрямів [264, с. 6–7]:

– суто ринкового характеру, що базується на об'єктивних законах ринкової економіки і є сукупністю категорій, які визначають саморегулюючі функції ринку (пропозиція, попит, ціна, конкуренція тощо);

– державного регулювання економіки, що в сучасних умовах органічно доповнюють цивілізовані ринкові відносини.

П. Т. Саблук, М. Й. Малік та В. А. Валентинов визначають механізм господарювання таким чином:

а) як систему, що приводить у рух економіку;

б) як інтегровану систему економічних, організаційних, правових форм і методів управління народним господарством [368, с. 201–203].

Отже, в науковій літературі організаційно-економічний механізм розглядається з двох позицій:

1) як механізм управління підприємством для більш ефективного налагодження взаємодії між підрозділами підприємства;

2) як сукупність методів управління виробничим процесом та формування нормативних актів управління підприємством.

Взагалі кажучи, організаційно-економічний механізм доцільно розглядати як процес переробки елементів управління в механізм управління у процесі налагодження діяльності підприємства.

Стало класичним визначення організаційно-економічної системи як складної взаємозалежної сукупності елементів – організаційно, економічно, а іноді і технологічно пов'язаних між собою підсистем нижчого рівня [404, с. 143]. При цьому організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору треба розуміти як частину господарського механізму національної економіки, систему, що зумовлює наявність у ньому певних структурних елементів.

Запропонований підхід до виділення організаційно-економічного механізму в аграрному секторі як структурного елементу господарського

механізму методологічно спирається на властивість адитивності, відповідно до якої економічні механізми високого рівня як елементи охоплюють механізми нижчого рівня [382]. І. О. Крюкова організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору в ринкових умовах розуміє як сукупність організаційних заходів (правових, технічних, соціальних) та економічних заходів зовнішньої і внутрішньої дії, що впливають на економічний інтерес суб'єктів господарської діяльності з метою підвищення ефективності діяльності [234, с. 128]. Погоджуємося з думкою М. К. Пархомця та В. В. Гудака, що визначальною характеристикою сучасного організаційно-економічного механізму господарювання в умовах ринкових відносин є стимулювання виробників до ефективного господарювання через економічний інтерес його учасників, який позиціонується як найбільш адекватний інструмент здійснення аграрних перетворень і становлення ефективного сільськогосподарського власника [310, с. 14].

Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки – це сукупність організаційних структур, комплекс конкретних форм та методів управління, за допомогою яких реалізуються діючі в конкретних умовах економічні закони і забезпечується процес розширеного відтворення [238, с. 389–397]. Організаційно-економічні форми комплексного використання сукупності об'єктивно обумовлених законами ринку методів, важелів та інструментів регулювання і стимулювання відтворювального процесу у взаємодії з продуктивними силами [283]. Це система, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів, спрямованих на ефективне використання земельних, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів у процесі виробництва [436]. В системі аграрних відносин виробничі процеси і чинники їх конкурентоспроможності займають особливе місце та відіграють визначальну роль, оскільки всередині соціально-економічної системи агровиробництво і конкурентоспроможність слід розглядати як співвідношення форми та змісту, зумовлені в кінцевому

підсумку кількісними й якісними параметрами функціонування виробничого потенціалу.

Отже, організаційно-економічний механізм господарювання та розвитку аграрного сектору – це сукупність методів економічного і організаційного впливу на всіх учасників виробництва сільськогосподарської продукції, переробки, транспортування та реалізації на ринку з метою мотивації їх соціальної, виробничої, інвестиційної, інноваційної діяльності для підвищення конкурентоспроможності й рівня вітчизняного виробництва, достатнього для забезпечення продовольчої незалежності країни, а також економічної та фізичної доступності агропродовольчої продукції ринку. Розвиток організаційно-економічного механізму функціонування системи управління аграрним сектором відбувається під впливом виконуваних функцій основними сільськогосподарськими виробниками продукції і розглядається з точки зору ефективності та конкурентоспроможності. При цьому необхідно враховувати зміни, що відбуваються на продовольчому ринку:

- рівномірний розподіл фінансових, трудових і природних ресурсів та збільшення об'єктивності аграрного сектору;
- поява нових посередницьких послуг;
- розширення частки споживчих потреб.

Розкриваючи економічну сутність організаційно-економічного механізму, зазначимо, що він є конкретним проявом більш широкого і багатогранного соціально-економічного явища – економічного механізму забезпечення відтворювального процесу, який у ході свого формування охоплює такі аспекти: налагодження економічних зв'язків; вдосконалення форм організації праці та методів управління; ефективне використання важелів товарно-грошових відносин; оптимізація використання чинників виробництва.

Отже, організаційно-економічний механізм у структурі господарського механізму аграрного сектору в дослідженнях різних авторів розглядають

таким чином:

- 1) як форма організаційно-економічних відносин;
- 2) як система форм, методів, важелів, інструментів впливу на економіку в межах чинного правового поля;
- 3) як система організації суспільного виробництва з властивими їй функціями;
- 4) як елемент системи вищого рівня (управління економікою, суспільством, соціально-економічними процесами);
- 5) як керуюча підсистема економіки;
- 6) як сукупність форм і методів господарювання.

Проведений аналіз понятійного апарату дав змогу виявити варіативність підходів у науковій літературі до визначення категорії «організаційно-економічний механізм аграрного сектору». Вирішення цієї проблеми щодо організаційно-економічного механізму аграрного сектору має корелювати у співвіднесенні його з внутрішньою структурою організаційно-економічних відносин, що формують його об'єктивну основу. Їх складність дає змогу виділити вже в межах організаційно-економічного механізму дві складові – організаційну та економічну – й уявити організаційно-економічний механізм у вигляді блокової моделі, що містить два відносно самостійних блоки (механізм нижчого рівня) – організаційний і економічний, а також інструменти реалізації заходів, які належать до макро-, мезо- та мікрорівнів.

На макрорівні основними елементами організаційного механізму є нормативно-правове забезпечення консультативної діяльності, координація розвитку, а також централізоване інформаційне, інноваційне та методичне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Економічний блок підтримки сільськогосподарських товаровиробників в аграрному секторі передбачає: пільгове оподаткування; субсидії сільськогосподарським товаровиробникам; організацію та підтримку інвестиційних проектів і страхування виробничо-господарської діяльності.

Так, наприклад, економічному механізму властива організаційна складова, що здійснює прояв у функції організації процесів, їх функціонуванні та регулюванні його інститутів. Будь-яка економічна діяльність не може бути здійснена без організаційного супроводу, а процес управління – без реалізації функції організації і планування. Економічний механізм забезпечується через функціонування конкретних економічних інтересів у тих чи інших формах, реалізація таких інтересів не може відбуватися без участі суб'єктів цього процесу, представлених у різних організаційних формах. Саме тому економічний механізм передбачає наявність організаційної складової як незмінної присутності.

Окремі автори, здійснюючи поділ організаційно-економічного механізму розвитку сільського господарства, до організаційних складових зараховують: вибір організаційних форм підприємницьких структур; планування та організацію діяльності підприємницьких структур; стимулювання ефективності інноваційної діяльності підприємницьких структур; ресурсне і кадрове забезпечення; державне, галузеве й регіональне регулювання розвитку сільського господарства. До економічних складових належать: фінансування та кредитування підприємницьких структур; оподаткування підприємницьких структур; ціноутворення реалізації агропродовольчої продукції; формування інструментів трансформації галузі в інноваційний тип господарювання; страхування ризиків діяльності підприємницьких структур аграрного бізнесу; оцінка ефективності виробництва агропродовольчої продукції [405, с. 99].

При розгляді економічного механізму розвитку аграрного сектору слід враховувати те, що будь-яка економічна діяльність у бізнесі визначається необхідністю реалізації інтересів прямих та непрямих учасників цієї діяльності. Це можуть бути як економічні інтереси, що, як правило, превалюють в економічній діяльності, так і соціальні, культурні, екологічні й ін. Їх реалізація зводиться до певних форм виробництва, обміну, розподілу та споживання благ і послуг, які залежать від рівня розвитку суспільства,

продуктивних сил та виробничих відносин. Ті учасники економічної діяльності, чий інтерес превалює над іншими, хто встановлює правила гри і стежить за їх виконанням, отримують найбільшу вигоду у вигляді додаткових одиниць виробленого продукту, їх привілейоване становище визначається власністю на засоби виробництва та можливістю лобювання потрібних законів. Однак інші учасники механізму господарювання також реалізують свої інтереси, але з меншою вигодою. За відсутності інтересів або неможливості їх реалізації немає тієї рушійної сили, яка приводить у дію весь економічний механізм господарювання. Окремі науковці зазначають, що, уміло застосовуючи важелі організаційно-економічного механізму, управлінські структури аграрного бізнесу мають можливість розвивати стратегічні напрями на основі виявлення внутрішньогосподарських резервів і визначення способів підвищення інноваційної активності сільськогосподарських підприємств [396, с. 104]. Й. С. Завадський вважає, що економічний механізм – це складовий елемент господарського механізму, який охоплює економічні стимули (державні економічні стимули виробництва й матеріальні стимули праці) та важелі (планування, госпрозрахунок, фінансування, умови реалізації продукції, виробничо-технічне обслуговування, умови господарювання, різні ліміти, собівартість продукції, рентабельність виробництва тощо) [84, с. 81].

При цьому, як слушно зазначає О. М. Сьомін, «різноманіття економічних механізмів... відображає умови їх функціонування» [371, с. 8]. Виділення різних видів механізмів, таких як «економічний механізм», «фінансово-кредитний механізм», «ринковий механізм» й ін., пов'язане з умовами функціонування економіки загалом і проявом окремих економічних процесів зокрема. Ще А. Кульман вказував, що можна говорити про існування величезної кількості економічних механізмів. Якщо враховувати те, що механізми – це системи взаємозв'язків економічних явищ, які виникають у певних умовах під впливом початкового імпульсу, то теоретично економічних механізмів може існувати стільки, скільки існує

різних імпульсів у кожній системі взаємопов'язаних явищ за заданих умов [237, с. 16]. В. Ю. Ільїн вважає, що економічний механізм аграрного підприємства – це сукупність методів та форм управління виробництвом на основі використання економічних законів і категорій. Він насамперед визначає місце аграрного підприємства у міжгалузевих проявах продуктивних сил та виробничих відносин [129, с. 313].

Отже, економічний механізм ототожнюється із сукупністю взаємопов'язаних і взаємозумовлених економічних регуляторів, які діють як система економічних важелів та інструментів регулювання і стимулювання відтворювального процесу, комплекс конкретних економічних регуляторів, методів, прийомів і засобів економічного впливу на зростання та підвищення ефективності виробництва в сільському господарстві, що поєднують дію ринкових законів і державної аграрної політики та забезпечують ефективність, стійкість і адаптивність виробничої системи до ризикових внутрішнього та зовнішнього середовищ. Для нього є характерними конфлікт інтересів економічних суб'єктів аграрного сектору, високий рівень витрат і споживання ресурсів, монопольний тиск на ринок посередників, переробки та торгівлі, диспаратетний обмін між стадіями відтворювального процесу. Важливий аспект полягає в тому, що економічний механізм опосередковує і пов'язує всі рівні управління, формуючи рамкові умови функціонування суб'єктів галузі.

Організаційний механізм трактують як сукупність механізмів нижчого рівня, наприклад, організації управління, корпоративного планування, організаційно-технічних та інформаційних механізмів, роблячи акцент на організаційних аспектах розвитку виробничих систем, виділяючи в його структурі елементи виробничого процесу (трудові ресурси, засоби і предмети праці, інформацію), способи організації зв'язків між ними, організаційні форми, методи, правові норми, що забезпечують функціонування й удосконалення виробничої системи. Доцільно розглядати організаційний механізм крізь призму методів управління, коли акцент робиться на

структурі органів управління, організації праці керівників і фахівців, інформаційному та технічному забезпеченні управління.

Саме через наявний термінологічний апарат можна розкрити зміст і якісні характеристики організаційного механізму, охарактеризувати закономірності та евристичні засади його функціонування, виявити складні взаємозв'язки з іншими категоріями, визначити методологічний інструментарій впливу на напрямки і динаміку розвитку. В. Ю. Ільїн організаційний механізм управління аграрним підприємством розуміє як сукупність різноманітних за своєю природою конкретних організаційних дій, покликаних організувати в інтересах власника ефективну діяльність аграрного підприємства як виробничо-господарської та соціальної системи, що діє в умовах мінливих потреб суспільства і нестабільності зовнішнього середовища [129, с. 312–313]. Отже, організаційний механізм – це система прямих та зворотних зв'язків, які мають характер інформаційних потоків, управлінських рішень і організаційно-адміністративних дій, що базуються на процесі взаємодії суб'єктів господарювання один з одним з приводу господарської діяльності.

Дуальність організаційної структури сільського господарства виявляється у наявності в ньому двох секторів – корпоративного й індивідуального. Корпоративний сектор виробників сільськогосподарської продукції об'єднує сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм: державні підприємства, приватні підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Вони мають право юридичної особи та здійснюють виробничу діяльність в аграрному секторі.

Законодавство є базисом побудови і функціонування організаційно-економічного механізму, найважливішим його елементом. Нормативно-правове регулювання аграрного сектору здійснюється законами України, постановами Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства аграрної політики і продовольства України, тобто як за допомогою законів та нормативних актів загальної дії, що регламентують діяльність галузі, так і за

допомогою спеціалізованої законодавчої бази.

Проаналізувавши підходи науковців у питанні сутності організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору, можемо стверджувати, що центральним елементом стає організаційний механізм, який є системою взаємодії форм та методів ведення господарства. Економічний механізм – це інструмент ефективного використання ресурсів у процесі виробництва. Складовою цього механізму є ринкова структура організації виробництва, тобто здатність організаційної складової здійснювати поєднання і залучення тих елементів та компонент функціонування аграрного сектору в процесі реалізації його головної мети, які відповідають об'єктивним викликам, що створюються в межах сучасної продовольчої безпеки.

Отже, організаційний механізм слід розглядати як систему взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих організаційних заходів, що забезпечують стале функціонування та розвиток виробничої системи в ризикових умовах сучасної економіки. Організаційний механізм в аграрному секторі національної економіки є сукупністю функціонально взаємопов'язаних юридичних і фізичних осіб різних організаційних форм, які взаємодіють між собою у процесі виробництва, переробки та руху сільськогосподарської продукції, а також системи господарських зв'язків, що виникають між ними, способів, форм і методів організації виробництва. Мета функціонування та вдосконалення організаційного механізму полягає у формуванні системи організаційних взаємовідносин, які забезпечують сталий розвиток і адаптацію до ризикових умов ринкової економіки виробничої системи аграрного сектору національної економіки України.

Організаційно-економічний механізм необхідно розглядати як систему організаційних, економічних, правових, управлінських та регулюючих дій, способів й прийомів, які впливають на економічні показники діяльності аграрних підприємств. Організаційно-економічний механізм залежить від характеру та форми відносин власності (акції, земельні частки, майнові паї, фонди), порядку утворення статутного капіталу, прав і обов'язків членів

колективу, принципів матеріального стимулювання та розподілу доходу. Зміст організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору значною мірою визначається створенням необхідних умов для кількісних і якісних перетворень суб'єктів господарювання.

До складу основних компонентів організаційно-економічного механізму аграрного сектору входять: створення суб'єктів ринкового типу, інфраструктура аграрного ринку, організація земельних відносин, система управління аграрною сферою, розвиток сільського підприємництва та сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, створення програм сільського та інвестиційно-інноваційного розвитку, система державного контролю та логістики, кредитування і банківські послуги, страхування сільськогосподарських ринків, підтримка держави, цінове та митно-тарифне регулювання, матеріально-технічне забезпечення, оподаткування, ринок цінних паперів [248, с. 4]. У наукових колах щодо складових елементів організаційного механізму існують різні бачення, проте основою організаційного механізму вважається система планування і прогнозування діяльності, яка окреслює основні вектори розвитку на певний період.

Інструментами організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору є: організаційні, економічні, кадрові, маркетингові, виробничі та інноваційні складові, державне і нормативно-правове регулювання діяльності суб'єктів господарювання. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору з поділом його на окремі підгалузі має чітко виражену специфіку, зумовлену насамперед особливостями виробництва. Особливо виділяються масовість споживання та висока соціальна значущість продукції, високий ступінь державного регулювання, що здійснюється через виробничі й тарифні квоти, імпорتنі мита, санітарні та фітосанітарні заходи, дотації і субсидії виробникам.

Нині сільськогосподарське виробництво й аграрна економіка України стоять перед стратегічним вибором виробничих і соціальних пріоритетів у своєму розвитку. Реформування системи організаційно-економічних

відносин, яке досі відбувається, виходить за межі одного сектору національної економіки і є викликом не лише для окремих товаровиробників продукції, галузей тощо – воно активно впливає на удосконалення існуючих та формування якісно нових взаємовідносин у суспільстві. За своєю суттю галузевий організаційно-економічний механізм господарювання – це система організаційно-економічних відносин, що вміщує саморегульовану систему функціонування і взаємодії сільськогосподарських товаровиробників різних організаційно-правових форм з іншими ринковими агентами, економічні зв'язки між якими базуються на еквівалентності обміну при обґрунтованому та раціональному рівні втручання держави. Організаційно-економічний механізм охоплює сформовану систему цілей, ресурсних обмежень й інформаційного забезпечення, а також систему показників оцінки економічної результативності. Його структура щодо всіх галузей аграрного сектору може бути представлена як сукупність норм організаційного, економічного, правового і соціального характеру, що дає змогу сільськогосподарським товаровиробникам ефективно взаємодіяти з іншими учасниками виробничо-товарних відносин на ринку.

Організаційно-економічний механізм господарювання формується під впливом та координацією спільної діяльності суб'єктів господарювання, переробних галузей і агропродовольчого ринку. Залежно від того, яким чином формуються відносини між вітчизняними виробниками аграрної продукції, на якому рівні розвитку та функціонування перебуває підприємство, залежать не тільки позиція і стійкість окремо взятої ринкової одиниці, а й розвиток усього аграрного сектору. Основні напрямки сталого розвитку сільськогосподарських підприємств та ринку аграрної продукції мають бути реалізовані за такими стратегічними напрямами:

- покращення якісних характеристик продукції, що випускається, для відповідності вимогам, які пред'являються відповідно до стандартів якості;
- підвищення ефективності виробництва на основі впровадження якісно нових ресурсоощадних технологій, мотивації персоналу, покращення умов

праці й формування організаційної культури;

– удосконалення організаційно-технологічного процесу, спрямованого на дотримання сучасних агротехнології у сільському господарстві;

– нарощування ринкового потенціалу шляхом реструктуризації системи збуту і логістики, оперативне реагування на потреби ринку з урахуванням вимог споживачів.

Основна мета організаційно-економічного механізму управління розвитком аграрного сектору – це підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств-виробників аграрної продукції, задоволення потреб населення в екологічно чистій та якісній продукції за цінами, що дають змогу виробникам забезпечити ефективність виробництва. Все це необхідно для того, щоб величина витрат була нижчою за ринкову ціну, а споживачі мали можливість купувати цю продукцію з урахуванням платоспроможного попиту, а також її корисності й важливості. Характерною особливістю функціонування організаційно-економічного механізму в аграрному секторі є його формування на всіх рівнях сільськогосподарського виробництва: макроекономічному (державному), мезорівні (регіональному та галузевому) і мікрорівні (сільськогосподарські підприємства). Використання на цих рівнях методів, важелів та інструментів регулювання, прояви їх впливу на галузь бувають різними, оскільки на макрорівні формуються загальні концептуальні підходи до розвитку всіх складових організаційно-економічного механізму, тоді як на галузевому та регіональному рівнях здійснюються конкретизація регулюючих впливів і їх прикладна реалізація на мікрорівні.

Удосконалення організаційно-економічного механізму управління аграрним сектором в умовах СОТ – це складний процес, реалізація якого здійснюється у взаємозв'язку з науковими й практичними засобами аграрного менеджменту. Це також стосується уточнення принципів, економічних методів управління, механізму реалізації управлінських рішень і контролю за їх реалізацією. Всі рівні управління мають бути спрямовані на реалізацію поставлених цілей, які слід розглядати в межах об'єктів та

суб'єктів управління, при відповідному розмежуванні функцій управлінських органів різних рівнів. З урахуванням останнього зауваження важливим аспектом, що формує комплексний підхід до вдосконалення організаційно-економічного механізму, буде виділення двох взаємопов'язаних напрямків впливу на відтворювальні процеси в галузі на всіх рівнях його прояву (макроекономічному, регіональному, галузевому і господарському) – об'єднання державного та ринкового регулювання. При цьому особливе значення має оптимальність поєднання регулюючих функцій держави, що здійснює прояв у конкретних формах регулювання і підтримки аграрного сектору, з саморегулюванням діяльності суб'єктів господарювання. Поєднання саморегулювання та регулювання визначає ринковий характер організаційно-економічного механізму і його внутрішню структуру.

Система управління аграрним сектором – складна й багатогранна категорія економічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у сільському господарстві. Економічний зміст цієї категорії здійснює прояв через систему економічних категорій, зумовлених кількісними та якісними характеристиками матеріальних, фінансових і трудових ресурсів аграрного сектору, а також механізми ефективності їх використання в умовах функціонування аграрного ринку.

Побудова організаційно-економічної моделі управління розвитком аграрного сектору забезпечує збалансоване ведення сільськогосподарського виробництва та результативне функціонування галузі, повністю адаптоване до ринкових умов. Потреба в розробці такої моделі також зростає з огляду на посилення диспаритету відносин у сільському господарстві, що виник під впливом зміни умов агропромислового виробництва й усунення регулюючого впливу з боку держави. Важливим завданням управлінської вертикалі держави є створення необхідних умов для успішної діяльності низової ланки управління – суб'єктів господарювання. Для цього потрібно розробити механізм, в який мають входити такі блоки:

1. Організаційно-управлінський – для формування, моніторингу та

коригування стратегії відтворення та розвитку технічного потенціалу.

2. Фінансово-економічний – для визначення і впровадження заходів державної підтримки стратегії відтворення та розвитку технічного потенціалу, тобто субсидування процентних ставок за кредитами на придбання сільськогосподарської техніки; субсидування частини матеріально-технічних витрат, пов'язаних з експлуатацією техніки; фінансування витрат на організацію регіонального сільськогосподарського машинобудування (що суперечить нормам і правилам СОТ); підтримка програм соціально-економічного облаштування спеціалістів у сільській місцевості; пільгове оподаткування; пільгові терміни повернення інвестиційних кредитів; створення умов для припливу інвестицій у сферу відтворення та розвитку технічного потенціалу.

3. Техніко-технологічний – для залучення субсидій на проектування, випробування, виробництво нової сільськогосподарської техніки в умовах СОТ: оцінка технічного потенціалу і розробка стратегічної програми технічного переоснащення сільськогосподарських підприємств; використання переваг СОТ для залучення інвесторів; вироблення основних напрямків оновлення технічного потенціалу за рахунок різних джерел фінансування; розробка техніко-економічних норм та нормативів для нової сільськогосподарської техніки.

4. Мотиваційний – впровадження заходів державної підтримки, спрямованої на: формування державних фондів підтримки відтворення і розвитку технічного потенціалу, науково-технічних розробок, виставок та конкурсів; організація державної системи підготовки інженерних кадрів.

5. Правовий – для забезпечення правових основ взаємовідносин суб'єктів технічного переоснащення сільськогосподарського товаровиробника і постачальників техніки; створення системи нормативно-правових документів регіонального статусу, що регулюють взаємовідносини учасників відповідно до законодавства. Правовий блок організаційно-економічного механізму відтворення та розвитку технічного потенціалу

аграрного сектору, тісно пов'язаного із законодавчою базою, спрямованою на відновлення сільськогосподарського машинобудування, тобто тісної інтеграції виробництва як характерної ознаки розвитку сучасного аграрного сектору економіки.

Інтеграція є найбільш характерною рисою організаційного розвитку аграрного бізнесу другої половини ХХ ст. Економічна необхідність агропромислової інтеграції визначається зростаючим значенням раціонального використання матеріальних і трудових ресурсів суспільного виробництва. Інтеграція сприяє утворенню єдиного аграрного сектору, зайнятого виробництвом кінцевого продукту – сировини та продуктів харчування, передбачає якісно новий ступінь взаємодії землеробства з індустріальними галузями і сферою переробки, що означає перехід до системних синергетичних зв'язків. Мета інтегрування як процесу – це створення такої інтеграційної структури, яка здатна не тільки забезпечити конкурентоспроможність підприємств та отримання прибутку, а й забезпечити стабільність на ринку і прибутковість виробничо-господарської діяльності в довгостроковій перспективі. Цілями інтеграції суб'єктів господарювання в аграрному секторі є: зміцнення господарських зв'язків; зниження трансакційних витрат; посилення стимулів для отримання найбільш високого кінцевого результату; концентрація ресурсів за найбільш перспективними напрямками технічної політики; використання ефективної системи взаєморозрахунків, у тому числі за рахунок застосування розрахункових цін; підвищення конкурентоспроможності виробників на ринку; формування та ефективне використання виробничої і соціальної інфраструктури.

Організаційно-економічний механізм агропромислової інтеграції – це система взаємопов'язаних важелів і стимулів, спрямованих на сталий розвиток суб'єктів господарювання технологічно пов'язаних галузей з властивими їм інститутами, що регулюють діяльність кожного з них, у процесі якої формуються організаційно-управлінські, виробничо-технологічні й фінансово-економічні взаємовідносини.

В умовах інтеграції сільськогосподарського та промислового виробництва створюється додатковий синергетичний ефект, що здійснює прояв у підвищенні економічної ефективності інтегрованого виробництва порівняно з відокремленим. Одержуючи більше доходів, порівняно зі звичайними аграрними підприємствами, інтегровані агропромислові формування успішніше вирішують господарські й економічні питання, забезпечують вищу соціальну захищеність своїх працівників, що особливо актуально у зв'язку з необхідністю відродження сільських територій. Посилення таких зв'язків є закономірним явищем, адже у процесі поглиблення суспільного поділу праці одна галузь самостійно не може забезпечувати умови власного відтворення і потребує системності у своєму розвитку [66, с. 8–9].

Слід розрізняти організаційно-економічний механізм створення та організаційно-економічний механізм функціонування вертикально інтегрованих агропромислових формувань. Реалізація першого напряму забезпечує єдність товаровиробників, цілісність інтегрованого формування і зв'язаність його окремих частин. Механізм функціонування визначає порядок взаємодії господарських учасників формування між собою, а також з органом управління.

При створенні агропромислового формування, заснованого на взаємному поєднанні технологічно взаємозалежного аграрного, промислового та фінансового капіталів, необхідно враховувати такі принципи:

1. Доцільність і взаємовигідність партнерських відносин у межах інтегрованих агропромислових об'єднань. Виконання цього принципу передбачає, що при розвитку інтеграційних зв'язків кожен учасник інтеграції повинен реально отримати прибуток на одиницю вкладеного капіталу більше, ніж при всіх інших варіантах власного розвитку, а також більше, ніж суб'єкти господарювання такого ж розміру та спеціалізації, які беруть участь в агропромисловій інтеграції.

2. Необхідність дотримання структурного паритету учасників агропромислових об'єднань. При дотриманні цього принципу необхідно забезпечити розподіл прибутку, отриманого на кінцевому етапі виробничого циклу, на паритетній основі між всіма учасниками інтеграційного процесу відповідно до величини вкладеного ними капіталу і витратами.

3. Забезпечення пропорційності у виробничому процесі, що передбачає адекватний розвиток виробничих потужностей зацікавлених сторін, які беруть участь в інтеграційних формуваннях. При створенні агропромислових об'єднань слід забезпечити оптимальність розмірів концентрації, рівня спеціалізації та комбінування виробництва, обґрунтованість рівнів фондо- і енергоозброєності працівників об'єднання.

4. Принцип безперервності виробничого процесу в межах інтегрованих структур. Дотримання цього принципу пов'язане з необхідністю планомірного за часом використання виробничих потужностей та устаткування, а також надходження готової продукції до споживача. Розробка раціональних, стратегічно обґрунтованих бізнес-планів, що враховують весь комплекс економічних особливостей галузі і виробництва, є важливим базисом ефективної інтеграції.

5. Ритмічність виробничого процесу всередині інтегрованих структур. Цей принцип пов'язаний з важливістю рівномірності постачання сільськогосподарської сировини та виконання у зазначені терміни окремих технологічних процесів сільськогосподарськими, переробними і обслуговуючими підприємствами.

Є. М. Данкевич вважає, що агропромислова інтеграція дасть змогу не лише вирівняти соціально-економічне становище галузі, а й покращити її інвестиційні можливості. Спад інвестиційної діяльності в аграрному секторі зумовлений насамперед наявною нееквівалентністю у товарообміні сільського господарства з переробними та ресурсоощадними галузями. Це спричиняє неплатоспроможність сільськогосподарських товаровиробників і, як наслідок, їх низьку інвестиційну активність [66, с. 19–20].

На практиці набули поширення чотири типи інтегрованих агропромислових формувань:

- формування, засновані на злитті економічних суб'єктів, що повністю втратили свою самостійність та об'єдналися в єдину юридичну особу;

- формування, засновані на взаємовідносинах дочірніх, залежних і материнських організацій;

- об'єднання юридичних осіб (асоціації, спілки), покликані координувати підприємницьку діяльність, а також представляти та захищати майнові інтереси учасників об'єднання;

- спільна діяльність підприємств без утворення юридичної особи для отримання прибутку або досягнення іншої мети.

Нині реалізація економічних інтересів сільськогосподарських підприємств (особливо інтегрованих у агрохолдинги) набула гіпертрофованих форм, за яких частину прибутків отримують внаслідок виснажливої експлуатації природного і соціального потенціалу села та нехтування виконанням багатофункціональної місії сільського господарства, що призводить до деградації сільського середовища. Натомість сімейні, фермерські й особисті селянські господарства, які за своєю соціоекономічною природою налаштовані на продукування суспільних благ і реалізацію цілей сільського розвитку, не мають достатнього впливу на аграрну політику та рівноправного доступу до ринків готової продукції, виробничих ресурсів і засобів державної підтримки аграрного сектору. Посилення соціоекономічної орієнтації вітчизняного аграрного сектору потребує адекватної оцінки його організаційної структури як сукупності виробників сільськогосподарської продукції.

Проведений аналіз інтеграційних процесів показав, що найбільш поширеними формами створення вертикально інтегрованих структур в аграрному секторі є:

- створення вертикально інтегрованого формування підприємством-інвестором, який виступає в ролі інтегратора;

– добровільне приєднання неплатоспроможних підприємств (як правило, сільськогосподарських товаровиробників) до фінансово стійкого, ефективно функціонуючого підприємства з втратою статусу юридичної особи;

– приєднання неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств шляхом їх попереднього перетворення на нове підприємство як структурних одиниць інтегрованого формування, в тому числі із застосуванням процедур банкрутства;

– злиття кількох фінансово нестійких підприємств;

– добровільне об'єднання на договірній основі ресурсів сільськогосподарських, переробних, агросервісних і торговельних підприємств без утворення нової юридичної особи для досягнення ефекту від спільної виробничо-господарської діяльності;

– утворення холдингових структур.

Отже, процеси інтеграції в аграрному секторі України стають дедалі інтенсивнішими незалежно від розмірів суб'єкта господарювання. Розвиток вертикальної інтеграції в аграрному секторі варто розглядати як позитивний чинник, що сприятиме залученню значних обсягів інвестицій у сільське господарство, переробну та харчову промисловість і зміцненню продовольчої безпеки України. Інтеграція сільськогосподарських та промислових підприємств дає змогу планомірно розподіляти між ними трудові ресурси і засоби виробництва в періоди найбільшої потреби тих та інших, запобігати втратам продукції, знижувати ризики, нестабільність, зменшувати вартість продукції, знижувати трансакційні витрати тощо.

Є. М. Данкевич переконаний, що аграрне виробництво стає тільки початковим етапом у напрямі створення товарів з його сировини. Об'єктивно необхідною умовою розвитку останнього будуть міцні, постійно відновлювані інтеграційні зв'язки між сільським господарством і сукупністю галузей, пов'язаних з ним технологічно, економічно та організаційно. В результаті посилення цих зв'язків створюються конкурентні переваги [66,

с. 13]. Тому важливе місце в стратегії розвитку мають зайняти міжгалузеві відносини. Організаційно-економічний механізм міжгалузевих відносин – це система взаємовигідних зв'язків між суб'єктами аграрного сектору, що виникають у результаті процесів виробництва, розподілу, обміну, споживання та накопичення матеріальних благ, здатна змінювати кількісні й якісні сторони своїх складових під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Взаємовигідні зв'язки відрізняють два принципи: перший – максимальне задоволення потреб споживача; другий – повне відшкодування витрат виробника. Основне завдання, яке стоїть перед апаратом управління будь-якого суб'єкта господарювання, – це досягнення максимального розміру прибутку шляхом прийняття комплексних та зважених управлінських рішень, що приводять до мінімізації ризиків зовнішнього і внутрішнього середовища.

Прийняття рішення про міжгалузеву інтеграцію може бути зумовлене чинниками зовнішнього впливу або внутрішніми мотивами. Об'єктивними передумовами інтеграції є: перехід від командно-адміністративної системи господарювання до ринкових економічних відносин; науково-технічний прогрес; нерівномірний розвиток галузей економіки; зростання конкуренції [31, с. 21–22].

Економічний механізм міжгалузевих відносин аграрного сектору розглядають як систему взаємозалежних прийомів, методів та стимулів регулювання економічних відносин у сфері виробництва, обміну, розподілу, споживання і накопичення. Деякі вчені вважають [362, с. 17], що на сучасному етапі реформування аграрного сектору необхідний новий господарський механізм: більш досконалий та дієвий. Він має будуватися з урахуванням адаптації параметрів керуючої системи підприємства до змін цілей виробництва з огляду на дію організаційних і економічних чинників.

Нині у вітчизняній науці ведеться дискусія про модель розвитку та джерело зростання продуктивності праці на найближчу перспективу в аграрному секторі економіки. Пропонується будувати інноваційну економіку,

використовуючи сучасний західний досвід й інститути, а також створювати власні вітчизняні інновації, які мають стати головним драйвером зростання національної економіки. Тому інноваційний розвиток аграрного сектору економіки України є надзвичайно актуальним.

В Україні можлива побудова організаційно-економічного механізму управління науково-технічною діяльністю в аграрному секторі, метою якого є створення нормативно-правових, організаційно-управлінських, економіко-інвестиційних передумов для переходу галузі на інноваційний шлях розвитку на основі розвитку ринку наукових розробок, трансферу інновацій у сільськогосподарське виробництво. Цей механізм має комплексну структуру, що складається з нормативно-правового, організаційно-управлінського та економіко-інвестиційного блоків.

Нормативно-правове забезпечення інноваційної діяльності здійснюється шляхом реалізації нормативно-правових актів, які розробляються спеціальними органами законодавчої і виконавчої влади.

Організаційно-управлінський блок передбачає планування й організацію наукової діяльності, комерціалізацію розробок та розвиток підприємництва в науково-технічній сфері, формування ефективної системи просування наукових досягнень і освоєння науково-технічної продукції в сільськогосподарському виробництві.

Основними напрямками розвитку організаційно-управлінського блоку інноваційної діяльності є розробка та здійснення науково-технічних програм, інтеграція аграрної освіти, науки і виробництва, а також вдосконалення організаційних форм інноваційної діяльності аграрного сектору.

Формування організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку галузей аграрного сектору має здійснюватися на основі поєднання функціональних елементів системного підходу. До основних складових механізму інноваційного розвитку аграрної сфери, одержуваних за рахунок застосування системного підходу до управління, належать:

- 1) орієнтація на найбільш повне та своєчасне задоволення потреб:

інноваційний розвиток загалом має стежити за змінами потреб аграрних підприємств;

2) технологія має забезпечувати конкурентоспроможність підприємств за показниками якості продукції й ефективності виробництва. Тому однією з основних спеціальних функцій є відбір із запропонованих альтернатив найбільш раціонального інноваційного проекту;

3) досягнення балансу між стабільністю (управління традиційною технологією) і зусиллями із впровадження нової технології;

4) інноваційний розвиток має бути рефлексивним стосовно конкурентів та інших контрагентів аграрних підприємств;

5) інноваційний розвиток аграрного сектору має бути ефективним у широкому спектрі радикальності нововведень і гнучко пристосовуватися до еволюційних, постійно реалізовуваних нововведень та радикальних, періодично здійснюваних інновацій;

6) організація взаємодії внутрішніх і зовнішніх елементів інноваційного розвитку аграрного сектору, головними чинниками якого є система інформації про ринок нововведень, відбір проектів з числа альтернатив та взаємна зацікавленість. На думку Ю. О. Лупенка і В. Я. Месея-Веселяка, сьогодні управлінські структури аграрного сектору України, застосовуючи важелі організаційно-економічного механізму, мають можливість розвивати стратегічні напрями на основі виявлення внутрішньогосподарських резервів та визначення способів підвищення інноваційної активності сільськогосподарських підприємств [396, с. 104].

Отже, організаційно-економічний механізм окремих галузей сільського господарства – це складова частина організаційно-економічного механізму аграрного сектору і механізму господарювання національної економіки загалом. У його складі виділено організаційну та економічну складові, що формують механізми нижчого рівня. Організаційно-економічний механізм аграрного сектору є сукупністю форм і методів господарювання, важелів та інструментів регулювання і саморегулювання відтворювальних процесів, що

реалізуються на різних рівнях та формують у результаті взаємодії ринкових законів і державної аграрної політики відкриту динамічну систему. Мета функціонування організаційно-економічного механізму – забезпечення адаптивності суб'єктів господарювання до ризикових чинників ринкового середовища. Його завданнями є: формування умов для організаційної збалансованості, підвищення ефективності функціонування та стійкості розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку, вдосконалення економічних відносин для забезпечення узгодження приватних економічних інтересів з потребами суспільства і держави.

Проведений аналіз організаційно-економічного механізму реалізації стратегії розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку показав, що він багато в чому стримується через: низький рівень керованості галузі та агропродовольчого ринку; порушення принципу відповідальності і прав органів державного управління; ослаблення договірної, технологічної та виконавської дисциплін; незадовільний рівень розвитку ринкової інфраструктури; випереджальне зростання цін на промислову продукцію порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію; низький рівень платоспроможності споживачів продукції; нестачу обігових коштів; слабку орієнтацію на ринку продовольства і сировини; недосконалість податкової системи. Важливий чинник, що сприяє зниженню виробництва – це інфляція, яка призводить до збільшення загальних витрат підприємств та зниження купівельного попиту споживачів продукції. Інвестувати аграрний сектор фінансовими структурами стає економічно не вигідним. Реалізація стратегії розвитку аграрного сектору й агропродовольчого ринку багато в чому стримується недостатнім розвитком інфраструктури. Хоча саме створенню такої мережі в стратегії має надаватися важливе значення. Існуюча заготівельна мережа перевантажена посередницькими структурами. Система державного регулювання, закупівель, збуту сільськогосподарської сировини і продовольства є розбалансованою. Держава переважно усунулася від розподілу сільськогосподарської продукції та не контролює внутрішню

торгівлю продовольством.

Удосконалення організаційно-економічного механізму ефективного управління аграрним сектором зумовлене вступом України до Світової організації торгівлі. Саме вступ держави до СОТ зумовлює удосконалення ефективності управління розвитком аграрного сектору з метою посилення конкурентоспроможності сільського господарства. В умовах СОТ перед галузями аграрного сектору стоїть завдання не тільки забезпечення стабільності агровиробництва, а й підвищення конкурентоспроможності, закріплення конкурентних переваг вироблених продуктів харчування і сільськогосподарської продукції. Удосконалення організаційно-економічного механізму управління аграрним сектором в умовах СОТ – багатоаспектний процес, реалізація якого здійснюється у взаємозв'язку з науковими та практичними уявленнями агроменеджменту про концептуальні положення, закріплені у відповідних документах, і містить формулювання основних напрямків впровадження цілей та завдань щодо досягнення заданої якості й необхідних параметрів розвитку.

Таким чином, вдосконалення організаційно-економічного механізму розвитку аграрного сектору національної економіки дасть змогу вирішувати цілий комплекс питань пов'язаних з формуванням ефективного товарного виробництва, механізму просування продовольства до споживача, зниження витрат, консолідації значних фінансових ресурсів для розвитку галузей рослинництва і тваринництва, формування продовольчих фондів та забезпечення підтримки вітчизняного товаровиробника.

Висновки до розділу 1

Результати проведеного дослідження теоретичних засад дослідження розвитку аграрного сектору дали змогу сформулювати такі основні висновки.

1. Визначено, що аграрний сектор – це складна багатогалузева сукупність економічно взаємопов'язаних між собою виробничо-технологічним і територіальним розподілом виробництва, що уособлює цілісну природно-географічну та соціально-економічну систему, в якій здійснюються збалансоване відтворення агропромислової продукції (виробництво, розподіл, обіг, споживання) з властивою спеціалізацією підприємств, регіонів, природно-кліматичних зон і світового поділу праці, що створюють передумови для забезпечення продовольчої безпеки країни та населення, яка охоплює системи інформаційного та наукового забезпечення і характеризується глибокими відмінностями та специфікою окремих елементів, що потребує побудови індивідуальної організаційно-економічної й техніко-технологічної політики щодо всіх суб'єктів господарювання.

2. Процес становлення і розвитку аграрного сектору був важкий, відбувалися зміни у формах виробництва, власності та технології виробничих процесів. В результаті цього був сформований аграрний сектор, в якому рослинництво й тваринництво – виробничі галузі сільського господарства. Аграрний сектор у національній економіці відіграє три основні функції: економічну; соціальну; просторову. Аграрний сектор потребує прискіпливої уваги щодо підвищення ефективності розвитку як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі свого розвитку, оскільки є соціально значущою галуззю, що виробляє продовольчі ресурси та забезпечує продовольчу безпеку.

3. Обґрунтовано, що аграрний сектор економіки України слугує системоутворюючою складовою національної економіки; формує основи збереження суверенності та державності, національної продовольчої безпеки; є соціально-економічним підґрунтям розвитку сільських територій;

забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки. Сучасна організаційно-економічна структура аграрного сектору з її різноманіттям суб'єктів господарювання здатна забезпечувати раціональне виконання завдань і функцій зростання виробництва якісних продуктів харчування. При цьому логічним видається не ставити зростання виробництва продукції аграрного сектору як мету, а розглядати його лише у контексті забезпечення соціально-економічного розвитку України.

4. Встановлено, що метою інституційних перетворень в аграрному секторі економіки є підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва й забезпечення продовольчої безпеки. Зміни відносин власності та подальша трансформація економічних відносин, господарського механізму і соціальної структури аграрного сектору економіки мають забезпечити умови для більш динамічного розвитку галузі в майбутньому. Реалізація цієї мети приведе до формування розвинутої ринкової інфраструктури, конкурентоспроможності суб'єктів агропродовольчого ринку, підтримки прибутковості його учасників при еквівалентному обміні між сільським господарством та пов'язаними з ним галузями і всієї національної економіки.

5. На специфіку інституційної модернізації впливатимуть процеси ринкової трансформації національної економіки та виклики глобалізаційних процесів. При цьому особливо важливою проблемою є формування конкурентоздатного вітчизняного аграрного сектору економіки, створення і розвиток неформальних інститутів, які поряд із формальними інститутами ринкової економіки сприятимуть виходу галузі на якісно новий рівень. В інституційній структурі вітчизняного аграрного сектору вирізняється існування історично сформованого самостійного підприємництва на землі, яке збереглося в економіці особистих селянських господарств населення, що за певних інституційних умов здатні трансформуватися у фермерські господарства й сімейні ферми.

5. Основні тенденції інституційних перетворень в аграрному секторі економіки України характеризуються розвитком різних за розміром

сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією й інтеграцією, оптимізацією і спеціалізацією, розвитком та утворенням великих вертикально інтегрованих структур холдингового типу, взаємодією малих форм господарювання і крупнотоварних сільськогосподарських підприємств. У результаті трансформаційних процесів в аграрному секторі України утворились чотири основні інституційні форми організації сільськогосподарського виробництва, кожна з яких наділена певними специфічними властивостями та ознаками: великі інтегровані аграрні формування; сільськогосподарські підприємства; особисті селянські господарства; фермерські господарства.

б. Організаційно-економічний механізм у структурі господарського механізму аграрного сектору визначений як: форма організаційно-економічних відносин; система форм, методів, важелів, інструментів впливу на економіку в межах чинного правового поля; система організації суспільного виробництва з властивими їй функціями; елемент системи вищого рівня (управління економікою, суспільством, соціально-економічними процесами); керуюча підсистема економіки; сукупність форм і методів господарювання.

Результати дослідження, представлені у Розділі 1, опубліковано в наукових працях автора: [157, 161, 165, 187, 190, 191, 193, 194, 197, 201].

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

2.1. Забезпечення концептуальних передумов формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору

В аграрному секторі України спостерігається ситуація, вихід з якої неможливий без розробки принципово нових напрямків організаційно-економічного забезпечення формування і розвитку відносин у сучасних економічних умовах. Для вирішення існуючих проблем, що виникли в аграрній сфері, на довгострокову перспективу потрібно розробити сучасну парадигму забезпечення розвитку вітчизняного аграрного сектору. Парадигма розвитку є відносно новим терміном, який розуміють як основну концептуальну модель постановки проблем та пошуку методів їх вирішення у науці галузевого управління. Особливість парадигм – це їх змінний характер, який виявляється при зміні науково-технологічних укладів і довгих економічних циклів. За допомогою парадигм наука визначає пріоритети розвитку галузевих управлінських систем, методи досліджень та критерії оцінювання для відбору й адаптації нових ідей і підходів. Накопичення суперечностей, невідповідність концепції реальному стану речей та втрата актуальності критеріїв оцінювання або методів дослідження призводять до тотальної трансформації, під час якої відбувається зміна парадигм.

Дослівно парадигма (від грец. *παράδειγμα*) означає «приклад», «модель», «зразок». У науково-філософському розумінні парадигма – це сукупність фундаментальних наукових установок, уявлень і термінів, яка науковою спільнотою береться за основу в її дослідницькій діяльності, що представляє собою модель постановки проблем та їх вирішення в

науці [309]. Інакше кажучи, це загальне уявлення про світ, крізь призму якого вирішуються всі завдання пізнання й управління ним. При цьому, відповідно до принципу Ле Шательє-Брауна, епоха зміни парадигм характеризується активізацією і зростанням соціально-економічних ефектів, що базуються на застарілій парадигмі, яка піддається зміні або заміні [338]. Звичайно зміна парадигми супроводжується зміною соціально-економічних та технологічних укладів.

Залежно від масштабів розгляду існують парадигми облаштування світу загалом і парадигми конкретних наук. Парадигма будь-якої конкретної науки має бути узгоджена з науковою картиною світу. Відсутність парадигми свідчить про недостатність теоретико-методологічного підґрунтя розвитку будь-якого соціально-економічного явища або процесу. Тому слід сформувати таку економічну парадигму, яка здатна буде забезпечити дію об'єктивних законів розвитку суспільства й досягти оптимальних економічних результатів. Діалектика парадигм становить частину загальноцивілізаційного процесу зміни інституційних основ економіки.

Зміна парадигм сприяє якісним змінам у розвитку найбільш ключових сфер діяльності, тенденцій та суб'єктів, які мають вплив на радикальну трансформацію загальної ситуації, і які, як правило, відбуваються періодично [34, с. 124]. Сучасний етап економічного розвитку характеризується зміною його передумов, умов та факторів у глобальному масштабі, що зумовлено передусім знаходженням світової економічної системи на етапі переходу від п'ятого технологічного укладу (епоха інформаційних технологій) до нового, більш прогресивного – цифрової економіки (промислової революції 4.0).

Використання терміна «парадигма» в економіці започаткував Т. Кун. У праці «Структура наукових революцій», виданій у 1962 р., він спробував

розкрити зміст цього поняття, шукаючи підходи до нього з різних боків. Зокрема, цей дослідник вказував, що парадигма – це «деякі загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, які охоплюють закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, що в сукупності дає нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження» [488]. Далі він наголошує, що «...у своєму сталому вживанні поняття парадигми означає прийняту модель або зразок».

Отже, поняття «парадигма», яке ввів у науковий обіг Т. Кун, набуло широкого визнання серед вчених. Проте й на сьогодні час цей термін у трактуваннях різних дослідників характеризується чималою кількістю відмінностей. Так, П. Хаггет – один з теоретиків школи просторового аналізу, визначає парадигму як особливий «вид супермоделі, що містить інтуїтивні та індуктивні критерії, за допомогою яких визначаються особливості або якості того феномену, який вчені мають намір досліджувати, а також найкращі способи для досягнення цього» [434, с. 37]. Зокрема, С. Г. Кірдіна парадигму розуміє як методологію дослідження у широкому значенні цього слова, яка:

а) охоплює набір певних вихідних передумов або постулатів, адекватних, на думку прихильників тієї чи іншої парадигми, природі досліджуваного об'єкта;

б) характеризує спільність постановки проблем, прийнятих правил аналізу, застосовуваного понятійного апарату [138, с. 6].

Відповідно до думки Д. М. Торгачева, потреба в новій парадигмі виникає тоді, коли, по-перше, відбувається відрив пропонованих теоретичних моделей від економічної дійсності, накопичуються методологічні проблеми аналізу процесів економічного розвитку та

виникають випадковості й аномалії, що не укладаються і не з'ясовні в межах існуючої парадигми розвитку економіки. По-друге, затребуваність у новій парадигмі виникає в період зміни базових інститутів, глибоких фінансово-економічних криз та реалізації проривних, стратегічних завдань [407, с. 33].

Парадигма – багатозначне поняття, що залежно від контексту може означати зумовлену часом і обставинами як сталу на певний період концепцію, генеральну ідею та закон, за зміною яких можна застосувати граничні умови – зміни парадигми [309].

Отже, парадигма розуміється як визнана науковим співтовариством сукупність знань (законів, теорій, правил, методів, стандартів, концепцій тощо), яка визначається як нова модель та комплекс оцінок накопичених даних, які протягом деякого часу фахівці використовують як «шаблон» при постановці певного класу завдань і їх вирішенні.

Відповідно до теорії Т. Куна й за фактом розвиток знань у будь-якій сфері науки відбувається через низку змін парадигм. Дослідницький потенціал існуючих парадигм поступово слабшає і на основі цих теорій, концепцій та моделей стає неможливим вирішення виникаючих у науці та практиці проблем. Саме тоді стару парадигму наукове співтовариство відкидає і замість неї формує нову парадигму [488].

Г. Б. Клейнер зазначає, що сучасна економічна теорія виробила три основні парадигми: неокласичну, інституціональну та еволюційну, які «... спираються відповідно на принципи методологічного індивідуалізму (основна діюча особа економіки – економічний агент, який розглядається як індивід), методологічного інституціоналізму (основна діюча особа – інститут) і методологічної генетики (основна рушійна сила – генетичні механізми й тенденції, що забезпечують еволюційний розвиток популяції

агентів)»[141, с. 43]. Ці парадигми залишалися панівними доти, поки Я. Корнаї не обґрунтував принципово нову парадигму, названу системною. Відповідно до цієї парадигми, як основна діюча особа економіки розглядаються економічні системи, що представляють собою локалізовані частини економічного простору, відносно стійкі в часі, що характеризуються зовнішньою єдністю, внутрішньою різноманітністю та гносеологічною цілісністю й організовані відповідно до принципу методологічної систематики. Зміст системної парадигми полягає в тому, що розвиток економіки (процес суспільного відтворення) розглядається як процес створення, функціонування, взаємодії та багаторазової трансформації економічних систем різного рівня [155, с. 7–9]. Саме економічні системи, на думку Г. Б. Клейнера, є ключовими щодо автономних суб'єктів локалізованого соціально-економічного простору [141, с. 46].

Парадигма управління в національній економіці – це система концепцій, методологій, методів і наукових положень, яка має форму моделі постановки та вирішення проблем управління в економіці країни, прийнятої у конкретній соціально-економічній системі в сучасних умовах.

Парадигма управління галуззю – це найбільш загальні уявлення керівників про підходи управління підприємствами й організаціями з позицій впливу змін правового середовища і формування організаційної культури через взаємодію соціальних та економічних аспектів у функціонуванні суб'єкта господарювання як ентропійних систем на основі руйнування стереотипних уявлень про існування ортодоксальних способів керування відповідно до власних потреб.

Схему взаємозв'язку впливу підходів на парадигму розвитку аграрного сектору України подано на рис. 2.1.

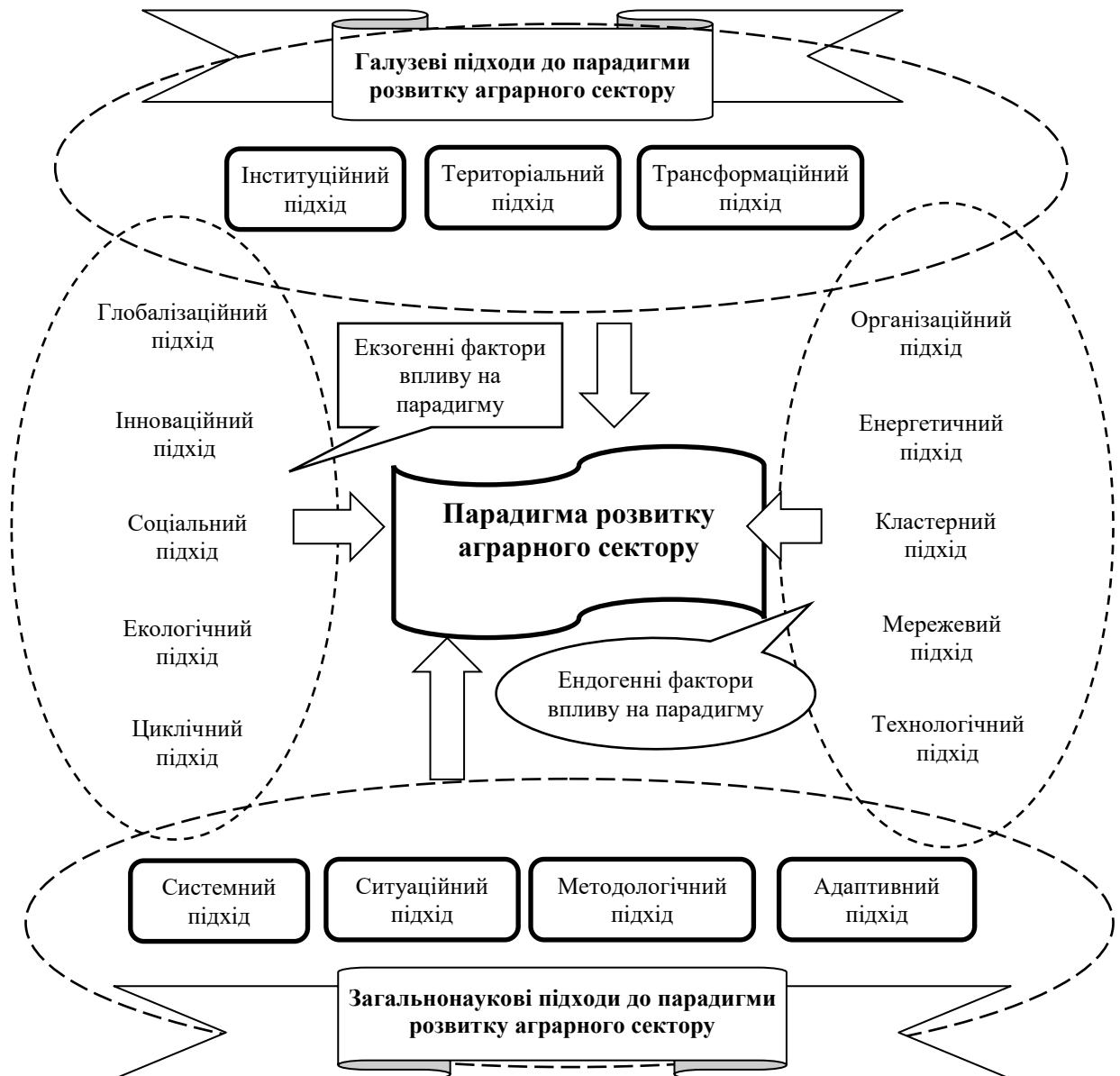

Рис. 2.1. Взаємозв'язок впливу підходів на парадигму розвитку аграрного сектору України

Джерело: розроблено автором.

Отже, парадигма – це форма існування методології, яка з необхідною повнотою відображає особливості наукового пізнання на певному етапі його розвитку.

В Україні сьогодні існує необхідність заміни старої парадигми розвитку аграрного сектору на нову парадигму. Нова парадигма передбачає зміну орієнтирів: перехід від державного патерналізму до саморозвитку з опорою на внутрішні ресурси і рівноправне партнерство держави, бізнесу та населення. Стара парадигма як парадигма модернізації, за основу якої взято

екзогенний підхід, є недосконалою, тому що серед ключових положень екзогенного підходу була теорія поляризованого розвитку, яка діяла на практиці, на відміну від теоретичних очікувань, тільки в одному напрямку: збільшувалася кількість сільськогосподарських підприємств, формувалися великі агрохолдинги, а серед дрібних товаровиробників – фермерів і ОСГ – накопичувалися щораз нові й нові проблеми, для вирішення яких потрібне постійне збільшення обсягів бюджетного фінансування. ОСГ виконували функції продовольчого постачання населення села та міста. Рівень периферійності сільських територій підвищувався. Фінансові ресурси не залучалися повною мірою у процес розвитку фермерів і ОСГ.

Формування концептуальних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору може здійснюватися за більш ефективним сценарієм у рамках визначення меж між економічним зростанням галузі як домінантою національної економічної парадигми «людина – ресурси – технології – природне середовище» та новою парадигмою, за якою у центрі уваги перебуває екологічна складова. Остання також передбачає пріоритетне вирішення проблем ощадного використання природних сільськогосподарських ресурсів на рівні розвитку держави, що забезпечить продовольчу безпеку при відновленні ефективного функціонування екосистем. Ця парадигма міститься в руслі загальносвітових тенденцій. В умовах глобалізації й відкритості національних економік загострюється конкурентна боротьба за ринки збуту, підвищуються вимоги до якості продукції з боку споживача, економічні спільноти змушені вдаватися до квотування виробництва окремих видів продукції та скорочувати площі оброблюваних земель. Хоча державні субсидії й дотації сільськогосподарського виробництва у багатьох країнах залишаються доволі істотними і значно перевищують загальноукраїнські показники, вони мають тенденцію до скорочення. У цих умовах актуалізується пошук додаткових джерел розвитку сільських територій. При цьому пріоритет необхідно надавати не галузевому, а територіально-галузевому підходу, при якому

розвиток аграрного бізнесу буде ідентифікуватися з розвитком території сільських районів загалом шляхом використання всіх наявних ресурсів. Саме такий підхід потрібно взяти за основу формування нової парадигми розвитку аграрного сектору та сільських територій. Це пов'язано з тим, що в новій парадигмі сільське господарство також має відігравати провідну роль, оскільки його діяльність дає змогу поєднувати соціально-економічний прогрес з навколишнім середовищем і культурними ландшафтами. У новій парадигмі розвитку аграрного сектору, відповідно до принципу ієрархії, формується на вищому рівні нова «агропродовольча парадигма», яка має комплексний та територіальний характер і прийшла на зміну «агропромисловій парадигмі», що тривалий час домінувала в межах старої парадигми модернізації сільського господарства.

Стратегічна мета сільського розвитку в межах нової парадигми полягає у забезпеченні якісного прориву в підвищенні рівня й якості життя сільського населення та сталого розвитку сільських територій на основі поліфункціональності аграрного сектору, багатопрофільності сільської економіки, багатокладності аграрного виробництва і збереження органічного способу життя населення.

Досягнення стратегічної мети сільського розвитку з опорою на внутрішні ресурси може бути забезпечене за допомогою таких інституційних, економічних, організаційних та соціальних механізмів:

- вдосконалення інституційного середовища (земельного, водного і лісового кодексів);
- закріплення й захист прав власності;
- державна політика щодо захисту інтересів вітчизняного товаровиробника;
- диверсифікація сільської економіки (розвиток несільськогосподарських видів діяльності, народних промислів, зон рекреації, сільського туризму);
- підвищення уваги до якості продовольчої продукції;

- формування продовольчих ланцюжків з більш коротким постачанням, альтернативним великим продовольчим мережам;
- розвиток малого та середнього бізнесу;
- відродження сільської кооперації;
- реалізація національних агропроектів;
- розвиток місцевого самоврядування;
- соціальне партнерство між державою, бізнесом і населенням;
- формування у суспільстві громадської думки з позитивним образом українського селянина.

Удосконалення означених механізмів має забезпечити зростання конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості аграрного сектору, зниження інвестиційних ризиків у цій сфері, підвищення ефективності діяльності всіх суб'єктів господарювання, включаючи малий і середній бізнес.

Формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору передбачає використання власної моделі розвитку галузі з імплементацією прогресивних моделей аграрного бізнесу зарубіжних країн. Звичайно ж, головний результат перманентного впровадження індустріальних технологій, супроводжуваних заміною живої праці уречевленою, – це високий рівень продуктивності праці. Однак проблема полягає в тому, що технократичний варіант розвитку сільського господарства на сьогодні вже у багатьох регіонах світу призвів до критичного екологічного стану природних ресурсів. Якщо Україна буде повторювати свої помилки й прорахунки країн, що розвиваються, як і раніше нарощуючи аграрне виробництво без урахування екологічних імперативів, системна екологічна криза може посилитися. З цих позицій важливо визначити адаптивність та доцільність використання зарубіжного досвіду для землеробства у вітчизняних умовах. Інакше кажучи, чи придатна до позитивних трансформацій вітчизняна модель сільського господарства. При цьому слід вести мову про радикальну зміну парадигми розвитку сільського господарства, при якій інноваційна складова призначена

насамперед вирішувати імперативні установки у забезпеченні еколого-економічного збалансованого функціонування агроєкосистем і перенесення акценту з інтенсивних факторів економічного зростання на застосування органічних інноваційних технологій. Такий підхід пов'язаний з необхідністю докорінного перегляду напрямків державної підтримки з адресацією фінансових коштів на науково-дослідні, освітні, екологічні, соціально-економічні й техніко-технологічні цілі. Новітня парадигма має базуватися на науково обґрунтованому визначенні місця і внеску кожного суб'єкта аграрного бізнесу в забезпечення продовольчої безпеки країни та експорті продукції з високою доданою вартістю.

Основними принципами при цьому мають бути:

- мінімізація сукупних витрат на виробництво основних видів продовольчих товарів;
- забезпечення належного зберігання продовольчих запасів;
- оптимізація логістичних витрат у галузі;
- сприяння з боку держави в експорті продукції, а також збереження позитивного рівня рентабельності (антимонопольна політика, система страхування від неврожаю й ін.);
- зміцнення продовольчої незалежності та продовольчої безпеки країни.

Парадигма як сукупність науково обґрунтованих поглядів для вирішення завдань на сучасному етапі розвитку аграрного сектору України окреслює вектори розвитку галузі. Ця парадигма охоплює всю різноманітність функціонування сільського господарства: від інформації до продукції кінцевого споживання. Парадигмою передбачається входження експертних систем і штучного інтелекту до складу керівної ланки шляхом вироблення відповідних рішень для прийняття управлінських рішень. Це дасть змогу перейти до управління технологічними процесами (у ґрунті, рослинах, тваринах, машинах, соціально-економічних відносинах тощо) відповідно до функції призначення об'єкта управління. Одночасно до об'єкта

управління будуть застосовані обмеження, що накладаються екологічною ситуацією, сезонним характером робіт, взаємним впливом складових об'єкта й характером впливу зовнішніх факторів на об'єкт управління. При цьому потрібно перебудувати взаємовідносини на всіх рівнях управління:

- на глобальному рівні змінити відносини між сільським господарством і суспільством;

- на галузевому рівні здійснити перехід до нової моделі розвитку аграрного сектору;

- на локальному рівні віддати пріоритет у визначенні шляхів розвитку аграрного бізнесу в інтеграції й кооперації дрібних господарств;

- на рівні фермерських господарств забезпечити синергетичний ефект за допомогою розподілу сімейної праці між різними видами сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності.

При розробці парадигми розвитку аграрного сектору, її необхідно розглядати як цілісну структуру з організаційно-економічними, технічними, технологічними і соціальними зв'язками з іншими галузями національної економіки. Потрібно враховувати, що будь-яка система складається з окремих елементів, частин та компонентів, які перебувають між собою в органічній залежності.

Розвиток аграрного сектору України може здійснюватися тільки за умови розвитку трьох підсистем (економічної, соціальної, природоохоронної) у взаємозв'язку. Однак при цьому визначальна роль належить економічній складовій, яка у системі такого взаємозв'язку є домінантою, тому що діяльність будь-якого суб'єкта господарювання здійснюється для отримання прибутку. Соціальна сфера належить до екзистенційних громадських цілей, невіддільних від людини і створюваного нею господарського устрою. Природоохоронна (екологічна) складова забезпечує раціональне використання, збереження наявних природних ресурсів та підтримання існуючої екосистеми. При розвитку всіх підсистем у взаємозв'язку слід очікувати не тільки покращення показників кожної зі складових, а й

здійснення їх впливу на зміну показників, які є результатами взаємодії таких систем: соціально-економічного розвитку аграрної сфери, економіко-екологічних і соціально-екологічних (рис. 2.2).

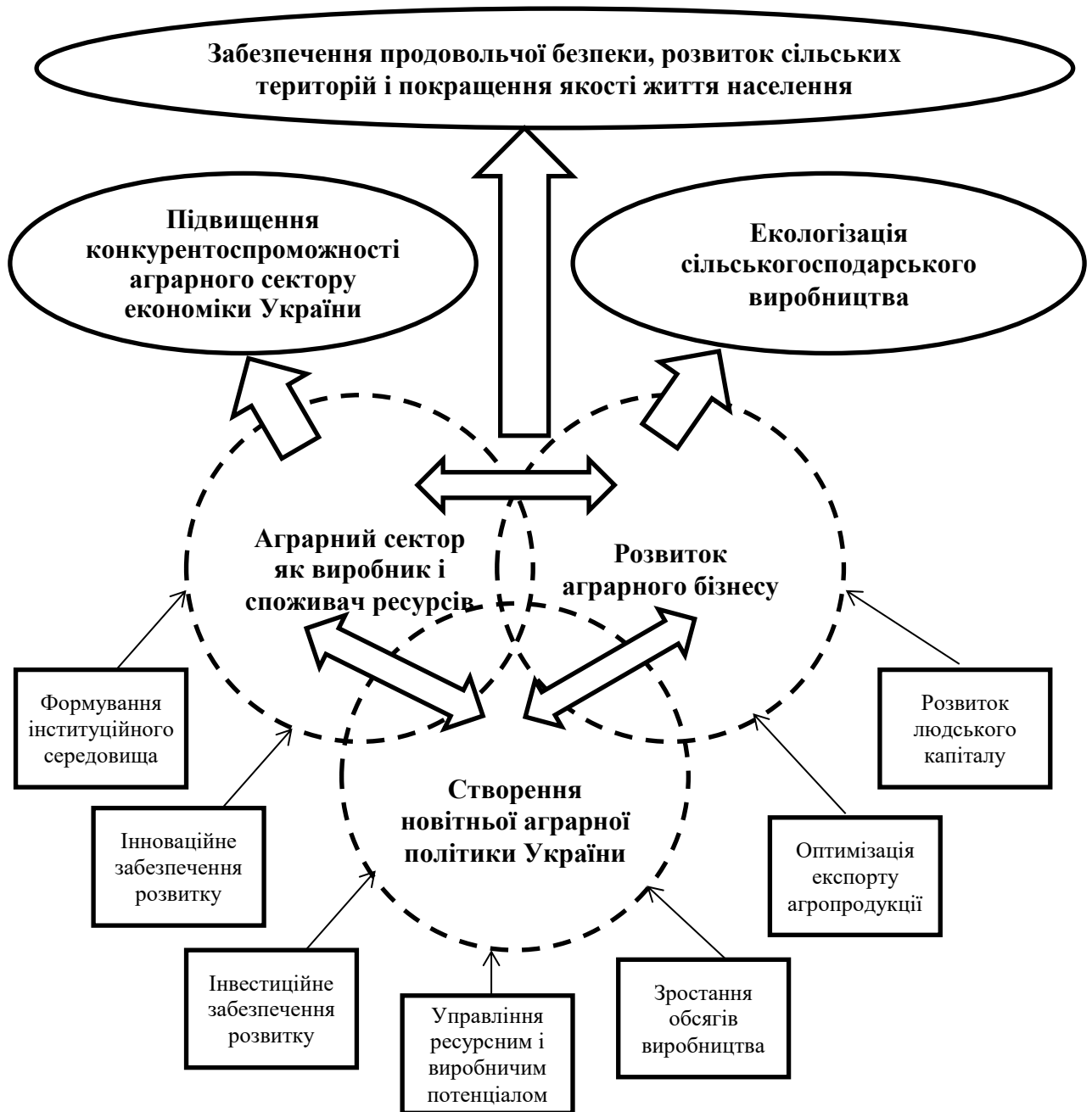

Рис. 2.2. Складові формування новітньої парадигми аграрного сектору України

Джерело: розроблено автором.

Поєднання названих вище умов дає змогу формувати сучасну концептуальну парадигму розвитку аграрного сектору України (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Способи впливу на економічну, соціальну, екологічну системи для
забезпечення розвитку аграрного сектору України**

Державний рівень	Рівень підприємства
Економічний розвиток аграрного сектору	
<ul style="list-style-type: none"> – жорстка фінансово-кредитна політика, за допомогою якої можна створити умови для швидкого економічного підйому; – активна інвестиційна й інноваційна політика, зосередженій на пошуку і використанні власних можливостей, виборі пріоритетних сфер розвитку зі швидкими темпами економічного обігу та приросту внутрішніх фондів накопичення і споживання 	<ul style="list-style-type: none"> – організація програмно-цільового управління, яке має передбачати моделювання моніторингу ринкових подій, включаючи рух капіталів, інвестицій, робочої сили та інших факторів
Соціальний розвиток села	
<ul style="list-style-type: none"> – активна соціальна політика з чіткими інноваційними орієнтирами, цілями й завданнями з використанням модернізації; – створення ефективних інституційних умов, механізмів для оновлення всього соціального комплексу, технологій та знань з використанням податкових, кредитних й інвестиційних інструментів; – чітке визначення зон відповідальності держави і бізнесу 	<ul style="list-style-type: none"> – створення умов для залучення молодих фахівців; – зацікавлення працівників підприємства у підвищенні кваліфікації й отриманні додаткової освіти
Природоохоронне забезпечення	
<ul style="list-style-type: none"> – активна природоохоронна політика щодо нормування якості навколишнього середовища 	<ul style="list-style-type: none"> – здійснення оптимального способу господарювання; – оптимізація землеробства; – створення раціональної системи використання добрив і пестицидів; – застосування методів біотехнології при утилізації відходів

Джерело: складено автором.

Отже, розробка та реалізація парадигми розвитку аграрного сектору не тільки сприятиме зростанню бізнесу в цій галузі, а й передбачатиме підвищення добробуту населення сільських територій і посилення екологічної безпеки зі збереженням якісної складової наявних природних ресурсів.

Кожна окрема складова – це певний комплекс проблем, вирішення яких необхідно здійснювати з урахуванням їх впливу на інші складові. Управління процесом розвитку, оцінювання ефективності використовуваних засобів та

оцінка досягнутого рівня потребують розробки критеріїв й індикаторів ефективного розвитку. Система індикаторів для процесу сталого розвитку відіграє ключову роль у виявленні стану системи «природа-господарство-населення» та її корекції на основі розробки програм.

При розробці новітньої парадигми розвитку аграрного сектору України з метою здійснення оцінювання реального стану економічних, соціальних і природоохоронних аспектів та визначення етапів і напрямків переходу галузі сільського господарства на вектор стійкого розвитку пропонуємо використовувати певний набір показників (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Перелік показників для оцінювання підсистем парадигми розвитку аграрного сектору

Підсистеми	Показники
Економічна	<ul style="list-style-type: none"> – тенденції змін обсягу виробництва сільськогосподарської продукції; – обсяг інвестицій в основний капітал; – зміни структури товарної продукції з урахуванням пріоритетних виробництв; – продуктивність праці; – матеріаломісткість і енергоємність продукції галузі; – використання відходів та їх переробка; – частка прибуткових сільськогосподарських підприємств
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"> – тривалість життя (очікувана при народженні й фактична); – забезпеченість лікарською допомогою; – рівень травматизму на виробництві та у побуті; – наявність місць використання праці й їх відповідність структурі трудових ресурсів; – доступ до освіти і професійної підготовки; – забезпеченість житлом та місцями відпочинку; – задоволення пізнавальних і культурних потреб; – забезпечення особистої безпеки громадян; – чисельність населення; – міграція населення
Природоохоронна	<ul style="list-style-type: none"> – рівень забруднення природних середовищ: повітря, води, ґрунтів, рослинного й тваринного світу; – темпи зміни біорізноманітності; – приріст площі охоронних територій; – тенденції зміни викидів і накопичення забруднювачів у середовищах: газоподібних, рідких, твердих; – рівень витрат на природоохоронні заходи

Джерело: складено автором.

Наведений перелік показників не є вичерпним, деякі з них співвідносяться із сільськогосподарським підприємством, а деякі

характеризують розвиток галузі або регіону. Поліпшення наведених індикаторів може бути досягнуто як на основі результатів діяльності самого підприємства, так і за допомогою державної підтримки у вигляді різних програм.

Для здійснення впливу на наведені індикатори на державному рівні необхідно створити відповідні банки даних, орієнтовані на дослідників, фахівців служб впровадження та виробників сільськогосподарської продукції з метою забезпечення їх високоефективної діяльності.

З метою оцінювання підсистем парадигми розвитку аграрного сектору визначено набір показників, за допомогою яких можна виявити зміни в економічній, соціальній та екологічній сферах розвитку сільського господарства. Перелік показників може змінюватися залежно від рівнів розвитку парадигми під впливом як держави, так і сільськогосподарських підприємств.

Таким чином, виділено три тематичних блоки, які дають змогу краще зрозуміти багатоаспектність розвитку аграрного сектору:

- перший блок – уявлення про аграрний сектор як виробника та споживача ресурсів з наголосом на екологію;
- другий блок – нове бачення агропродовольчих систем;
- третій блок – новий погляд на поживлення аграрного бізнесу (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Структура і зміст нової парадигми розвитку аграрного сектору

Тематичні блоки парадигми	Зміст парадигми
Уявлення про сільські території як споживчий простір	Концепція багатофункціональності аграрного бізнесу
	Концепція територіального аграрного брендингу
Нове бачення агропродовольчих систем	Нова агропродовольча парадигма
Новий погляд на розвиток аграрного бізнесу	Концепція соціального капіталу
	Концепція розвитку аграрного бізнесу (мереж аграрного бізнесу – «Agricultural business Web»)

Джерело: складено автором.

Перший блок нової парадигми представлений концепціями багатофункціональності аграрного бізнесу і територіального аграрного брендингу, другий – новою агропродовольчою парадигмою, яка прийшла на зміну старій агропромисловій парадигмі, третій – концепцією розвитку аграрного бізнесу.

Розвиток ідеї багатофункціональності призвів до розуміння, що аграрний сектор є виробником та споживачем ресурсів, а згодом – до розробки концепції аграрного брендингу сільських територій.

Принциповим аспектом у сформованій парадигмі розвитку аграрного сектору має бути нова агропродовольча парадигма, яка вирізняється комплексним територіально-галузевим характером. Ця парадигма характеризується підвищеною увагою до місцевого виробництва якісної продовольчої продукції й формування продовольчих ланцюжків з коротким постачанням альтернативним великим продовольчим мережам. Короткі ланцюжки постачання (кооперативи, фермерські ринки, пункти прямих продажів, альтернативні агропродовольчі мережі) та виробництво місцевої продукції зменшують відстань між виробниками і споживачами, зміцнюють зв'язки між виробництвом та територією, таким чином сприяючи більш стійкому сільськогосподарському виробництву.

Концепція аграрного бізнесу нерозривно пов'язана з концепцією мережі розвитку дрібного підприємництва в сільських районах (мереж аграрного бізнесу – «Agricultural business Web»). Agricultural business Web – це модель взаємозв'язку, взаємодії, обміну й отримання взаємних зовнішніх соціально-економічних ефектів у дрібному підприємстві сільських районів за допомогою Інтернету. Мережі аграрного бізнесу становлять основу розвитку дрібного підприємництва жителів сільських територій і дають змогу встановити нові відносини між великими виробниками, дрібними та переробними підприємствами, оскільки вони підтримують і відтворюють нові види діяльності, відносини, внутрішні й зовнішні зв'язки, що у сукупності породжує синергетичний ефект. Політика, спрямована на

зміцнення мережі аграрного бізнесу, допоможе значно підвищити її вплив на сприяння та підтримку розвитку сільських територій. Інтернет пов'язує діяльність, процеси, людей і ресурси, що одночасно формує вектори, за якими вони розгортаються. Центральна гіпотеза, що взята за основу цієї концепції, полягає в тому, що Web сприяє підвищенню ефективності регіональної сільської економіки.

В умовах ринкових відносин та жорсткої конкурентної боротьби суб'єкти аграрного ринку, орієнтовані на отримання максимально можливого прибутку від сільськогосподарської діяльності, роблять ставку на організацію виробництва у формі агрохолдингів, великих тваринницьких і рослинницьких комплексів з метою отримання ефекту масштабу та ефекту від нововведень, забезпечуючи на цій основі зростання рівня конкурентоспроможності виробництва. При цьому їх діяльність містить суперечності, пов'язані з вирішенням завдань щодо розвитку сільських територій. Ці суперечності виникають через конкуренцію за земельні площі, бюджетні субсидії, робочі місця, сегменти ринку для селянських (фермерських) господарств, малих і середніх сільськогосподарських підприємств, що сприяють розвитку сільських територій.

Розглянуті вище проблеми дають змогу систематизувати сукупність суперечностей, пов'язаних з відсутністю комплементарності двох основних стратегічних цілей державної аграрної політики (табл. 2.4).

Подальший розвиток сільських територій у регіонах з домінуванням у структурі суб'єктів господарювання великих агрохолдингів безпосередньо пов'язаний з усуненням суперечностей, поданих у табл. 2.4. Найбільш принциповою суперечністю є відмінності у функціях сільської місцевості, які вона виконує для агрохолдингів та сільського населення. Для перших це простір для ведення бізнесу, а для других – територія для життєзабезпечення. Перш за все, слід вказати, що розглянуті суперечності не виявляються так гостро у більш дрібних агрохолдингах–підприємствах із земельною площею до 10 тис. га. Такі агрохолдинги, представлені практично у всіх областях

України, значною мірою сприяють активізації розвитку сільських територій. При цьому, обсяг негативного впливу розширення масштабів великого агропродовольчого бізнесу на процес розвитку сільських територій не дає змоги робити ставку тільки на агрохолдинги, що виникають «знизу», оскільки в разі їх поглинання ця схема руйнується. З теоретичних положень і ряду успішних практичних рішень окреслюється деякі елементи моделі розвитку сільських територій в умовах існуючих суперечностей з функціонуючими великими агрохолдингами, орієнтованими на отримання максимального прибутку.

Таблиця 2.4

Суперечності між основними стратегічними цілями аграрної політики України

Показники	Забезпечення продовольчої безпеки	Сталий розвиток сільських територій
Бюджетне фінансування	Пріоритетне	За залишковим принципом
Форми організації виробництва	Агрохолдинги, групи компаній	Сільськогосподарські підприємства (ПАП, ПОП, ФГ, ОСГ)
Функціональне призначення сільських територій	Простір для ведення бізнесу	Території для збереження сільського способу життя та інституту села, вирішення поліфункціональних завдань
Розподіл земельних ресурсів	Концентрація в агрохолдингах	Скорочення земельних площ у ПАП, ПОП, ФГ, ОСГ
Концентрація виробництва	Передумови для розвитку агрохолдингів	Передумови для банкрутства ПАП, ПОП, ФГ і скорочення робочих місць

Джерело: складено автором.

Можливі два взаємодоповнюваних варіанти вирішення такої проблеми за допомогою створення в регіонах паралельних з агрохолдингами систем:

– кооперативних систем організації життєдіяльності на селі, які забезпечують зайнятість та доходи місцевому населенню поза холдинговими структурами;

– систем соціального підприємництва – форми вирішення проблем на сільських територіях.

Успішний досвід створення паралельної агрохолдингам структури

кооперативного типу здобуто в Тернопільській області, де агрохолдинги стали домінуючою формою виробництва на селі.

З огляду на негативні результати спроб створення сільськогосподарських кооперативів в інших регіонах країни, консерватизм сільських жителів та нестійкість зовнішнього інституційного середовища в Тернопільській області було прийнято рішення щодо реалізації власного підходу до формування кооперативної системи. Створення кооперативів здійснюється на проектній основі, і їх дія спрямована не на вирішення комерційних завдань, а на забезпечення життєздатності сільських поселень. Реалізація проектів здійснюється на основі вертикально інтегрованої трирівневої системи управління «область-район-громада». У галузевому аспекті ставка зроблена на кооперацію при виробництві тих видів сільськогосподарської продукції, які не представлені у великих агрохолдингах (нішеві культури).

Показовою щодо формування, підтримки та об'єднання кооперативів є програма, яку запровадив агрохолдинг «Мрія». Це своєрідна підтримка підприємництва й одночасно соціальна спрямованість.

Парадигма розвитку аграрного сектору України представлена процесом економічних і соціальних змін, при яких експлуатація природних ресурсів, напрямки інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвиток особистості та інституційні зміни узгоджені між собою і зміцнюють існуючий та майбутній потенціал сільського господарства. Як одне з центральних місць у новій парадигмі розвитку аграрного сектору слід виділити сільські території в контексті поширення соціального аспекту. Інакше кажучи, це відображає неодноразові спроби намагання соціальної взаємодії між окремими особами і групами, які породжують довіру, приводять до покращення соціальних норм та зміцнення співробітництва на основі використання кооперативних способів досягнення мети. Він втілюється у здатності окремих осіб, груп, організацій і підприємств співпрацювати та використовувати соціальні відносини для досягнення

загальних цілей і отримання загальної вигоди. Отже, можна виділити таке поняття, як «соціальний капітал», який розглядається як внесок у досягнення мети на основі певних взаємовідносин. Соціальний капітал, як і людський капітал, належить до категорії нематеріальних активів розвитку сільських територій. Високий рівень соціального капіталу в конкретній сільській місцевості є потужним фактором сільського розвитку, а його низька якість – вагомим гальмом у переході до нової парадигми розвитку сільських територій та аграрного сектору. Соціальний капітал і людський капітал є тісно взаємопов'язаними й взаємозалежними категоріями. Людський капітал – це одна з основних передумов формування соціального капіталу, відповідно, останній сприяє розвитку першого. Разом вони є рушійною силою розвитку аграрного бізнесу, який становить необхідний виробничий елемент аграрного сектору.

Врахування людського та соціального капіталу в процесі розвитку сільських територій на локальному рівні із залученням сільських жителів і веденням ними аграрного бізнесу нерозривно пов'язане зі створенням об'єднаних територіальних громад на місцях. Розвиток місцевих ОТГ – це особливий вид розвитку сільських територій, що базується на колективній діяльності людей, які самоорганізуються для реалізації власних господарських програм соціально-економічного розвитку сільської локальної території на основі використання місцевих ресурсів при державній організаційній та матеріально-технічній підтримці проектів самопомоги місцевих громад, що реалізують ці проекти разом з підприємцями.

Дослідження показали, що на регіональному і муніципальному рівні, де широко представлені великі агрохолдинги, сільські території мають низку соціально-економічних проблем, які стримують їх подальший розвиток. Вирішити ці проблеми можна шляхом створення в регіонах та муніципальних утвореннях паралельно з агрохолдинговими структурами, які націлені на отримання максимального прибутку, соціально орієнтованих систем сільськогосподарських кооперативів і малого бізнесу. Такий підхід

буде результативним для забезпечення подальшого розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Отже, наявні дисбаланси сучасного розвитку аграрного сектору України зумовлюють необхідність розробки парадигми розвитку аграрної галузі з урахуванням взаємозв'язку соціальної й економічної складових. Проте слід уточнити, що визначальна роль належить економічній складовій, яка в системі такого взаємозв'язку стає домінантною. Соціальна сфера входить до екзистенційних громадських цілей, які є невіддільними від людини і створюваного нею відповідного устрою. Соціально-економічна сутність у межах цієї парадигми передбачає підвищення добробуту населення, що вважається комплексною проблемою та зумовлює зайнятість працездатного населення, підвищення доходів, розвиток інфраструктурних галузей і т. ін.

Таким чином, розробка й реалізація парадигми розвитку аграрного сектору України передбачають підвищення його соціально-економічної та організаційно-технічної ефективності. Поєднання таких умов дає змогу стверджувати про можливість формування сучасної концептуальної парадигми розвитку аграрної галузі, яка має охоплювати: активну соціально-економічну політику з чіткими інноваційними орієнтирами, цілями і завданнями з використанням техніко-технологічної модернізації; створення ефективних інституційних умов та механізмів для оновлення всієї аграрної галузі із застосуванням податкових, кредитних й інвестиційних інструментів; чітке визначення зон відповідальності держави і бізнесу; створення механізмів посилення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання з боку держави, яка за допомогою законодавчих інструментів повинна забезпечувати єдине правове поле їх функціонування на принципах конкуренції та взаємовигідних зв'язків.

2.2. Методологічні засади дослідження розвитку аграрного сектору України

Аграрний сектор економіки здавна був об'єктом спостережень науковців і практиків. Нині він залишається основною емпіричною платформою дослідження загальних закономірностей та особливостей економічного розвитку як у загальносвітовому масштабі, так і на рівні окремих національних економічних систем. Однак усе ще актуальними є загальні методологічні питання про те, яким чином досягти балансу теорії та практики в економічному аналізі, абстрактній формалізації теоретичних конструкцій і дослідження емпіричного матеріалу (т. зв. «дилеми дотримання правил і реалістичності»), гармонійного поєднання різних дослідницьких парадигм і методів, що наявні в економічній науці для дослідження аграрних відносин. Все це спрямовано на те, щоб не тільки зрозуміти і пояснити, як відбуваються трансформаційні та еволюційні процеси у сучасних умовах, а й визначити основні траєкторії подальшого розвитку з метою вироблення і прийняття адекватних практичних рішень з боку відповідних інститутів.

У наукових колах існують два погляди на роль сільського господарства в економічному розвитку. Відповідно до першого погляду, сільське господарство відіграє пасивну роль та є основним джерелом ресурсів для розвитку галузей промисловості. Інший погляд відображає як прямий вплив сільського господарства на економічний розвиток національної економіки, так і опосередкований вплив через ефективність функціонування суміжних галузей. Об'єктивні зміни спостерігаються у більшості держав (індустріалізація, зростання сфери послуг). Аграрний же сектор залишається економічно та соціально значущим для досягнення національних цілей: забезпечення продовольчої безпеки, зайнятості населення, соціальної рівності, зростання добробуту, екологічного благополуччя й освоєння територій. Зі збільшенням чисельності жителів Землі і підвищенням їх добробуту неминучим є подальше значне зростання світового попиту на

аграрну продукцію та її економічний розвиток усіх контрагентів глобального продовольчого ринку.

Сучасна аграрна економічна наука перебуває у періоді формування нових підходів до системи економічних відносин і управлінських структур. Економісти-аграрники розробляють теоретичні основи та практичні рекомендації для переходу на шлях сталого економічного розвитку, істотного поліпшення умов і рівня життя сільського населення, забезпечення продовольчої безпеки держави за допомогою методології та сучасних методів пізнання.

Проведені дослідження показують, що розкриття сутнісних явищ розвитку аграрного сектору, спроба поліпшення окремих методологічних аспектів і вимірювальних параметрів цієї категорії є надзвичайно широким та важким завданням, тому що дуже складно дати єдине визначення поняття «аграрний сектор», узагальнити параметри виробництва, міжгалузевого обміну, інвестування в єдиному контексті. Звідси випливає принципово важливе положення: щоб отримати більш достовірну оцінку розвитку аграрного сектору, необхідно розкрити його зміст у міжгалузевому аспекті, визначити повноцінність методології цієї категорії і виявити ступінь її відповідності конкретним практичним завданням.

В економічній аграрній науці методологічне забезпечення досліджень – один з найважливіших і водночас дуже слабо розроблених окремих напрямів. Якщо в радянський період здійснювалося видання методик економічних досліджень у сільському господарстві, то за роки незалежності кількість і характер проведених в аграрному секторі України реформ (1991–2015 рр.) та їх методичний супровід є недостатній і не завжди раціонально обґрунтований відповідно до вимог часу. До завдань аграрної економічної науки входить не тільки пізнання розвитку економічних явищ і процесів, а й адаптивна відповідність нормативно-правової бази подальшого реформування аграрного сектору країни.

Очевидно, що недостатня аргументованість системи наукових поглядів

на проведення низки реформ в аграрному секторі України, а також відставання у корелюванні практики, методології та теорії до сьогодні не дають змоги висунути перед вітчизняним сільським господарством єдиний довгостроковий курс сталого розвитку. Глобальні і складні завдання в цій сфері стоять перед сучасною аграрною наукою. Одна з основних її цілей – це поглиблена розробка подальшого стратегічного реформування галузі. Інструментами для вивчення економічних явищ та процесів є науково обґрунтовані методики, що дають змогу здійснювати пізнання економічних законів, використання їх у виробничій практиці, у плануванні і прогнозуванні виробничої та господарської діяльності. Ключове завдання, що постає перед дослідниками і практикаками аграрного сектору, полягає у розробці наукових рекомендацій щодо подолання низької продуктивності праці, збільшення фінансування, підвищення ефективності діяльності аграрного бізнесу, зростання інвестиційної привабливості, усунення процесів капіталізації в сільському господарстві та активізації диверсифікації експорту продовольчих товарів (товарів з доданою вартістю, а не сировини) на висококонкурентні ринки світу.

Предметом дослідження економічних проблем аграрного сектору є виробничі відносини, що виникають між людьми (суб'єктами господарювання) щодо виробництва (відтворення), розподілу, обміну та споживання матеріальних і духовних благ. Вони охоплюють такі елементи процесу розширеного відтворення у сільському господарстві:

- виробництво товарів та надання послуг;
- логістика, яка здійснює розподіл ресурсів і цінностей;
- транспортні організації, що забезпечують доведення товарів та послуг до споживачів;
- підприємства торгівлі, які здійснюють обмін;
- споживання як невід'ємний елемент ринкових відносин.

На практиці при вивченні певної проблемної ситуації, коли предмет дослідження є цілком конкретним, виникає необхідність вибору властивих

лише йому конкретних принципів, підходів, способів і методів.

Методологія економічної науки – це сукупність наукових уявлень про процес отримання та структурування нових знань, що зумовлюють:

– вчення про предмет, вихідні принципи, методи, способи, прийоми дослідження і підходи до нього;

– система категорій, законів та теорій (наукових концепцій), які використовуються для обґрунтування нових теорій і прикладних результатів.

Методологія аграрної науки – це сукупність методів пізнання аграрної економіки, що має історичний, діалектичний, аналітичний, статистичний, економіко-математичний та інші методи. Методологія спрямована на пізнання аграрних економічних процесів, тобто визначення цільової спрямованості аграрної економіки, і має у наявності набір засобів для досягнення мети. Головним з них є ефективність економіки, підвищення якої неможливе без системного, пропорційного та збалансованого розвитку, а також постійного її оновлення на основі досягнень сучасної науки. Пізнання економічних процесів потребує також встановлення їх особливостей прояву в часі і просторі, що є найважливішою складовою методології дослідження.

Відправним пунктом пошуку відповідей на комплекс поставлених запитань залишається методологічний підхід А. Маршалла, який зазначав: «Політеконом ніколи не повинен випускати з уваги можливість практичного застосування результатів економічних досліджень, але його особливе завдання полягає у тому, щоб вивчати і тлумачити факти, встановлювати залежність, до яких призводять різні чинники, що впливають окремо і в різній комбінації один з одним» [262]. З огляду на сказане та на основі загальних принципів процесу дослідження від загального до конкретного є цілком обґрунтованою необхідність дослідження трансформаційних процесів відносин власності і форм господарювання в аграрному секторі національної економіки саме з позицій системного підходу: від теорії до практики, оскільки «...без теорії є неможливим зрозуміти базові принципи, що лежать в основі різних проявів, які спостерігаються у різних ситуаціях» [305]. При

цьому варто вказати, що «...коли передбачення теорії та емпіричні спостереження суперечать одне одному, необхідно коригувати теорію... Якщо ж теорію вчасно не «вкоротити», направивши її на вирішення емпіричних загадок, то теоретична робота може почати рухатися за інерцією, все менше і менше відображаючи світ емпіричного» [305].

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення цього поняття: «Методологія – вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу; його філософська, теоретична основа; сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [46, с. 664]. Методологію як сферу дослідження можна назвати «наукою про науку», «шляхом досягнення істини». У науковій літературі «методологія» трактується як система певних способів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо), а також вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії [430, с. 365]. Економісти сутність цього поняття розуміють як «підсумок, синтез принципів і засобів пізнання, вироблених людством у процесі його пізнавальної та перетворювальної діяльності» [403, с. 10] та як «вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності» [29, с. 332]. Окремі вчені переконані, що метод як явище у практичній діяльності людей – це спосіб виконання конкретної дії, операції або роботи. Методи наукового дослідження як явище – це також способи виконання конкретних дій, операцій або робіт на всіх етапах (ланках) процесу дослідження: від вибору об'єкта дослідження до запровадження результатів дослідження у практичну діяльність [440, с. 84].

З огляду на особливу значущість аграрного сектору на сучасному етапі розвитку національної економіки доцільно розглянути розробку методології дослідження цієї проблеми.

Власне кажучи, методологія покликана вирішити низку завдань:

- визначити етапи і послідовність процесу пізнання явища;
- встановити характерні ознаки та ступінь пізнання об'єкта;

- розкрити джерела і рушійні сили розвитку явища;
- створити цілісне уявлення й конкретну модель процесу розвитку об'єкта, допомогти знайти раціональні шляхи його перетворення;
- визначити етапи, ресурси, форми та терміни вдосконалення об'єкта.

Реалізація названих завдань висуває доволі високі вимоги до методології, виступає як інструмент пізнання парадигми розвитку аграрного сектору і формування якісно нових форм відносин як взаємопов'язаних економічних явищ.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з питань розвитку аграрного сектору доводить, що дослідження охоплюють переважно два перших рівні пізнання проблеми. Перший рівень характеризується виявленням окремих фактів, фрагментів, які відображають точковий рівень пізнання об'єкта, збором та накопиченням інформації про практику, другий – узагальненням накопичених фактів, їх осмисленням, формулюванням ряду умовиводів про досліджуваний об'єкт у вигляді лінійного і процесного його уявлення.

Третій рівень пізнання характеризується узагальненням галузевої теорії й практики, а також формулюванням окремих висновків за певним зрізом емпіричної площини, взаємодії та взаємозв'язків об'єктів у внутрішньому і зовнішньому середовищах. На цьому етапі з'являється можливість сформулювати концепцію галузевого характеру. Це площинний рівень пізнання. Він потребує іншого наукового інструментарію та відображає більш високий рівень узагальнення теорії. Інакше кажучи, він використовується тоді, коли необхідно на основі синтезу внутрішніх та зовнішніх чинників дати адекватну оцінку сучасного стану розвитку аграрного сектору, проаналізувати чинники, що визначають подальші зміни, провести типологію існуючих форм господарювання, а також сформулювати методологічний підхід до цілісного дослідження сучасного стану виробництва на всіх структурних рівнях галузі.

На четвертому рівні створюється цілісна модель об'єкта і

формулюються відповідна концепція й теорія його розвитку на основі узагальнення теорії та практики з міждисциплінарних позицій. Дослідження цієї проблеми привело до розуміння того, що цілісна модель розвитку аграрного сектору охоплює у своїй основі три варіанти:

- 1) ресурси-результати;
- 2) види виробничо-господарської діяльності;
- 3) відтворювальний цикл і фази піднесення.

Вихід на цей рівень пізнання дасть змогу якісно поглибити та розширити знання в галузі, створити цілісну модель аграрного сектору в умовах не статичної економічної ситуації, а динамічного розвитку національної економіки України. Це допоможе відстежувати раціональні варіанти подальших трансформацій, а також своєчасно виділяти нераціональні напрямки і рішення на всіх ієрархічних рівнях галузі.

Четвертий рівень пізнання розвитку аграрного сектору буде характеризувати об'ємне уявлення про об'єкт у всіх його динамічних проявах. При цьому потрібно визначити цілісну модель управління організаційно-економічними, інноваційно-інвестиційними, техніко-технологічними й виробничо-господарськими процесами у просторі і в часі, а також систему критеріїв та індикаторів оцінювання ефективності і конкурентоспроможності на макро- та мезорівнях.

Відповідно до вимог четвертого рівня пізнання, розвиток аграрного сектору в умовах трансформації національної економіки слід розглядати з принципово інших позицій. Цей методологічний рівень пізнання потребує не його розгляду у статичному, фіксованому на окремий момент часу стані, а його аналізу як безперервного тренда, динамічного процесу, що проходить усі заплановані стадії розвитку.

Науці відомі різноманітні методологічні підходи оцінювання впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ на сільське господарство.

У такій методології предметом дослідження є система процесів виробництва та взаємовпливу об'єкта дослідження і факторів зовнішнього

середовища, ієрархічно вибудованих за рівнями глобального, національного, регіонального та галузевого простору – економічних, політичних, соціальних, технологічних, інформаційних, військових, природних, екологічних, правових. Предмет представлений такими рівнями (рис. 2.3).

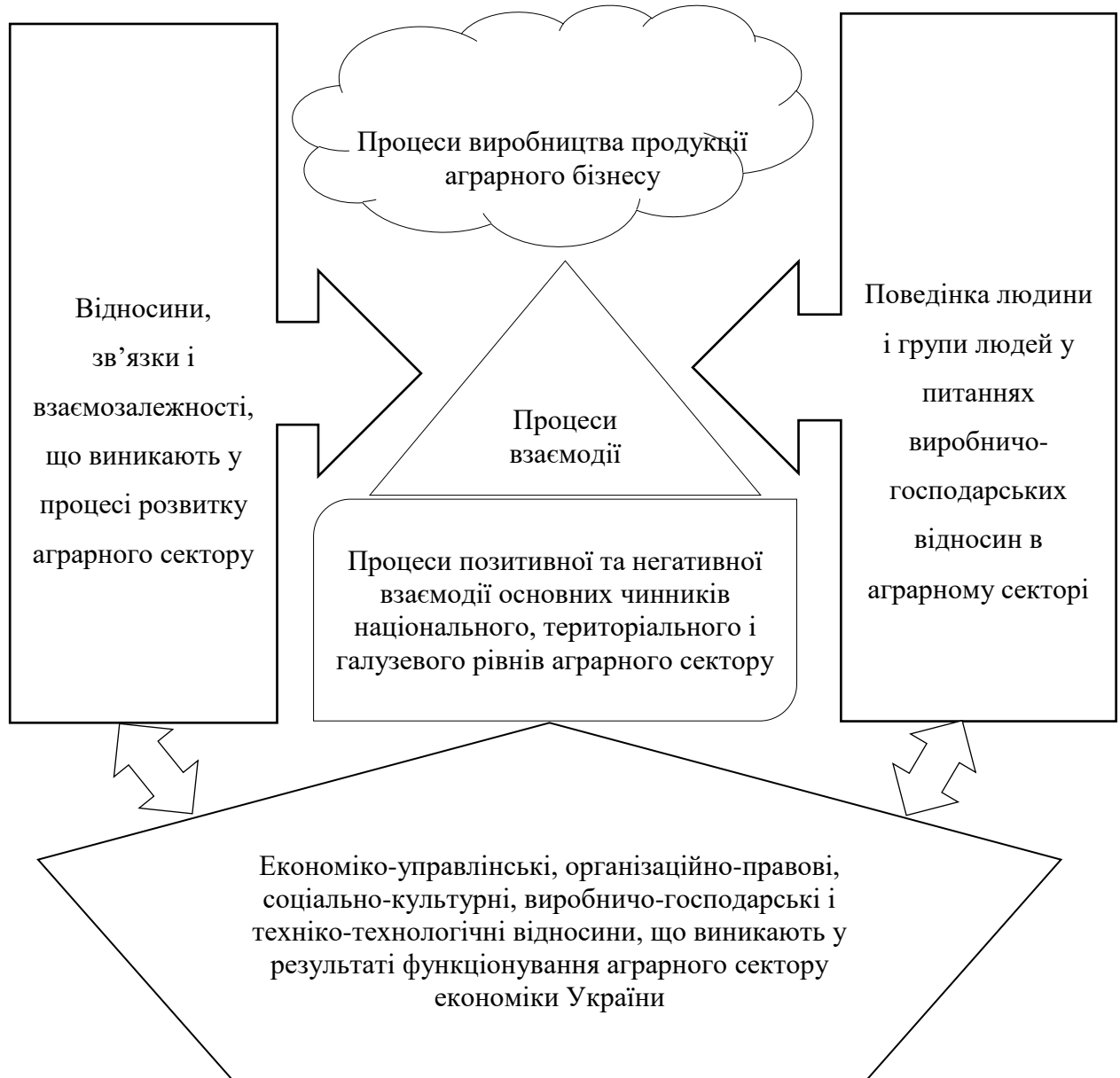

Рис. 2.3. Предмет методології функціонування аграрного сектору

Джерело: розроблено автором.

Періодичне вдосконалення методології розвитку аграрного сектору зумовлює появу нових змін, які відображаються на різних рівнях управління галуззю. Ці зміни у сфері методології приводять до появи нових термінологічних конструкцій, методичних варіантів визначення ефективності

потенціалу і ресурсів, які застосовуються у різних об'єктах, суб'єктах та процесах. У всіх нових змінах головне завдання полягає в органічній побудові принципів розвитку діяльності аграрного сектору і формуванні повноцінної системи управління ним, що супроводжується об'єднаними структурними елементами й ефективними технологіями функціонування.

Грунтовна теоретико-методологічна, аналітична та експертна оцінка сучасних трендів в аграрному секторі свідчить про домінування серед вчених концепцій, теорій, заснованих на обліку особливостей системних криз у світовій економіці. Як наукове аргументування спроможності зазначеного теоретико-методологічного підходу стає сформульована в економічній науці парадигма циклічного розвитку світової економіки, згідно з якою через певний час з огляду на ряд об'єктивних і суб'єктивних обставин світова або системна криза буде подолана, а економіка повертається в т. зв. «звичайний» стан її функціонування. У цьому разі береться за основу парадигма економічних циклів розвитку економіки: зростання, стагнація, рецесія – рецесія, стагнація, зростання. При цьому найважливішою характеристикою ідентифікації світової фінансово-економічної кризи вчені вважають наявність істотних інвестиційних, фінансових диспропорцій в економіці та падіння доходів населення, обсягів виробництва продукції й послуг. Домінує точка зору, згідно з якою у результаті стагнації, а інколи – рецесії економіки підприємств відбувається зменшення їх прибутковості, і, як наслідок, спостерігається падіння платоспроможного попиту населення та обсягів випуску продукції на 25–30 % та більше.

За останні 25 років відбулися істотні перетворення відносин власності і форм господарювання в аграрному секторі вітчизняної економіки, які, на жаль, є прикладом відособленості практики господарювання з багатьох ключових питань від основних теоретичних підходів щодо еволюції виробничих відносин в аграрній сфері економіки. Емпіричні ж матеріали дослідження свідчать: по-перше, про дуалістичний характер ключових напрямків перетворень, тоді як історично магістральний шлях реформування

визначається завданнями підвищення ефективності виробництва; по-друге, про неузгодженість інтересів між різними формами господарювання; по-третє, про невиправдані трансакційні витрати, які можуть мати істотний вплив на подальший вектор трансформації відносин власності та форм господарювання.

Причиною появи таких антагоністичних проявів (суперечностей) і неузгодженості інтересів, на нашу думку, є те, що тривалий час на практиці приділялося більше уваги встановленню жорстких зв'язків між основними економічними суб'єктами в аграрній сфері – формами господарювання з формами власності. Однак відносини власності як система виробничих відносин перебувають у стані постійної динаміки, тобто вони еволюціонують разом з трансформацією всієї економіки та суспільства загалом, зокрема діалектика у відносинах землекористування і землеволодіння. Суперечності у трансформації відносин власності та форм господарювання пов'язані з «ейфорією» ринкових перетворень в аграрному секторі економіки, що вплинуло на «спрощення» відносин власності як об'єкта досліджень у період реформування. Основний тренд досліджень на цьому етапі намітився у бік обґрунтування панування тільки приватної власності, орієнтованої фактично на радикальний, чистий індивідуалізм, а інші форми або ігнорувалися, або розглядалися як її різновиди.

Нормативна методологія обґрунтовувала вектор трансформації основних форм господарювання радянської економіки: колгоспів і радгоспів у напрямку створення селянських (фермерських) господарств (СФГ) підприємницького спрямування за типом організації форм господарювання в західних економіках через спонтанно сформований механізм земельних паїв, а перетворення внутрішньогосподарських відносин – відповідно до основних принципів раціональності ринкової економіки. Такі підходи знайшли своє безпосереднє відображення при розробці концепції економічної політики в аграрному секторі економіки та проявилися в повному різкому руйнуванні сформованих відносин власності і форм господарювання замість їх

поступової поступальної зміни з урахуванням сформованих традицій та досвіду господарювання.

Нині для вивчення розвитку аграрного сектору використовується ціла низка інструментів економічного аналізу: економетричні моделі, ситуаційний аналіз (casestudies), проведення економічних експериментів (experimental economics), що дає змогу більш глибоко і детально досліджувати галузеві ринки. У загальному вигляді сучасна теорія аграрної економіки розглядає сферу недосконалої конкуренції щодо поведіння її учасників, можливого результату їх взаємодії, а також впливу на суспільний добробут та межі урядового втручання. Сучасна теорія організації аграрного виробництва охоплює такі основні напрями: теорію агрофірми й аграрного сектору загалом – їх масштаб, сферу діяльності, цілі, організацію і поведінку; теорію конкуренції на аграрному ринку – можливості впливу на ринок, форми її прояву, доходи та витрати, цінове і нецінове суперництво; державна політика і діяльність суб'єктів господарювання щодо галузевих структур – традиційна антимонопольна політика, регулювання ринку, питання дерегуляції, лібералізація умов входження у галузь, приватизація, стимулювання технологічних і продуктових нововведень, конкурентоспроможність. У пострадянський період у вітчизняній аграрній економічній науці активно розвивається новий науковий напрям – реформація та трансформація галузі. Основна мета аграрної економіки – характеризування структурних перетворень і їх подальший розвиток за допомогою різних моделей, визначення місця та ролі суб'єктів різних організаційно-правових форм і власності, створення та розвиток дрібного підприємництва у сільській місцевості, міжгалузевих зв'язків, продовольча безпека й експортний потенціал аграрного сектору.

У методології економічних досліджень аграрного сектору доцільно розрізняти дві великі групи методів:

- структурні методи, що базуються на макроекономічній теорії;
- неструктурні методи.

Структурні методи пов'язані зі зміною пропорцій в економічних системах. Вони не пов'язані з використанням значних інвестицій, тому ці методи кращі для використання в умовах нестабільності і системних криз. Поява структурних моделей багато в чому вирішує проблему вибору засобів досягнення цілей.

Вибір конкретних методів дослідження залежить від об'єкта, цілей та завдань проекту, плану і програми. Саме в них концентрується методика виконання проекту, етапи наукового дослідження, місце проведення, склад виконавців, необхідні інструкції, очікувані результати роботи, наукові рекомендації щодо систем управління, виробництва тощо.

Це повною мірою стосується до неструктурних методів економічних досліджень. Їх мета – вивчення тенденцій «сильних» та «слабких» місць у системі господарювання, розробка конкретних пропозицій щодо їх вдосконалення. Позитивною стороною неструктурних методів є абстрагування від впливу окремих чинників зовнішнього і внутрішнього середовищ на економічну систему. Сучасний математичний апарат дає змогу проводити різноманітні роботи й точно визначати можливі перспективи розвитку суб'єктів господарювання. Балансовий, економіко-математичний та інші методи служать прикладом так званих неструктурних методів економічних досліджень. До їх числа також належать одновимірні моделі, векторна регресія, динамічна факторна модель й ін.

Арсенал сучасних економічних методів дослідження поступово розширюється і доповнюється. З причини обмеженості мінерально-сировинних ресурсів та збільшення впливу на природні біоценози сформувалася чітка тенденція до взаємодії різних методів дослідження з виявленням пріоритетних векторів розвитку раціональної ринкової аграрної економіки.

Водночас наукові методи мають забезпечити отримання об'єктивних результатів про стан об'єкта дослідження і можливі варіанти його розвитку: песимістичний, нейтральний, оптимістичний, проривний. Вони можуть бути

зображені у вигляді теоретичних висновків (економічних категорій, законів, закономірностей, принципів), науково обґрунтованих проектів, систем, комплексу заходів, норм та нормативів, інструктивних вказівок, зокрема це публікація монографій, наукових статей тощо.

Незважаючи на використання різних методів дослідження, має зберігатися їх спадкоємність, яка виражається у схожості основних критеріальних показників: обсяги задіяних ресурсів, питома вага готової продукції з одиниці ресурсу, валовий і чистий дохід, прибуток, рентабельність виробництва, віддача капіталу тощо.

Сучасний період організації та проведення наукових досліджень щораз більш тісно пов'язаний із застосуванням високотехнологічних та точних методів. До них належать методи економіко-математичного й імітаційного моделювання. Зокрема, імітаційне моделювання дає змогу досліджувати об'єкти господарювання без проведення експериментів. За допомогою сучасних технічних зрізів та їх програмного забезпечення більш успішно використовуються також традиційні методи: балансовий, розрахунково-конструктивний, метод групування, статистичні методи й ін. Вони також сприяють впорядкуванню, збиранню та обробці інформаційних потоків, підвищенню швидкості обробки інформації й її точності, покращенню якості роботи. Усе це дає змогу повною мірою розкрити інформацію про ресурсний потенціал аграрної економіки і його визначальну роль у виробничому процесі. У категоріальному та структурному аспектах ресурсний потенціал аграрної економіки недоцільно розглядати тільки як поєднання різних видів ресурсів у межах діяльності суб'єкта. Тут також важливі якісні характеристики ресурсного потенціалу, а також властивості-характеристики, що впливають з його системної природи. З огляду на це, ресурсний потенціал аграрного сектору економіки можна визначити як сукупність ресурсів з різними морфологічними властивостями, зумовленими системним характером його формування і розвитку, доступність якого визначається не тільки галузевою потребою, а й територіальною неоднорідністю.

Отже, ресурсний потенціал аграрного сектору економіки розглядається як складна, безперервно відтворювальна система, елементами якої є природний, сировинний, демографічний, соціально-економічний, матеріально-технічний, фінансовий, інфраструктурний та інформаційний субпотенціали. Розгляд компонентів ресурсного потенціалу аграрного сектору зумовлює розуміння того, що багатовимірна оцінка ресурсного потенціалу – це синтетичне поєднання кількісних й якісних характеристик, причому ключова роль має відводитися дослідженню динамічних властивостей параметрів з прив'язкою до їх галузевої специфіки аграрного виробництва у різних природно-кліматичних зонах.

Як і будь-якому системному явищу, ресурсному потенціалу властиві схожість функцій, дій об'єктів, ієрархічність, автономність та водночас взаємозв'язок компонентів, тобто поліфункціональність.

Керівний вплив на систему ресурсного потенціалу аграрного виробництва на рівні держави, регіону, муніципалітету, підприємства має базуватися на врахуванні таких умов: по-перше, безумовність циклічного характеру відтворення ресурсної бази; по-друге, постійна асинхронність темпів відтворення різних компонентів ресурсного потенціалу економіки; по-третє, прояв принципу Ле-Шательє, згідно з яким при зовнішньому впливі на систему, який порушує її рівновагу, виникають реактивні процеси, що протидіють цьому обуренню, які нейтралізують його; по-четверте, наявність потенційних форс-мажорних обставин залежно від погодних умов і епізоотичних хвороб тварин.

Методологічну основу аналізу й оцінювання ресурсного потенціалу аграрного виробництва становить системний підхід. Це пов'язано, перш за все, з тим, що ресурсний потенціал розглядається як система, яка володіє певними властивостями. Важливою обставиною при цьому є дослідження її кількісних характеристик та структурних параметрів.

Виробничий потенціал рослинництва – це переважно будівлі і споруди, що забезпечують виробничий процес, машини й обладнання, транспортні

засоби, дороги, асфальтовані майданчики, зерно- та овочесховища, зерноочисні агрегати тощо.

У тваринництві потенціал також охоплює будівлі (приміщення для утримання тварин і птиці), сховища кормів (грубих та концентрованих), кормоцехи і кормоприготувальні пункти, машини й обладнання тваринницьких та птахівничих ферм, комплексів і птахофабрик. Слід зазначити, що багато чинників мають загальне призначення.

Виробничий потенціал сільськогосподарського підприємства характеризується: обсягом виробництва, наявністю ресурсів – основних і оборотних коштів, землі, робочої сили, техніки, рослин, тварин, птиці й фінансових ресурсів, а також складом і якістю кожного виду використовуваних ресурсів, пропорційним поєднанням між ними. Ступінь використання виробничого потенціалу залежить від форм організації й управління виробничими процесами, характеру виробничих відносин, спеціалізації, кооперації та інтеграції виробництва, а також від природних умов.

Ефективність використання виробничого потенціалу залежить від: біокліматичного потенціалу землі (її родючості) як джерела виробництва продукції рослинного походження; генетичного потенціалу тварин і птиці; біологічного потенціалу рослин – високоврожайних та низьковрожайних сільськогосподарських культур (сортів, гібридів); матеріально-технічного і кадрового потенціалу; організації праці, матеріального й морального стимулювання; соціальних і виробничих умов праці та відпочинку; економічних відносин; форм власності і господарювання.

На першому етапі процесу дослідження важливо оцінити наявність, стан та ступінь використання чинників, що формують виробничий потенціал аграрного сектору, а на наступних етапах – визначити шляхи їх раціонального формування й ефективного використання. Важливим при цьому є визначення критерію ефективності. Критерій – це граничний показник, що характеризує, перш за все, кількісну сутність виробничого

потенціалу, процесу його використання при обліку єдності причинно-наслідкових і фундаментальних зв'язків між його складовими. Таким критерієм стає максимальний обсяг виробництва, мінімальний рівень витрат чинників виробничого потенціалу аграрного сектору. Отже, соціально-економічна сутність категорії «ефективність» характеризується: по-перше, прямим причинно-наслідковим зв'язком виробничих витрат та їх результатів, в якій витрати виступають як причина, а результат – її наслідок; по-друге, ставленням людей у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Інакше кажучи, ефективність виробництва й її кількісні параметри мають визначатися сукупністю взаємопов'язаних оцінних результативних показників. Такий методичний підхід дає змогу об'єктивно оцінити ефективність усіх ланок виробничого потенціалу, повніше відобразити мету способу виробництва на всіх рівнях та визначити основні шляхи її досягнення. Це сприятиме практичному застосуванню методів оцінювання ефективності (нормативних), які враховують порівнянність показників виробництва, що допоможе виявити резерви і шляхи підвищення ефективності аграрного виробництва в різних природно-кліматичних та економічних умовах країни.

Галузевий аспект дослідження виробничого потенціалу вносить корективи в методичні підходи до визначення оцінки його ефективності з урахуванням інфляції і розвитку ринкових відносин. До основних показників оцінювання слід зарахувати: обсяг виробництва, собівартість продукції, прибуток, рівень рентабельності виробництва різних видів продукції та виробництва аграрного сектору загалом, додаткове виробництво продукції за рахунок приросту інвестицій, окупність інвестицій.

При високому рівні інфляції й диспаритеті цін на промислову і сільськогосподарську продукцію важливе значення має оцінювання виробничого потенціалу в натуральних та порівнянних вартісних показниках. Вони відображають кількісні розміри споживчих вартостей, характеризують фактичний рівень використання факторів виробництва і реально

відображають кінцеві результати виробничої діяльності аграрних підприємств.

На галузевому й регіональному рівнях доцільно використовувати показники оцінювання ефективності виробничого потенціалу: виробництво продукції у фізичних одиницях та валової продукції у порівнянних цінах, продуктивність праці, виробництво окремих видів продукції на душу населення, рентабельність використання виробничого потенціалу і виробництва загалом, капіталовіддача, капіталомісткість продукції, що виробляється.

Рівень використання виробничого потенціалу зумовлює відповідні критеріальні відмінності. Наприклад, основним критерієм технологічної ефективності в рослинництві є рівень врожайності вирощуваних культур, у тваринництві – максимальний приріст живої маси на одну голову за встановлений період вирощування та відгодівлі, а також максимальний удій на корову і несучість курки-несучки при збереженні природного середовища. Критерієм економічної ефективності використання виробничого потенціалу аграрного сектору слугує отримання максимально можливого перевищення доходів над витратами в обсягах, що забезпечують розширене відтворення аграрної продукції.

Майже усі використовувані інформаційно-аналітичні методики, з одного боку, не забезпечені необхідним інформаційним ресурсом, тобто актуальними, достатньо повними та порівняльними даними, а з іншого – відсутні затребуваність і необхідні інтелектуальні ресурси аналізу й оцінювання ресурсного потенціалу з урахуванням різних регіональних рівнів та особливостей.

Існуючі методики оцінювання ресурсного потенціалу аграрного сектору є недостатньо розвиненими і можуть бути зведені лише до таких основних підходів:

– використання сукупності приватних критеріїв з експертною оцінкою отриманих результатів;

– побудова інтегрального показника на базі сукупності окремих критеріїв.

Обидва ці підходи ґрунтуються на прагненні дослідити різні аспекти ресурсного потенціалу. До їх недоліків слід зарахувати, з одного боку, високу частку суб'єктивізму, а з іншого – втрату змістової складової при побудові інтегрального показника. Тому істотно знизити негативні інформаційно-аналітичні наслідки означених підходів можна на основі використання системної методології оцінювання ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки. З цією метою розроблено алгоритм його дослідження, представлений у табл. 2.5.

Важливим компонентом системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору є формування й аналітична реалізація його імітаційної моделі, призначеної, крім побудови різноманітного спектра прогнозних сценаріїв, для діагностування та усунення асиметрії потенціалу на всіх його можливих рівнях.

Для формування напрямків стратегічного розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору необхідне системне прогностичне дослідження на базі сформованої системи моделей. При цьому не слід обмежуватися побудовою окремих прогнозів. Потрібна різноманітна побудова сценарних прогнозів з урахуванням різних напрямків розвитку зовнішнього і внутрішнього середовищ аграрного сектору. Отже, результати дослідження будуть мати істотну практичну значущість для виконавчих органів влади суб'єктів обласного рівня та можуть бути використані при формуванні цільових регіональних програм розвитку.

Таблиця 2.5

Основні стадії й етапи системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки

Стадії дослідження	Етапи	Зміст етапу
Аналіз	I	Декомпозиція системи ресурсного потенціалу аграрного сектору
	II	Аналіз факторів, стану і тенденцій розвитку компонентів ресурсного потенціалу аграрного сектору
	III	Формалізація та системне моделювання динамічних характеристик ресурсного потенціалу аграрного сектору
Синтез	IV	Формування синтетичної моделі ресурсного потенціалу аграрного сектору
	V	Визначення діапазонів зміни кількісних і структурних параметрів моделей ресурсного потенціалу аграрного сектору
	VI	Формування інструментарію реалізації моделі
	VII	Побудова системи економіко-математичних та імітаційних моделей
	VIII	Реалізація системи моделей, верифікація й аналіз результатів
Практична реалізація	IX	Позиціонування ресурсного потенціалу аграрного сектору в системі ресурсного потенціалу галузі
	X	Соціально-економічна інтерпретація результатів моделювання і позиціонування
	XI	Розробка рекомендацій для нарощування ресурсного потенціалу аграрного сектору регіону з урахуванням тенденцій розвитку ресурсного потенціалу аграрного сектору

Джерело: складено автором.

Завершальним етапом стадії системного дослідження ресурсного потенціалу аграрного сектору має бути проведення верифікації як системи моделей, так і результатів моделювання, що дасть змогу забезпечити виконання вимог до їх точності й достовірності. Побудова системи моделей ресурсного потенціалу аграрного сектору призначена також для здійснення

верифікаційних процедур, що відповідає вимогам системного підходу.

Результатами проведених наукових досліджень в аграрному секторі країни є теоретичні обґрунтування прояву економічних законів та закономірностей. На їх основі здійснюється побудова віртуальних моделей розвитку із заданими напрямками й очікуваними результатами. Теоретична база економічних досліджень – це головна ланка довгострокового і середньострокового планування в розвитку аграрного сектору економіки країни.

2.3. Концептуально-методологічні домінанти розвитку державної аграрної політики

Сучасний стан аграрної економіки в Україні потребує зміни фокусу аграрної політики і надання їй загальнонаціонального характеру та відповідального статусу за умови, що агропромислове виробництво і його поступальний розвиток мають бути невід’ємними складовими становлення державності в нашій країні. Щоб це стало реальністю, потрібно наповнити новим розумінням та змістом аграрну політику, її структуру і сучасне розуміння у контексті аграрної економіки. Сільське господарство України значною мірою визначає її соціально-економічний розвиток, рівень життя населення і забезпечення його продуктами харчування, а промисловість – сировиною. З огляду на це, головним завданням уряду та наукових установ має бути створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору на основі єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства [398].

Застосування науково обґрунтованого підходу до розробки та цілеспрямованого здійснення аграрної політики зумовлене низкою факторів і умов фундаментального характеру, перш за все, тому, що сільське господарство як первинна базова основа матеріального виробництва сучасного суспільства займає особливе місце серед провідних галузей

економіки не тільки за своєю цільовою функцією, циклом відтворення та ступенем ризику, й за галузевою і просторовою – соціально-економічною структурою. В еволюційному розвитку людського суспільства в умовах правової держави постулати аграрної політики мають відповідати об'єктивним законам, бути прозорими, відображати реальні інтереси людей та послідовно втілюватися у практичній діяльності законодавчих, виконавчих, управлінських і господарських органів. Невідповідність цих постулатів об'єктивним закономірностям у розвитку соціальних та економічних процесів породжує суб'єктивні наукові трактування самого поняття, цілей і стратегії аграрної політики. Так, Е. С. Райнерт стверджує, що поняття «істина» в економічній політиці – це завжди складне явище. В реальному світі інколи потрібно робити неймовірно складний компромісний вибір між різними періодами часу в умовах невизначеності. Будь-яка рекомендація щодо економічної політики повністю залежить від ситуаційних і структурних особливостей» [353, с. 64].

Зміни, які породжує аграрна політика, є тенденціями, спрямованими на упорядкування й організацію стабільного розвитку аграрного сектору економіки в майбутньому. Інакше кажучи, стабільний розвиток аграрного сектору і зміни, зумовлені веденням аграрної політики є взаємоузгодженими, але різнополярними станами середовища, де вони перетинаються. З одного боку, стабільний розвиток аграрного сектору потребує здійснення низки змін, що дадуть змогу покращити його стан, відповісти на постійні екзогенні й ендегенні виклики середовища. З іншого боку, динамічні процеси можуть розглядатися як кардинальні передумови аграрної парадигми і становлення чітко визначених відносин між суб'єктами господарювання в аграрному секторі. Можна стверджувати, що між наявним станом та змінами у сфері аграрної політики існує неперервний діалектичний зв'язок. Трансформація аграрного сектору в результаті проведення аграрної політики зумовлює дифузю попередніх процесів і явищ: затверджених цілей та виконаних завдань; наявних ресурсів і використаного потенціалу; розроблених стратегій

та реалізованих можливостей розвитку суб'єктів господарювання. Парадокс змін в аграрному секторі виник через упорядковану концентрацією інструментів впливу аграрної політики на інноваційний розвиток галузі, зумовлений як ентропійними внутрішніми процесами у середовищі, так і скоординованими, тобто векторною спрямованістю динамічних процесів. Усе це виявляється у поглибленні відносин суб'єктами реалізації аграрної політики в антагонізмі позицій джерел організаційно-економічної й соціальної трансформації через детермінізм або плюралізм.

Державна політика у сфері відтворення ресурсного потенціалу спрямована на вирішення проблем економічного, соціального та екологічного характеру, що суттєво впливають на процес економічного розвитку агросфери України. Методологічна незавершеність і недостатність нормативно-правової бази знижують ефективність й обмежують сферу застосування інструментарію загальної системи економічних регуляторів проведення заходів щодо відтворення та збереження природного ресурсного потенціалу агропромислового виробництва. Так, В. Я. Амбросов зазначає, що реформування аграрного сектору економіки, відносин власності й перехід до ринку сприяли якісним змінам у галузі. Передусім було усунено ієрархічну командно-адміністративну систему управління, з приватизацією і роздержавленням змінилися виробничі відносини, підвищилися незалежність та самостійність підприємств усіх форм господарювання [9, с. 72].

Ми погоджуємося з В. Д. Зайчуком, що за перші роки незалежності України влада не сформувала чіткої стратегії реформування аграрного сектору економіки зокрема й аграрної політики загалом. Спроба створення незалежного селянського укладу господарювання об'єктивно збіглася із загальним реформуванням економіки на ринкових засадах, оскільки нормальні ринкові відносини, з одного боку, мають забезпечуватись різноманітними формами господарювання, що конкурують між собою як суб'єкти ринку, а з іншого – ринкове середовище ними ж, власне, формується [130, с. 59–60].

Окремі вчені переконані, що означений сегмент економічних негараздів є проблемою сучасної аграрної політики щодо ринку і його регулювання. Механізми та інституції, запроваджені державою, мають винятково фундаментальний вплив на розвиток як мікро-, так і макроекономічних перетворень аграрної сфери. У такому контексті розгляду особливостей вітчизняної аграрної політики проглядається велика кількість системних проблем, які держава вирішує недостатньо ефективно. Дослідження практики свідчить, що держава самоусунулася від системно-ефективної підтримки агровиробника, а отже, від проблем аграрного розвитку [432, с. 14].

Засновник французької школи аграрної політики Р. Кулон доводив, що аграрна політика – це інституційний компроміс трьох складових: територіального, який базується на системі соціального контролю з боку держави, що підтримує ту чи іншу форму організації сільськогосподарського виробництва; бюджетного, який визначає систему доходів та видатків на сільське господарство; політичного як форми співробітництва держави і профспілкових організацій [476, с. 3].

Сутність аграрної політики та основи її правового регулювання закріплено у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р., де зазначено, що державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, вирішення соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій [101].

У вітчизняній літературі подано різні трактування цього поняття. Так, у «Вікіпедії» аграрна політика визначається як курс та система заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну існуючих форм власності, на поліпшення умов життя й

побуту його мешканців, на забезпечення сировиною промисловості та ін. Аграрна політика є важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави і передбачає наукове обґрунтування стратегії й тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села [4].

В економічній енциклопедії «Словопедії» аграрна політика тлумачиться як сукупність заходів щодо розвитку аграрного сектору економіки, які здійснює держава в галузі аграрних відносин, пов'язаних з володінням та користуванням землею як основним засобом виробництва у сільському господарстві; складова частина загальної економічної політики держави. Метою і спрямованістю аграрної політики визначають основні політичні сили держави. У більшості держав світу, особливо розвинутих, здійснюється протекціоністська політика щодо розвитку сільського господарства, зокрема фермерства, через пільгове оподаткування сільських товаровиробників, надання пільгових довгострокових кредитів, безпроцентних позик, дотацій, організовану закупівлю сільськогосподарських продуктів, державні замовлення на них, забезпечення високопродуктивною технікою, організацію відповідних послуг та ін. [5].

В «Енциклопедії сучасної України» вказано, що аграрна політика – це стратегічно зорієнтовані й здійснювані політично-правові, соціально-економічні, організаційно-управлінські заходи щодо сільського господарства, аграрних і земельних відносин. Метою аграрної політики нашої держави є виведення сільського господарства, соціально-економічного розвитку українського села, умов проживання та праці сільськогосподарського населення на рівень розвинених аграрних країн світу. Вітчизняна аграрна політика призначена відродити й поглибити набутий українським селянством досвід господарювання на землі, його найкращі хліборобські здобутки і традиції, закласти основи входження України у світовий продовольчий ринок як однієї з провідних аграрних держав [6]. Так, низка відомих учених стверджує: „Економічна політика, у тому числі аграрна, – це функція держави,

причому функція саме політична, що включає концептуальні, програмні, принципові ціленастанови у сфері соціально-економічного розвитку насамперед у сфері економічних відносин” [13]. При цьому вони додають: „Аграрну політику держави можна розглядати як постійний процес вибору варіантів розвитку співзалежних галузей агропромислового комплексу й активне керівництво цим процесом” [367]. Зокрема, науковці зазначають: „Аграрна політика держави – це комплекс заходів щодо вирішення конкретних економічних проблем, який передбачає використання певних принципів регулювання виробництва, використання ресурсів, маркетингу продовольчих і промислових товарів, організації суспільних відносин на селі” [437]. Водночас вони вказують: „Аграрна політика – це сукупність науково обґрунтованих цілей і концепцій щодо розвитку сільського господарства і пов’язаних з ним галузей на певному історичному етапі життя країни. До повного поняття аграрної політики входять також наявність певних господарських структур, здатних забезпечити реалізацію цих ідей, а також функціонування відповідного господарського механізму, який би матеріально заохочував управлінські структури і працівників здійснювати їх” [367].

Так, С. М. Кваша обґрунтовує, що аграрна політика – це постійний процес управління і регулювання аграрним сектором економіки з метою забезпечення його розвитку за одним або одночасно кількома політично задекларованими, економічно забезпеченими та соціально захищеними напрямками. Як особлива форма діяльності державних структур щодо сільського розвитку аграрна політика існує вже кілька століть [136, с. 14].

Зокрема, Л. Ю. Мельник і П. М. Макаренко вважають, що важливою складовою аграрної політики є формування різноманітної за формами господарювання моделі аграрної економіки. При цьому велике значення має не кількість організаційно-правових форм господарювання, а їх раціональне співвідношення [266, с. 34]. Аграрна політика держави має орієнтуватись на створення й підтримку рівноваги на ринку між попитом та пропозицією, а також сприяти забезпеченню необхідного рівня доходів аграрних

товаровиробників і надавати можливості для інвестування в галузь [82, с. 116].

Державна аграрна політика спрямована на формування цивілізованого підприємницького середовища, забезпечення соціально-економічних інтересів сільськогосподарських працівників, комплексний розвиток сільських поселенських територій, створення умов для підтримання розширеного відтворення аграрного виробництва, забезпечення та збереження паритету цін щодо сільського господарства [139, с. 323].

Водночас, В. Л. Валентинов доводить, що аграрна політика – це не лише система заходів, а й коаліційний процес, для якого характерні багатофакторна детермінація, наявність певної кількості зацікавлених груп (суб'єктів) з нетотожними, а інколи конфліктними цілями та інтересами, консенсусна спрямованість. Комплексність суб'єктної структури аграрної політики доповнюється множинністю функціональних сфер її реалізації, передусім економічної й соціальної [39, с. 7].

Державна аграрна політика має створювати сприятливі умови для ефективного розвитку аграрного сектору, спрямовуватися на усунення наявних проблем, які стримують сільський розвиток, постійно і послідовно вдосконалюватися, чітко окреслювати стратегічні завдання та визначати пріоритети на певних етапах розвитку [249, с. 5].

Як стверджує І. Н. Буздалов, аграрна політика є сукупністю базисних спрямувань політичного керівництва держави в галузі соціально-економічного розвитку і має сприяти прогресу в сільському господарстві, якщо її мета – це створення умов, необхідних для гідного життя природженого хлібороба та його ініціативної творчої праці [37]. Так, Е. Н. Антамошкіна акцентує, що сучасна аграрна політика пов'язана з розробкою і реалізацією економічної стратегії й тактики ефективного розвитку аграрного сектору відповідно до вимог об'єктивних економічних законів [15]. На думку В. В. Милосердова, головне в аграрній політиці полягає у вирішенні продовольчого питання [270, с. 14].

Водночас І. Н. Буздалов визначає, з чим важко не погодитись, що дефініції аграрної політики подано у вигляді надмірно ускладнених формулювань, в яких не зроблено основний акцент на її головну функції та стратегічній меті – створенні сільському виробнику всіх необхідних для творчої високопродуктивної праці, гарантованих державою умов життєдіяльності. При цьому він зауважує: «Тільки у рамках реалізації даної мети аграрна економіка, вся агропродовольча система країни перейде у новий якісний стан, тільки на цій основі буде успішно вирішуватись “продовольче питання”, забезпечуватись продовольча безпека та інші стратегічні пріоритети...” [37, с. 40]. Так, автори праці “Аграрна політика” [294, с. 14] вказують, що аграрну політику слід розуміти як сукупність ідей, цілей, засобів і методів формування й регулювання відносин між містом та селом і в самому селі та головне її завдання – вирішувати продовольче питання. Ці науковці наголошують, що аграрна політика, як і державна політика взагалі, охоплює стратегію й тактику соціально-економічного розвитку країни. Проте така дефініція аграрної політики, на наш погляд, не повною мірою розкриває соціально-економічну сутність та організаційно-правові аспекти цього поняття. Крім зміщення акцентів у співвідношенні політики й економіки, в саме поняття економічної, у тому числі аграрної політики, дослідники вкладають різний зміст. При цьому вони сплутують її сутність, стратегічні завдання з напрямками, заходами її практичного здійснення.

У цьому контексті ми поділяємо думку О. М. Могильного, який аргументує, що між процесами, пов'язаними з регулюванням, дерегулюванням і самоуправлінням, немає суперечностей, вони не є антагоністами, а навпаки, мають системно взаємоузгоджуватись, доповнюватись в межах спільного процесу вдосконалення аграрної політики, сприяючи досягненню певної тактичної та стратегічної мети. При цьому зауважимо, що: по-перше, аграрна політика є органічною складовою соціально-економічної політики держави; по-друге, аграрна політика – це система заходів, спрямованих на розвиток продуктивних сил та

вдосконалення виробничих відносин; по-третє, її стрижневою компонентою є поліпшення умов життя та рівня добробуту селян, оскільки аграрні відносини – це передусім відносини між людьми щодо власності на землю, виробництва, розподілу, перерозподілу і споживання матеріальних та інших благ. Звернемо увагу на те, що від ступеня розвитку основного фактора аграрних відносин – людського і соціального капіталу – залежать також темпи становлення громадянського суспільства на селі [276, с. 54].

Вживаються також такі поняття, як “сільськогосподарська політика” й “агропродовольча політика”. В ЄС здійснюється “спільна аграрна політика”. Відмінності у трактуванні змісту, як правило, не змінюють сутності. Так, французька школа, яка вважається науковим центром теорії аграрної політики, при її визначенні робить акцент на політичній складовій, а Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – на економічній складовій. В окремих країнах (США, Німеччина) враховуються також інші складові аграрної політики – сприятливе навколишнє середовище і доходи населення. Часто методологічна сторона поняття “аграрна політика” висвітлюється дотично або не зачіпається взагалі.

Державна аграрна політика є багатовимірним поняттям. На визначення її правової природи та системи специфічних ознак впливають знання про управління, розроблені в інших сферах наукового пізнання, серед яких: економіка, право, теорія управління, агрономія, зооветеринарія тощо. З позиції юридичної науки, державна аграрна політика – це вплив, який чиниться всіма органами держави на суспільні відносини в аграрному секторі з метою його впорядкування і забезпечення розвитку, що спирається на ефективні форми фінансово-правової підтримки з боку держави.

Ми погоджуємося з ученими, які стверджують, що майбутнє сільського господарства, села й селянства нині безпосередньо залежить від того, наскільки швидко та результативно в нашій країні суспільство і влада усвідомлять провідне місце селянського питання в аграрній політиці. Вихідною основою для практичного втілення цього науково-

методологічного положення має стати поступальна орієнтація державної аграрної політики на всебічне відпрацювання відносин у вже згадуваному своєрідному суспільно-політичному тандемі “держава (влада) – селянин” на користь селянина. Така відпрацьованість, консолідуючи відповідні інтереси держави, з одного боку, й селянства, з іншого боку, гарантувала б реальне пріоритетне задоволення інтересів останнього. Специфічність таких відносин полягає у тому, що, розробляючи і здійснюючи конкретну аграрну політику, держава в особі її владних структур із самого початку повинна покласти на себе відповідальність за її кінцеві результати, за майбутнє сільськогосподарської галузі, села, селянства. Визначальною передумовою ефективної реалізації такої відповідальності має стати поступальна спрямованість аграрної політики на задоволення інтересів та потреб селянства. Ця політика міститиме щонайменше дві складові: виконання державою відповідних функцій із задоволення інтересів зайнятих у сільському господарстві, які можуть належати лише їй і не переадресовуватися будь-кому, і створення економічних передумов, що стимулюватимуть селянина віддаватися праці на землі з історично властивою йому відданістю хліборобству [13, с. 30–31].

Аграрна політика – це впорядкована діяльність держави та санкціонованих нею суспільно-правових інститутів з формування економічних, соціальних, правових і культурних умов життя сільського населення. У визначенні аграрної політики держави фундаментальне значення має об’єктивна зумовленість політичних установок та рішень закономірностям розвитку матеріального виробництва, серед яких вирішальне значення має реалізація особистого інтересу виробника. Тому сутність і наукова обґрунтованість аграрної політики об’єктивно визначаються її спрямованістю на ціннісні орієнтири, цивільні права та інтереси виробників аграрної сфери економіки. Аграрна політика призначена відображати інтереси суспільства, його соціальних груп і спрямована на

зміцнення національної економіки. На певному етапі соціально-економічного розвитку перед кожною державою постає питання вибору пріоритетів аграрної політики, що сприяють зміцненню національної безпеки. Вирішальна роль тут належить державній аграрній політиці, пріоритетний напрямок якої полягає у визначенні продовольчої безпеки як генеральної мети аграрної політики. Сучасна аграрна політика виконує в державі важливі соціально-політичні функції, необхідні для підтримки життєздатності та конкурентоспроможності держави. Так, науковці слушно зазначають, що будь-яку сферу правової політики формують такі елементи, як принципи і засоби її реалізації, стратегія й тактика здійснення, завдання та функції проведення в життя суспільства і держави. Аграрна політика не є винятком та потребує особливого наукового глибокого осмислення і практичної перевірки. Це зумовлено тим, що аграрна політика, з одного боку, тісно взаємодіє з іншими видами політики, серед яких: економічна, правова, соціальна, екологічна, зовнішньоторговельна. З іншого боку, вона є частиною економічної політики держави.

Аграрна політика як найважливіша складова частина національної політики України має базуватися на вирішенні завдань соціально-економічного розвитку не тільки аграрного сектору, а й країни, формуванні гармонійних відносин між соціальними групами, класами, націями та розвитку культури в усіх сферах національної економіки. Політика в аграрному секторі пов'язана з економічними і соціальними процесами, демографічною ситуацією, кадровим забезпеченням, використанням природного та науково-технічного потенціалу. Аграрна політика буде науково обґрунтованою лише в тому разі, якщо вона спиратиметься на ретельний аналіз минулого досвіду, оцінювання його позитивних і негативних сторін, відбір новітніх ідей, яким необхідна пріоритетна підтримка, виявлення факторів, що гальмують поступальний розвиток, і усунення їх. Ретроспективний аналіз – це потужний важіль пізнання, що дає змогу не за відсутності та шляхом компіляції чужого досвіду, а на чітко

окресленій об'єктивній основі формулювати цілі й завдання подальшого розвитку, розробляти механізми та інструменти, що забезпечать їх досягнення у певні терміни за мінімальних витрат.

Конкретний вияв аграрної політики відбувається у державному реформуванні сільського господарства країни, оскільки аграрна політика – це цілеспрямована діяльність держави, обмежена ресурсами, бюджетом і часом та призначена забезпечити продовольчу незалежність і безпеку країни; аграрна реформа – це державні заходи з перетворення аграрних відносин, форм землекористування та землеволодіння. Тому доцільно спробувати зробити акцент на окремих імперативних ознаках, які мають вплив на вектор стійкого аграрного розвитку. Логіка перебудови економіки багатьох провідних країн показує, що на початковому етапі пріоритетний розвиток аграрного сектору сприяє позитивній мультиплікативній дії на інші галузі економіки. Так, наприклад, зростання аграрного виробництва передувало промисловим революціям, що охопили країни світу, починаючи від Англії в середині XVIII ст. і завершуючи Японією в кінці XIX ст. У минулі десятиліття розвиток сільського господарства у Китаї, Індії та В'єтнамі передував підйому в інших галузях, а також зростанню економіки цих країн загалом.

Суть аграрної реформи України полягала в радикальній зміні всієї системи аграрних відносин з урахуванням власності на землю й інших засобів виробництва, системи господарювання та соціальних умов життя на селі, формуванні ринкового механізму, перетворенні міжгалузевих горизонтальних і вертикальних агропромислових систем, забезпеченні адекватного новим якісним завданням державного регулювання і підтримки аграрного сектору. Проте окремі завдання не були вирішені й залишаються актуальними сьогодні. Ми погоджуємося з думкою В. Л. Валентинова, що аграрна політика держави має спрямовуватись на створення відповідного правового поля для розвитку координаційних процесів, але не намагатись штучно прискорити цей процес. Це призведе до збільшення витрат

координації та зміни їх співвідношення з перевагами. Звичайно, розвинута вертикальна координація є ефективним засобом подолання нееквівалентності обміну, який, однак, також має серйозний недолік: він потребує часу. На нашу думку, діяльність держави повинна бути спрямована на регулювання доходів товаровиробників протягом того початкового періоду, коли передумови розвитку вертикальної координації ще недостатньо сформовані. Важливо забезпечити, щоб товаровиробники усвідомлювали “штучний” характер державного регулювання їх доходів [39, с. 104–105].

На наш погляд, має слушність І. М. Буздалов, який до істотних ознак фундаментальності розробки аграрної політики зараховує: адекватний ролі та значенню сільського господарства як базової галузі економіки соціальний статус селянина; впорядкованість відносин власності, перш за все, земельної та механізму її економічної реалізації; розвинену систему кооперації; забезпечення пріоритетного розвитку сільського господарства. Оскільки селянство є базовою системою нації, то відносини з ним держави – це центральна підсистема аграрних відносин, а забезпечення пріоритету сільського розвитку стає безпосередньою метою національної аграрної політики. Саме цим, як вважає згаданий вище вчений, зумовлюється поняття аграрної політики як обумовленої об’єктивними закономірностями розвитку аграрних відносин системи законодавчо закріплених стратегічних напрямків держави зі створення в аграрному секторі всіх необхідних економічних, техніко-технологічних і соціальних умов для високопродуктивної праці [36, с. 28].

Основу аграрної політики становлять суб’єкти (державні й регіональні суб’єкти, виробники, споживачі продовольства, платники податків) та об’єкти (засоби і предмети аграрного сектору). Це – онтологічний аспект проблеми, або базисні елементи сутності аграрної політики. Активізація діяльності суб’єкта реалізується через його потреби, інтереси та цілі, тобто аксіологічний аспект проблеми, її мотиваційне ядро. Для вирішення завдань аграрної політики необхідно вивчати характеристики і можливості об’єкта

(природних ресурсів, сільськогосподарських й агропромислових технологій та ін.). Це гносеологічний аспект, або пізнання сутності. Квінтесенцією ж проблеми стає етап вибору цілей, які є найбільш ефективними з погляду досягнення генеральної мети аграрної політики. Це – праксеологічний аспект проблеми, тобто суспільство, визначивши свої потреби у вигляді цілей розвитку, змушене, порівнюючи з можливостями, ранжувати ці цілі та виробляти ціннісну оцінку “ситуації”. Таким є філософське ядро методології вибору аграрної політики.

Отже, теорія аграрної політики як система містить чотири основні елементи: онтологію (визначення об’єкта аграрної політики); аксіологію (формулювання цілей аграрної політики на основі суспільних потреб); гносеологію (аналіз стану об’єкта, що забезпечує задоволення цих потреб); праксеологію (вибір пріоритетів).

Визначальною ознакою наукової обґрунтованості аграрної політики є підтримуваний державою її стратегічний напрям на забезпечення зайнятості у сільському господарстві всіх необхідних економічних і соціальних умов для високопродуктивної творчої праці, досягнення міцної продовольчої безпеки країни та її активного позиціонування на світовому агропродовольчому ринку. Фундаментальна макроекономічна передумова такого забезпечення – реалізація принципу пріоритетності. Як метод постановки і вирішення завдань розвитку аграрного сектору, пріоритетність має суттєві переваги, оскільки вона передбачає концентрацію ресурсів для комплексного вирішення завдань інтенсивного розвитку окремих напрямків. Саме недооцінювання та нехтування роллю сільського господарства при визначенні переліку пріоритетних галузей економіки урядом країни в 1990-і рр. спричинили: різке збільшення витрат виробництва; уповільнене, порівняно із зростанням витрат виробництва, підвищення сільськогосподарських цін, пов’язане з обмеженнями платоспроможного попиту населення, монополією галузей переробки та торгівлі, витісненням вітчизняної продукції імпортною, встановленням податку на додану вартість;

різке зниження витрат на сільське господарство у структурі державного бюджету. Діяльність аграрного сектору забезпечує комплексний, синергетичний економічний ефект на економіку і суспільство загалом, оскільки він пов'язаний з розвитком сільськогосподарського виробництва, забезпеченням продовольчої безпеки, створенням умов для підвищення рівня й якості життя сільського населення та зростанням доходів виробників сільськогосподарської продукції.

У кожній країні з ринковою економікою склалася власна модель аграрної економіки. Відповідно має специфіку також аграрна політика за такими ознаками, як масштаби, напрями (функції), механізми і важелі їх реалізації.

Спільними напрямками аграрної політики урядів в економічно високорозвинутих країнах є:

- регулювання земельних відносин з метою збереження та підвищення родючості земель і здійснення природоохоронної діяльності;

- розробка та реалізація продовольчої програми з метою забезпечення продовольчої безпеки країни, яка полягає в досягненні оптимальної для національних умов комбінації політики, економічних, соціальних, культурних, психологічних й інших факторів, спрямованих на найповніше забезпечення населення продуктами харчування, згідно з медичними нормами споживання калорій, амінокислот і мікроелементів. Саме загроза продовольчої залежності від інших країн потребує особливої уваги до агропромислового виробництва з боку кожної держави. Відповідно ступінь втручання держави залежить від ефективності аграрного бізнесу в тій чи іншій країні:

- контроль за якістю продукції;

- регулювання аграрного ринку переважно економічними методами.

В сучасних умовах у розвинутих країнах ціни формує ринковий механізм. Держава здійснює лише підтримку цін, а точніше – доходів сільськогосподарських товаровиробників, цілеспрямоване формування

належних умов виробництва та збуту аграрної продукції, соціально-економічну їх підтримку. Відповідно використовується найбільш різноманітний арсенал методів, засобів і важелів. До основних з них належать:

- гарантовані або заставні ціни на основні види сільськогосподарської продукції;

- скорочення земельних площ в обробітку;

- квотна система регулювання ринку деяких продуктів;

- використання спеціальних доплат та субсидій з метою пристосування аграрного виробництва до природного середовища, а також субвенції для структурної перебудови;

- сприяння науково-технічному прогресу в сільському господарстві, підготовка кадрів, створення виробничої й соціальної інфраструктури [139, с. 321–322].

В аграрному секторі України починають відбуватися якісні інституційні та соціально-структурні зміни. У соціально-економічній структурі галузі виникає новий інноваційний, виробничо-господарський уклад – агрохолдинги.

Реформи в економіці призводять до зміни соціально-економічної поведінки жителів села, що здійснює вияв у зростанні активності особистих селянських господарств. Все це свідчить про початок нового етапу трансформації сільського соціуму, пов'язаного з капіталізацією економіки сільськогосподарського виробництва. Найбільш вагомими виявами цього процесу є: модифікація організаційно-виробничої структури, зміна соціально-економічного стану населення, що забезпечило адаптацію сільського соціуму до умов реформ. Конкретні вияви цих процесів – вичерпання соціально-економічного потенціалу особистих селянських господарств і формування локальних вогнищ аграрного безробіття (це стосується сільських поселень, де селяни здали в оренду власні земельні ділянки великим аграрним підприємствам капіталістичного типу). Якщо до

позитивних аспектів цих процесів можна зарахувати модернізацію технологічної та організаційно-виробничої сфер аграрного сектору, то як негативні наслідки слід вказати тенденції деградації людського й соціального капіталу українського села, що перешкоджає сталому розвитку сільських територій через “втечу” до міста і масовий виїзд за кордон.

Ми погоджуємося з думкою економістів-аграрників, що у процесі ринкового трансформування аграрного сектору України відбулася його організаційна перебудова. Результатом цієї перебудови звичайно називається заміна колгоспно-радгоспної системи організації виробництва багатоукладною структурою, основними сегментами якої є засновані на приватній та державній власності на землю й інші засоби виробництва сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та особисті селянські господарства. При цьому зазначається, що нові виробничі формування створені й розвиваються на рівноправній основі, а за розмірами вони відповідають практиці багатьох високорозвинених країн світу, які забезпечують ефективне ведення сільського господарства, і вимогам різного бізнесу – великого, середнього та дрібного [367, с. 6].

Не підтримуємо позицію О. С. Щекович, яка стверджує, що специфіка сучасної аграрної реформи полягає в тому, що вона почалася спонтанно, без чітких цілей і засобів їх досягнення [465, с. 18].

На думку окремих вчених, в Україні досі не набула офіційного схвалення стратегічно орієнтована аграрна політика, через що не сформульовано чіткого уявлення, про те як та в яких напрямках має розвиватися сільське господарство. Науковці наголошують, що уряд України не має ні власної концепції аграрної політики, ні конкретної програми розвитку агропромислового комплексу, яка мала би силу закону [301, с. 352–353]. Саме тому подальша інтеграція у світовий економічний простір, посилення процесів глобалізації й лібералізації торгівлі потребують адаптації до постійно змінюваних умов, а відповідно, подальшого вдосконалення стратегії аграрної політики, тобто визначення основних довгострокових цілей

та завдань, прийняття курсу дій і розподілу ресурсів, необхідних для виконання визначених цілей [67, с. 30].

На сучасному етапі державна аграрна політика, яка переважно має втілюватися в аграрні відносини через законодавство, значно знизила свою ефективність та втратила деякі важливі пріоритети. Все це потребує відповідного коригування тактики й стратегії, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва і розвиток сільських територій [249, с. 5].

Вважаємо, що має слушність О. В. Скидан, який, зокрема, зауважує: „Основою формування аграрної політики держави має стати аграрна доктрина, згідно з якою утверджуватимуться фундаментальні науково обґрунтовані принципи аграрних відносин, завдання та умови функціонування аграрного сектору відповідно до загальнонаціональних інтересів” [380, с. 54].

Проте не викликає заперечень твердження Ю. Я. Лузана про те, що в нинішній час в Україні немає законодавчого акта, який би концентровано і системно окреслював державну аграрну політику, що не дає змоги забезпечити не тільки її результативність та послідовність, а й впевненість учасників ринку у відповідній поведінці інститутів влади. Більш того, нині практично залишаються декларативними основні вимоги такого системного закону, як державна підтримка сільського господарства щодо бюджетної підтримки розвитку критичних галузей сільського господарства, будівництва об'єктів соціальної сфери на селі та інституційних механізмів регулювання аграрного ринку, цін, функціонування державного регулятора – Аграрного фонду, організації страхування сільгоспризиків, створення Фонду аграрних страхових субсидій, підтримки кредитування сільгоспвиробників та ряду інших [250, с. 33].

Системна і комплексна державна аграрна політика в Україні має бути спрямована на підвищення ефективності використання задіяного в сільськогосподарському виробництві потенціалу, що дасть змогу аграрному

сектору бути “точкою зростання” та фундаментом для подальших модернізаційних перетворень економіки країни.

З огляду на це основними пріоритетними напрямками інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні мають бути такі:

1. Формування ефективних взаємовідносин у системі держава-бізнес, цілями яких мають бути як забезпечення продовольчої безпеки, нарощування експортного потенціалу, наповнення державного бюджету країни, збереження й створення нових робочих місць, так і впровадження підприємницьких ініціатив аграріїв.

2. Розвиток системи сільськогосподарського дорадництва у вигляді інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню, що сприятиме підвищенню ефективності господарської діяльності насамперед дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств.

3. Розвиток дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, що дасть змогу наростити виробництво високоякісної трудомісткої сільськогосподарської продукції й забезпечити інтеграцію особистих господарств населення у ринкові механізми функціонування аграрного сектору.

4. Розвиток саморегулювальних організацій в агропродовольчій сфері, що сприятиме зниженню регламентованості частини господарських процесів, децентралізації прийняття рішень і здійснення контролю та нагляду, зниженню витрат на адміністрування й державний контроль, налагодженню більш ефективної системи взаємодії між державою і бізнес-громадськістю та формуванню етичного кодексу діяльності в галузях АПК.

5. Підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку з метою забезпечення вільного прозорого руху сільськогосподарської продукції, згладжування цінових коливань, задоволення потреб споживачів у якісних і доступних продуктах харчування.

6. Розвиток системи аграрної логістики з метою зниження втрат

сільськогосподарської продукції у процесі її зберігання та транспортування і покращення цілорічного забезпечення населення продуктами харчування за доступними цінами [385, с. 35–39].

Аграрні перетворення, здійснені в попередній період, зосереджувалися переважно на питаннях реформування земельних відносин, роздержавлення та приватизації аграрних підприємств, створення нових організаційно-правових форм господарювання на селі. Окреслені завдання переважно вирішено. Проте на сьогодні необхідна нова аграрна політика, що базуватиметься на системному підході, при якому вона формується як комплексне явище у тісному взаємозв'язку між аграрною сільськогосподарською, агропромисловою, зовнішньоекономічною, інституціональною, продовольчою політикою, діяльністю у сферах якості й безпеки продовольства, харчування населення і політикою сталого сільського розвитку [379, с. 6].

Підбиваючи підсумки реформування аграрного сектору, Ю. Я. Лузан констатує: “Аграрна економіка за період незалежності України втратила у своєму конкурентному розвитку, функціонуючи на ірраціональних економічних засадах, які суттєво обмежують можливості створення нових капіталів, у тому числі за допомогою інституційних механізмів залучення кредитів та інвестицій на умовах іпотеки, особливо іпотеки земель сільськогосподарського призначення” [247, с. 24].

Проте, як вважають окремі дослідники, серед причин гальмування аграрної реформи вагомими є соціальні фактори. До них належать рівень підтримки заходів аграрної реформи на селі та ступінь підготовленості селян до опанування нових технологій виробництва й управління [17, с. 109].

Основою стратегії формування і розвитку аграрної політики є цілі, принципи, засади та напрямки аграрної політики.

Цілі аграрної політики – це перелік тих найголовніших завдань, які необхідно вирішити на певному етапі розвитку аграрного сектору. Вони мають глобальний, стратегічний, тактичний, оперативний і локальний

ієрархічні рівні для держави, галузі, підприємства й товару. Ці завдання стосуються основних функцій сільського господарства, а саме виробничо-технологічної, соціально-демографічної та еколого-рекреаційної. Ціллю виробничо-технологічної складової аграрної політики на новому етапі розвитку аграрного сектору на період до 2020 р. слід вважати досягнення нових прогнозних кількісних і структурних показників економічного зростання. Це завдання означає подальше збільшення обсягів виробництва (щодо зернових найближчою ціллю залишається межа у 80 млн. т) в основних експортоорієнтованих галузях на основі підвищення рівня технологічності й інтенсивності виробництва та досягнення середньоєвропейських показників урожайності у рослинництві. Такий розвиток має забезпечити фізичну та економічну доступність населення до харчових продуктів, зокрема з переліку продуктів споживчого кошика, за рахунок максимально можливого і конкурентоспроможного їх національного виробництва. Крім цього, метою виробничої діяльності також залишається вирішення проблеми якості й безпечності харчових продуктів – як споживчих товарів внутрішнього виробництва, так і імпорту товарів. Кінцевою метою аграрної політики на період до 2020 р. має стати виведення сільського господарства та всього агропромислового виробництва на світовий рівень конкурентоспроможності і досягнення на цій базі реальних та відчутних зрушень у внутрішньодержавному вирішенні продовольчої проблеми на окремих сегментах продовольчого ринку шляхом реалізації програми імпортозаміщення і в соціальному розвитку села [136, с. 15].

Варто погодитися з думкою Ю. Я. Лузана, який стверджує, що у реформуванні аграрного сектору залишилися невирішені проблеми за такими напрямками:

- у земельній реформі: відсутність ринку землі, об'єктивної вартості землі, іпотечного кредитування та ін.;
- у господарській реформі: нерівномірний підхід до підтримки різних

підприємств за організаційно-правовими формами власності, прогалини в антимонопольному законодавстві, механізмах ринкового регулювання й ін.;

– у реформі інфраструктури: наявні проблеми в реалізації сільськогосподарської продукції (особливо у малих і середніх виробників), відсутність або монополізованість каналів збуту продукції, незадовільна підтримка кооперативного руху та ін.;

– у податковій сфері: постійні зміни податкового законодавства, відсутність диференційованого підходу до оподаткування різних агропідприємств й ін.;

– у соціальній реформі: зниження соціальних стандартів сільських мешканців, зниження якості освітніх, медичних, комунальних та інших видів послуг на селі, порівняно низький розмір оплати праці й пенсійного забезпечення та ін. [250, с. 32].

Основними цілями аграрної політики є:

1. Створення сприятливого інвестиційного клімату і підвищення обсягу інвестицій у сфері сільського господарства.

2. Збереження та відтворення використовуваних для потреб сільськогосподарського виробництва природних ресурсів.

3. Забезпечення сталого розвитку сільських територій, зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя, у тому числі оплати праці працівників, зайнятих у сільському господарстві.

4. Формування і розвиток ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини й продовольства, що забезпечує підвищення прибутковості сільськогосподарських товаровиробників та розвиток інфраструктури цього ринку.

5. Спостереження за індексом цін на сільськогосподарську продукцію, сировину й індексом цін (тарифів) на промислову продукцію (послуги), яка використовується сільськогосподарськими товаровиробниками, і підтримка паритету індексів таких цін (тарифів).

6. Підвищення конкурентоспроможності вітчизняної

сільськогосподарської продукції та сільськогосподарських товаровиробників, забезпечення якості продовольчих товарів.

Державна аграрна політика базується на таких принципах:

– єдності економічних і соціальних цілей, зміст яких полягає в тому, що заходи державного регулювання мають не тільки орієнтуватися на вирішення економічних проблем, а й враховувати сформовані ментальні цінності сільського населення, моделі поведінки його різних груп та укладів, соціально-психологічні й національні особливості;

– поєднання індикативності та директивності в управлінні аграрною сферою;

– ефективне поєднання інструментів аграрного протекціонізму: внутрішньо економічного (він стосується взаємовідносин аграрного сектору з іншими секторами національної економіки) і зовнішньоекономічного, пов'язаного з регулюванням експорту та імпорту;

– принцип програмного регулювання: програми в аграрному секторі, по-перше, забезпечують узгодження інтересів, механізмів й інструментів регулювання і, по-друге, є методом впливу на конкуренцію та фактором пом'якшення негативних наслідків.

Погоджуємося з думкою вчених, що побудова аграрної політики має відповідати таким принципам: системності й комплексності; пріоритетності людини та селянина при визначенні як цілей, так і механізмів її реалізації; врахування досягнень науки у процесі розробки стратегії й тактики політичних рішень, а також результатів їх здійснення, що забезпечує реальність політики [397, с. 16]. Окремі дослідники серед основних принципів сучасної аграрної політики виділяють: законність, державний протекціонізм сільського господарства, пільгове оподаткування та кредитування, вдосконалення ціноутворення на сільськогосподарську продукцію [83, с. 12].

Засадами розвитку державної аграрної політики є:

1. Розвиток ринку сільськогосподарської продукції, сировини і

продовольства та забезпечення рівних умов конкуренції на цьому ринку.

2. Доступність і адресність державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

3. Наявність інформації про стан державної аграрної політики.

4. Послідовність здійснення заходів державної аграрної політики й її сталий розвиток.

5. Науковий та методологічний супровід формування і реалізація державної аграрної політики.

6. Участь асоціацій (спілок) сільськогосподарських товаровиробників у формуванні та реалізації аграрної політики держави.

Принципи, цілі й напрямки державної аграрної політики відображені у додатку А.

Сучасний стан проведення аграрної політики в Україні дає змогу виокремити такі її напрямки:

– незважаючи на прийняття і наявність значної кількості нормативно-правових актів, що визначають умови функціонування аграрної сфери економіки та її окремих сфер діяльності, має бути розроблена національна аграрна доктрина. Це допоможе використовувати національну аграрну політику як довгостроковий інструмент державної підтримки сільського господарства як базової галузі аграрної сфери економіки і підвищення життєвого рівня сільських жителів та забезпечення національної продовольчої незалежності. У ньому необхідно відобразити всі основні сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення у контексті нових соціально-економічних умов, оскільки сучасна вітчизняна аграрна політика не повною мірою відображає об'єктивний характер та рівень розвитку аграрної сфери економіки і здійснені соціально-економічні трансформації на селі. Прийняті законодавчі акти, державні, відомчі, галузеві й регіональні програми розвитку сільського господарства та регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства й великі інвестиційні проекти також не розкривають всю сукупність наявних

соціально-економічних явищ в аграрній сфері як стратегічному секторі національної економіки;

– здійснювана державна аграрна політика без належного наукового забезпечення не спроможна вирішувати системні проблеми, що стосуються, перш за все, забезпечення продовольчої безпеки як найбільш вразливої складової частини аграрної політики, не повною мірою враховує інституційні та соціально-економічні трансформації, які вже відбулися і будуть відбуватися у перспективі у вітчизняній та світовій економіці. Це в умовах макроекономічної нестабільності посилює ймовірність появи ризиків і загроз, значно розширює перелік й погіршує вирішення багатьох інших проблем, що перешкоджають ефективному розвитку аграрного сектору економіки та її базової галузі – сільського господарства. На тлі зростання валового виробництва продукції рослинництва і збільшення валютних надходжень в Україну від експорту сільськогосподарської продукції спостерігається екологічна й природна деградація ресурсного потенціалу галузі. Уже в найближчій перспективі екологічні вимоги до продукції вітчизняного агросектору підвищуватимуться, а земля буде в такому стані, який не дасть змоги забезпечити відповідну її якість. Так, В. М. Геєць з цього приводу ставить риторичні запитання: “Скільки нам доведеться витратити, щоб почати відновлювати ці землі й привести їх у відповідний порядок?” та “Яким чином ми готові дати відповідь на виклики часу?” [398].

Різкий занепад соціальної інфраструктури села, подальше зростання рівня зубожіння сільського населення, від’ємна демографічна ситуація і масова “втеча” із села у місто та за кордон – такі процеси відбуваються на сучасному етапі. Головними причинами цього є поверховість структурних реформ в Україні й занадто повільний перехід на інноваційний шлях розвитку галузей національної економіки, зокрема і аграрного сектору. Системна криза, що триває в нашій державі вже чверть століття, зменшує шанси на цілковите відродження аграрного сектору. Тому відродити цей сектор можна лише шляхом його переведення на фундаментальний науковий

базис та застосування професійного підходу в запланованих заходах реалізації. Саме недооцінювання теоретико-методологічних обґрунтувань, у тому числі в питаннях аграрної політики, виявилось слабкою стороною проведених реформ в Україні.

На сьогодні в нашій державі можна констатувати наявність проблеми зменшення зайнятих у сільськогосподарському виробництві, що відповідає загальносвітовим тенденціям. Проте, як доводить І. В. Сідельникова, це пояснюється не техніко-технологічним розвитком, а "...негативними змінами у структурі та певним згортанням сільськогосподарського виробництва. Прикорм наслідком аграрної кризи стали суттєве зниження мотивації до праці, прогресування безробіття, бідності й трудової міграції, занепад соціальної інфраструктури, погіршення демографічної ситуації та поступове відмирання сіл" [375, с. 170–171].

В Україні сформувалася висока залежність від імпортних поставок сільськогосподарської техніки, запчастин до техніки, пально-мастильних матеріалів, елітного насіння, мінеральних добрив і сучасних технологій, що значно перевищує порогову величину національної безпеки, при якій великомасштабний імпорт вищеперерахованих ресурсів став альтернативою розвитку вітчизняного виробництва. Слушним є висловлювання Е. С. Райнерта про те, що той, хто вірить, що бідним країнам можна допомогти, дозволивши їм експортувати сільськогосподарську продукцію в індустріальні країни, є заручником ілюзій. Ні одній країні без власного промислового сектору ще не вдавалось підняти заробітну плату селянам [353, с. 93]. В найближчі роки слід переорієнтуватися на ресурсно-технічне й технологічне самозабезпечення, а участь у міжнародному поділі праці в аграрному секторі має відігравати додаткову роль з огляду на її величезний аграрний потенціал, який необхідно раціонально залучити. Через це участь у міжнародних організаціях і світовій торгівлі сільськогосподарською сировиною та продовольчими товарами має бути у пріоритеті з огляду передусім на принцип продовольчої й техніко-технологічної самодостатності

та самозабезпеченості країни за основними видами сільськогосподарської сировини, продовольства, інноваційної й технологічної продукції. Ось чому важлива орієнтація аграрного сектору національної економіки на вирішення цієї проблеми, яка разом із забезпеченням національної продовольчої безпеки є не менш важливою.

Вирішення цих вузлових проблем – обов'язкова умова реалізації новітньої національної аграрної політики, що базується на раціональному використанні внутрішніх виробничих ресурсів і переваги міжнародного поділу праці в агропромисловому виробництві. Необхідно враховувати, що державна аграрна політика, яка є складовою частиною національної соціально-економічної політики, обмежена часовими межами, в яких її основні положення мають бути об'єктивними, справедливими, здійсненими на практиці й результативними. Як правило, зміни внутрішніх соціально-економічних умов та вплив зовнішніх макроекономічних і політичних факторів, здійснюючи вагомий вплив на розвиток економіки, зумовлюють необхідність формування державної аграрної політики, яка має бути не тільки максимально гнучкою, зрозумілою та ефективною, враховувати повною мірою конкретну обстановку, а й розрахованою на вирішення актуальних масштабних економічних, організаційних, соціальних, регіональних і науково-технічних проблем розвитку аграрного сектору з огляду на наявні потреби та об'єктивні можливості країни. Її виділення у відносно самостійну частину національної соціально-економічної політики пов'язане з величезною роллю, яку відіграє аграрна сфера економіки в житті суспільства і держави, та потребою в надійному забезпеченні країни відповідними ресурсами вітчизняного виробництва.

Отже, аграрна політика України здійснює таку цільову спрямованість:

– забезпечення населення продовольством за прийнятними, економічно виправданими цінами на основі створення організаційно-економічних, фінансових і правових умов для ефективного ведення агропромислового виробництва;

– вирішення проблем збереження навколишнього середовища й відновлення екологічної рівноваги;

– формування розвинених агропродовольчих ринків, соціальне відродження села та підвищення рівня зайнятості й доходів населення сільських територій.

Доцільно виділити низку підходів до оцінювання ефективності аграрної політики:

1) галузевий, згідно з яким для кожного структурного елементу аграрної галузі виділяються відповідні показники, що дають змогу оцінити ефективність аграрної політики. При цьому показники (індикатори) ефективності аграрної політики доцільно виділяти у сфері виробництва (обсяги випуску сільськогосподарської продукції, рівень рентабельності виробництва різних видів сільськогосподарської продукції) та споживання продовольства, в тому числі по областях України;

2) ресурсно-потенційний підхід, що дає змогу визначити абсолютну і відносну ефективність регулювання аграрного сектору за допомогою аграрної політики. Перша визначається співвідношенням потенційних можливостей виробництва (наявних ресурсів) та фактичного обсягу їх використання. Відносна ефективність показує відношення кінцевого ефекту до витрат (рентабельність сільськогосподарського виробництва).

Незважаючи на наявність різних підходів до оцінювання ефективності аграрної політики, всі вони зводяться до загальної ідеї, згідно з якою аграрна сфера економіки буде ефективна в тому разі, якщо вона в повному обсязі виконує свою основну функцію щодо забезпечення продовольчої безпеки і є прибутковою.

При оцінюванні ефективності заходів аграрної політики регіону слід враховувати різні види її ефективності:

– економічну, пов'язану з раціональним використанням ресурсного потенціалу аграрного сектору, збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та забезпеченням споживання населенням продуктів харчування відповідно до раціональних норм;

– фінансову, що характеризує результативність інвестицій у розвиток сільськогосподарського виробництва і як наслідок досягнутий рівень самозабезпечення продовольчою продукцією в регіоні;

– екологічну, що характеризує охорону навколишнього середовища;

– соціальну, що характеризує доступність продовольства для населення.

Особливу увагу необхідно приділяти аналізу соціальної ефективності аграрної політики. З цією метою можуть бути використані два підходи: 1) з точки зору результативності, що характеризує ступінь виконання визначених цілей та завдань, відповідності фактичних результатів плановим; 2) з точки зору ефективності досягнутих результатів порівняно з витратами, необхідних для вирішення визначених завдань. Застосування цих підходів доцільно здійснювати при наявній емпіричній базі для порівняння досягнутих у цьому регіоні показників з показниками регіонів, подібних за природно-кліматичними і географічними умовами та з нормативними показниками, рекомендованими експертами в цій галузі.

Існуючі сучасні методики пропонують оцінювати ефективність заходів аграрної політики й їх вплив на соціальну сферу села шляхом зіставлення витрат державного бюджету на будь-яку програму соціального розвитку з очікуваними кінцевими результатами, що здійснюють вияв у зростанні добробуту населення.

Нині виникла необхідність в опрацюванні нової аграрної політики, яка, на думку В. В. Юрчишина, “...має стати каталізатором, консолідаційною основою ефективного функціонування сільського господарства й усього агропромислового комплексу”. Така нова аграрна політика “...всіма без винятку критеріальними ознаками і характеристиками, механізмами здійснення й соціально-економічною результативністю має знаменувати реальний та активно здійснюваний перехід до всього подальшого розвитку аграрної сфери країни, включаючи відповідні відносини й механізми на принципово нових засадах” [471, с. 3–4].

Ми погоджуємося з тезою Ю. М. Лопатинського про те, що для

успішного продовження реформ необхідно сформувати нову концепцію аграрної трансформації, в основі якої має міститися інституціональна складова: формування сприятливого інституціонального середовища та умов розвитку аграрного ринку, інституціональних основ функціонування агроформувань і перспектив розвитку сектору з позицій ринкових відносин [243, с. 53].

Поділяємо думку вчених, що новітню аграрну політику слід розглядати як систему цінностей, які держава вбачає в цьому секторі та гарантує їх забезпечення (досягнення). Найважливішими цінностями є: у політичному відношенні – відповідність аграрної політики стратегічним суспільно-політичним інтересам держави щодо побудови в країні суспільно-політичного ладу (устрою); у соціальному відношенні – її базування на ідеології селянино-центризму; в економічному й екологічному відношеннях – гарантування продовольчої та екологічної безпеки країни [13, с. 42].

Так, А. Д. Діброва вважає, що за основу побудови парадигми „національної агропродовольчої системи” необхідно взяти системний підхід і його параметричні характеристики. Зазначені компоненти національної агропродовольчої системи перебувають у тісному взаємозв’язку між собою та з елементами інших систем [72, с. 120].

Державна аграрна політика України є комплексом заходів, спрямованих на зміцнення і збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, що сприяють соціально-економічному розвитку сільських територій, які забезпечують підвищення ефективності сільського господарства й раціональне використання ресурсів, що сприяють зростанню рівня зайнятості, доходів і якості життя сільського населення. Напрями модернізації аграрної політики України мають бути спрямовані на підвищення обсягу виробництва й ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпечення зайнятості, підвищення рівня та якості життя сільського населення з урахуванням сучасних вимог і стандартів (рис. 2.4).

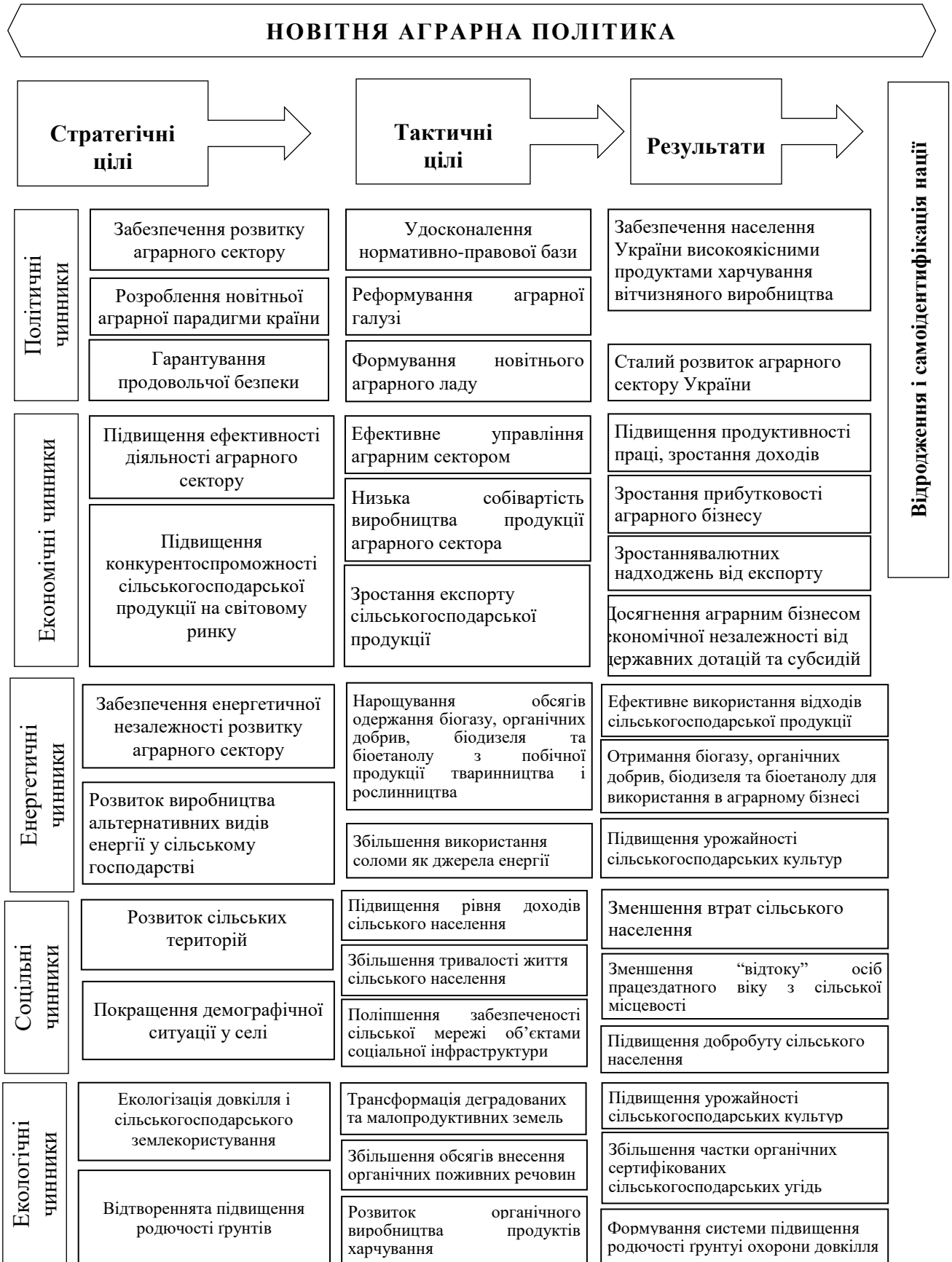

Рис. 2.4. Розвиток новітньої аграрної політики

Джерело: розроблено автором.

Отже, державна аграрна політика має бути спрямована на забезпечення продовольчої безпеки країни як найважливішого результуючого показника. Для стабільного задоволення потреб населення у продовольчих продуктах та сільськогосподарській сировині для переробної й харчової промисловості.

Аграрна реформа – це тривалий еволюційний процес, який має неодмінну умову – свободу вибору селянином форми власності, методів і систем господарювання. Тому виникає необхідність формування багатоукладності й надання гарантії реальної власності людям, які працюють на землі. Одночасно потрібно вирішити важливі та актуальні питання, пов'язані з динамічною реалізацією аграрної реформи: справедливе оподаткування, створення умов для стимулювання виробництва, ціновий паритет із суміжними галузями, доступ до кредиту і пільговий відсоток, організація збуту, переробки та реалізації продукції, сервіс і постачання необхідних ресурсів, становлення нових інституційних формувань, що надають наукове, технологічне й освітнє забезпечення аграрного сектору. Інакше кажучи, необхідно системно вирішити всі вузлові питання, пов'язані як з матеріально-технічними та інноваційно-технологічними, так і з інноваційно-інституціональними аспектами.

Отже, нова державна аграрна політика має орієнтувати аграрний сектор економіки на вирішення великої національної проблеми – досягнення продовольчої безпеки країни та підвищення дохідності сільськогосподарських товаровиробників за рахунок перетворення сільського господарства на наукомістку і високотехнологічну галузь та прискореного розвитку сільських територій. Її стратегічними напрямками є послідовна інтенсифікація сільського господарства як базової галузі аграрної сфери економіки і суттєве поліпшення життя на селі, реалізація яких дасть змогу забезпечити надійне постачання населення країни екологічно чистими й економічно доступними продуктами харчування, здійснити в раціональних розмірах прискорене імпортозаміщення техніки і технологій та збільшити експорт продовольчих товарів з доданою вартістю. Така політика має сприяти вибору більш оптимального варіанта територіально-галузевого

поділу праці в агропромисловому виробництві, що забезпечує формування і розвиток спеціалізованих зон з виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, вдосконалення міжрегіонального обміну, збільшення місткості внутрішнього агропродовольчого ринку та експорту продовольчих товарів. Вирішення цих проблем залишається одним з найважливіших напрямків здійснення нової державної аграрної політики в Україні.

Нова національна аграрна політика має характеризуватися комплексністю, спиратися на цілком достатнє і прозоре фінансування, а також на повноцінну й стабільну законодавчу базу. При цьому динамічний розвиток аграрного сектору передбачає тісний взаємозв'язок державної соціально-економічної та аграрної політики як її найважливішої складової, оскільки перша створює умови для розвитку аграрної сфери, а друга відповідно забезпечує досягнення головних макроекономічних показників розвитку країни, зокрема забезпечення її продовольчої незалежності й підвищення доходів сільськогосподарських товаровиробників. Тільки за такої умови раціональне використання величезного аграрного потенціалу може усунути практично всі проблеми надійного забезпечення населення вітчизняними екологічно чистими продуктами харчування, зробить значний позитивний вплив на прибутковість сільського господарства, рівень життя сільських жителів та економіку країни, посилить її економічне і геополітичне становище у світі. Для цього необхідно, щоб пріоритет сільського господарства з боку держави став загальною стратегією його розвитку переважно випереджаючого, а не наздоганяючого типу незалежно від наявності багатьох внутрішніх та зовнішніх економічних і політичних ризиків та загроз.

Проте слід враховувати те, що проблема продовольчої безпеки й голоду найчастіше супроводжує якраз ті країни, які спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції. Чим менша питома вага сільського господарства у структурі ВВП, тим менше шансів для країни зазнати голоду. В країнах, де частка сільськогосподарського виробництва є незначною,

населення частіше страждає від переїдання, ніж недоїдання [353, с. 180].

Водночас роль аграрного сектору не обмежується сільськогосподарським виробництвом. Враховуючи те, що сільське господарство тісно пов'язане із зовнішнім середовищем і породжує зовнішні ефекти, вчені ведуть мову про його багатofункціональність, у сучасній концепції якої вирізняють три основних компоненти: 1) фундаментальний зв'язок сільського господарства з навколишнім середовищем та довгостроковим розвитком сільських регіонів; 2) взаємозумовленість стійкого зростання сільського господарства і продовольчої безпеки; 3) взаємозв'язок процесів розвитку сільського господарства та міжнародної торгівлі [271, с. 117–118].

Перехід аграрної політики на наукову основу передбачає значні зміни не тільки в національній, а й у регіональній аграрній політиці. При цьому необхідно мати на увазі, що забезпечення продовольчої безпеки країни є результатом практичного здійснення державної аграрної політики, а не сутнісним виразом поняття цієї категорії. Тому при вирішенні численних проблем забезпечення національної продовольчої безпеки варто брати за основу зміст цієї складної економічної категорії щодо держави, а не окремих її територій, щодо яких має йтися тільки про продовольче забезпечення населення конкретного регіону за рахунок власного виробництва і зовнішніх надходжень продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини.

Отже, аграрна політика – це організаційно-законодавча цілеспрямована діяльність держави для забезпечення продовольчої безпеки країни зі збереженням сприятливої екологічної ситуації й вирішенням соціальних та економічних питань аграрного сектору. Аграрна політика України має бути спрямована на розбудову конкурентоспроможного аграрного сектору економіки через створення умов для прискореного формування сприятливого економічного середовища та ефективного господаря-власника, розвитку різноманітних організаційно-правових форм господарювання і однакових для всіх “правил гри” на ринку.

2.4. Нормативно-правове забезпечення трансформаційних процесів становлення сучасного аграрного сектору України

В Україні за часів СРСР сільськогосподарське виробництво здійснювалося в межах державної і колективної форм господарювання. Їм були властиві суспільна праця та суспільна власність на засоби й результати виробництва. Основу цієї форми становили радгоспи і колгоспи, а також інші державні сільськогосподарські підприємства, в землекористуванні яких у 1986-1990 рр. перебували 95 % сільськогосподарських угідь, що належали державі. Як зауважують М. Зубець [127, с. 4] та С. Мойсеєнко [277], головними недоліками колгоспів і радгоспів стали: повне відчуження селян від результатів своєї праці, що було причиною їх байдужого ставлення до колективного майна; безвідповідальність керівників; низька продуктивність праці та якість виконання робіт; також передчасне спрацювання й списання основних засобів виробництва; масове розкрадання громадського добра.

Аналогічної думки дотримується Б. Я. Панасюк, який стверджує, що колгоспи, як і радгоспи, фактично перебували у державній власності, оскільки їх загальні збори були лише формою колективного управління, а все вирішувалося партійними органами, селяни ж були наймитами в колгоспі [308, с. 67]. До інших 5 % належали підсобні господарства громадян, які вели особисту господарську діяльність, переважно “ручними та примітивними” знаряддями праці, але індивідуально на “крихітному” клаптику присадибної чи дачної земельної ділянки. Вони самостійно розпоряджалися і користувалися вирощеними продуктами, частину реалізовували через заготівельні контори або власноруч на ринку, а решта залишалася для власного споживання.

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. в Україні гостро постало питання формування аграрної політики, котра би відповідала тим процесам, які намітилися у громадсько-політичному та виробничо-господарському житті молодій державі. Як зазначає В. В. Чорноіванов, на початку 90-х рр. ХХ ст. в

Україні повністю виявлялися негативні тенденції в агропромисловому комплексі, що забезпечило створення передумов для докорінного його реформування, як і реформування економічних відносин на селі в напрямі усунення монопольного становища державної форми власності на засоби виробництва, в тому числі й на сільськогосподарські угіддя [449, с. 6]. У процесі трансформації аграрного сектору сформовано базис новітніх виробничо-господарських відносин, які визначили його подальший вектор розвитку та здійснювалися в декілька етапів і напрямків. При проведенні аграрної реформи були визначені основні напрями:

- 1) земельна реформа (паювання, інвентаризація, оцінювання, оренда землі);
- 2) господарська реформа (перетворення КСП на приватні господарські структури);
- 3) реформа ринку збуту продукції (скасування держзамовлення, запровадження біржової торгівлі, розвиток інфраструктури ринку);
- 4) реформа системи державної підтримки (запровадження фіксованого податку, пільгових кредитів, цільових програмних дотацій, субсидування лізингу техніки);
- 5) реформа системи соціального розвитку села.

Так, О. С. Щекович звертає увагу на те, що при реформуванні аграрного сектору був вибраний пріоритет проведення інституційно-організаційних перетворень у процесі створення передумов для докорінних економічних змін [465, с. 14].

На першому етапі (1990–1993 рр.) відбулося теоретичне обґрунтування та здійснювалося закладення підвалин необхідних змін в організаційно-виробничих відносинах, зокрема: сприяння зародженню фермерського укладу, прискорення розвитку особистих господарств населення, в результаті формування законодавчої бази проведено роздержавлення і приватизацію земель сільськогосподарських підприємств колективної і державної форм власності. Все це засвідчило про початок

широкомасштабної реформи аграрного сектору, спрямованої на появу приватної власності й нових форм господарювання. Законодавчо нормативною основою для цього стали: Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (17.10.1990 р.) [109], Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р.) [322], “Земельний Кодекс України” (в редакціях від 18.12.1990 р., а потім від 13.03.1992 р.) [120, 121], Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” (20.12.1991 р.) [110], Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р.) [116]. Цими нормативно-правовими актами вперше було започатковано розвиток приватної власності на землю, у тому числі на умовах оренди. Так, за станом на 1 січня 1991 р. в Україні було зареєстровано лише 82 фермерських господарства у п’ятнадцяти областях України, причому 44 % від загальної кількості припадало на Львівську область та 16 % на Харківську область, але вже на початок 1992 р. їх нараховувалось понад 2058 в усіх регіонах України, у 1993 р. – понад 27,7 тис., а на початку 1995 р. – 31,9 тис. господарств.) [377].

Основна суперечність трансформування аграрного сектора економіки, як зауважує О. М. Могильний, “...пояснюється еволюційним переходом від тоталітарної моделі господарювання до демократичної, оскільки внутрішні сили є більш схильними до консервації існуючих правил економічної поведінки, ніж до їх оновлення” [275, с. 54].

Зокрема, Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (14.02.1992 р.) [98] визначає правові, економічні, соціальні й організаційні умови діяльності колективного сільськогосподарського підприємства, що є добровільним об’єднанням громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів і діє на засадах підприємництва та самоврядування. З прийняттям цього Закону фактично розпочалася реструктуризація колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства.

Водночас було ухвалено: Закон України “Про плату за землю”

(03.07.1992 р.) [107]; Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р.) [70], який став ефективним організаційно-розпорядчим документом, спрямованим на забезпечення виконання рішень Верховної Ради щодо земельних реформ, тобто цей декрет запровадив передачу у приватну власність земельних ділянок громадянам України, наданих їм для ведення особистого господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель, садівництва та дачного будівництва; Декрет Кабінету Міністрів України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (17.05.1993 р.) [69], який визначив шляхи приватизації практично всіх державних підприємств агропромислового комплексу, крім колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), що не були державними і підлягали паюванню. У цьому Декреті передбачалось провести:

– приватизацію державних сільськогосподарських підприємств (радгоспів) шляхом їх перетворення на КСП, а далі – здійснення паювання землі й майна за процедурою останніх. Такий підхід був справедливий і водночас простий;

– приватизацію несільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу шляхом їх перетворення на відкриті акціонерні товариства та продажу акцій на пільгових умовах працівникам і пенсіонерам цих підприємств. Саме в розподілі серед селян частини акцій агросервісних та переробних підприємств полягали особливість і специфічність підходів до приватизації підприємств аграрного сектору.

Варто звернути увагу на припущення П. І. Гайдуцького, на думку якого, доцільність впровадження тієї чи іншої форми власності та господарювання визначається інтересами людей і держави, а типи й розміри господарств – рівнем науково-технічного прогресу, капіталом, менеджментом та конкурентоспроможністю [52, с. 30].

Основним способом приватизації було перетворення радгоспів на КСП. Всі інші господарства стали відкритими акціонерними товариствами. За

підсумками приватизації радгоспів, близько 1,5 млн. селян стали власниками земельних і майнових паїв загальною вартістю близько 6 млрд. грн. Селяни могли вилучати ці паї для створення нових аграрних формувань, використання в особистому господарстві чи передачі в оренду. Отже, як слушно зазначає П. Т. Саблук, реформування аграрної сфери з метою освоєння ринкової економіки як форми виробничих відносин потребувало створення економічного механізму рівноправного функціонування різних форм власності й багатуукладного господарювання [364, с. 3–5].

Для ефективного розвитку аграрного сектору було прийнято низку урядових документів, що забезпечило формування відповідної правової бази та дало змогу розпочати проведення аграрної реформи. Зокрема, це: Постанова Кабінету Міністрів України “Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу” (29.07.1992 р.) [324]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про реформування системи заготівлі, зберігання, переробки і використання сільськогосподарської продукції” (23.04.1993 р.) [337]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи” (07.05.1993 р.) [333]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про моніторинг земель” (20.08.1993 р.) [329].

Отже, роздержавлення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств стало визначальним чинником в аграрному секторі на шляху до формування ринкової економіки і визначення більш прогресивних форм господарювання. Об’єктивність підходів щодо обґрунтування необхідності прийняття такого окремого законодавчого акта про приватизацію майна в АПК впливала з таких особливостей агропромислового виробництва та його аграрного сектору:

- тісний зв’язок виробничо-господарської діяльності учасників АПК з використанням землі;
- велика невідповідність між тривалістю технологічного процесу і

самою виробничою діяльністю – нагальна необхідність зближення діяльності аграрного сектору з обслуговуючими його галузями;

- надання пріоритетності аграрному сектору при реформуванні агропромислового комплексу загалом;

- переважання традицій селян щодо осілого проживання в історично сформованих поселеннях, обшинний характер села;

- помітне старіння населення села, проблеми щодо перспективності розвитку трудових ресурсів;

- створення матеріально-технічної бази обслуговуючих сільськогосподарське виробництво галузей за участю аграрного сектору;

- зношеність основних виробничих засобів на селі й ін.

Так, П. Т. Саблук переконливо доводить, що масова приватизація наблизилася до вирішення важливої проблеми, пов'язаної з формуванням господаря – власника на селі [365, с. 9].

Отже, інституційна складова зумовила створення всіх передумов для формування нових організаційно-економічних відносин, тобто надання вільного вибору селянам організаційно-правових форм господарювання на основі приватної власності на землю та засоби виробництва, що стали рушійною силою розвитку аграрного сектору України і результатом кардинальних трансформацій в процесі аграрної реформи.

На другому етапі (1994–1996 рр.) набули подальшого розвитку методологічні підходи до здійснення земельної реформи щодо виконання прийнятих нормативно-правових актів та розроблення нових, що стосувалися паювання земель, переданих у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, формування методики й проведення грошового оцінювання земель сільськогосподарського призначення. На підтвердження цього був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р.) [417], який фактично започаткував паювання земель колгоспів. Він визначав ідеологію і програму

приватизації селянами земель, які перебували в користуванні колгоспів та радгоспів. Зокрема, було передбачено:

- безплатну передачу в колективну власність земель сільськогосподарськими підприємствами;
- поділ земель, які передано в колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх у натурі (на місцевості);
- видачу сертифікатів щодо права приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю);
- визнання, що право на земельну частку (пай) може бути об'єктом купівлі-продажу, дарування, міни, успадкування, застави;
- надання права селянам безперешкодного виходу з підприємств і одержання у власність земельних паїв;
- видачу державних актів на право приватної власності на землю.

Для виконання цього Указу було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України “Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” (23.03.1995 р.) [323]. За нею протягом 1995 р. було здійснено грошову оцінку сільськогосподарських земель. Потім методику використовували при паюванні земель, формуванні цінового механізму, визначенні плати за землю, оподаткуванні сільськогосподарських підприємств і врегулюванні фінансово-кредитних відносин щодо державної підтримки сільського господарства.

Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8.08.1995 р.) слугує обґрунтуванням положення про те, що землекористування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально формувати на основі оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що потребувало законодавчого врегулювання. Однак селяни мали право на земельні паї швидше теоретично, на практиці цей процес у той час значного

поширення не набув [421].

У ході реалізації земельної реформи було розпайовано 26 млн. га сільськогосподарських угідь і 6190 тис. селян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), який у середньому по Україні становить 4,3 га [251, с. 6]. Була розпайована також значна частина виробничих фондів сільськогосподарських підприємств. У ході таких процесів багато жителів села, включаючи і пенсіонерів, стали власниками земельних та майнових часток (паїв). На жаль, селяни здебільшого формально ставали власниками (паїв, часток) і співвласниками реформованих аграрних господарств, але не володіли реальними економічними можливостями реалізації своїх прав.

Приватизація радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств шляхом перетворення їх на КСП постала як необхідний і об'єктивний етап з підготовки державних суб'єктів сільського господарства до включення їх у процеси, що визначалися ходом аграрної реформи, без соціального напруження у колективах підприємств, які приватизувалися.

Проте з часом виявилось, що доволі великі радгоспи, особливо радгоспи-заводи, відгодівельні підприємства тощо селяни не могли приватизувати на означених засадах, коли використовувалися безоплатна частка майна та майнові сертифікати, оскільки після цього залишалася значна частина майна, яку потрібно було виставляти на сертифікаційний продаж, що призвело би до появи у складі КСП і сільськогосподарських ВАТ, створених у процесі приватизації державних господарств, осіб зі сторони, не виключаючи юридичних, що суперечило би колективним загальноприйнятим принципам господарювання на селі. Тому на цьому етапі намітилася тенденція до сповільнення приватизаційних процесів в аграрному секторі економіки. Саме тому був виданий Указ Президента України "Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі" (19.01.1995 р.) [422], а також прийняті: Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Методики оцінки вартості основних фондів, придбаних (введених у дію) за рахунок бюджетних коштів у радгоспах та

інших державних сільськогосподарських підприємствах, організованих на базі колгоспів та заснованих ними міжгосподарських сільськогосподарських підприємств без викупу державою їх майна” (21.06.1995 р.) [328]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу” (12.06.1996 р.) [334]; Закон України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (10.07.1996 р.) [104]; Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення” (19.07.1996 р.) [336]. Цими законодавчими актами передбачалося 51 % акцій підприємств харчової й переробної промисловості, а також сервісних та інших обслуговуючих підприємств у ході приватизації безоплатно передавати недержавним сільськогосподарським підприємствам. Інакше кажучи, були передбачені значно більш радикальні норми щодо одержання майна винятково працівниками аграрних формувань у процесі приватизації радгоспів й інших державних сільськогосподарських підприємств. Ці норми були такими:

– державна частка майна приватизованого аграрного підприємства, створена за рахунок майна реформованого у свій час шляхом реорганізації колгоспу без викупу її державою, передавалася повністю колективу на безоплатній основі, крім майна, створеного за рахунок бюджетних коштів, яке підлягало приватизації на загальних підставах;

– придбання за наявності зайвого майна працівниками підприємства за власні кошти на виплат до 5 років. Зазначене поширювалося також на радгоспи, створені на базі міжгосподарських підприємств.

Хоча остання норма спрацювала недостатньо, але загалом передбачені доповнення стимулювали пошвидшення процесів реформування на селі. При цьому протидії громадян села щодо приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств не спостерігалось, за винятком ряду випадків з боку окремих їх колишніх керівників, які відчували, що в разі

створення у процесі приватизації майна недержавного аграрного формування останні не будуть обрані колективами на керівні посади цих формувань і відповідно намагалися стримати процес реформування державного сільськогосподарського підприємства.

Так, О. М. Онищенко та В. В. Юрчишин наголошують: “Досвід аграрних перетворень чітко вказує на те, що в них, поряд з реформуванням земельних і майнових відносин власності, дедалі більшого значення набуває реорганізація недержавних і державних сільськогосподарських підприємств у прогресивніші організаційно правові форми господарювання з їх серцевиною – підприємницькою суттю” [298, с. 50].

Погоджуємося з науковцями, що напрацьовані законодавчі акти щодо пріоритетності села у процесах приватизації майнових об’єктів АПК не завжди сприймалися усіма однозначно, допускалося їх ігнорування навіть тими, на кого покладалося забезпечення їх виконання. Через низький рівень організації цієї роботи сільськогосподарські товаровиробники не взяли, на жаль, активної участі у приватизації багатьох переробних підприємств. Загалом за 1997 р. у процесі розміщення акцій до глибини продажу понад 70 % на той час перебувало дещо більше, ніж 40 % підприємств переробної та харчової промисловості й інших галузей агропромислового комплексу, а серед сільськогосподарських товаровиробників було розміщено 31,7 % усіх запропонованих їм для пільгового продажу акцій [260, с. 19].

Формуванню ринкового підходу до організації купівлі-продажу сільськогосподарської продукції сприяли Указ Президента України “Про заходи щодо реформування аграрних відносин” (18.01.1995 р.) [413] і Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” (17.11.1995 р.) [335]. Цими нормативно-правовими актами виробникам сільськогосподарської продукції надавалось право самостійно розпоряджатися нею, продавати її за контрактами через біржі, торгові доми, заготівельні структури.

На третьому етапі (1997–1999 рр.) активізовано процеси

запровадження оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) для формування господарських структур ринкового типу. Світова практика свідчить: оренда землі є найбільш ефективною і справедливою формою вирішення дилеми, коли власники мають землю, але не хочуть чи не можуть на ній господарювати, а господарі хочуть та можуть господарювати, але не мають або мають мало землі. Погоджуємося з думкою М. Й. Хорунжого, що роздержавлення і приватизація, персоніфікація (паювання) власності лише тоді стануть підвалиною відродження почуття господаря, коли вони будуть логічно завершуватися відпрацюванням механізму поглиблення на приватизованих підприємствах відносин власності, коли розмір власності стане обов'язковим атрибутом формування системи управління, коли ми прийдемо до тієї стадії економічних перетворень, за якою власність буде зосереджуватися в руках найбільш працьовитих та підприємливих сільських мешканців [437, с. 7]. Оскільки оренда – це передача у строкове і платне користування, то вона, неодмінно зачіпає основи виробничих відносин – відносини власності, а отже вже прямо пов'язана з ринковою економікою. Оренда дає новий імпульс розвитку власності, реалізації прав власника.

Подальшим етапом у проведенні земельної реформи в Україні та з метою створення умов для ефективного використання на договірній основі сільськогосподарських земель, які перебувають у власності громадян, юридичних осіб, у комунальній чи державній власності, було прийнято Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04.1997 р.) [420] і Закон України “Про оренду землі” (06.10.1998 р.) [100]. Проте прийняття цих законодавчих актів викликало правову колізію в питаннях розпорядження та користування землями сільськогосподарського призначення і призвело до призупинення їх використання в Україні.

Глибинні зміни, які відбувалися протягом 1990-х рр. у відносинах власності на майно та землю, заклали обнадійливі передумови до появи нових аграрних форм господарювання, поставили перед фактом реального осмислення трудовими колективами селян процесів у напрямі розвитку

підприємництва на засадах приватної власності. Формування ринкового середовища має сприяти конкуренції, пошуку нових технологій для збільшення виробництва дешевої і високоякісної продукції, задоволення особистого інтересу. Останнє є запорукою успіху, активізації процесу виробництва на основі цілеспрямованої діяльності людини, її праці [428, с. 80]. Оренда – один з дієвих регуляторів земельних відносин за відсутності ринку землі.

Проте слід пам'ятати, що функціонуючий фермер-орендар відрізняється від функціонуючого фермера – земельного власника лише тим, що перший виплачує орендодавцю (власнику землі) орендну плату (земельну ренту), тоді як в іншого фермера вся ця вартість належить лише йому одному. В землекористуванні принциповим аспектом є не форма власності, а форма господарювання. Тому, щоб стати приватним товаровиробником, не обов'язково бути власником всіх засобів, необхідних для здійснення процесу виробництва. Частина з них можна просто орендувати. Орендована виробником земля робить його приватним власником, оскільки він стає одноосібним власником виробленої продукції.

Отже, оренда земель стала сприятливим чинником активізації процесу проведення земельної й аграрної реформ. Таким чином вона сприяла відродженню засад земельних орендних відносин на етапі ринкових трансформацій, що, відповідно, призвело до утвердження підприємництва на селі.

Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” (17.07.1997 р.) визначає сільськогосподарську кооперацію як систему сільськогосподарських кооперативів, їх об'єднань, утворених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів [112]. Кооперування є логічно обґрунтованою стадією подальшого розвитку реформ, яка стає реальною завдяки виникненню значної кількості незалежних приватних власників. Кооперація покликана надати сільським товаровиробникам можливість отримувати зиск не тільки

від виробництва, а й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, контролювати канали збуту своєї продукції і постачання, впливати на ціни, бути рівноправними партнерами у ринковому середовищі та ін. Водночас кооперація – це не тільки надійна система обслуговування потреб своїх членів і захисту їхніх інтересів. Їй властивий невичерпний підприємницький потенціал, який формують її учасники. Адже кооперуються, як правило, власники, які бажають використовувати свою власність більш ефективно, з більшою користю для себе та своєї сім'ї. Погоджуємось із думкою В. В. Зіновчука, який вважає, що кооперативи є невід'ємною складовою ринкової економіки, це не лише тип підприємства або форма господарювання, а й ідеологія виживання сільськогосподарського товаровиробника за умов ринкової економіки, що кооперативи – це транснаціональна ідея, без застосування якої справедливого ставлення до сільськогосподарського товаровиробника просто не може існувати [124, с. 6].

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здатні вирішити проблеми, які виникають у сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, це:

- зберігання і переробка продукції через відсутність або недостатність власних потужностей;
- пошук ринків збуту вирощеної та виготовленої сільськогосподарської продукції на вигідних умовах;
- забезпечення господарств новітніми технологіями й інноваціями;
- отримання кредитів через відсутність можливості надати кредиторам прийнятні гарантії;
- забезпечення підприємств і господарств пально-мастильними матеріалами, технікою, запасними частинами, насінням, добривами та ін.

Історичний досвід свідчить, що у перехідний період в процесі докорінних змін власності й способів господарювання на селі і за нестабільної економічної та політичної ситуації спостерігається “бурхлива... від простих форм до більш складних кооперація селянських господарств”

[291, с. 19 – 21].

Сільськогосподарська кооперація не руйнує приватних селянських господарств, а навпаки, зміцнює їх і сприяє їхньому розвитку. Так, О. В. Чайнов вказував, що “...в кооперативах тільки частина виробництв та власне частина, де велике господарство має перевагу над дрібним, об’єднуються в спілку. Сільськогосподарський кооператив є доповненням до самостійного селянського господарства, обслуговує його, і без такого господарства не має сенсу” [445, с. 439].

Отже, кооперативний рух дасть змогу розвиватися дрібному підприємництву та фермерам за умови, якщо стане органічною складовою національної політики щодо розбудови ринкової системи соціально економічних відносин у вітчизняному аграрному секторі економіки.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи споживчої кооперації” (19.03.1997 р.) [330] і Постанова Кабінету Міністрів України “Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції” (05.08.1997 р.) [331] були спрямовані на формування інфраструктури аграрного ринку. Створення належної інфраструктури аграрного ринку є беззаперечним чинником розвитку ринкових відносин. Тому інфраструктура аграрного ринку має розвиватися з урахуванням особливостей сільськогосподарського виробництва та звернення уваги на підвищений ризик виробництва, сезонність, віддаленість переробних, заготівельно-збутових, обслуговуючих й інших структур. Формування необхідної інфраструктури аграрного ринку має здійснюватися з урахуванням потреб сільськогосподарських товаровиробників, а тому передбачено створення і функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції, аграрних бірж, аукціонів, ярмарків, агроторгових домів, заготівельних кооперативів тощо. На них покладається завдання щодо заготівлі, реалізації товарної сільськогосподарської продукції,

постачання матеріально-технічних ресурсів та обслуговування аграрних товаровиробників.

Отже, протягом перших трьох етапів аграрна реформа мала переважно процедурно-декларативний і підготовчий характер, зумовлений розробкою нормативного підґрунтя, ознайомленням та підготовкою селян до реформування, моніторингом суспільних думок і простим переоформленням документів. Реальних змін у відносинах власності й формуванні організаційно-правових структур аграрного бізнесу не спостерігалося.

На четвертому етапі (1999–2000 рр.) відбулося створення господарських структур ринкового типу через реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств, оренду земельних ділянок та земельних часток (паїв). З цією метою був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (03.12.1999 р.) [418]. Основний акцент в Указі було зроблено на організаційно-господарських формах, на які мали перетворитися наявні КСП. Вже протягом перших півроку (за станом на 01.06.2000 р.) було реформовано майже 90 % КСП, з яких 55 % реорганізовано у господарські товариства, решта – у приватно-орендні й приватно-аграрні підприємства, особисті селянські та фермерські господарства. Протягом 2000 р. було реформовано майже 11,8 тис. КСП (98,9 %), а на їх базі утворено 21,63 тис. суб’єктів господарювання.

У результаті реалізації положень Указу виникли дві категорії власників: господарські структури як юридичні особи; земельні й майнові паї фізичних осіб – селян.

У 2000 р. 88 % земельних паїв взяли в оренду базові підприємства, де селяни колись працювали та отримали паї, 12 % – фермерські господарства. Розмір утворених підприємств дорівнював 3–5 тис. га.

Цим Указом передбачено реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю і майно шляхом:

– забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) й майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності (надалі – приватні формування). Це право не може бути обмежене рішеннями загальних зборів членів колективних сільськогосподарських підприємств або будь-якими іншими рішеннями;

– сприяння керівникам і спеціалістам колективних сільськогосподарських підприємств, що реформуються, у реорганізації зазначених підприємств та створенні на їх базі приватних формувань;

– запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки (паю), майнового паю з власниками цих часток (паїв) з виплатою орендної плати у натуральній або грошовій формі;

– забезпечення встановлення сторонами договору оренди земельної частки (паю) розміру плати за її оренду на рівні не менше від одного відсотка визначеної відповідно до законодавства вартості орендованої земельної частки (паю);

– збереження, за можливості, цілісності господарського використання приватними формуваннями землі й майна колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на основі оренди земельних часток (паїв) і майнових паїв;

– підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств шляхом надання громадянам, яким у встановленому порядку із земель колективного сільськогосподарського підприємства відведено земельні ділянки в натурі на основі земельної частки (паю), можливості розширювати особисті підсобні господарства без

створення юридичної особи за рахунок цих ділянок, а також одержаних при виході із зазначених підприємств майнових паїв.

Першою з особливостей формування на базі КСП підприємницьких структур типу господарських товариств, сільськогосподарських виробничих кооперативів і приватно-орендних підприємств у процесі виконання Указу було те, що переважну їх більшість створено відносно невеликою кількістю засновників із залученням (на принципах оренди) земельних часток і майнових паїв інших членів КСП. Лише незначна кількість власників земельних часток і майнових паїв створила селянські (фермерські) господарства або вилучила земельні частки для розширення ділянок своїх особистих підсобних господарств. У результаті основна частина колишніх членів реорганізованих КСП стала орендодавцями.

Друга особливість проведеної в цей період реорганізації КСП полягала в тому, що у більшості випадків було повністю (або значною мірою) збережено цілісність земельних та майнових господарських комплексів. Слід вказати, що розукрупнення КСП з організацією на базі одного господарства кількох нових (крім створення фермерських господарств і розширення особистих господарств населення) структур траплялися нечасто.

На думку В. Ю. Ільїна, реструктуризація КСП, яка супроводжувалася створенням нових організаційних форм господарювання на селі, зумовлює необхідність пошуку нових підходів до інтеграції сільськогосподарського виробництва з технологічно пов'язаним з ним промисловим виробництвом за умови, що не було впроваджено прийнятого економічного механізму поєднання інтересів сільськогосподарських товаровиробників із переробними підприємствами [129, с. 79–80].

Проте, зважаючи на позитивні результати аграрної реформи загалом, варто зазначити, що процес реформування сільськогосподарських підприємств відбувався у деяких випадках з порушенням головних його принципів. Так, на думку В. Я. Амбросова, "...стислі строки реорганізації КСП у режимі загальнодержавної кампанії не могли позначитися на якості

зробленого. У ряді випадків господарства трансформувалися за прямим наказом зверху, зміна організаційних форм не завжди забезпечувалася чіткою правовою базою, розумінням сутності інститутів приватної та колективної власності на землю і майно. Зміни організаційно-правових форм випереджали правову свідомість. У результаті практично була відсутня можливість вільного вибору найефективніших форм сільськогосподарських підприємств...” [10, с. 67]. “Метаморфози колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства мали швидше формальний характер”, – зауважує Ю. М. Лопатинський [243, с. 43]. Необхідною залишається інституціональна трансформація економічних відносин у напрямі, що забезпечуватиме більш ефективну реалізацію прав власності.

Вищерозглянуті етапи характеризуються значним зниженням показників виробництва сільськогосподарської продукції з поступовим збільшенням питомої ваги продукції рослинництва в загальному обсязі валового виробництва в аграрних формуваннях. У 2000 р. цей показник досяг 67 %, тобто в умовах невизначеності та нестабільності сільськогосподарські підприємства переорієнтувалися на виробництво менш трудомістких видів продукції, намагаючись таким чином покращити своє становище.

Приватно-орендне підприємство, як правило, створюється на основі селянського (фермерського) господарства і реформованих колективних сільськогосподарських підприємств. Створення та діяльність приватного (приватно-орендного) підприємства дало змогу зберегти цілісність основної частини землі і майна колишнього колективного сільськогосподарського підприємства та забезпечити їх використання як єдиного виробничого комплексу, а також надати засновнику нового підприємства як організатору виробництва статус ефективного власника, тобто особи, яка має можливість самостійно приймати рішення з усіх аспектів діяльності підприємства і нести повну економічну й юридичну відповідальність за наслідки такої діяльності. Останнє і зумовлює відносно високу кредитну та інвестиційну привабливість приватного (приватно-орендного) підприємства. На думку О. М. Онищенка,

приватно-орендне підприємство є формою організації виробництва і праці, яка породжує у його власника стимул для досягнення більш високих результатів діяльності, оскільки прибуток тут є його особистою власністю [297, с. 14]. Зокрема, М. І. Пугачов до переваг цієї форми господарювання зараховує відсутність інших власників та їх впливу на ведення бізнесу, а звідси простоту прийняття управлінських рішень і, відповідно, можливість за необхідності швидко перепрофілювати виробництво [345, с. 7].

Отже, це дало можливість запровадити:

- перетворення селян з орендарів на орендодавців, гарантувавши їм обов’язкову й адекватну сплату належного доходу;
- просту і дешеву процедуру вилучення земельних паїв та передачі їх в оренду;
- обов’язкову платність використання землі на основі оренди;
- суцільність оренди землі для тих суб’єктів господарювання, які не мають її у власності.

Як стверджує В. В. Юрчишин, складні економічні умови, пов’язані з переходом до ринкових відносин, зтяжна загальноекономічна криза і недосконалість у процесах реформування призвели до погіршення ситуації в аграрній сфері [471, с. 3–4]. Так, рівень рентабельності у сільськогосподарських підприємствах знизився до 11,6 % у 1995 р., до –13,6 % у 1996 р. та до –35,6 % у 1999 р., майже третина суб’єктів господарювання функціонувала збитково. Незважаючи на такі негативні аспекти, цей етап був переломним в утвердженні приватної власності й створенні нових підприємницьких структур в аграрному секторі.

Відсутність організованого аграрного ринку створювала проблеми для товаровиробників і покупців сільськогосподарської продукції, але така ситуація стала сприятливою для різного роду ділків та спекулянтів. Усе це спричинило нееквівалентність обміну між аграрним сектором й іншими галузями національної економіки. Тому був прийнятий Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування

аграрного ринку” (06.06.2000 р.) [411]. Цим Указом було передбачено заходи, спрямовані на покращення інфраструктур гуртового і роздрібного ринків з метою стабілізації обсягів купівлі-продажу сільськогосподарської продукції й цін на неї. З цією метою також був виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” (29.06.2000 р.) [419]. Зазначені укази дали змогу розвинути ринкову інфраструктуру, знизити рівень посередництва і наблизити товаровиробника до споживача. Так, у 2004 р. кількість агропромислових бірж зросла до 34, а біржі, на яких торгували сільськогосподарською продукцією,— до 460.

Основні завдання гуртово-продовольчих ринків полягали у: гармонізації інтересів виробників та споживачів; ліквідації осередків стихійної оптової торгівлі; стабілізації цін і товарних потоків; налагодженні продажу та господарських зв’язків між виробниками, оптовими продавцями і покупцями; легалізації товарно-грошових потоків; концентрації продовольчих ресурсів, продукції та пошуку покупців і продавців.

У системі АПК за час проведення реформ відбулися специфічні соціально-економічні процеси, характерні для перехідного періоду. Зокрема, у сільському господарстві здійснювалося формування нових суб’єктів господарювання на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств; в агропромисловому виробництві – створення гуртових ринків продовольства та сільськогосподарської сировини; у сфері переробки сільськогосподарської продукції й агросервісу – приватизація і формування нових підприємницьких структур. Таким чином, по-перше, з початку проведення ринкових реформ був порушений головний принцип системи АПК – принцип цілісності комплексу, внаслідок чого розпалась організаційна структура АПК. По-друге, відбувся дисбаланс виробничо-економічних інтересів не тільки за межами, а й всередині АПК. Йдеться, перш за все, про інтереси сільськогосподарських товаровиробників, з одного боку, і переробних підприємств та агросервісних структур – з іншого [7, с. 90–91].

На п'ятому етапі (2001–2015 рр.) відбувалося використання наявної нормативної бази для аграрної реформи, а також запровадження нових законодавчих ініціативи, спрямованих на вдосконалення правового поля або внесення кон'юнктурних змін.

Верховна Рада України 25 жовтня 2001 р. ухвалила нову редакцію Земельного кодексу України [121], в якій імплементовано всі положення указів Президента України щодо реформування земельних відносин і трансформування аграрного сектору в нашій державі відповідно до ринкових умов господарювання. Створено надійне організаційно-правове середовище для реалізації громадянами прав власності на землю, освоєння механізму регулювання земельних відносин через оренду земельних часток (паїв) та земельних ділянок.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки” (28.02.2001 р.) [325] і Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію робіт та методику розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)” (04.02.2004 р.) [332] дають змогу забезпечити реалізацію законних прав громадян – власників майнових паїв на реструктуризованих підприємствах аграрного сектору.

Так, Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” (18.01.2001 р.) [113] визначає особливості податкової й бюджетної політики у сфері сільського господарства, кредитного забезпечення аграрних товаровиробників, страхування ризиків сільськогосподарського виробництва. Водночас були ухвалені Закон України “Про землеустрій” (22.05.2003 р.) [97], Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” (05.06.2003 р.) [108], Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 р.) [103], згідно з якими відбулося впорядкування індивідуальної та сімейної господарської діяльності й здійснюється розвиток господарств населення та селянських господарств.

Зокрема, Закон України “Про фермерське господарство”(19.06.2003 р.) [114] визначає правові, економічні та соціальні засади створення і діяльності фермерських господарств як прогресивної форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України. Норми цього Закону спрямовані на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому й зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання та охорони земель фермерських господарств, правового і соціального захисту фермерів України.

На сучасному етапі в нашій державі паралельно розвиваються дві моделі: крупне товарне виробництво на базі реорганізованих КСП – новостворених підприємств різних організаційно-правових форм й дрібно- та середньотоварне виробництво в селянських господарствах і фермерських господарствах.

У 2001–2002 рр. в системі оренди землі розпочалися серйозні структурні деформації. Так, у 2005 р. 22 % земельних паїв опинилися в агрохолдингах. Останні скупили корпоративні права на власність та орендні земельні паї у базових підприємств і фермерських господарств та у 2013 р. володіли 47 % орендних прав на земельні паї, тобто відбулася концентрація земельних паїв в агрохолдингах. Закон України “Про холдингові компанії в Україні” (15.03.2006 р.) фактично узаконив формування великих організаційних аграрних утворень. В агрохолдингах здійснилися серйозні деформації в землеробстві й рослинництві, зокрема посіви під соняшником в Україні уже сягають 25 % площі ріллі при допустимій нормі 8–11 %. В окремих областях під цією культурою зайнято до третини посівів. Більше, ніж половина великих агроформувань не займається тваринництвом, що без внесення органічних добрив руйнує родючий шар гумусу.

Протягом 2003–2004 рр. ухвалено важливі закони, які чітко регламентують питання використання землі та її оцінки: Закон України “Про охорону земель” (19.06.2003 р.) [105], Закон України “Про оцінку земель”

(11.12.2003 р.) [106]. Так, Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” (17.06.2004 р.) [111] регулює відносини у сфері сільськогосподарського дорадництва та спрямований на поліпшення добробуту сільського населення і розвиток сільської місцевості. Водночас, Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” (24.06.2004 р.) [96] визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції й розвитку аграрного ринку, а також гарантування продовольчої безпеки населення.

Початком формування нової державної аграрної політики слід вважати ухвалення Закону України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (18.10.2005 р.) [101]. У ньому робиться наголос на пріоритетності розвитку агропромислового комплексу і соціального розвитку села в національній економіці. Цим законодавчим актом визначено мету, основні пріоритети державної аграрної політики та шляхи їх реалізації. Сформована мета передбачає досягнення таких цілей:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- досягнення високоефективного, конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку;
- збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації;
- комплексний розвиток сільських територій, спрямований на вирішення соціальних проблем на селі.

Важливим кроком до становлення та організації земельних відносин в Україні стало ухвалення Закону України “Про Державний земельний кадастр” (07.07.2011 р.) [95], котрий передбачає: регулювання земельних відносин; управління земельними ресурсами; організацію раціонального

використання та охорони земель; проведення оцінки землі; відлагодження механізму справляння плати за землю.

Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 року” (30.05.2007 р.) [327] була спрямована на забезпечення створення умов для системного розвитку галузі сільськогосподарського машинобудування, формування та ефективного функціонування системи інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу для збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, зниження матеріало- і енергоємності технологічних процесів, підвищення продуктивності праці, поліпшення соціальних умов машинобудівників та сільськогосподарських товаровиробників.

Водночас була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року” (19.09.2007 р.) [326], її основною метою є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури й духовності.

Низка указів Президента України була спрямована на розвиток інфраструктури аграрного ринку. Йдеться, зокрема, про врегулювання діяльності оптових продовольчих ринків, розробку регіональних програм розвитку обслуговуючих кооперативів, створення Агентства з розвитку аграрного ринку, законодавчономативною основою чого стали: Указ Президента України “Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку продукції тваринництва у 2001–2002 роках” (17.02.2001 р.) [416], Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” (07.08.2001 р.) [415], Указ Президента України “Про

заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку” (08.08.2002 р.) [412], Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку аграрного ринку” (30.08.2004 р.) [414], Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” (25.06.2009 р.) [99]. Ними було закладено нормативну базу для тривалого організаційного процесу формування і функціонування аграрного ринку.

Створення оптових продовольчих ринків відповідало інтересам усіх суб’єктів ринку:

- для держави – сприяння стабілізації продовольчого ринку, забезпечення продовольчої безпеки країни;
- для регіонів – розвиток ринкової інфраструктури, створення великої кількості нових робочих місць;
- для оптових торговців – зростання товарообігу без додаткових капітальних витрат; зниження ризику, налагодження торговельних зв’язків з великими компаніями;
- для великих товаровиробників – просування продукції до споживачів, мінімізація комерційного ризику;
- для фермерів та господарств населення – можливість продажу дрібних партій через оптовиків;
- для споживачів – можливість придбання за прийнятними цінами і якістю продуктів харчування.

Інакше кажучи, трансформаційні процеси в аграрному секторі сприяли структурним та інституційним змінам на агропродовольчих ринках, що дало змогу стабілізувати і покращити становище сільськогосподарських підприємств: створені легальні умови для вільної підприємницької діяльності; зокрема, здійснена приватизація підприємств всіх рівнів агропродовольчого комплексу, що привело до виникнення альтернативних ринкових структур; формуються нові канали розподілу продукції, нові продуктові ланцюжки. Тому поява нових структур та нових зв’язків, що виникли в окремих продуктових сегментах, є важливим свідченням переходу

всього аграрного сектору економіки від адміністративно-командної системи до ринкової економіки [72, с. 119].

Так, сільськогосподарські товаровиробники навчилися диверсифікувати канали реалізації збуту своєї продукції й використовувати ринок засобів виробництва, почав змінюватися менталітет менеджменту і стала формуватися фінансова відповідальність. Аграрне виробництво вже адекватно реагує на ринкові сигнали, збільшуючи обсяги виробництва продукції при зростанні попиту та знижуючи обсяги в іншому разі [373, с. 257].

Протягом п'ятого етапу було забезпечено зміцнення конкурентоспроможності аграрного сектору, посилено соціальну спрямованість ринкових трансформацій для жителів села, розроблено механізм стимулювання експорту продуктів переробки сільськогосподарської сировини з метою збільшення доданої вартості, відбувся розвиток вертикальної інтеграції в галузі. У 2008 р. Україна успішно набула членства в СОТ і увійшла у глобальний аграрний продовольчий ринок. Це дало поштовх до здійснення економічної інтеграції та розвитку торговельних відносин з ЄС на рівні асоційованого статусу і створення внутрішніх передумов для адаптації чинного законодавства до європейського.

З 2014 р. почалася інтенсивна імплементація аграрного законодавства України до законодавства ЄС, відбувається вдосконалення механізмів регулювання та підтримки аграрного ринку згідно з вимогами ЄС, триває зміцнення позицій України у світовій продовольчій системі в результаті зміни векторів експорту сільськогосподарської продукції (переорієнтація експортних потоків з Російської Федерації в інші країни світу).

У ході проведення аграрної реформи і цілеспрямованої аграрної політики на роздержавлення й приватизацію майна в аграрному секторі економіки, реалізацію права приватної власності на землю відбулися процеси переорієнтації, пошуку нових форм господарювання. В результаті цього

з'явилися різноманітні організаційні форми ведення аграрного бізнесу, створено три основні форми господарювання: особисті селянські господарства, фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства ринкового типу.

Розглянуті етапи реалізації основних положень реформування аграрного сектору України свідчать про правильну стратегію розвитку і надалі на перспективу мають забезпечити: формування ефективного власника в галузі; створення сприятливих організаційно-економічних умов для діяльності суб'єктів господарювання на аграрному ринку; зростання обсягів виробництва якісної аграрної продукції та підвищення його ефективності й конкурентоспроможності. Незважаючи на те, що аграрна реформа в Україні відбувалася доволі тривалий період: основний – 1992–2000 рр. і допоміжний – 2001–2014 рр., деякі складові не забезпечені й реформування триває досі. Категорично не погоджуємося з висловлюванням А. Д. Діброви, що теоретична невідповідність перехідного періоду негативно вплинула як на діяльність суб'єктів господарювання в аграрному секторі, так і держави загалом. Аграрні реформи здійснювались за відсутності комплексного, науково обґрунтованого системного підходу та програми. Можна констатувати, що здійснені реформи не забезпечили вирішення головного завдання – формування ринкових умов, за яких сільське господарство могло би розвиватися як високодохідне і конкурентоспроможне товарне виробництво [72, с. 115].

Трансформації в аграрному секторі проводилися на принципах: добровільності, законності, відповідності умовам розвитку, економічної й соціальної доцільності, врахування регіональних особливостей, скорочення адміністративного втручання у господарську діяльність з наявністю науково обґрунтованої нормативно-правової бази і прагненням здійснити аграрну реформу в Україні. Відбувався перехід від державної до колективної та приватної власності на землю і майно, від адміністративно-командного способу управління до організації управління сільськогосподарським виробництвом на основі приватної власності, ініціативи, підприємливості,

зацікавленості й відповідальності, дотримання економічних законів у ринкових умовах господарювання. Це, власне, було позитивною соціально-економічною базою сприйняття реформ, їх проведення та одержання позитивних економічних і соціальних результатів. Кризові явища, що охопили аграрний сектор, були спричинені тривалими деструктивними мікро- та макроекономічними явищами у народному господарстві, панівним становищем командно-адміністративної системи, “раптовим” переходом до ринкових відносин без підготовки – повільною трансформацією до нових умов, “політичними іграми” окремих політичних сил при владі й ін. У більшості випадків трансформація аграрного сектору і проведення реформ загострили проблеми, що давно накопичилися в галузі.

Ідеологія трансформації сільського господарства спрямована на досягнення найвищих цінностей для селян, за яких вільний громадянин вільної України був би власником землі та мав би право вільного вибору сфери своєї трудової діяльності: самому працювати на власній землі, передавати її в оренду новоствореному підприємству і працювати на ньому або в інших сферах економіки країни. Було науково обґрунтовано положення про те, що землекористування нових господарських структур ринкового типу найбільш раціонально формувати на основі оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв) у поєднанні з колективними формами організації праці, що потребувало законодавчого врегулювання.

Проте поряд з успіхами у реформуванні наявні окремі негативні аспекти розвитку сучасного сільського господарства і сільських територій. Сьогодні найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Із кожним роком втрачається привабливість проживання в сільській місцевості молоді, тобто формується психологічний бар’єр у сучасних поколінь, які не уявляють себе власниками землі і суб’єктами аграрного бізнесу; нівелюються соціокультурні надбання національної свідомості селянина-трудівника, сільська сім’я й селянське домогосподарство перестають виконувати роль

годувальника та способу життя третини населення України.

Стабільно висока питома вага господарств населення перетворила їх на цілком сформовану частину вітчизняного сільськогосподарського виробництва, яке нині забезпечує практично повністю виробництво картоплі, баштанних культур, плодів та ягід, більшу частину молока, винограду, половину м'яса тощо. У вартісному відношенні продукція господарств населення нині становить 45% валової продукції сільського господарства України [140, с. 22].

Однак, господарства населення з їхнім архаїчним укладом повністю залежні від особливостей ситуативного попиту на внутрішньому ринку та потреб переробних підприємств і практично перебувають поза увагою держави [140, с. 23]. Окремі публікації свідчать про негативне ставлення певних верств сільського населення до проведеної аграрної реформи й її наслідків. Так, на думку Г. Г. Кривчика, досвід проведення аграрних реформ в Україні підтверджує, що інтереси селянства ігноруються, тобто не беруться до уваги. Селянство також усунуте від реформ, виступало і виступає винятково як об'єкт, а не суб'єкт реформ. У цьому значенні методи проведення аграрних реформ мало чим відрізняються за суттю від методів більшовицького керівництва. Тому результати цього можуть бути не менш шкідливими для самих селян. Вони назавжди втратять землю та перетворяться на наймитів на тій землі, яку успадкували від минулих поколінь. При здійсненні масштабної реформи аграрної сфери не можна допустити, щоб село, земля, сільське господарство опинилися в руках олігархів. Процес продажу і купівлі землі має бути таким, щоб головною особою на землі залишався український селянин [230, с. 109].

Так, А. М. Статівка переконаний, що аграрна реформа в Україні мінімізувала соціальну роль селянина. Оскільки вона була ініційована «зверху», то забула про селянина як головного суб'єкта аграрних перетворень у сільському господарстві, людину з її особливою селянською землеробною формою життєдіяльності. Формально участь селянина в аграрних перетвореннях на законодавчому рівні нібито передбачається, але

його статус як головної діючої особи в них, їх носія заслуговує на пріоритетне підвищення його соціальної ролі в ринкових умовах, економічної свободи. Саме приватна власність на землю, якої набув селянин у процесі проведення аграрної реформи, має надавати йому впевненість у тому, що продукт його праці не буде у селянина відібраний, він матиме спокій та бажання постійно і старанно працювати, бачитиме втілення результатів своєї праці у речах не тільки матеріального, а й морального, духовного та іншого рівня [391].

Ситуація, що склалася сьогодні, потребує комплексного підходу щодо раціонального розвитку особистих селянських господарств у структурі аграрного сектору на основі кооперування і трансформації у сімейні фермерські господарства, бо саме тут тісно переплітаються соціально-економічні, культурно-історичні та демографічні проблеми розвитку селянського укладу.

Отже, при трансформації аграрного сектору економіки України запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель і передачу її у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та громадянам; розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, сформовано фермерські господарства.

Аграрна реформа є складовою цілісного, комплексного процесу реформування суспільства й економіки держави. В цьому контексті реформування сільського господарства слід розглядати як перманентний та закономірний процес ринкової економіки. Взагалі кажучи, аграрна реформа в Україні виправдала себе: відбулося припинення кризи і спаду виробництва, зросли виробництво, експорт продукції та продуктивність праці, що допомогло посісти провідні позиції серед інших галузей економіки і країн світу. Все це дало змогу закласти базис для зростання конкурентоспроможності аграрного сектору в майбутньому.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи проведене дослідження методологічних аспектів формування стратегії розвитку аграрного сектору економіки, можна зробити такі висновки:

1. В Україні сьогодні існує необхідність розробки нової парадигми розвитку аграрного сектору, котра передбачає зміну орієнтирів: перехід від державного патерналізму до саморозвитку з опорою на внутрішні ресурси і рівноправне партнерство держави, бізнесу та населення. Формування концептуальних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору має здійснюватися на засадах екологізації. Це передбачає пріоритетне вирішення проблем ощадного використання природних сільськогосподарських ресурсів на рівні розвитку держави, що забезпечить продовольчу безпеку при відновленні ефективного функціонування екосистем.

2. Формування новітньої парадигми розвитку аграрного сектору передбачає використання власної моделі розвитку галузі з імплементацією прогресивних моделей аграрного бізнесу зарубіжних країн, за якої інноваційна складова призначена вирішувати імперативні установки у забезпеченні еколого-економічного збалансованого функціонування агроекосистем і перенесення акценту з інтенсивних факторів економічного зростання на застосування органічних інноваційних технологій. Такий підхід пов'язаний з необхідністю докорінного перегляду напрямків державної підтримки з адресацією фінансових коштів на науково-дослідні, освітні, екологічні, соціально-економічні й техніко-технологічні цілі. Новітня парадигма має базуватися на науково обґрунтованому визначенні місця і внеску кожного суб'єкта аграрного бізнесу в забезпечення продовольчої безпеки країни та експорту продукції з високою доданою вартістю.

3. Парадигма як сукупність науково обґрунтованих поглядів для вирішення завдань на сучасному етапі розвитку аграрного сектору України окреслює вектори розвитку галузі. Ця парадигма охоплює всю

різноманітність функціонування сільського господарства: від інформації до продукції кінцевого споживання. Це дасть змогу перейти до управління технологічними процесами (у ґрунті, рослинах, тваринах, машинах, соціально-економічних відносинах тощо) відповідно до функції призначення об'єкта управління. Одночасно до об'єкта управління будуть застосовані обмеження, що накладаються екологічною ситуацією, сезонним характером робіт, взаємним впливом складових об'єкта й характером впливу зовнішніх факторів на об'єкт управління. При цьому потрібно перебудувати взаємовідносини на всіх рівнях управління: на глобальному рівні змінити відносини між сільським господарством і суспільством; на галузевому рівні здійснити перехід до нової моделі розвитку аграрного сектору; на локальному рівні віддати пріоритет у визначенні шляхів розвитку аграрного бізнесу в інтеграції й кооперації дрібних господарств; на рівні фермерських господарств забезпечити синергетичний ефект за допомогою розподілу сімейної праці між різними видами сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності.

4. Встановлено, що методологією аграрної науки є сукупність методів пізнання аграрної економіки, що має історичний, діалектичний, аналітичний, статистичний, економіко-математичний та інші методи. Методологія спрямована на пізнання аграрних економічних процесів, тобто визначення цільової спрямованості аграрної економіки, і має у наявності набір засобів для досягнення мети. Головним з них є ефективність економіки, підвищення якої неможливе без системного, пропорційного та збалансованого розвитку, а також постійного її оновлення на основі досягнень сучасної науки. Пізнання економічних процесів потребує також встановлення їх особливостей прояву в часі і просторі, що є найважливішою складовою методології дослідження.

5. У дисертації визначено роль і місце аграрної політики, як важливої складової частини національної політики України, що має ґрунтуватися на вирішенні завдань: соціально-економічного розвитку аграрного сектору й країни, формуванні гармонійних відносин між соціальними групами,

класами, націями, розвитку культури в усіх сферах національної економіки. Політика в аграрному секторі, пов'язана з економічними і соціальними процесами, демографічною ситуацією, кадровим забезпеченням, використанням природного та науково-технічного потенціалу.

б. Аграрна реформа є складовою цілісного, комплексного процесу реформування суспільства й економіки держави. В цьому контексті реформування сільського господарства слід розглядати як перманентний та закономірний процес ринкової економіки. Трансформації в аграрному секторі проводилися на принципах: добровільності, законності, відповідності умовам розвитку, економічної й соціальної доцільності, врахування регіональних особливостей, скорочення адміністративного втручання у господарську діяльність з наявністю науково обґрунтованої нормативно-правової бази і прагненням здійснити аграрну реформу в Україні. Відбувся перехід від державної до колективної та приватної власності на землю і майно, від адміністративно-командного способу управління до організації управління сільськогосподарським виробництвом на основі приватної власності.

Результати дослідження, представлені у Розділі 2, опубліковано в наукових працях автора: [175, 179, 184, 185, 186, 188, 192, 199, 206, 207, 208, 224, 350, 352].

РОЗДІЛ 3

ТЕНДЕНЦІЇ І ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

3.1. Оцінка трансформаційних процесів в аграрному секторі

Трансформаційні процеси в аграрному секторі розпочалися із приватизації державного майна та створення багатуокладної економіки з ринковими відносинами. З часу здобуття політичної незалежності Україна перебуває у стані широкомасштабної економічної реформи, яка передбачає кардинальну зміну основних фундаментальних засад соціально-економічного устрою країни – зміну відносин власності.

Запровадження ринкових відносин в аграрному секторі економіки України через відсутність системності та своєчасності державного регулювання, без врахування історичних, економічних, політичних та психологічних особливостей відбувалося методом спроб і помилок, що і вплинуло на ефективність і достатньо тривалий період ринкових перетворень. Занадто швидкий перехід від планової моделі економіки до ліберальної спричинив суперечності у законодавчій, політичній, соціальній сферах, а також втрата господарських і виробничих галузевих зв'язків значно обмежили товарні відносини, що мало вирішальний негативний вплив на фінансово-економічне становище суб'єктів господарювання аграрного сектору [53, с. 10–11].

Про наявність глибокої системної кризи у вітчизняному сільськогосподарському виробництві наголошує В. М. Нелеп, основну причину покладаючи на відсутність самостійної ефективної аграрної політики. За усі часи незалежності України не розроблено продуктово-ринкової стратегії агропромислового розвитку не сформовано ефективного господаря на селі [288, с. 104].

Підводячи підсумки реформування аграрного сектору, Ю. Я. Лузан констатує: «аграрна економіка за період незалежності України втратила у

своєму конкурентному розвитку, функціонуючи на ірраціональних економічних засадах, які суттєво обмежують можливості створення нових капіталів, у тому числі за допомогою інституційних механізмів залучення кредитів та інвестицій на умовах іпотеки, особливо іпотеки земель сільськогосподарського призначення» [247, с. 24].

Україна володіє значним земельно-ресурсним потенціалом. Займаючи 6 відсотків території Європи, частка земель сільськогосподарського призначення становить 19 %. У структурі земельного фонду площа сільськогосподарських угідь становить 41,5 млн. га або 71 %. Площа українських чорноземів оцінюється від 15,6 млн. га до 17,4 млн.га, що становить 8 % світових запасів. На 1 жителя країни припадає 0,9 га сільськогосподарських угідь та 0,76 га ріллі. За площею ріллі на 1 особу Україна посідає 8 місце у світі після Австралії, Казахстану, Канади, Аргентини, Нігеру, Російської Федерації і Литви.

Аграрний сектор є одним із провідних секторів економіки України, частка якого в загальному випуску продукції у фактичних цінах у 2017 р. становила 11,6 % та у загальному обсязі валової доданої вартості – 12,1 %. Сільське, лісове та рибне господарство країни є другою за кількістю зайнятих сферою (після торгівлі та ремонту автотранспортних засобів та мотоциклів), в яку залучено 2860,7 тис. осіб або 17,7 % усього зайнятого населення. Рівень зайнятості у сільській місцевості становить 68,4 %, тоді як у в міських поселеннях – 91,2 % [377].

Створення організаційних структур на засадах приватної власності на землю відбулися завдяки втіленню Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Згідно даного Указу, дозволено реорганізовувати колективні сільськогосподарські підприємства на основі приватної власності на землю у формування ринкового типу [423]. В результаті реформування колективних сільськогосподарських підприємств виникли нові, різні за своєю організаційно-правовою формою суб'єкти господарювання (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Основні показники реформування аграрного сектору економіки

Організаційно-правова форма господарювання	Кількість суб'єктів господарювання, тисяч одиниць	Площа сільськогосподарських угідь,		Середній розмір землекористу- вання, га
		млн. га	у % до підсумку	
1990 р.				
Сільськогосподарські підприємства	12,4	38,2	93,5	3082,3
в тому числі				
колгоспи	8,5	28,7	70,2	3376,5
радгоспи	2,6	9,46	23,1	3638,5
міжгоспи	1,2	0,06	0,1	50,0
Господарства населення	9206	2,67	6,5	0,3
2000 р.				
Сільськогосподарські підприємства	56,5	29,9	77,8	364,4
в тому числі				
фермерські господарства	41,5	4,3	14,4	103,3
Сільські домогосподарства	5488	8,5	22,2	1,54
2017 р.				
Сільськогосподарські підприємства	45,6	20,0	78,4	438,1
в тому числі				
фермерські господарства	34,1	4,6	18,0	134,2
Сільські домогосподарства	4600	5,5	21,6	1,23

Джерело: складено автором на основі [376].

Запровадження ринкових відносин в аграрному секторі економіки, що супроводжувалось інституційною трансформацією господарських відносин, забезпечили реформування відносин власності на селі. В результаті трансформаційних перетворень утворились нові форми суб'єктів у сільському господарстві, їх розвиток, зростання ефективності виробництва, підвищення їхнього технологічного рівня, нарощування експортних обсягів. Однак, попри наявність вказаних позитивних тенденцій, розвиток соціально-орієнтованих господарських форм залишається незадовільним.

Довготривалий процес аграрних перетворень у сільському господарстві країни сформував досить складну організаційну структуру аграрних товаровиробників. Згідно даних Державного комітету статистики на кінець 2017 р. в Україні виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 45,6 тис. аграрних підприємств різних організаційно правових форм господарювання: фермерські господарства, господарські товариства, державні підприємства, приватні підприємства, виробничі кооперативи тощо, які використовували 20,0 млн. га сільськогосподарських угідь (табл. 3.2). Крім того, виробництвом сільськогосподарської продукції займаються 4,6 млн. домогосподарств. Середній розмір домогосподарства становив 1,23 га із значними відхиленнями по областях. Так, в Івано-Франківській області середній наділ землі домогосподарства становив 0,82 га, Хмельницькій – 0,83 га, Вінницькій – 0,85 га, Черкаській – 0,86 га, а найбільша середня площа землеволодіння була у Миколаївській – 2,57 га, Запорізькій – 2,40 га та Луганській і Кіровоградській областях – по 2,13 га.

Таблиця 3.2

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційними формами господарювання в аграрному секторі економіки

(станом на 1 листопада; одиниць)

	Рік				Відносна зміна, (%) 2017 р. до 2010 р.
	2010	2015	2016	2017	
Усього	56493	45379	47696	45558	-19,4
Господарські товариства	7769	7721	8700	6967	-10,3
Приватні підприємства	4243	3627	3752	3215	-24,2
Кооперативи	952	596	738	448	-53,0
Фермерські господарства	41726	32303	33682	34137	-18,2
Державні підприємства	322	241	222	199	-38,2
Інші підприємства	1481	891	603	592	-60,0

Джерело: складено автором на основі [376].

Поряд із інституційними змінами господарського укладу у сільському господарстві відбулась трансформація власності земель сільськогосподарського призначення. Так, на кінець 2017 р. із 41,5 млн. га сільськогосподарських угідь у приватній власності знаходилось 74,93 %, державній – 24,06 %, комунальній – 1,07 % і колективній 0,04 % (рис. 3.1).

У структурі землеволодіння суспільного сектору найвищу питому вагу займають господарські товариства (55,8 %), фермерські господарства (22,9 %), приватні підприємства (16,3 %), державні форми власності становлять лише 2,6 % усього землеволодіння та мають тенденцію до зменшення. Оскільки цю категорію формують в основному аграрні підприємства державних навчальних закладів і науково-дослідних установ і зменшення ресурсного забезпечення у частині земельних ресурсів у їх використанні може значно послабити і до того не міцні позиції (здобутки) вітчизняної аграрної науки.

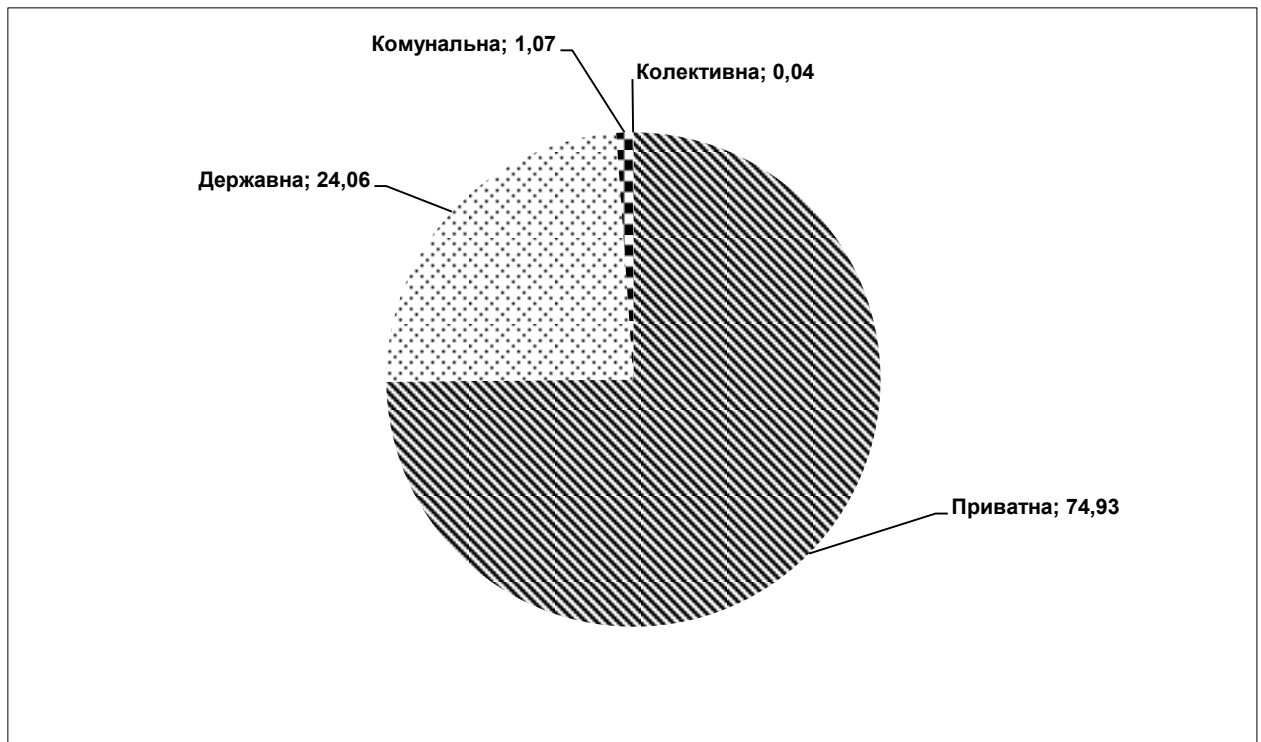

Рис. 3.1. Структура власності на землі сільськогосподарського призначення, %

Джерело: складено автором на основі [376].

Значна диференціація у розмірах землеволодіння сільськогосподарських підприємств пояснюється різним укладом, формами власності, спеціалізацією (рис. 3.2). Станом на кінець 2017 р. сільськогосподарську діяльність здійснювало 4823 підприємств або 10,6 % від їх загальної чисельності, які не мали сільськогосподарських угідь, 51,4 % мали площу до 50 га, на які припадало лише 2,7 % усіх сільгоспугідь, проте у 302 найбільших підприємств із площею понад 7000 га (0,7 % від загальної кількості) зосереджено 23,6 % усіх угідь. Середній розмір одного господарства становив 438,1 га сільськогосподарських угідь, фермерського господарства – 134,2 га [376].

Фермерські господарства є найбільш чисельною групою виробників серед сільськогосподарських підприємств, частка яких становить 75 %. На регіональному рівні вони стали вагомим виробником окремих видів

сільськогосподарської продукції, взяли на себе вирішення певних соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та частково вирішують проблему зайнятості сільського населення.

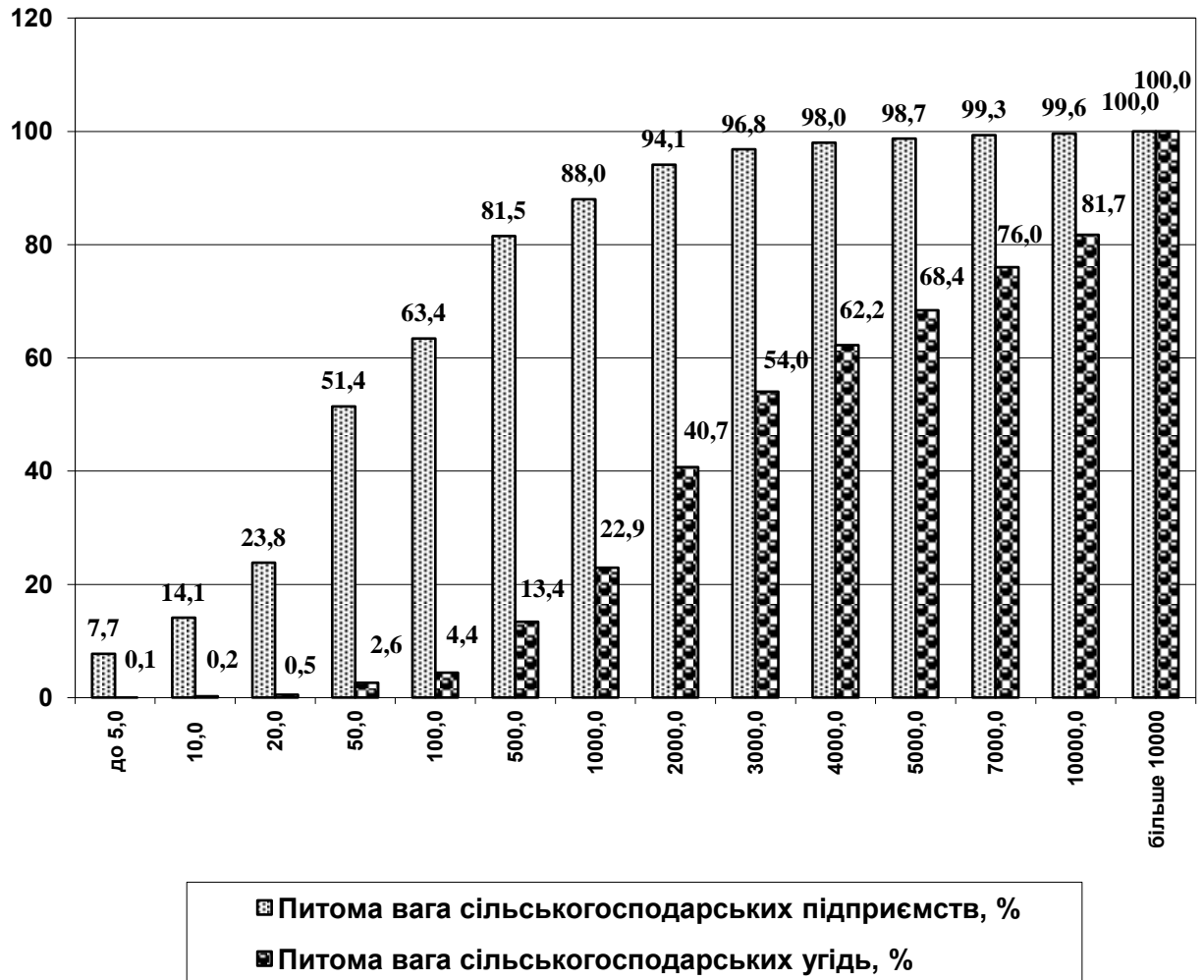

Рис.3.2. Кумулятивна гістограма розподілу сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь та площею землекористування.

Джерело: складено автором на основі [376].

Важливою проблемою ефективного функціонування вітчизняних фермерських господарств залишається їх незначна земельна площа. Більше половини фермерських господарств в Україні володіють земельними наділами до 50 га (57,2 %). У великих фермерських господарства (понад 1000 га), що становить 2,7 % від їх загальної чисельності зосереджено 39,6 % усіх

фермерських земель (додаток Б).

У контексті обсягів землекористування вітчизняні фермерські господарства значно поступаються іншим сільськогосподарським підприємствам, середній розмір яких становить 1347 га, а також фермам країн Латинської Америки і США, проте суттєво перевищують середній розмір фермерських господарств Європейських країн (18 га).

У методичних рекомендаціях, розроблених науковцями Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки", визначено як оптимальні розміри фермерських господарств України у цілому 250–400 га. Причому, у Степу для виробництва зернових і соняшнику площа обробітку повинна становити 300–400 га, овочів, плодів та ягідних – 25–60 га; винограду – 20–50 га [359, с. 234]. Слід зазначити, що оптимальні розміри фермерських господарств визначаються низкою чинників, серед яких необхідно враховувати передусім спеціалізацію господарства, а також природно-кліматичні умови, родючість ґрунту, розташування земельної ділянки тощо.

Фермерські господарства поряд із господарствами населення становлять групу індивідуальний сектор. Основною метою діяльності цих формувань є задоволення власних потреб та потреб членів господарства, само зайнятість, переважно без залучення найманої праці, та зорієнтовані на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що фермерські господарства та створені на їх основі виробничо-збутові кооперативи є найбільш раціональним та ефективними суб'єктами господарювання, діяльність яких передбачає особисту зайнятість фермера та членів його сім'ї, орієнтацію на виробництво здорової та якісної продукції в основному для внутрішнього ринку, а також недопущення надмірної експлуатації природних ресурсів.

Таблиця 3.3

Основні показники розвитку фермерських господарств України

Показники	Рік						2017 р. у % до	
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2000 р.	2016 р.
	Кількість працівників, тис. осіб в тому числі: членів фермерського господарства	71,5 31,2	133,5 58,3	98,4 40,7	93,7 34,5	96,7 35,3	97,4 35,8	131,0 110,6
Загальна кількість господарств	38428	42445	41524	32303	33682	34137	84,1	100,5
Загальна площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2157,6	3661,2	4290,8	4343,7	4437,9	4580,1	201,3	92,3
Площа на одне господарство, га	56,1	86,3	103,3	134,5	131,8	134,2	239,8	91,8
Частка фермерських господарств в землекористуванні усіх сільськогосподарських підприємств, %	14,4	16,5	20,8	20,9	21,4	22,9	145,1	91,3
Валова продукція сільського господарства, у постійних цінах 2010 р., млн. грн.	3125,2	8177,5	11965,8	18909,3	22101,4	21743,1	605,1	98,5
у відсотках до загального обсягу сільськогосподарського виробництва	2,1	4,6	6,1	7,9	8,7	8,7	376,2	103,9

Складено на основі [376].

За період 2000–2017 рр. кількість фермерських господарств зменшилась із 38428 до 34137, проте площа сільськогосподарських угідь у їх користуванні зросла у два рази (табл. 3.3). В результаті даних трансформацій середній розмір фермерського господарства збільшився більш, ніж у два рази і становив 134,2 га на одне господарство. Це свідчить про перспективність розвитку даної форми господарювання, хоча оптимальних розмірів землекористування ними ще не досягнуто. Фермерські господарства порівняно з іншими агровиробниками забезпечують високу економічну ефективність виробничої діяльності.

Вважаємо, що основною формою малого аграрного підприємництва на селі мають стати фермерські господарства. Однак, внаслідок несприятливої зовнішньої кон'юнктури приріст їх призупинився і став від'ємним.

Потребує врегулювання питання стосовно діяльності окремої групи сільськогосподарських підприємств-власників значних обсягів землеволодіння, так званих агрохолдингів, в розпорядженні яких знаходяться десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, які використовуються для вирощування високорентабельних та технологічно механізованих сільськогосподарських культур (соняшнику, ріпаку, окремих видів зернових культур, кукурудзи) із безконтрольним застосуванням мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів, засобів захисту рослин тощо. Виробництво у цих формуваннях зосереджено на кількох найбільш прибуткових видах сільськогосподарської продукції, які виснажують ґрунт та без дотримання сівозмін призводять до їх виснаження. Окрім екологічних проблем діяльність даних підприємств несе економічні та соціальні загрози. Виробництво окремих достатньо механізованих видів сільськогосподарської продукції призводить до скорочення зайнятості робочої сили у сільській місцевості, зростає безробіття і як наслідок виникнення соціальної напруженості та деградації сільського населення.

Корпоративний тип ведення господарства передбачає використання найманої праці, прагнення отримати максимальний прибуток, що досягається шляхом високої спеціалізації виробництва та продукування найбільш прибуткових видів сільськогосподарської продукції, скорочення до мінімуму виробничих витрат та якнайповнішу експлуатацію природних, соціальних та інфраструктурних ресурсів сільської місцевості. Усе це призводить до важких наслідків, які наносять невинуватену шкоду навколишньому середовищу: забруднення навколишнього середовища; недотримання сівозмін призводить до виснаження високопродуктивних сільськогосподарських земель та зменшення гумусу в них; знищення місцевих агроландшафтів; забруднення водних ресурсів тощо (додаток В).

Зародження агрохолдингових формувань у вітчизняному АПК припадає на 2005 рік. Цьому сприяло зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на зовнішніх ринках, зростання капіталізації агропромислового бізнесу шляхом концентрації земель сільськогосподарського призначення. У результаті злиття або поглинання сільськогосподарських підприємств утворились складні інтегровані організаційні структури. Великі ринково орієнтовані індустріальні за типом виробництва сільськогосподарські підприємства із 2000 р. отримали назву «агрохолдингів», які засновані на не аграрному капіталі, а на створеному в інших галузях. Характерною особливістю цих формувань, як відзначає учений М. Ф. Кропивко, є наявність материнської компанії, дочірних підприємств, відокремлених структурних підрозділів (материнська компанія, як правило, розміщена на території меншого інформаційного контролю та значно нижчого податкового навантаження) [356].

Економічний глобалізм та гігантоманію українські агрохолдинги мотивували новим поняттям – географічною диверсифікацією кліматичних ризиків. У період свого становлення скуплялось все, що продавалось або можна було певним чином привласнити. Колишні сільськогосподарські підприємства із земельною площею 5–7 тис. га були більш-менш збалансованими як за виробничими так і трудовими ресурсами.

Ю. О. Лупенко та М.Ф. Кропивко виділяють такі загальні особливості діяльності агрохолдингових формувань:

1. Материнська компанія (як правило зареєстрована в офшорній зоні) спеціалізується на фінансово-інвестиційній діяльності, головне підприємство (може бути не одне) займається маркетингово-торгівельною діяльністю, а дочірні підприємства або філії займаються переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції. Основу ж цих формувань становлять підконтрольні або поглинуті сільськогосподарські підприємства.

2. Виробництво здійснюється на значних територіально розосереджених земельних площах і зазвичай місце реєстрації дочірнього підприємства не збігається із розміщенням використовуваних угідь [253, с. 6–7].

Серед інших особливостей цих формувань слід виокремити достатньо великий обсяг землекористування (від кількох тисяч гектарів до сотень тисяч) та відсутність будь-яких зобов'язань перед сільською громадою за використання їх земельних ресурсів та попри значну підтримку з боку держави великі інтегровані сільськогосподарські підприємства практично не підтримують соціальної інфраструктури сіл на території яких вони провадять діяльність. Як результат, у сільських місцевостях значно погіршується якість життя сільських мешканців, загострюються проблеми бідності та безробіття.

Сучасні процеси у сільському господарстві України характеризуються поглинанням агрохолдингами сільськогосподарських підприємств із втратою господарської самостійності, хоча і з збереженням їх формального статусу (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Динаміка сільськогосподарських угідь у користуванні підприємств корпоративного сектору

Підприємства, що мали площу	Роки								2017 р. до 2010 р., тис. га
	2010		2015		2016		2017		
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	
до 100	991,5	4,6	907,7	4,6	900,1	4,6	870,6	4,4	-120,9
100-1000	3662,5	17,0	3453,3	17,3	3539,2	17,9	3688,5	18,5	26,0
1000-5000	11081,8	51,2	9215,1	46,2	9072,4	45,8	9091,6	45,5	-1990,2
5000-10000	3399,2	15,8	2818,7	14,2	2794,4	14,1	2666,4	13,3	-732,8
понад 10000	2450,9	11,4	3527,9	17,7	3515,1	17,6	3643,1	18,3	1192,2

Складено на основі [376].

За оціночними даними на сьогодні в аграрному секторі економіки функціонує більше 160 вертикально інтегрованих агропромислових формувань (із площею сільськогосподарських угідь понад 10 тисяч га), які контролюють понад 3,5 млн. га земель. Найбільші агрохолдинги за обсягами земельного володіння представлені у табл. 3.5.

Незважаючи на певні відмінності у спеціалізації великих інтегрованих структур, умов їх діяльності, професор Т. Г. Дудар вказує на «ряд спільних рис, що характеризують їх як високотехнологічні, маркетингоорієнтовані, інвестиційно активні господарські утворення, які динамічно розвиваються» [74, с. 133]. Отже, діяльність агрохолдингів призвела до зростання соціальної

напруженості на селі, недоотримання коштів місцевими бюджетами, відтік грошових ресурсів із сільських територій та у загальному до погіршення соціально-економічного стану сільських територій.

Таблиця 3.5

Топ 10 агрохолдингів України

Компанія	Земельний банк, тис га	Поширення діяльності в областях України	Основні напрямки діяльності
UkrLandFarming	654	22	Рослинництво, насінництво, молочне і м'ясне тваринництво, промислове виробництво яєць, виробництво цукру, переробка, зберігання і торгівля зерновими і технічними культурами, дистрибуція агротехніки, запчастин, засобів захисту рослин, мінеральних і спеціальних добрив, насіння.
Агропросперис (NCH)	430	8	Вирощування пшениці, ріпаку, кукурудзи, сояшника, сої
Кернел	390	11	Найбільший у світі виробник та експортер сояшникової олії (близько 8 % світового виробництва сояшникової олії)
Миронівський Хлібопродукт	360	10	Виробництво курятини (60% в Україні), пшениці, комбікормів
Українські аграрні інвестиції	261	5	Виробництво пшениці, кукурудзи, сояшнику, ріпаку, сої, ячменю для внутрішнього ринку та на експорт
Астарта-Київ	245	6	вирощування, зберігання та переробка цукрової сировини, зернових та олійних культур, молочне тваринництво
Мрія Агрохолдинг	180	5	Виробництво та експорт пшениці, ріпаку, кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, гречки, ячменю, гороху і сої
Sintal Agriculture	150	2	Виробництво та експорт пшениці, кукурудзи, сояшнику, цукрових буряків, картоплі, гречки, ячменю, гороху і сої Виробництво свинини
ИМК	137	3	Вирощування, зберігання та переробка кукурудзи, пшениці, картоплі, сояшнику, сої Виробництво молока
Агрейн	130	2	Виробництво продукції рослинництва і тваринництва

Джерело: складено автором на основі [406].

В. Г. Андрійчук ще десять років тому звертав увагу, що «постала невідкладна потреба в аналізі та узагальненні тих переваг та загроз, які несуть в собі агропромислові формування» [14, с. 8–16]. Значна концентрація сільськогосподарських земель (в тому числі на умовах оренди) створить неможливим державний контроль за земельними ресурсами окремих територій, спричинить безробіття серед сільського населення, що в результаті призведе до зростання соціальної напруженості у суспільстві.

Трансформаційні перетворення при перерозподілі майна та землі в аграрному секторі призвели до утворення великих підприємств із значними обсягами землекористування (так звані агрохолдинги), з однієї сторони, а з іншої до багатомільйонного сектору дрібних селянських господарств з низьким рівнем товарності [125, с. 258–259]. О. О. Мороз відмічає, що «складна інтегральна форма господарювання є ідеальною для проведення як відносно законних (оптимізація й мінімізація податків та спекуляцій), так і незаконних (ухилення від сплати податків) операцій [281, с. 96]. Самі ці агроформування завдяки своїм фінансовим ресурсам та можливостям через різні фінансові схеми намагаються знизити розмір прибутків з метою мінімізації податків і зборів.

Аналіз сучасної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції засвідчує, що найбільші переваги надаються великим корпоративним сільськогосподарським підприємствам, виробництво яких засноване на інтенсивних технологіях та потребують залучення значних обсягів ресурсів. Проте, навіть в сучасному кризовому становищі вітчизняного аграрного сектору економіки інтегровані сільськогосподарські підприємства, завдяки значним обсягам виробництва продукції, високій рентабельності (більше 30 %) та високій продуктивності праці, є найбільш успішними виробниками сільськогосподарської продукції.

Зважаючи на значні земельні наділи (десятки-сотні тисяч гектарів) агрохолдинги вміло привласнюють податкові пільги та преференції, передбачені для сільського господарства, залишають у своєму розпорядженні

увесь прибуток, не витрачаючи жодних коштів на відтворення природних ресурсів та покращення соціально-економічного становища сільського населення, їх інфраструктури, дороги, дитсадки, школи тощо. Така монополія на кошти державного бюджету агропромисловими корпораціями ставить у досить скрутне становище діяльність фермерських господарств та особистих селянських господарств. У результаті цієї цілеспрямованої політики не сприяє динамічному розвитку аграрного сектору, впливає на конкурентоспроможність підприємств, порушує умови конкурентного середовища.

Таблиця 3.6

Динаміка зайнятого населення у національній економіці України

	Рік						Відносне відхилення 2017 р. до 2000 р., %
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	
Усього, тис. осіб	20175,0	20680,0	20266,0	16443,2	16276,9	16156,4	-19,9
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, тис. осіб	4367,0	4005,5	3115,6	2870,6	2866,5	2860,7	-34,5
У відсотках до усього зайнятого населення	21,7	19,4	15,4	17,5	17,6	17,7	-4,0

Дані за 2015-2017 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, та без частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено автором на основі [376].

Враховуючи вищевикладене, можна відзначити, що діяльність агрохолдингів необхідно вважати як основне перспективне джерело наповнення місцевих бюджетів та підтримки і розвитку економічного і соціального розвитку сільських територій (громад).

Сільське, лісове та рибне господарство в даний час є однією із найбільш галузей після торгівлі, що забезпечує населення робочими місцями.

На сьогодні у сільському господарстві зайнято 2860,7 тис. осіб, або 17,7 % усіх зайнятих (табл. 3.6). Слід відмітити, що у 1990 р. кількість найманих працівників сільського господарства становила 4344,4 тис. осіб.

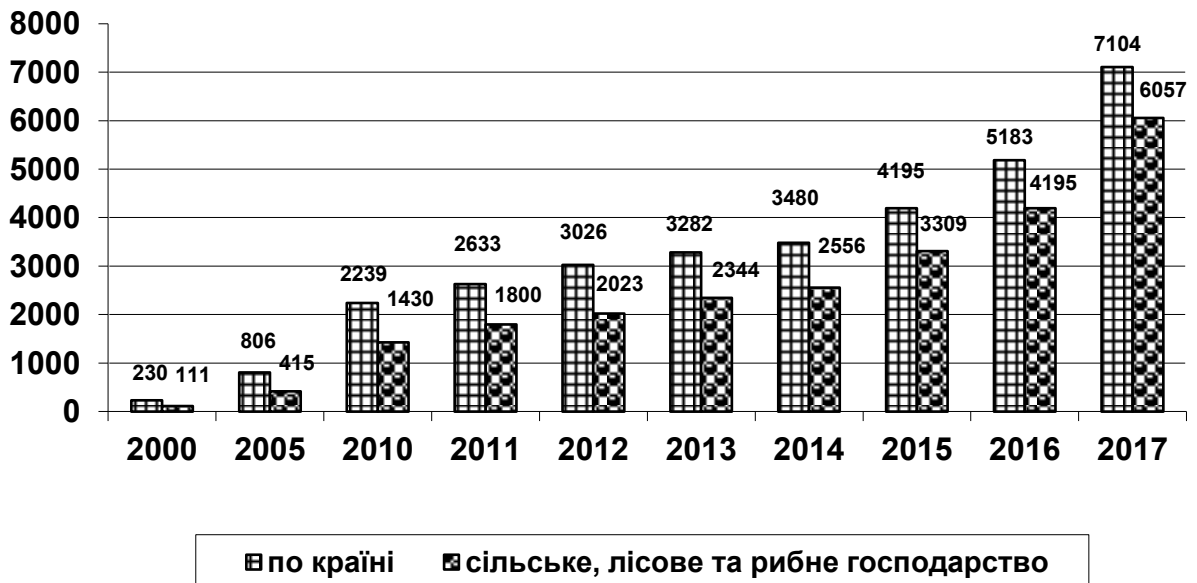

Рис. 3.3. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників, грн.

Джерело: складено автором на основі [376].

Зменшення кількості найманих працівників у сільському господарстві лише за останні сім років на 25,4 % із 665,0 до 496,0 тис. осіб позитивно вплинуло на продуктивність праці у сільськогосподарських підприємств, проте поповнило до того низькоефективний, нерегульований сектор сільських домашніх господарств.

Загалом динаміка рівня середньомісячної заробітної плати в аграрному секторі економіки впродовж 2000–2017 рр. є позитивною: у цей період вона зросла у понад 30 разів. Причому її зростання відбувалося як відносно середнього рівня оплати в країні, так і щодо номінальної заробітної плати та прожиткового мінімуму. Якщо у 2000 р. середньомісячна заробітна плата в галузі становила 48,3 % середньої заробітної плати, та 41,1 % – прожиткового мінімуму, у 2010 р. середньомісячна заробітна плата склала відносно вказаних мінімальних соціальних стандартів відповідно 63,9 % та 173,0 %, то у 2017 р. ці показники зросли відповідно до 85,3 % та 373,0 % (рис.3.3, рис. 3.4).

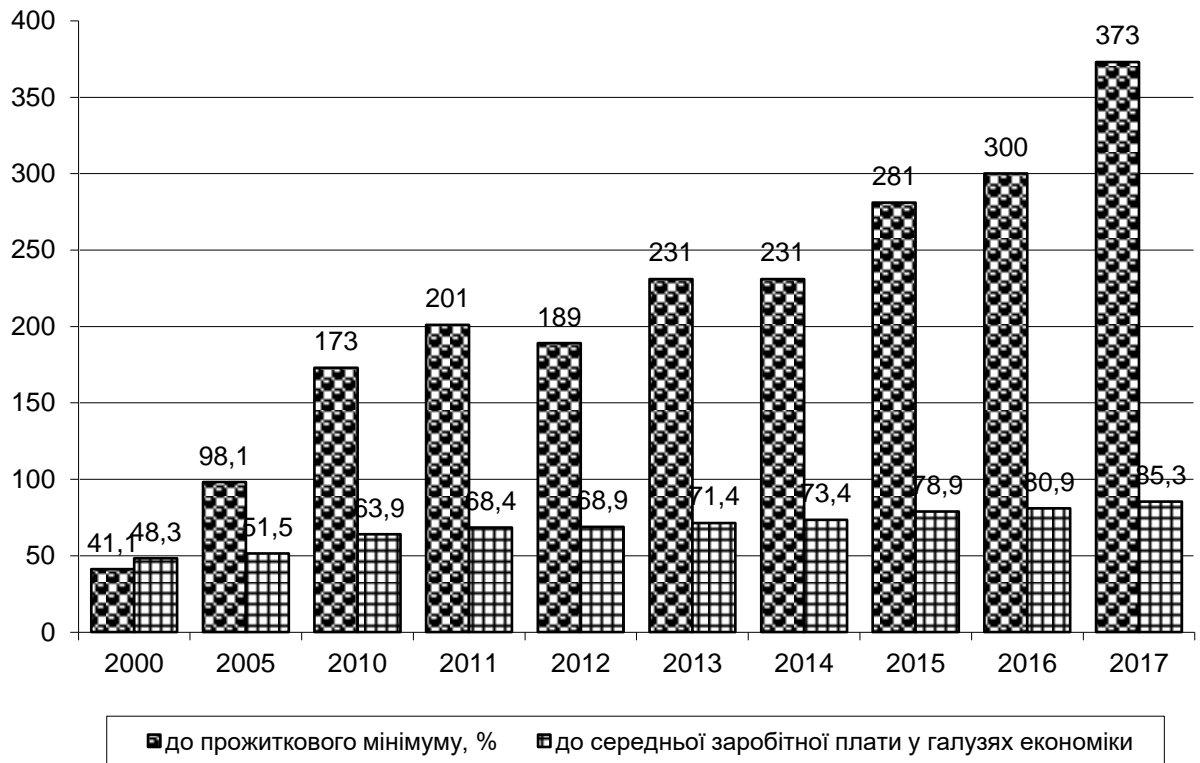

Рис. 3.4. Відсоткове співвідношення середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середньої заробітної плати за всіма галузями економіки

Джерело: складено автором на основі [376].

Проте, слід відмітити, що нижчий рівень оплати праці в аграрному виробництві у порівнянні з іншими галузями є загальносвітовою тенденцією. В багатьох країнах, включаючи високо розвинуті, відмічається порівняно менший розмір заробітної плати у сільському господарстві. В Україні середня заробітна плата у сільському господарстві поступово скорочує розрив від середньої заробітної плати по країні (78,9 %).

Для оцінки рівня життя важливе значення має не тільки вивчення динаміки рівня номінальної заробітної плати, але й вивчення зміни рівня реальної заробітної плати. Протягом досліджуваного періоду спостерігався прямий зв'язок між темпами зміни номінальної і реальної заробітної плати. Однак, починаючи із 2013 р., попри стрімке зростання номінальної заробітної плати із 2344 грн. до 6057 грн. у 2017 р., реальна заробітна плата (в перерахунку за курсом долара НБУ) зменшилась на чверть (із 293,4 до 221,9 доларів США) (рис. 3.5). Низький рівень оплати праці стримує темпи

економічного зростання, обмежуючи при цьому обсяг споживання та впливає на його структуру.

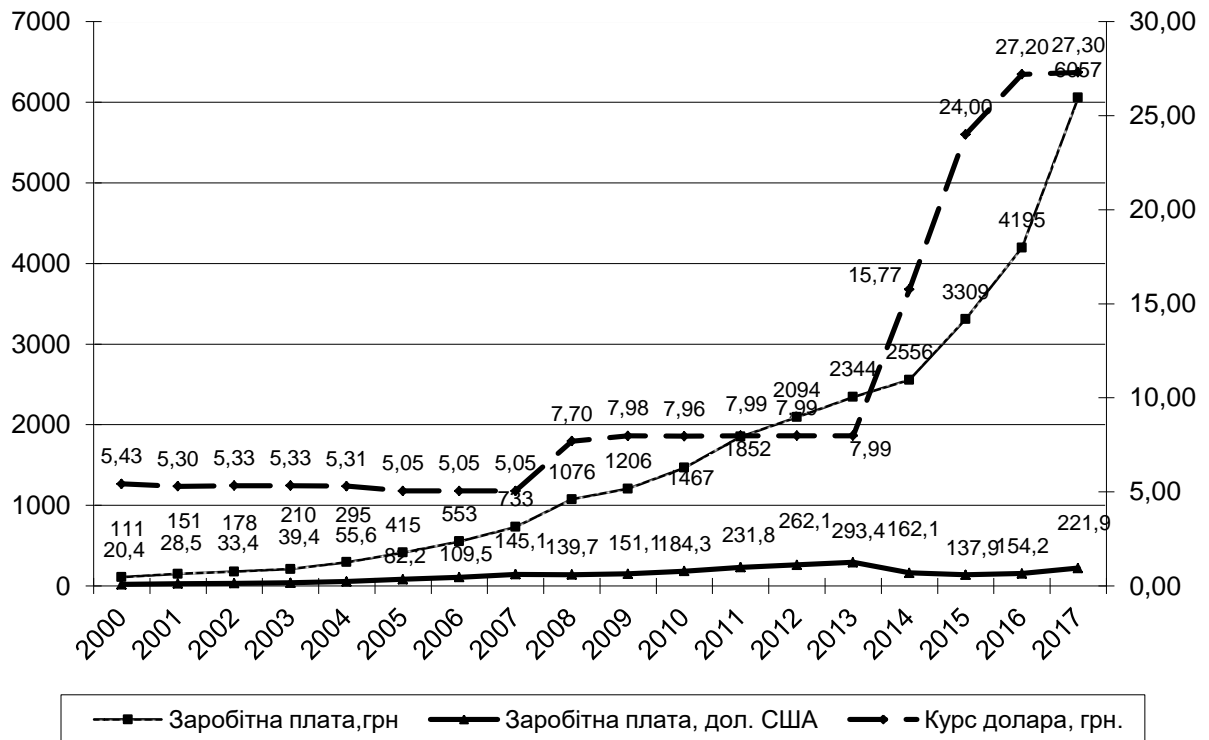

Рис. 3.5. Динаміка номінальної та реальної заробітної плати

Джерело: складено автором на основі [376].

Виходячи із вищевикладеного, рівень оплати праці як один із важливих індикаторів соціально-економічного стану аграрного виробництва протягом останніх років втрачає свої визначальні функції – стимулюючу та здатність відтворювати робочу силу.

Таким чином в аграрному секторі економіки країни сформувалась досить складна організаційна структура аграрного виробництва, яка представлена наступними організаційно-правовими формами господарювання: фермерськими господарствами, приватними підприємствами, господарськими товариствами, виробничими кооперативами, державними підприємствами, іншими формами господарювання. Домінуючою формою господарювання за кількістю суб'єктів в аграрному секторі економіки є фермерські господарства (75 %), проте їх питома вага у землекористуванні становить лише 22,9 %. В останній час спостерігається тенденція зменшення загальної кількості

сільськогосподарських підприємств та концентрація сільськогосподарського виробництва, яка характерна для сільського господарства розвинених країн. В структурі виробництва валової продукції сільськогосподарських підприємств найвищою є частка продукції рослинництва, яка становить 78 %, а частка продукції тваринництва становить лише 22 %.

Негативні зміни соціальної сфери через закриття закладів охорони здоров'я, освіти, в тому числі сільських шкіл та дитячих садочків, закладів побутового обслуговування сільського населення тощо набувають стихійного і нерегульованого характеру, призводять до соціальної напруженості. Спад виробництва сільськогосподарської продукції та зниження життєвого рівня у сільській місцевості спричиняє міграцію найбільш активної та працездатної частини сільського населення, негативно позначається на демографічних показниках сільських територій, призводить до погіршення професійно-кваліфікаційних характеристик трудового потенціалу села.

Зростання сільського безробіття певним чином спричинене відсутністю можливостей для працевлаштування, нерозвиненістю трудомістких галузей, допоміжних і підсобних підприємств, спонукає сільських мешканців шукати роботу поза межами офіційного сектору, у містах або виїжджати за кордон. Праця в особистих господарства стала основним джерелом доходу для сільського жителя. В результаті трансформаційних перетворень в аграрному секторі незатребуваною залишилась значна частина висококваліфікованих працівників: ветеринарних лікарів, агрономів, зоотехніків, механізаторів тощо і, як наслідок, пропозиція робочої сили багаторазово перевищує попит на неї. Реальний рівень заробітної плати в аграрному виробництві не в змозі забезпечити належні умови для життєдіяльності та відтворення робочої сили.

3.2. Економічна ефективність діяльності організаційно-правових структур в аграрному секторі економіки

В сучасних умовах підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є однією із найважливіших завдань галузі та економіки в цілому. Ефективність аграрного виробництва базується на одночасному поєднанні дії двох основних принципів: зниження витрат живої та суспільної праці, направленої на отримання результату і отримання найвищого фінансового результату.

Для характеристики економічної ефективності використовують відповідні економічні критерії та показники, що мають вартісне співвідношення ресурсів до результатів виробництва. Критерій економічної ефективності можна сформулювати як максимум ефекту з одиниці витраченої суспільної праці або мінімум витрат суспільної праці на одиницю ефекту. Показники економічної ефективності виражають кількісний вимір її рівня.

В. С. Немчинов сформулював принцип трьох максимумів для оцінки ефективності розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва:

1. Максимальне задоволення потреб населення в продукції сільського господарства.
2. Максимальна продуктивність праці, найповніше використання запасів робочого часу протягом року.
3. Максимальна віддача земельних ресурсів при умові збереження або підвищення якості землі [289, с. 61–68].

За дослідженнями учених А. В. Скрипника і Є. М. Стариченка, український аграрний сектор при існуючих технологіях та нинішньому стану економічного розвитку може забезпечити основними продуктами для раціонально збалансованого харчування 63,9 млн. осіб (126,6 млн. осіб при нормативних показниках та залученні усіх можливих земельних ресурсів).

Тобто за існуючим станом агровиробництва для забезпечення населення України (42,3 млн. осіб станом на 1.01.2017 р.) продуктами харчування необхідно обробляти 18,6 млн. га земельної площі, а при умові використання нормативних показників як потенційно можливих при раціональних технологіях лише 13,3 млн. га [381, с.20].

Основні тенденції трансформаційних перетворень в аграрному секторі економіки України характеризуються розвитком крупних сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності, скороченням чисельності та укрупненням фермерських господарств, їх кооперацією, оптимізацією та спеціалізацією.

В результаті цих перетворень утворилось три групи окремих відносно самостійних інституційних форм організації сільськогосподарського виробництва:

- крупні інтегровані формування;
- сільськогосподарські підприємства;
- особисті селянські господарства.

Структура валового виробництва продукції сільського господарства свідчить про перспективність розвитку тих чи інших типів агропідприємств.

Так, у 2017 р. усіма категоріями господарств України вироблено валової продукції (у постійних цінах 2010 р.) на суму 249,2 млрд. грн. (в тому числі рослинництва 179,5 і тваринництва 69,7 млрд. грн.), сільськогосподарськими підприємствами у цьому році вироблено 140,5 млрд. грн. валової продукції, в тому числі рослинництва 108,6 і тваринництва 31,9 млрд. грн. (табл. 3.7). Аналіз виробництва валової продукції сільського господарства, свідчить про збільшення її обсягів як у господарствах населення, так і в сільськогосподарських підприємствах. Проте, у порівнянні із 1990 р. виробництво валової продукції у господарствах населення (у цінах 2010 р.) збільшилось з 83,6 млн. грн. до 108,6 млн. грн. в 2017 р., а в сільськогосподарських підприємствах зменшилось на 58,6 млн. грн.

Таблиця 3.7

Валова продукція сільського господарства за категоріями господарств

(у постійних цінах 2010 р., млн. грн.)

	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Усі категорії господарств						
Сільськогосподарська продукція – всього	151022,2	179605,8	194886,5	239467,3	254640,5	249157,0
у тому числі продукція рослинництва	92838,9	114479,9	124554,1	168439,0	185052,1	179474,6
продукція тваринництва	58183,3	65125,9	70332,4	71028,3	69588,4	69682,4
Вироблено сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	370,7	471,0	523,7	674,2	715,7	700,3
Вироблено сільськогосподарської продукції на одну особу, грн.						
дол. США	3071	3813	4249	5589	5967	5865
(за середнім курсом НБУ у 2010 р.)	387	480	535	704	752	739
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств)						
Сільськогосподарська продукція – всього	54872,5	64587,2	82123,2	113009,3	123017,6	118792,1
у тому числі продукція рослинництва	42887,7	47957,8	55971,8	82019,3	92687,3	88262,3
продукція тваринництва	11984,8	16629,4	26151,4	30990,0	30330,3	30529,8
Фермерські господарства						
Сільськогосподарська продукція – всього	3125,2	8177,5	11965,8	18909,3	22101,4	21743,1
у тому числі продукція рослинництва	2903,3	7719,2	10840,9	17565,4	20705,3	20338,8
продукція тваринництва	221,9	458,3	1124,9	1343,9	1396,1	1404,3
Господарства населення						
Сільськогосподарська продукція – всього	93024,5	106841,1	100797,5	107548,7	109521,5	108621,8
у тому числі продукція рослинництва	47047,9	58802,9	57741,4	68854,3	71659,5	70873,5
продукція тваринництва	45976,6	48038,2	43056,1	38694,4	37862,0	37748,3

Джерело: складено автором на основі [376].

Значні зміни відбулись і у структурі продукції сільського господарства. (рис. 3.6). Аналіз галузевої структури продукції сільського господарства висвітлює тенденцію зростання диспропорцій у виробництві продукції рослинництва і тваринництва. Так, якщо за період 2000-2017 рр. виробництво продукції рослинництва у всіх категоріях господарств зросло в 1,9 раза, то тваринницької продукції лише на 19,8 %, при цьому питома вага останньої постійно зменшується і становила у 2017 р. 28,0 % сільськогосподарської продукції (у 1990 р. та 2000 р. відповідно 48,5 % та 38,5 %). У сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах частка продукції тваринництва є ще нижчою і становить відповідно 25,7 % та 6,5 %, що свідчить про порушення раціональної структури аграрного виробництва та переважання екстенсивного типу його розвитку. На відміну від сільськогосподарських підприємств, де попри незначне зростання виробництва продукції тваринництва у динаміці спостерігається зменшення його питомої ваги, у господарствах населення зменшилось як виробництво продукції тваринництва (на 8,2 млрд. грн.), так і його частки у загальному виробництві зменшилась (із 49,4 % до 34,8 %).

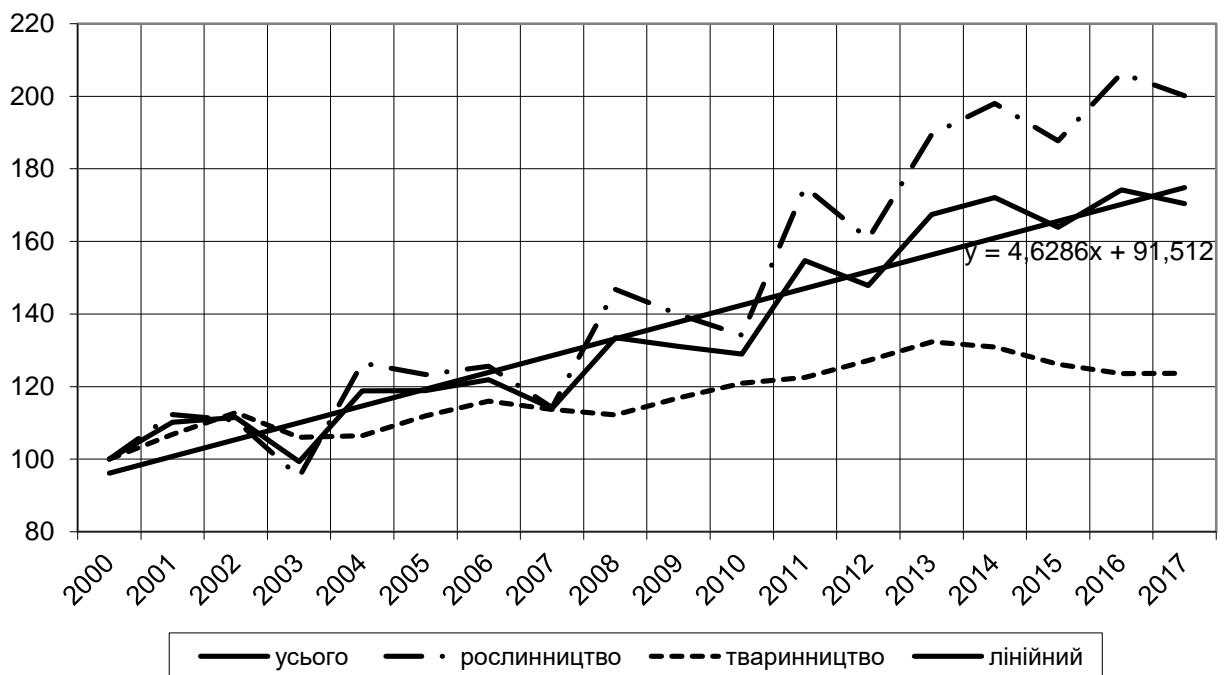

Рис. 3.6. Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції, рослинництва і тваринництва

Джерело: складено автором на основі [376].

Сьогодні переважна більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізується на виробництві продукції рослинництва. З цього приводу поділяємо думку О. В. Ульяновко, що «сучасна структура виробництва в сільськогосподарських підприємствах деформована й не відповідає будь-яким нормативам раціонального використання ресурсного потенціалу суб'єктів господарювання» [426, с. 44].

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств суттєво відрізняється. Так, якщо виробництво сільськогосподарської продукції за останні 17 років зросло в середньому у всіх категоріях господарств на 70,4 %, в тому числі продукції рослинництва на 100,1 % і тваринництва на 23,7 %, то найвищі темпи приросту спостерігаються у сільськогосподарських підприємствах 116,5 % (в тому числі продукції рослинництва 105,8 %, тваринництва – 154,7 %), які стали основними виробниками сільськогосподарської продукції випередивши господарства населення (додаток Д). Варто зауважити, що найбільш динамічно нарощували виробництво сільськогосподарської продукції фермерські господарства, що пояснюється збільшенням їх кількості та укрупненням. За вказаний період (2000-2017 рр.) виробництво продукції як рослинництва, так і тваринництва у цих господарствах зросло у шість-сім разів. Господарства населення порівняно із 2000 р. збільшили виробництво сільськогосподарської продукції лише на 19,7 %, в тому числі продукції рослинництва на 50,6 %, а виробництво продукції тваринництва зменшилась на 17,9 % (щорічні темпи зростання (зниження) становлять відповідно 1,06 %, 2,44 % та –1,15 %).

У структурі виробництва сільськогосподарської продукції зміцнили свої позиції сільськогосподарські підприємства питома вага яких у 2017 р. зросла до 56,4 % (в тому числі рослинництва – 60,51 % і тваринництва – 45,8 %). Попри те, що господарства населення володіють 43 % усіх сільськогосподарських угідь та виробляють 43,6 % всієї продукції сільського господарства, їх питома вага у виробництві продукції постійно зменшується.

Слід відмітити, що, незважаючи на позитивну динаміку, виробництво сільськогосподарської продукції становить лише 91,7 % від рівня 1990 р. (у порівняльних цінах 2010 року), в тому числі рослинництва 129,0 % і тваринництва 52,7 %. Проте якщо врахувати негативні зміни у чисельності населення, то показник виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу у 2017 р. зріс до 5865 грн. порівняно із 5449 грн. у 1990 р. Вартість валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного середньооблікового працівника зайнятого у сільськогосподарському виробництві має стійку тенденцію до зростання і за період 2005-2017 рр. зросла у 3,7 рази, в тому числі рослинництва – у 2,5 і тваринництва – у 6,6 разів.

Міцні позиції у виробництві валової продукції сільського господарства займають господарства населення, які у 2017 р. виробили 43,6 % усієї сільськогосподарської продукції (додаток Е). Ці господарства засновані на присадибних ділянках (городах), були головним або додатковим джерелом відтворення робочої сили селян. Розширення їх земельних наділів призвело до збільшення обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у даному секторі. У господарствах населення почали вирощувати у значних обсягах нетрадиційні для них раніше культури, передусім цукрові буряки, соняшник, при цьому спостерігалось зростання виробництва інших основних сільськогосподарських культур, за винятком плодів та ягід.

Господарства населення є основними виробниками картоплі (98,1 %), овочів та баштанних культур (85,5 %), плодів та ягід (83,7 %), молока (73,1 %), вовни (87,0 %), меду (98,7 %), питома вага виробництва яких залишається стабільною протягом останніх років. Помітне зростання питомої ваги сільськогосподарських підприємств спостерігається у виробництві м'яса та яєць (відповідно з 26,3 % і 33,8 % до 64,0 % та 53,9 %).

Соціально-економічні зрушення, що відбулися у приватному секторі, перетворення господарств населення в основного виробника окремих видів сільськогосподарської продукції, особливо продукції тваринництва, в роки

глибокої аграрної кризи потребує пояснення цього своєрідного феномена перехідної економіки. На жаль, на початку аграрних перетворень на ці обставини в господарствах населення не зверталась увага. Логіка полягала в тому, як можуть слабо механізовані, дрібні господарства виробляти дві третіх валової продукції сільського господарства, яка роль у цьому господарств населення [299, с. 59–68].

Проте, як відмічає С. М. Судомир, «Домогосподарства відіграють важливу роль в розвитку галузі тваринництва, однак вони не можуть забезпечити населення України продуктами тваринництва, через високі витрати на продукцію, та низькі закупівельні ціни, у зв'язку з чим існує певна межа насиченості поголів'я» [401, с. 193].

Як переконує І. Г. Кириленко, стабільність розвитку господарств населення, перетворення їх в основного виробника валової продукції сільського господарства в умовах глобальної аграрної кризи, було малопередбачуваним, проте на це існували вагомі причини. Приватний сектор існував протягом усього періоду державної планової економіки, тому їм не потрібен був стартовий капітал для розбудови власної діяльності. Низька технологічна оснащеність, невисокі обсяги використання добрив та гербіцидів зумовили порівняно невисоку залежність від зовнішніх чинників, зокрема диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Масове безробіття на селі змусило сільське населення шукати будь-які засоби до існування, використовуючи свої невеликі земельні ділянки [139, с. 113].

Більш виваженою і обґрунтованою є позиція тих учених, котрі стверджують, що господарства населення не можуть вважатися стратегічними виробниками сільськогосподарської продукції у перспективі для створення цивілізованого сільського господарства ринкового типу і вважають їх подальший розвиток через створення і розвиток дрібнобізнесових господарств, значна частина яких трансформується у фермерські господарства [266, с. 127].

Окремі учені-економісти вважають, що у сучасних умовах господарства населення слід розглядати як рівноправні з іншими структурними формами господарювання, а подальше розширення ними виробництва агропродукції не можна віднести до стратегічних напрямів формування в Україні ефективної організаційної структури аграрного сектору ринкової економіки. Наявність значної кількості господарств населення як дрібних виробників сільськогосподарської продукції в даний час та можливість їх розширення (нарощування) в майбутньому стануть гальмівним чинником на шляху формування системи господарських структур ринкового типу на селі, оптимальних за розмірами землекористувачами. Як наслідок, це не заперечує призупинення діяльності сектору особистих селянських господарств, які з часом приєднують до своїх земельних ділянок частки своїх членів і стануть на шлях самостійного господарювання. Інші ОСГ розширять землекористування за рахунок оренди або купівлі земельних ділянок і поступово стануть ефективними фермерськими господарствами (додаток Ж).

У міру зростання економічної вагомості і питомої ваги у виробництві сільськогосподарської продукції підприємницьких агроформувань, натуральні господарства втрачатимуть своє сучасне суспільно-економічне значення і тільки підприємницький сектор незалежно від організаційно-правових форм господарювання в змозі забезпечити продовольчу безпеку країни і потреби нинішніх власників натуральних господарств на вигідніших умовах [299, с. 63].

Перспективними слід вважати господарства населення, в яких рівень товарності становить більше половини виробленої продукції. Такі господарства відносяться до дрібно бізнесових, для яких основною проблемою є конкурентоспроможність та пошук ринкових шляхів збуту власної продукції. Оскільки середні та великі сільськогосподарські товаровиробники спеціалізуються на виробництві високорентабельної (комерційної) продукції, використовують значні земельні угіддя при

застосування відповідної сучасної техніки та технології, не в змозі виробляти основну частину сільськогосподарської продукції для забезпечення продовольчої безпеки країни (із набору основних продуктів). Виходячи з цього, дрібним сільськогосподарським виробникам агропродукції залишається значне поле для вибору майбутніх напрямів діяльності (диверсифікації) власного бізнесу.

Створення потужного дрібнотоварного сектору в аграрному секторі не суперечить інтересам ні селян, ні держави. Неможливість використати переваги великотоварного виробництва в особистих селянських господарствах компенсується за рахунок інтенсивної праці, спеціалізації виробничої діяльності, ефективнішого використання землі, раціональним використанням виробленої продукції, можливостями швидкого маневрування власним виробництвом, реалізацією тощо. Саме у цьому підході господарства населення більш продуктивні порівняно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь
(у постійних цінах 2010 р.),**

	Роки					
	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Усі категорії господарств	370,7	471,0	523,7	674,2	715,7	700,3
Сільськогосподарські підприємства	194,1	329,0	437,3	649,1	683,4	676,5,2
Господарства населення	1088,8	716,0	642,4	707,9	722,3	709,8

Джерело: складено автором на основі [376].

Наведені дані свідчать, що в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь виробляється більше валової продукції порівняно із сільськогосподарськими підприємствами. Вони мають

можливість обробляти землю інтенсивніше з урахуванням допомоги непрацездатних членів сім'ї навіть за наявності обмеженої і слабкої матеріально-технічної бази із примітивними знаряддями праці, адже на одного працюючого припадає не більше 0,2–0,3 га ріллі. У валовій продукції господарств населення присутня висока частка продукції тваринництва (34,8 %) порівняно із сільськогосподарськими підприємствами, де продукція тваринництва становить 22,7 %. Саме тому виробництво продукції сільськогосподарства господарствами населення у розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь є вищим, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Проведене дослідження вартості сільськогосподарської продукції, а також рослинництва і тваринництва у територіальному аспекті виявило значну диференціацію цих показників за областями (додатки И-П).

Дрібні за розміром землекористування господарства можуть виробляти більше продукції у розрахунку на одиницю площі, проте в них значно гірше використовується сукупний ресурсний потенціал та нижчі показники виходу продукції з розрахунку на одного працівника та одиницю капіталу.

Зарубіжний досвід доводить ефективність та дієвість фермерства як основного виробника сільськогосподарської продукції, гаранта продовольчої безпеки країни. Вклад вітчизняних фермерських господарств постійно зростає. Більший розмір землекористування порівняно із особистими селянськими господарствами, дозволяє українським фермерам досягати вищого рівня інтенсифікації і конкурентоспроможності. Приватна власність та одноосібне ведення господарства надає можливість фермеру ефективно здійснювати свою виробничо-комерційну діяльність. Тому виходячи із основних критеріїв (розміру землі, техніко-технологічної оснащеності, інноваційної діяльності тощо), фермерські господарства можна віднести до найбільш раціональних форм господарювання.

Економічна вагомість виробників даної форми, на нашу думку, слід розглянути через питому вагу у виробництві валової продукції сільського господарства (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Питома вага фермерських господарств
у виробництві валової продукції сільського господарства**

	Роки					
	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Валова продукція	2,1	4,6	6,1	7,9	8,7	8,7
у тому числі:						
рослинництва	3,1	6,7	8,7	10,4	11,2	11,3
тваринництва	0,4	0,7	1,6	1,9	2,0	2,0

Джерело: складено автором на основі [376].

В Україні відсутні спеціалізовані фермерські господарства тваринницького напрямку, тому виробництво продукції тваринництва має скоріш споживчий характер. Спеціалізація фермерських господарств спрямована в основному на виробництво продукції рослинництва, тому питома вага продукції тваринництва в останні три роки знаходиться на рівні шести-семи відсотків. Загалом у фермерських господарствах рентабельною є уся продукція рослинництва, а також молоко (25,9 %), м'ясо птиці (3,5 %) та яйця курячі (14,1 %). М'ясна продукція галузі тваринництва (ВРХ на м'ясо, свині, вівці та кози на м'ясо) залишається збитковою впродовж тривалого періоду (за винятком окремих років). Слід відмітити, що рівень рентабельності продукції рослинництва і тваринництва в інших сільськогосподарських підприємствах є ще нижчим. Враховуючи порівняно вищу прибутковість фермерської продукції, а також стабільне нарощування обсягів надзвичайно важливих та необхідних продуктів харчування тваринного походження, саме цю категорію виробників слід розглядати у перспективі забезпечення продовольчої безпеки країни. Хоч фермерські господарства не відрізняються високою ефективністю та не можуть в цьому конкурувати із великими сільськогосподарськими підприємствами, їх

значення для суспільства важко переоцінити. Адже «саме вони забезпечують збереження поселенської мережі, більш рівномірний перерозподіл суспільного багатства та праці, сприяють покращенню соціальної структури сільських поселень» [284, с. 40].

Підприємства аграрної галузі закінчили 2017 р. із фінансовим результатом 78,5 млрд. грн., в тому числі 86,7 % з них отримали прибутки від виробництва продукції сільського господарства на суму 91,8 млрд. грн., відповідно 13,3 % підприємств зазнали збитків на суму 13,3 млрд. грн. Протягом досліджуваного періоду зросла частка прибуткових підприємств, якщо у 2010 р. збитковим було кожне третє підприємство, то у 2017 р. – кожне сьоме (рис. 3.7).

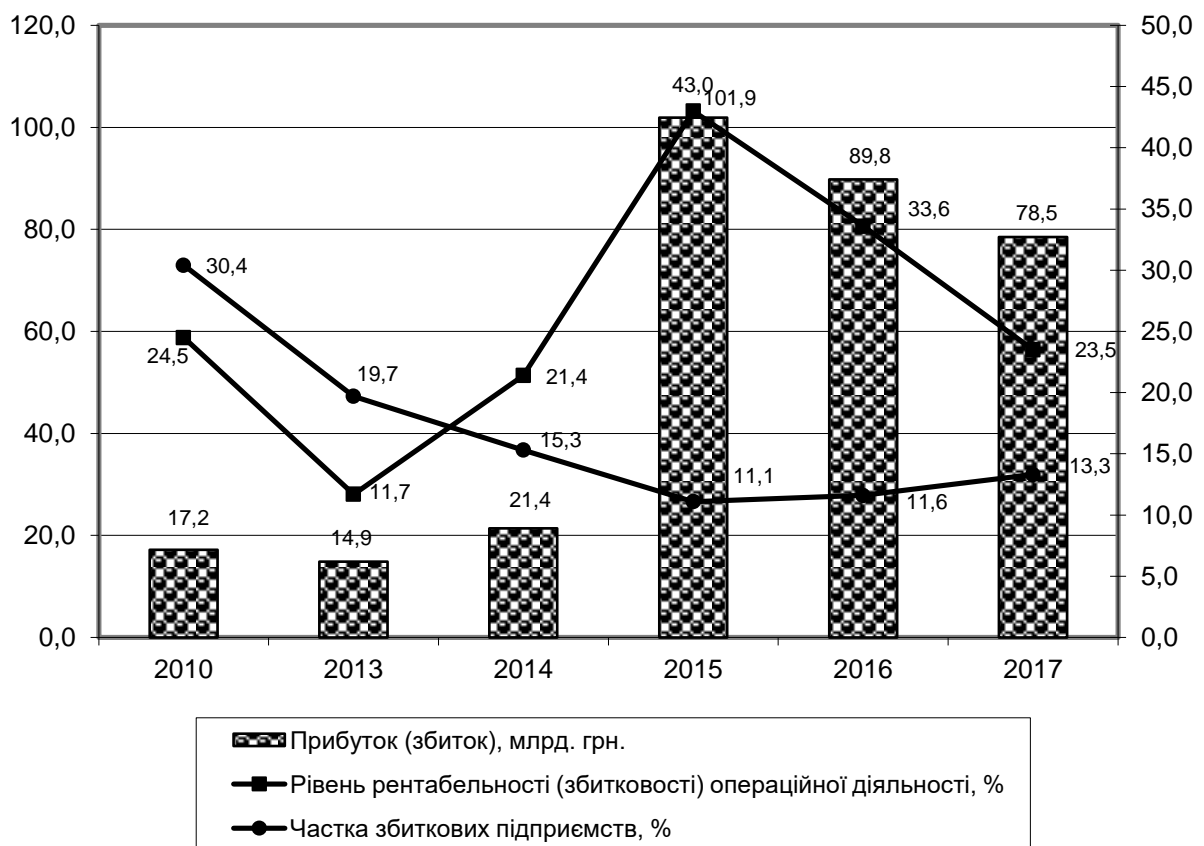

Рис. 3.7. Ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств

Джерело: складено автором на основі [376].

Впродовж досліджуваного періоду найвищий рівень рентабельності, а також найвищий прибуток сільськогосподарські підприємства отримали у 2015 р. (відповідно 43,0 % та 101,9 млрд. грн.).

Як відомо, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах формується під впливом сум витрат та прибутків за окремими видами аграрної продукції, кожна з якої характеризується певним рівнем рентабельності. Аналізуючи рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції, слід відмітити традиційно високорентабельні культури: зернові, соняшник, сою, ріпак, середнє значення рентабельності яких в останні три роки перевищує 40 %.

Що стосується основних видів рослинницької продукції у сільськогосподарських підприємствах у 2017 р., то в загальному по всіх основних видах вона була прибутковою (додаток Р). Найбільш рентабельним було виробництво насіння соняшнику (41,3 %), зернових (25,0 %), ріпаку (45,0 %), плодів (35,4 %). Виробництво продукції тваринницької також в основному було прибутковим, окрім яєць курячих (-9,0 %), які вперше за період з 2000 р. стали збитковими.

Характерною рисою рентабельності виробництва у територіальному розрізі є значна варіація цього показника по областях. Так, рентабельність зернових варіює від 10,5 % в Івано-Франківській області до 38,1 % у Закарпатській, рентабельність соняшнику від -7,2 % у Закарпатській області до 53,8 % у Тернопільській. Відхилення від середніх показників по Україні є доволі значним і за іншими сільськогосподарськими культурами, що в деякій мірі пояснюється різним впливом природо-кліматичних умов на результати господарювання.

Слід відмітити, що рентабельність продукції тваринництва у територіальному розрізі також зазнає варіації у широких межах. Так виробництво молока у Кіровоградській та Закарпатській областях є збитковим (рентабельність відповідно -1,3 % та -0,6 %), тоді як у Хмельницькій та Миколаївській областях є високорентабельним (60,5 % та 45,9 %). Аналогічна ситуація спостерігається і за іншими видами тваринницької продукції. Дослідження показника рентабельності виробництва окремих видів продукції у районному розрізі в межах окремих

областей показало значні відхилення середніх значень рентабельності по району із середньообласними.

Незважаючи на позитивні зрушення, виробництво сільськогосподарської продукції ще не досягло докризового рівня і становить лише 84,7 % порівняно із 1990 р., в тому числі рослинництва 115,8 % і тваринництва 51,7 %.

Сучасний аграрний бізнес в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. Сформована спеціалізація аграрного виробництва виходячи із ринкової кон'юнктури у своїй більшості зорієнтована на отримання високих прибутків і не враховує наявних ресурсів і потенційних можливостей галузі. Основна частина тваринницької продукції, зокрема м'ясо-молочної, а також овочівництва та плодово-ягідної, що традиційно є високозатратною та економічно не вигідною, виробляється господарствами населення та дрібним фермерськими господарствами. Крім цього, значна частка земель сільськогосподарського призначення задіяна для виробництва культур, які справляють негативний вплив на якість та виснажують земельні ресурси, не використовуються для виробництва продуктів харчування.

Ефективність функціонування аграрного сектору залишається невисокою. Значна диференціація ефективності простежується також у господарствах населення, малих і середніх підприємствах, фермерських господарствах.

Зайнятість у сільському господарстві України є найвищою у Європі (понад 17 %). У високорозвинених країнах світу та країнах ЄС, за виключенням Польщі, де у сільському господарстві зайнято 14 % населення, цей показник суттєво нижчий і становить від 2 до 5 %.

У загальному структура сільського господарства в Україні відповідає сучасним тенденціям розвитку аграрного виробництва, що характеризується впровадженням новітніх технологій виробництва та управління ним, а також глобалізаційним процесам. Сучасні зміни в аграрному секторі призводять до

концентрації земель у користуванні все меншої кількості господарюючих суб'єктів, що обмежує можливості для розвитку особистих селянських й фермерських господарств.

3.3. Продовольча безпека як індикатор ефективності аграрного сектору економіки

Стан продовольчої безпеки в країні характеризує не тільки рівень життя населення, але й ефективність розвитку аграрного сектору. Виробництво продуктів харчування було й залишається основною передумовою життя і розвитку будь-якої форми людського суспільства. Саме у цьому полягає основна роль агропромислового виробництва та його центральної ланки аграрного сектору.

Незадовільний стан розвитку вітчизняного АПК пояснюється в першу чергу недостатнім забезпеченням населення вітчизняними продуктами харчування. Так, споживання м'ясопродуктів у 2-3 рази нижче, а фруктів у 4–5 раз ніж у європейських країнах, більше половини сімейного бюджету українці витрачають на продукти харчування (у країнах Європи – 15–20 %, у США – 8–10 %).

Основними загрозами продовольчій безпеці України в сучасних умовах є:

- незадовільне споживання продуктів харчування населенням;
- розбалансоване споживання продуктів харчування, особливо низька питома вага продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;
- низька купівельна спроможність населення і значні витрати населення на продукти харчування;
- значна диференціація у структурі споживання окремих продуктів за різними соціальними групами;

– висока імпортозалежність внутрішнього ринку за окремими продуктами;

– зростання обсягів експорту сільськогосподарської продукції призводить до зростання цін на внутрішньому ринку;

– повільний перехід на міжнародні стандарти і системи якості продуктів харчування;

– низька якість вітчизняних продуктів харчування, відсутність контролю за їх безпечністю [132, с. 101]. Споживання основних продуктів харчування у досліджуваному періоді (2000-2017 рр.) за винятком окремих останніх років характеризувалося позитивною динамікою (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Споживання основних продуктів харчування населенням України

(на одну особу за рік; кілограмів)

	Рік						2017 р. до	
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2000	2016
М'ясо та м'ясо-продукти	32,8	39,1	52,0	50,9	51,4	51,7	157,6	100,6
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	206,4	209,9	209,5	200,0	100,5	95,5
Яйця (шт.)	166	238	290	280	267	273	164,5	102,2
Хлібні продукти	124,9	123,5	111,3	103,2	101,0	100,8	80,7	99,8
Картопля	135,4	135,6	128,9	137,5	139,8	143,4	105,9	102,6
Овочі та баштанні продовольчі культури	101,7	120,2	143,5	160,8	167,3	159,7	157,0	95,5
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	29,3	37,1	48,0	50,9	49,7	52,8	180,2	106,2
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,5	8,6	9,6	10,8	128,6	112,5
Цукор	36,8	38,1	37,1	35,7	33,3	30,4	82,6	91,3
Олія	9,4	13,5	14,8	12,3	11,7	11,7	124,5	100,0

Джерело: складено автором на основі [376].

Так, споживання м'яса, яєць, овочів та баштанних продовольчих

культур, плодів, ягід та винограду зросло більше, ніж у 1,5 раза. Майже на тому ж рівні залишилось споживання населенням молока та картоплі. Проте, протягом останніх двох років (2016-2017) фактичне середньодушкове споживання продовольства населенням зменшилося по 4 із 10 досліджуваних видах продукції. Найбільше зменшення споживання за останній рік відбулося по молоку і молокопродуктах на 4,5 %, овочах і баштанних продовольчих культурах – на 4,5 %, цукру – на 8,7 %.

Таблиця 3.11

Динаміка рівнів фактичного та раціонального споживанням продуктів харчування в Україні

(на особу на рік, кілограмів)

Продукція	Мінімальні норми*	Раціональна норма**	Норми споживчого кошिका	Фактичне споживання, кг			Індикатор достатності споживання			Індикатор достатності споживання відносно	
				2015	2016	2017	2015	2016	2017	мінімальних норм	норм споживчого кошिका
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку борошно)	94	101,0	123,4	103,2	101,0	100,8	1,02	1,00	1,00	1,07	0,82
М'ясо і м'ясопродукти	52	80,0	53	50,9	51,4	51,7	0,64	0,64	0,65	0,99	0,98
Молоко і молокопродукти	341	380,0	148,5	209,9	209,5	200,0	0,55	0,55	0,53	0,59	1,35
Риба і рибопродукти	12	20,0	13	8,6	9,6	10,8	0,43	0,48	0,54	0,90	0,83
Яйця (шт.)	231	290	220	280	267	273	0,97	0,92	0,94	1,18	1,24
Овочі та баштанні	105	161,0	110	160,8	163,7	159,7	1,00	1,02	0,99	1,50	1,45
Плоди, ягоди та виноград	68	90,0	64	50,9	49,7	52,8	0,57	0,55	0,59	0,78	0,83
Картопля	96	124,0	95	137,5	139,8	143,4	1,11	1,13	1,16	1,49	1,51
Цукор	32	38,0	37	35,7	33,3	30,4	0,94	0,88	0,80	0,95	0,82
Олія рослинна всіх видів	8	13,0	7,1	12,3	11,7	11,7	0,95	0,90	0,90	1,46	1,65

* затвержені Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656;

** за термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005–2017 роки»;

*** Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Основними причинами зменшення споживання продуктів харчування в Україні стало падіння обсягів вітчизняного виробництва окремих видів продовольства, зменшення виробничих потужностей, низький рівень платоспроможності населення, а також необґрунтованість роздрібних цін на кінцеву продукцію сільського господарства. Слід відмітити, що у 2017 р. частка імпорту за двома групами продовольства перевищила встановлену 30-ти відсоткову межу для цього індикатора. Найвищий рівень імпортозалежності спостерігався у групі «риба і рибопродукти» (75 %) та «олія рослинна» (30 %). Висока частка імпорту пояснюється тим, що основні його обсяги становлять види риб, які видобуваються виключно у водах морських економічних зон інших держава також ввезенням тропічних олій (в основному, пальмової), які не виробляються в Україні, проте користуються значним попитом на внутрішньому ринку. Доволі високою часткою імпорту у вітчизняному споживанні є група фрукти та ягоди, основу якої складають екзотичні види. Тому, вважаємо, що саме рівень розвитку вітчизняного продовольчого сектору економіки є одним із індикаторів системи продовольчої безпеки.

Одним із важливих продовольчих детермінантів розвитку аграрних відносин виступає індикатор достатності споживання продуктів харчування як основного показника для оцінки рівня продовольчого забезпечення населення країни (табл.3.11, рис. 3.8).

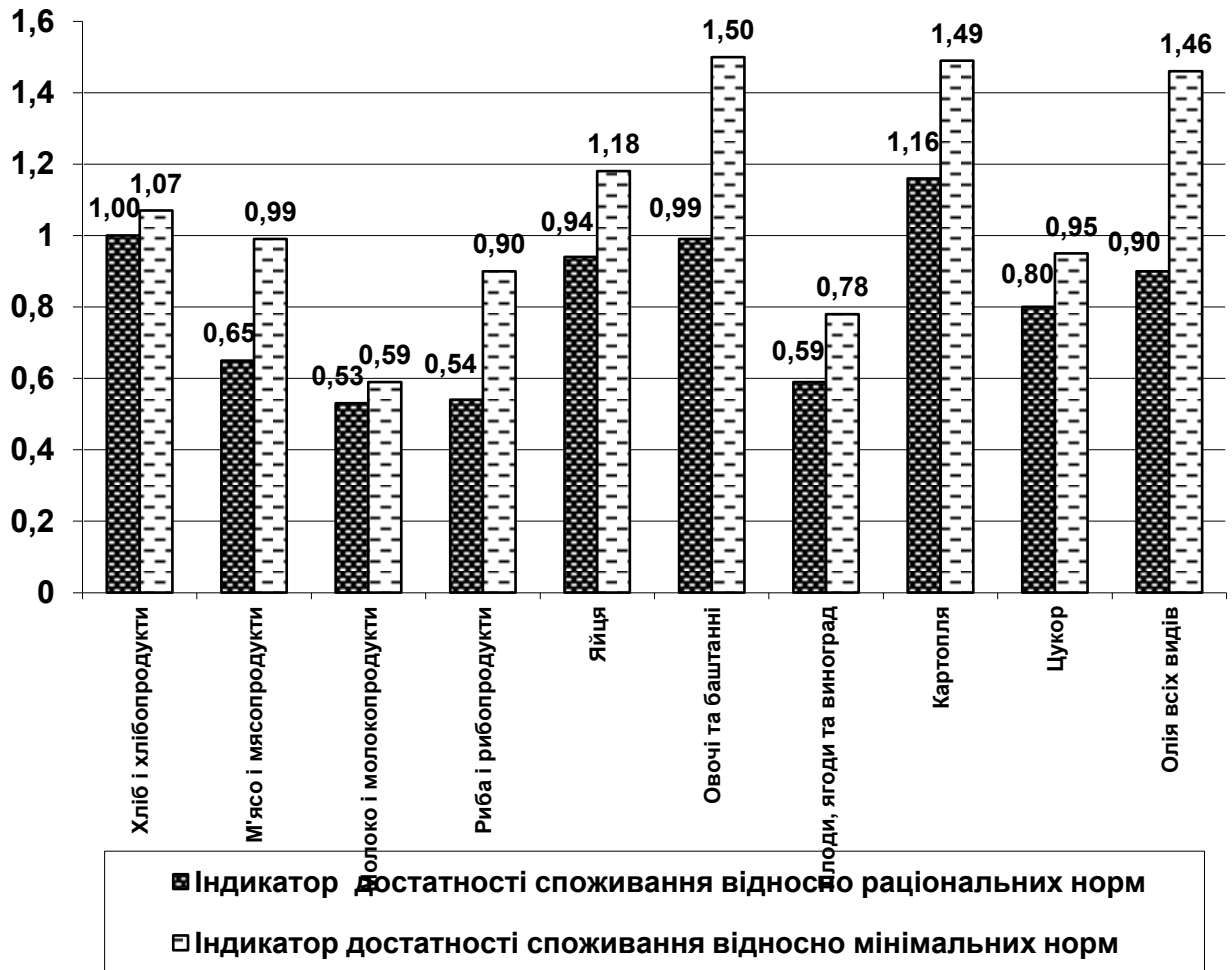

Рис. 3.8. Характеристика достатності споживання продуктів харчування

Джерело: складено автором на основі [376].

За показником достатності споживання відносно раціональних норм, встановлених МОЗ України, населення України у 2017 р. споживало у достатній кількості лише хліб та хлібобулочні вироби, овочі та баштанні культури, картоплю. Подібна тенденція за цими продуктами зберігалась і в попередні роки, показник споживання яких перевищував встановлені раціональні норми. Проте, споживання тваринницької продукції, а також риби становить майже половину від раціональних норм. Так, м'ясом і м'ясопродуктами населення забезпечене лише на 65 %, молоком і молокопродуктами на 53 %, рибою і рибопродуктами на 54 %. Дана ситуація свідчить, що більшість споживачів отримує незбалансоване харчування, намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок дешевих

продуктів: хлібобулочних виробів, яєць, картоплі, овочів.

В Україні споживання основних продуктів харчування не тільки нижче за раціональні норми, а по окремих продуктах відстає навіть від норм фізіологічного мінімуму, тобто рівня, досягнення якого веде до прямої загрози здоров'ю людей. Так, споживання м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, риби, плодів, ягід та винограду менше встановлених мінімальних норм відповідно на 1 %, 41 %, 10 % і 22 %.

Обчислення індикаторів доступності як відношення між фактичним споживанням і раціональними та мінімальними нормами споживання, показало досить низький рівень споживання основних продуктів харчування, що свідчить про вкрай незадовільне забезпечення та збалансування харчових раціонів населення України, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступної та дешевої їжі.

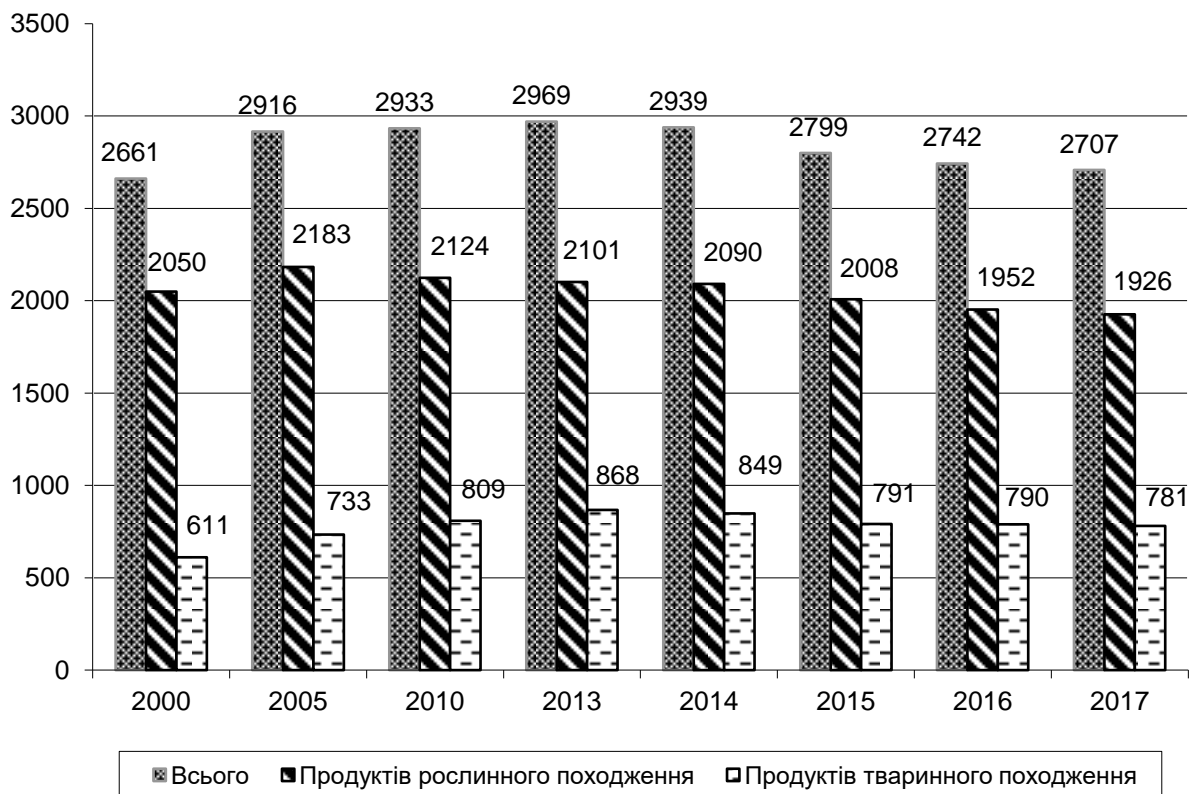

Рис. 3.9. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування в розрахунку на одну людину, ккал

Джерело: складено автором на основі [376].

Впродовж останніх п'ятнадцяти років в Україні рівень добового

споживання людиною енергії характеризується як достатній (2500–3000 ккал), проте починаючи із 2016 р. він почав знижуватись (рис. 3.9). Слід відмітити, що рівень калорійності середньодобового споживання, відповідає і нормам ФАО, який встановлений нарівні не менше 2400-2500 ккал на добу. У той же час рівня калорійності 1990 р. ще не досягнуто (3597 ккал). Так, у 2017 р. він складав лише 75 % від рівня 1990 р., але перевищував граничний критерій на 8,3 %. За останні п'ять роки добова енергетична цінність раціону українця зменшилась на 8 % до 2707 ккал.

Аналізуючи якість харчування, слід відмітити неоптимальну та нестабільну його структуру, особливо це стосується споживання продуктів тваринництва – м'яса, молока, а також риби, овочів і фруктів. Основну частину калорій (71 %) українці отримали із продуктів рослинного походження і тільки 29 % середньодобового раціону у 2017 р. забезпечувалось за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже у два рази менше за встановлений пороговий критерій (55 %). У структурі споживання м'яса і м'ясопродуктів яловичина і телятина становила 14,5 %, свинина – 37,1 %, м'ясо птиці – 47,0 %, інші види м'яса – 1,4 %. Зменшення частки продукції тваринництва простежується протягом усього досліджуваного періоду, починаючи із 2000 р., проте навіть у 1990 р. його частка в загальній добовій калорійності займала всього лише 35 %, що було значно нижче встановленого граничного рівня.

Одним із найважливіших індикаторів продовольчої безпеки держави є економічна доступність харчових продуктів, що виражається у стабільній спроможності населення придбати основні харчові продукти належної якості, кількості та асортименті, що відповідає раціональному харчуванню. Цей показник характеризує частку витрат на харчування у загальній сумі сукупних витрат домогосподарств (рис. 3.10). У вітчизняному законодавстві граничний (пороговий) критерій для частки витрат населення на харчування встановлений на рівні 60 % усіх сукупних витрат, вище якого існує загроза продовольчій безпеці країни. У структурі сукупних витрат домогосподарств

протягом тривалого періоду найбільшу питому вагу займають витрати на продукти харчування.

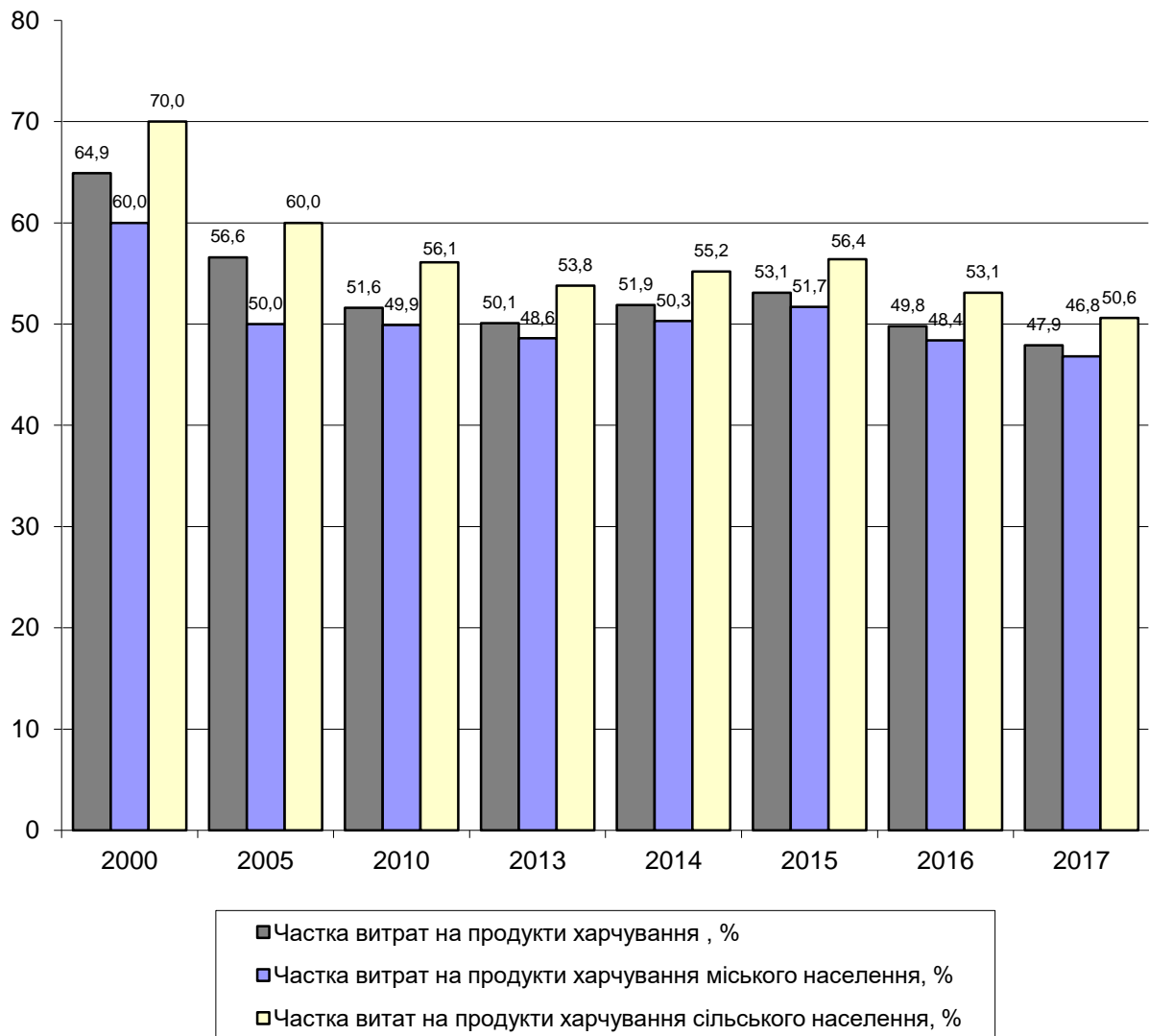

Рис. 3.10. Динаміка витрат населення на продукти харчування

Джерело: складено автором на основі [376].

У 2017 р. витрати на продукти харчування у середньому на одне домогосподарство у місяць склали 3423,71 грн., що становить 47,9 % сукупних витрат домогосподарства. Також необхідно відмітити, що завдяки вищим доходам міського населення, частка витрат на харчування у них нижча, ніж у сільських мешканців.

Обмежені фінансові можливості домогосподарств й висока частка витрат на харчування змушують домогосподарства економити на інших потребах: утриманні житла, освіті, професійній підготовці, охороні здоров'я,

культури, дозвіллі тощо, а також зменшити неспоживчі сукупні витрати, які складають лише близько десятої частини сукупних витрат та є головним джерелом інвестицій у людський потенціал.

Одним із шляхів покращення продовольчого забезпечення вбачаємо у підвищенні купівельної спроможності населення. З цього приводу погоджуємось із думкою Ю. Е. Губені, який наголошує, що продовольча проблема лежить у площині низького життєвого рівня та «хибної тактики самовиживання населення», а тому наполягає на необхідності зростання доходів населення, що підвищить попит на противагу зростанню натуралізації виробництва [63, с. 93].

Вітамінна насиченість раціону харчування є основою здорового харчування та забезпечує нормальну життєдіяльність організму, високий рівень працездатності і стійкості до несприятливих факторів навколишнього середовища, максимальну тривалість активного життя. Повноцінне харчування неможливе без споживання фруктів і ягід у достатній кількості, які є природним джерелом вітамінів та корисних елементів для людини. У раціоні українця ця потреба задовольняється лише на 59 %, тоді як в розвинених країнах на рівні 120 %.

Аналіз витрат домогосподарств на продукти харчування в розрізі регіонів України показав певну їх диференціацію за областями (рис. 3.11). У досліджуваному періоді найнижчі показники за рівнем економічної доступності продуктів харчування зафіксовано у Рівненській, Одеській, Волинській та Донецькій областях, де витрати на продукти харчування становили від 53 до 56 відсотків сукупних витрат. Найменша частка витрат на забезпечення потреб у продовольстві спостерігалась у Запорізькій, Тернопільській та Чернівецькій областях (відповідно 37,9, 41,5 та 42,3 %).

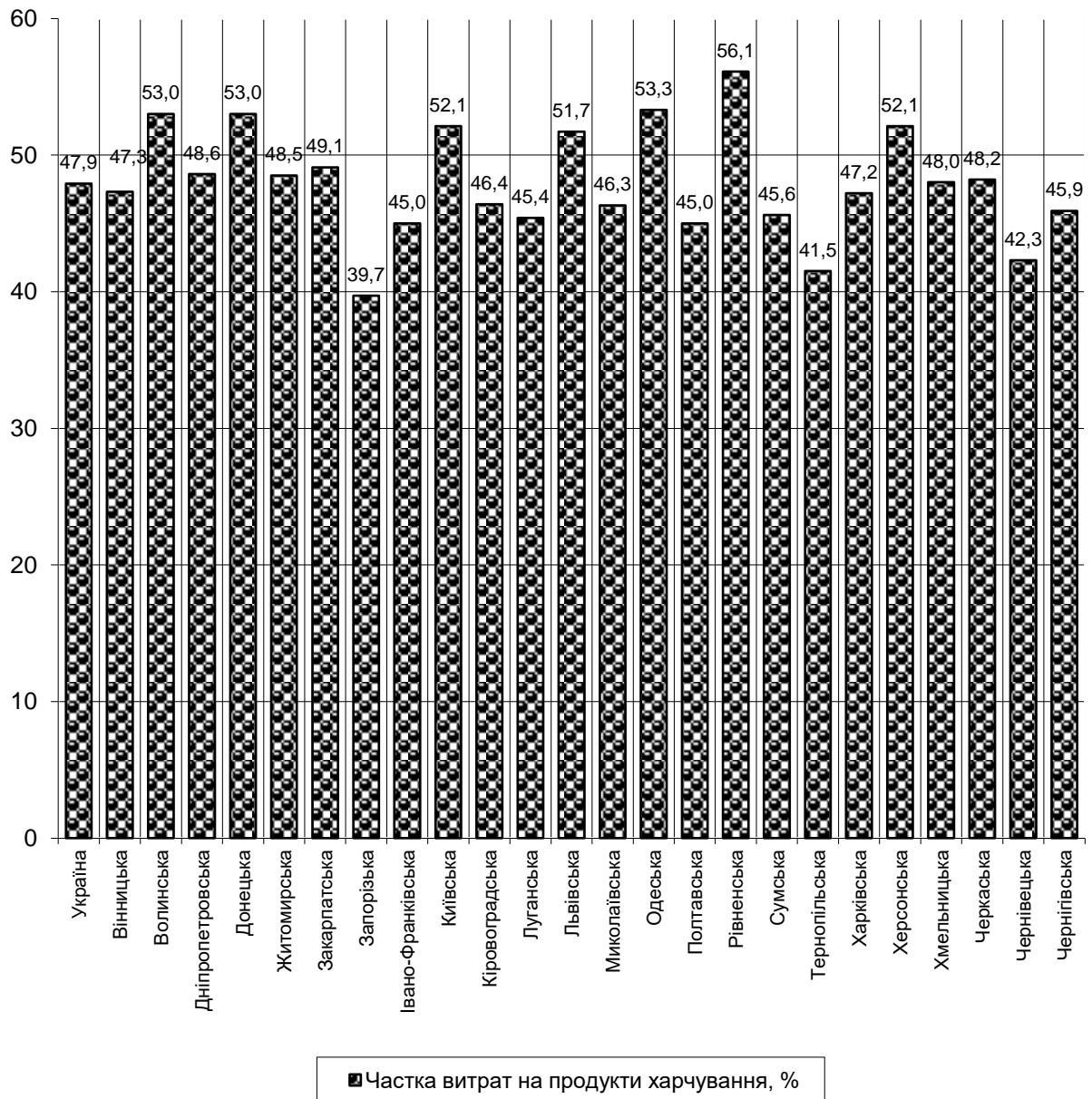

Рис. 3.11. Витрати домогосподарств на продукти харчування

Джерело: складено автором на основі [376].

Низький рівень доходів та надмірна їх диференціація у значній мірі впливає на обсяг, асортимент та якість продуктів харчування залежно від рівня матеріального добробуту. Якщо у домогосподарствах децильної групи із найвищим рівнем середньодушових еквівалентних грошових доходів на продукти харчування (у розрахунку на одне домогосподарство) витрачалось 3918 грн., то у домогосподарствах із найнижчими доходами лише 2026 грн. У структурі грошових витрат домогосподарств найвищу питому вагу займають хліб і хлібопродукти (16,7%), м'ясо і м'ясопродукти (21,5%), молоко,

молочні продукти, сир та яйця (12,7 %) (рис. 3.12). Причому у домогосподарствах із найнижчими доходами на придбання хліба та хлібопродуктів витрачається 21,5 % усіх грошових витрат, м'яса і м'ясопродуктів – 18,3 %, молока та молочних продуктів, сиру, яєць – 12,7 %, олії та жирів – 11,3 %, тоді як у домогосподарств децильної групи із найвищими доходами частка витрат на ці продукти відповідно становить 12,8 %, 23,6 % , 12,5 % та 7,2 %. На харчування поза домом українці витрачають в середньому 4,0 % грошових витрат, в тому числі у домогосподарствах із найвищими доходами – 7,3 %, а з найнижчими лише 1,7 %.

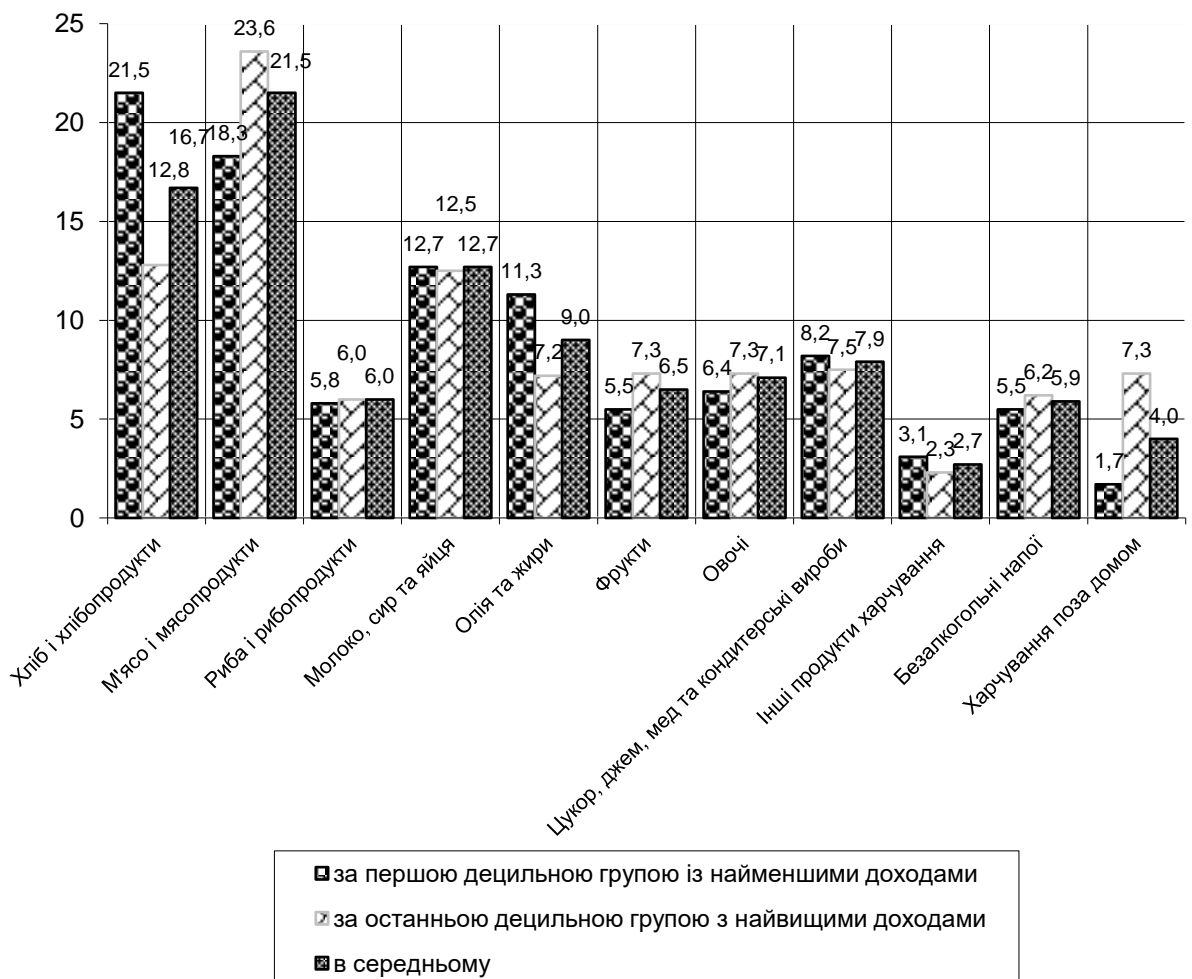

Рис. 3.12. Питома вага грошових витрат домогосподарств на харчування

Джерело: складено автором на основі [376].

Таким чином, домогосподарства із невисоким ступенем достатку задовольняють свої потреби у харчуванні за рахунок більш доступних продуктів харчування.

Значні відмінності є і в споживанні окремих продуктів харчування у домогосподарствах залежно від розміру їх середньодушових еквівалентних загальних доходів (рис. 3.13). Так, у домогосподарствах населення децильної групи із найбільшими доходами споживання м'яса і м'ясопродуктів становить у середньому 6,2 кг у місяць, що у 2 рази більше ніж у домогосподарствах із найменшими доходами та в 1,3 рази, ніж в середньому по всіх домогосподарствах.

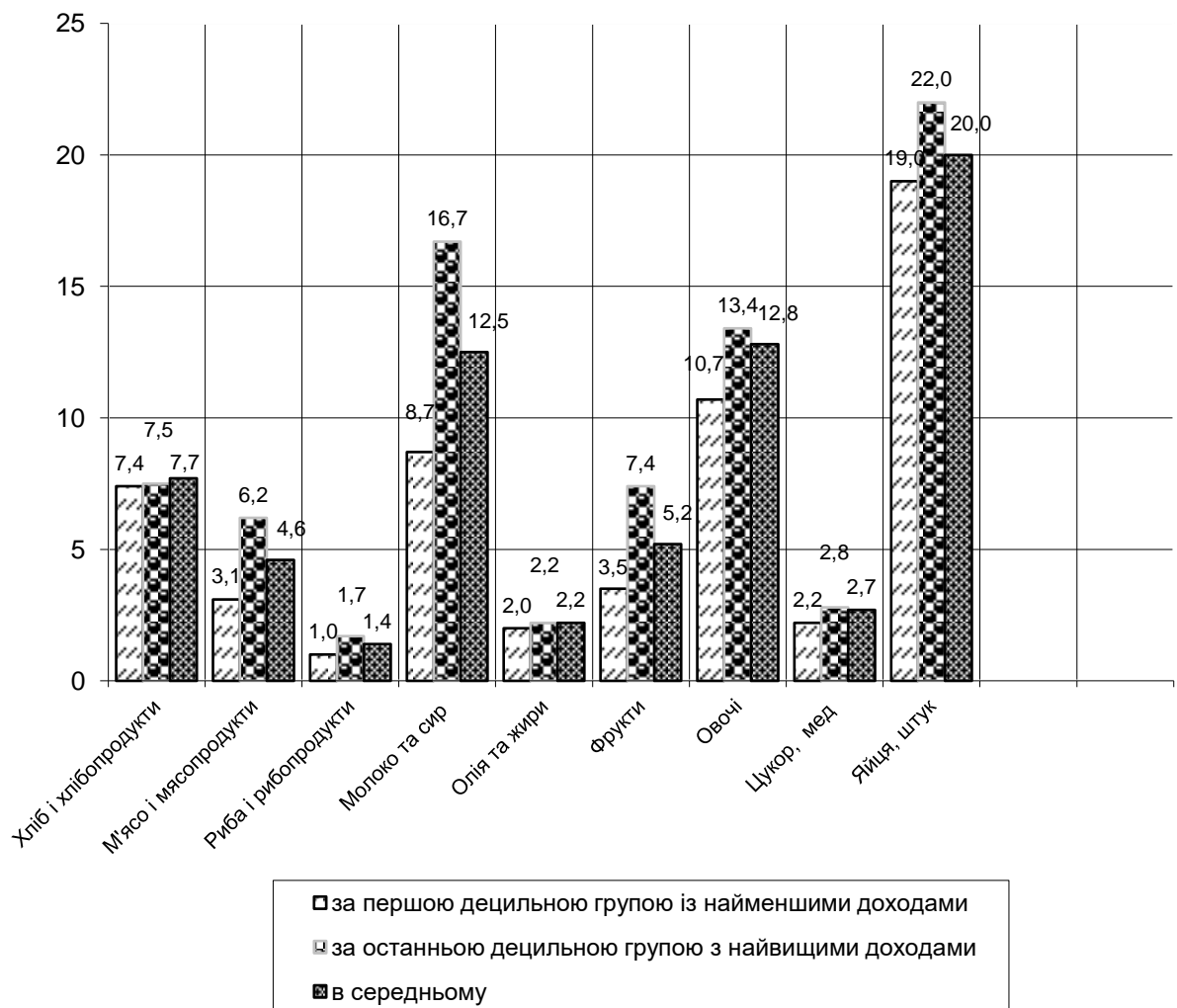

Рис. 3.13. Споживання продуктів харчування у домогосподарствах
(у середньому за місяць у розрахунку на 1 особу, кг).

Джерело: складено автором на основі [376].

Аналогічно вищим порівняно із домогосподарствами із нижчими доходами є споживання риби та рибопродуктів у 1,7 разів, молока та молочних продуктів в 1,9, фруктів та ягід в 2,1 разів. Незначне відхилення від середнього значення (7,7 кг) спостерігається лише у середньомісячному споживання хліба та хлібопродуктів у вказаних категоріях домогосподарств і становить 7,4 кг та 7,5 кг відповідно. Таким чином, споживання продуктів харчування у домогосподарствах із більшими доходами є вищими за кожною групою харчових продуктів.

Виходячи із власних розрахунків, для забезпечення потреби населення України в основних продуктах харчування згідно раціональних норм споживання, затверджених в «Орієнтовному наборі основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення» МОЗ України необхідно збільшити фонд споживання м'яса та м'ясопродуктів на 67,8 % до 3425 тис. тонн, молока та молокопродуктів на 65,2 % до 16277 тис. тонн, плодів та ягід на 65,9 % до 3853 тис. тонн.

Проведений аналіз стану продовольчого забезпечення засвідчує, що для більшості населення в країні існує проблема економічної та фізичної доступності основних продуктів харчування, що загрожує продовольчій безпеці країни. Якщо стан виробництва і споживання продукції рослинницької продукції характеризується в основному як задовільний, то у сфері власного виробництва та споживання населенням продуктів тваринництва, а саме: м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, а також риби є критичним.

Тому державна політика повинна бути спрямована на виконання двох основних завдань: підвищення доходів населення та збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, що в кінцевому результаті призведе до насичення вітчизняного ринку агропродукції та стабілізації (зниження) цін.

3.4. Оцінка експортного потенціалу аграрного сектору України

На сьогодні економічний світ являє собою надзвичайно складну і суперечливу систему взаємовідносин між країнами та народами. Тому головним завданням України є визначення її місця в сучасній системі міжнародних економічних відносин, яке обумовлюється її економічним, політичним, екологічним потенціалом, географічним розміщенням та історичними надбаннями.

Сучасний економічний розвиток характеризується значним поширенням глобалізаційних інтеграційних процесів. У загальному економічна інтеграція є позитивним явищем, оскільки вона дозволяє розширювати ринки збуту, сприяє ефективному взаємному співробітництву між виробником та споживачем сільськогосподарської продукції, а також позитивно впливає на стабілізацію вітчизняної економіки.

В Стратегії та концепції роботи ФАО у галузі харчування (2015, Рим) серед проблем неповноцінного харчування, які існують у всіх країнах і характерні для усіх соціально-економічних груп, виділено наступні: недостатність харчування, дефіцит мікроелементів та ожиріння. За оцінками ВОЗ в країнах, що розвиваються 167 мільйонів дітей до п'яти років страдає від хронічного недоїдання. Кількість дорослих, які страждають від нестатку окремих мікроелементів та вітамінів складає 30–40 % в Африці та Азії і 10–20 % у Латинській Америці. Нерівномірні темпи економічного росту, соціально-економічних перетворень, механізації, поряд із зміною життєвого укладу, культурних норм і поведінкової практики призводять до змін в якості харчування, значних зрушень його структури та зменшення фізичної активності [394, с. 11]. Сучасний стан розвитку світової економіки характеризується поглибленням проблем дефіциту продовольства у глобальних масштабах та зменшення виробництва основних продуктів харчування у розрахунку на одну особу, внаслідок швидкого зростання чисельності населення Землі. За даними Продовольчої та

сільськогосподарської організації ООН ФАО сьогодні у світі голодує населення 34 країн, постійно недоїдають 842 млн. осіб, що становить близько 12 % усього населення.

Виходячи із цього, досить хорошими виглядають перспективи України для освоєння нових ринків збуту сільськогосподарської продукції, особливо на ринках Азії, Північної Африки та розширення цього сектору у країнах Європи.

Глобалізація є об'єктивним та закономірним процесом, характеризується економічною, політичною і культурною інтеграцією та уніфікацією. Передумовами цього процесу стала науково-технічна революція, швидке поширення світової інформації, розвиток Інтернету. Однозначно оцінити вплив глобалізації на розвиток світової економіки не можна, однак слід наголосити на основних перевагах глобалізаційних процесів:

- поглиблення міжнародного поділу праці;
- підвищенню якості життя, розширенню життєвих перспектив населення;
- заощадження на масштабах виробництва, що потенційно може привести до зниження цін, отже, й до стійкого економічного зростання, підвищення рівнів зайнятості і життя;
- підвищення рівня продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні і застосування передових технологій, а також зростання конкуренції з метою інноваційного оновлення;
- поширення швидкими темпами інформаційних технологій, більші можливості пошуку партнерів в усьому світі, а не лише серед найближчих сусідів, вільне пересування українських громадян у світі, можливості отримання освіти і роботи за кордоном.

Крім того, глобалізація сприяє вільному та широкому розповсюдженню капіталів, зростанню зарубіжних інвестицій, розширенню можливостей для розвитку інфраструктури, налагодженню контактів між

суб'єктами господарювання різних країн. Як сучасна форма організації міжнародних відносин, глобалізація є новим етапом розвитку людської цивілізації, коли національні економіки виходять за межі однієї держави, поширюється взаємозалежність між країнами в економічній, політичній, екологічній і культурній сферах життєдіяльності суспільств.

Сьогодні будь-яка країна світу, якою б багатою і розвинутою вона не була, не може існувати окремо незалежно від решти світу. Нерівномірний розподіл природних багатств, людських ресурсів у світі створює надлишок в одних країнах і нестачу в інших, створює необхідність їх обміну та перерозподілу. В результаті глобалізаційних процесів виникає глобальний поділ праці, зростає міграція людей, капіталу, виробництва, стандартизація законодавства, економічних процесів, а також злиття культур різних країн.

Проте, як зазначає М. Портер, «міжнародна торгівля та експорт капіталу можуть не тільки суттєво підвищити продуктивність в країні, але й навпаки, поставити її рівень під загрозу... Навіть якщо дана галузь всередині країни випереджає інші за продуктивністю і є привабливою для необхідних людських та інших ресурсів, вона не зможе експортувати свою продукцію, якщо нездатна конкурувати із зарубіжними суперниками»[320, с. 26].

Серед загроз, які несе глобалізація Україні, слід виділити: посилення економічної, політичної і культурної залежності від наддержав, поступова втрата національно-культурної ідентичності і самобутності і навіть національного суверенітету за рахунок добровільного делегування деяких державних функцій таким міжнародним об'єднанням, як ООН, Євросоюз, ОБСЄ, СНД.

16 травня 2008 р. Україна приєдналася до Світової організації торгівлі, найважливішим принципом діяльності якої є рівноправне ставлення до всіх його учасників, відсутність торгової дискримінації між ними. На сьогоднішній день в СОТ входить 164 національні економіки і 18 країн у статусі спостерігачів, що охоплює практично усю світову економіку

[306].

Поряд із правилами СОТ у світовій торгівлі діють регіональні торгові угоди (РТУ), які мають значно довшу історію і створюють преференційні умови для їх учасників, дискримінуючи економіки решти країн світу. Ці торгові угоди мають на меті оптимізувати торговельні потоки за обсягами і тарифами, сприяти розвитку торгівлі та поглибленню глобалізаційних процесів.

Підписання і ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у травні 2014 р. надало односторонні торговельні преференції на експорт української аграрної продукції та надало нові можливості зростання обсягів та розширення номенклатури експорту в ЄС. На нашу думку, вихід України на міжнародні ринки сільськогосподарської продукції дозволить:

- інтенсифікувати відтворювальні процеси у вітчизняних аграрних підприємствах, поглибить спеціалізацію, створить відповідні умови для нарощування виробництва, завантажить засоби виробництва, сприятиме ефективності використання нових технологій, а також сприятиме зростанню зайнятості;

- міжнародна конкуренція сприятиме вдосконаленню виробництва та висуватиме нові вимоги (стандарти) до якості продукції;

- виручка із експорту сільськогосподарської продукції може стати важливим джерелом накопичення капіталу, що спрямовуватиметься на розвиток сільськогосподарського виробництва.

Згідно теорії абсолютних переваг А. Сміта усі країни зацікавлені у вільному розвитку міжнародної торгівлі, оскільки отримують вигоди від неї незалежно від того, чи є вони експортерами, чи імпортерами. Кожна країна відрізняється своїм кліматом, територією, ресурсами, а також технологією виробництва, тому повинна спеціалізуватися на виробництві того товару, який має більшу вигоду у розмірі витрат на її виробництво порівняно з іншими країнами. Відмова від виробництва нерентабельних товарів та концентрація зусиль на більш прибуткових товарах призводить до

нарощування обсягів виробництва, зростання міжнародної торгівлі. Отже, теорія абсолютних переваг констатує, що багатство країни складається із доступності товарів і послуг для своїх громадян [384].

Розширення експорту за рахунок низької зарплати і слабкої валюти одночасно експортуючи продукцію, яку країни не в змозі виробити достатньо продуктивно, можна досягти збалансованої зовнішньої торгівлі і навіть позитивного торгового сальдо. Але при цьому, як зазначає М. Портер, рівень життя в країні буде падати. «Тільки робочі місця високої продуктивності (не будь-які робочі місця) зможуть призвести до збільшення національного доходу. Таким чином, для економічного процвітання важлива продуктивність використання усіх ресурсів» [320, с. 27].

Український аграрний сектор володіє сукупністю унікальних виробничих та ресурсних можливостей та характеризується величезним потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку, здатний не тільки забезпечити продовольчу незалежність нашої держави та зростання доходів агровиробників, але й ефективно інтегруватися у світовий економічний простір, створити мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки. Вигідне геополітичне розташування, сприятливі кліматичні умови, якісні земельні ресурси укупі із працьовитим та високоосвіченим людським потенціалом дозволяють Україні стати провідним виробником сільськогосподарської продукції не тільки у регіоні, а й світі.

Втрата економічного потенціалу, а також неможливість найближчими роками відновити виробничий потенціал на територіях основного імпортера продукції добувної, металургійної, хімічної та інших галузей важкої промисловості на територіях частини Донецької і Луганської областей забезпечило аграрному сектору економіки лідерство в зовнішніх торговельних відносинах.

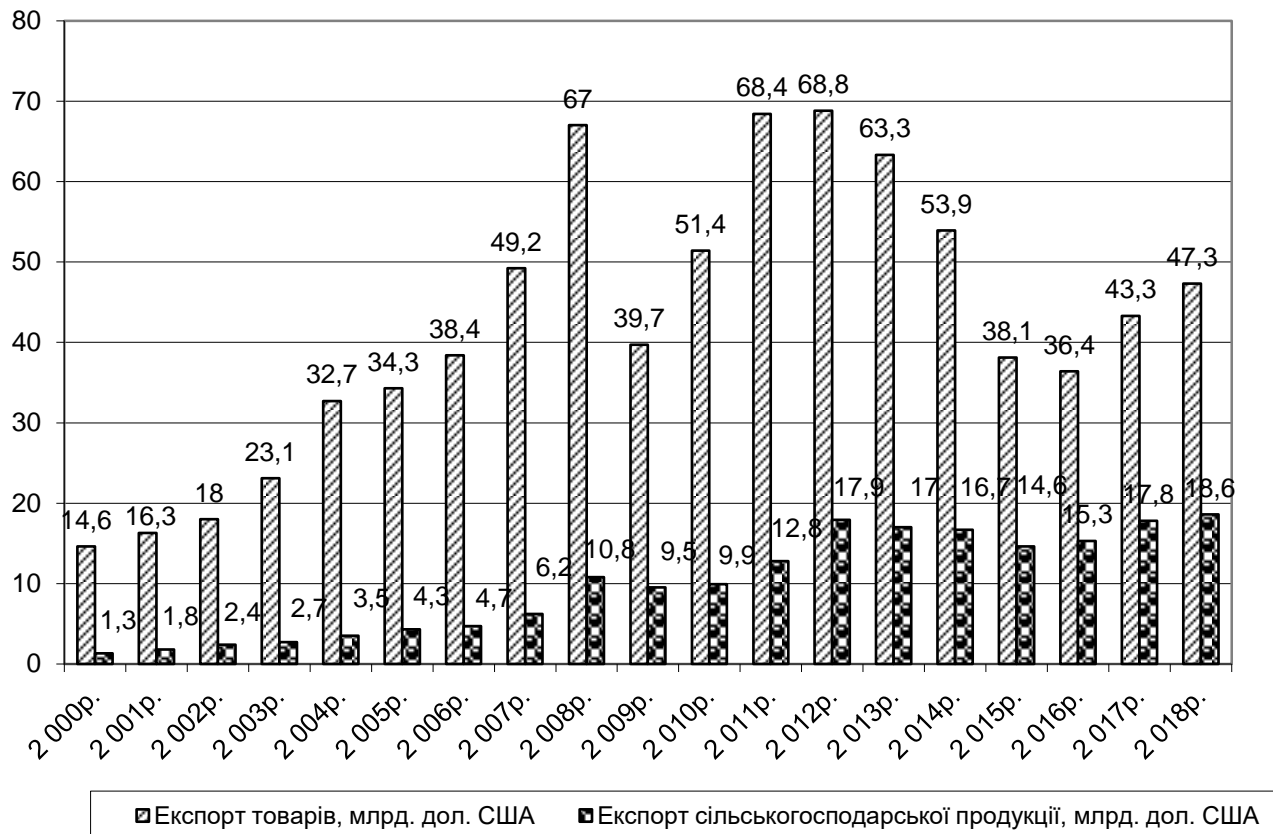

Рис. 3.14. Динаміка експорту товарів та сільськогосподарської продукції України

Джерело: складено автором на основі [376].

За останні 18 років обсяг експорту української аграрної продукції зріс у 15 разів і досяг у 2018 р. 18,6 млрд. дол., або понад 47 % від загального експорту країни (рис. 3.14). Найвищі середньорічні темпи зростання спостерігались у період досягнення найвищих показників експорту до 2012 р. і становили 13,9 % в загальному та 24,4 % для експорту сільськогосподарської продукції. Починаючи із 2013 р. експорт товарів українського виробництва почав стрімко знижуватись і в 2017 р. становив лише 68,7 % від рівня 2012 р., проте обсяг аграрного експорту зріс на 3,9 %, що і забезпечило його високу питому вагу. Слід відмітити, що частка аграрного експорту у загальному обсязі українського експорту товарами постійно зростала із 8,9 % у 2000 р. до рекордних у 2017 р.

Зростання експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції відбулось за рахунок високих врожаїв сільськогосподарських культур, стабільно високого попиту на вітчизняну продукцію, її більш високої цінової

конкурентоспроможності, а також підвищення цін на світових ринках аграрної продукції.

Приріст українського експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в основному забезпечувався за рахунок збільшення питомої ваги сировини та продуктів первинної переробки (рис. 3.15).

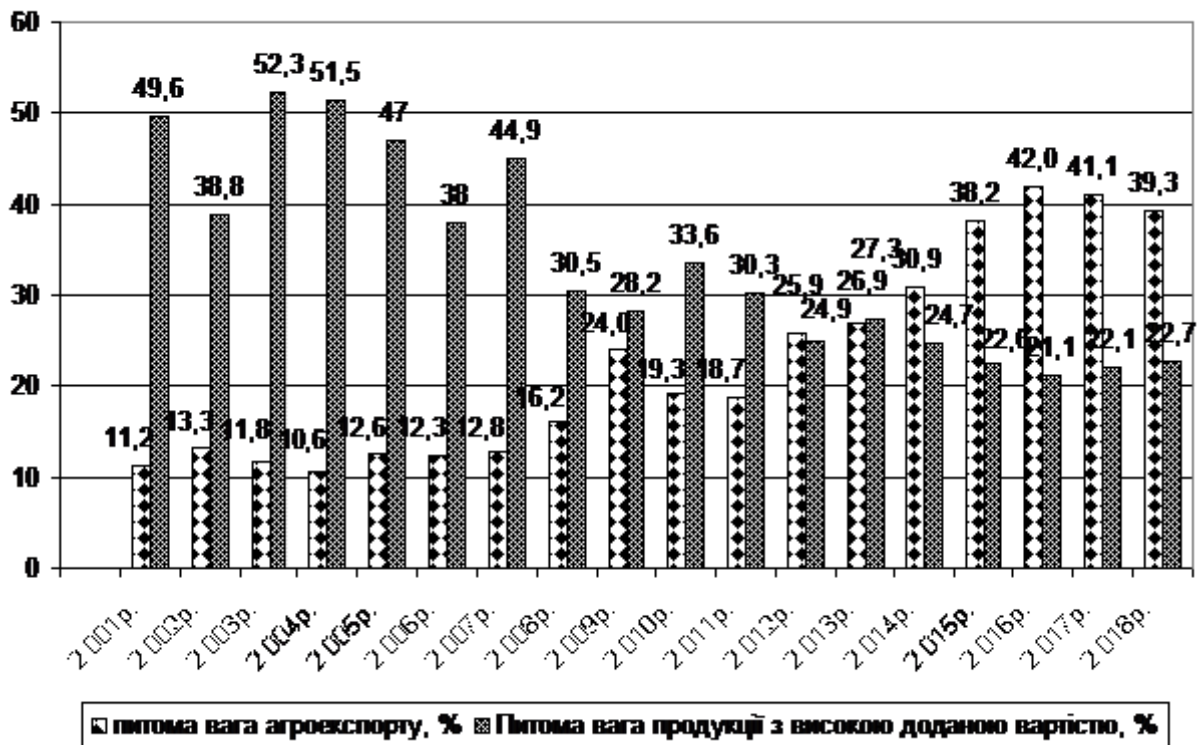

Рис. 3.15 Питома вага продукції з високою доданою вартістю

Джерело: складено автором на основі [376].

Експорт сільськогосподарської продукції, яка пройшла первинну переробку вважається більш доцільним. В країнах із розвинутою економікою експорт орієнтується на продукцію глибокої переробки із високою доданою вартістю. Протягом останнього десятиріччя частка продукції, яка пройшла технологічну обробку у загальному обсязі світового експорту залишається незмінною і становить 41 %, в той час як в експорті країн, що розвиваються вона зменшилась із 31 до 26 %. [387, с. 3]. У країнах з розвинутою економікою значна питома вага продукції призначеної на експорт виробляється із імпоротної сировини. Яскравим прикладом цього є закупівля фуражного зерна і з подальшою реалізацією на зовнішніх ринках широкого

асортименту тваринницької продукції.

Вирощування високорентабельних сільськогосподарських культур експортного спрямування з невисоким ступенем переробки сільськогосподарської сировини не дає можливості у повній мірі забезпечити ефективне використання наявного потенціалу аграрного сектору, підвищити рівень капіталізації сільськогосподарського виробництва, сприяти соціально-економічному розвитку сільських територій. Тому для збільшення обсягів експортної продукції необхідно забезпечити розвиток нових структурних галузей аграрної сфери переробної промисловості.

Географічна структура українського експорту аграрної продукції залишається незмінною вже кілька років поспіль (рис. 3.16). Провідні позиції належать трьом регіонам – країнам Азії, Європейського Союзу та Африки. В результаті диверсифікації ринків частка загального агроекспорту у країни Азії досягла 45 %, Європейського Союзу - 33 %, Африки - 12 %, на решту країн (включаючи, країни СНД, Росію та інші припадає 10 %).

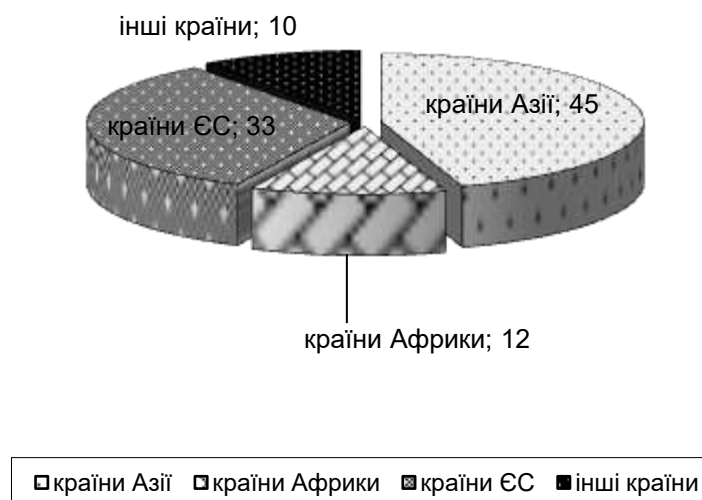

Рис. 3.16 Географічна структура експорту сільськогосподарської продукції

Джерело: складено автором на основі [376].

Розширення географічної структури експорту та визначення основних тенденцій розвитку кон'юнктури світових агропродовольчих ринків створює

можливості для нарощування виробництва, збільшення доходів, отримання додаткових конкурентних переваг. Окрім цього, збільшення кількості партнерів у міжнародній торгівлі агропродукцією дозволить диверсифікувати ризики як комерційного, так і політичного характеру.

Основними країнами, до яких експортувалася українська сільськогосподарська продукція у 2018 р. були: Індія (10,0 % загального експорту), Китай (6,3 %), Нідерланди (6,2 %), Іспанія (5,6 %), Єгипет (4,8 %), Туреччина (4,3 %), Італія (3,8 %), Німеччина (3,5 %), Саудівська Аравія (3,2 %), Білорусь (3,1 %) [388]. В загальному у 10 найбільших країн-імпортерів спрямовано 50,8 % усього сільськогосподарського експорту (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

**Топ 10 імпортерів української
сільськогосподарської продукції у 2018 р.**

Країна	Вартість, млн. дол. США	Частка в експорті продукції АПК, %
Індія	1856	10,0
Китай	1171	6,3
Нідерланди	1158	6,2
Іспанія	1040	5,6
Єгипет	889	4,8
Туреччина	800	4,3
Італія	703	3,8
Німеччина	658	3,5
Саудівська Аравія	589	3,2
Білорусь	569	3,1

Джерело: складено автором на основі [377].

Достатньо привабливими у найближчій перспективі для торгівлі сільськогосподарськими товарами і продовольством виступають багатонаселені країни, які розвиваються швидкими темпами – Китай, Індія, Бразилія, Мексика, Індонезія, Єгипет, В'єтнам, Таїланд.

Слід відмітити, що на відміну від України, найбільшими імпортерами польської продовольчої продукції є високорозвинені країни: Німеччина 22 %, Великобританія, Чеська Республіка, Нідерланди, Франція по 6 %, Італія 5 %, Словацька Республіка 3 %. Усього на цей сегмент країн припадає 60 % загального експорту сільськогосподарської продукції [466].

Європейський Союз використовує нетарифне регулювання у вигляді квот до експорту української сільськогосподарської продукції. Для України встановлено безмитні тарифні квоти для 40 видів товарів (для 4 з них встановлено додаткові обсяги). У 2018 р. вітчизняними експортерами повністю використано 11 квот на безмитний експорт по виноградному та яблучному соку, меду, ячмінній крупі, вершковому маслу, оброблених томатах, крохмалю, кукурудзі, пшениці, м'ясу птиці і напівфабрикатах, солоду і пшеничній клейковині, продуктах переробки солоду і крохмалю, а також додаткові квоти на мед та оброблені помідори, проте більшість квот не було використано навіть наполовину. Повністю не використаними залишились квоти на експорт цукрових сиропів, оброблену продукцію з масла, манітол сорбіту та додаткова квота з експорту грибів.

Європейський ринок приваблює українських агровиробників насамперед своєю платоспроможністю, стабільним попитом та значно вищими цінами. Проте, існує ряд перешкод у просуванні продукції українських виробників сільськогосподарської продукції на європейський ринок та завоюванні на ньому конкурентних переваг, а саме:

- 1) високій вартості модернізації власного виробництва для переходу на європейські стандарти якості та процедури сертифікації для експорту в ЄС;
- 2) вкрай низькій якості вітчизняної сировини, особливо продукції тваринництва, яка в основному виробляється у господарствах населення;
- 3) недостатні обсяги виробництва аграрної продукції, особливо продукції тваринництва, що не покривають навіть внутрішніх потреб, а також обмеженому її асортименті, який не відповідає структурі попиту на зовнішніх ринках;

4) відсутності достовірної інформації щодо кон'юнктури ринків ЄС, процедур експорту, пошуку партнерів, проведення переговорів тощо [304, с. 91].

Потенційними експортерами аграрної продукції в нинішніх умовах виступають лише крупні сільськогосподарські підприємства, в яких акумульовано усі фактори виробництва мають можливості розширення ринків збуту та сформовано відповідне інфраструктурне середовища для здійснення цієї діяльності.

Нарощування експорту тваринницької продукції України, зокрема до країн ЄС можливе лише в контексті забезпечення європейських стандартів якості аграрної продукції. Особливо гостро постає проблема забезпечення відповідності вітчизняної продукції європейським стандартам для більшості малих і середніх товаровиробників, оскільки процеси гармонізації та адаптації українського законодавства до вимог директив та регламентів ЄС щодо сільського господарства та харчової промисловості потребують не лише тривалого перехідного періоду, але й відповідних матеріальних ресурсів.

На кінець 2017 р. у господарствах населення зосереджувалось 67,0 % ВРХ, в тому числі корів 76,9 % , свиней 45,9 %, овець та кіз 85,7 %, коней 93,6 %, кролів 96,9 %, птиці 45,1 %. Цією категорією виробляється 36,0 % м'яса, 73,1 % молока, 46,1 % яєць, 87,0 % вовни та 98,7 % меду. Товарність молока, купленого переробними підприємствами у господарствах населення складає 17%, його якість залишається на дуже низькому рівні. Так, частка молока екстра та вищого гатунку не перевищує 0,1 %, першого гатунку – 9 %, решта понад 90 % становить молоко другого гатунку та негатурного. Близько 50 % молока, закупленого переробними підприємствами у сільгоспідприємств є екстра та вищого гатунку [390].

Господарства населення позбавлені можливостей застосовувати сучасні технології виробництва продукції, що впливає на її якість та відповідність європейським санітарним стандартам та нормам. Виходячи із цього, у найближчій перспективі збільшити експорт тваринницької продукції

є доволі складним завданням.

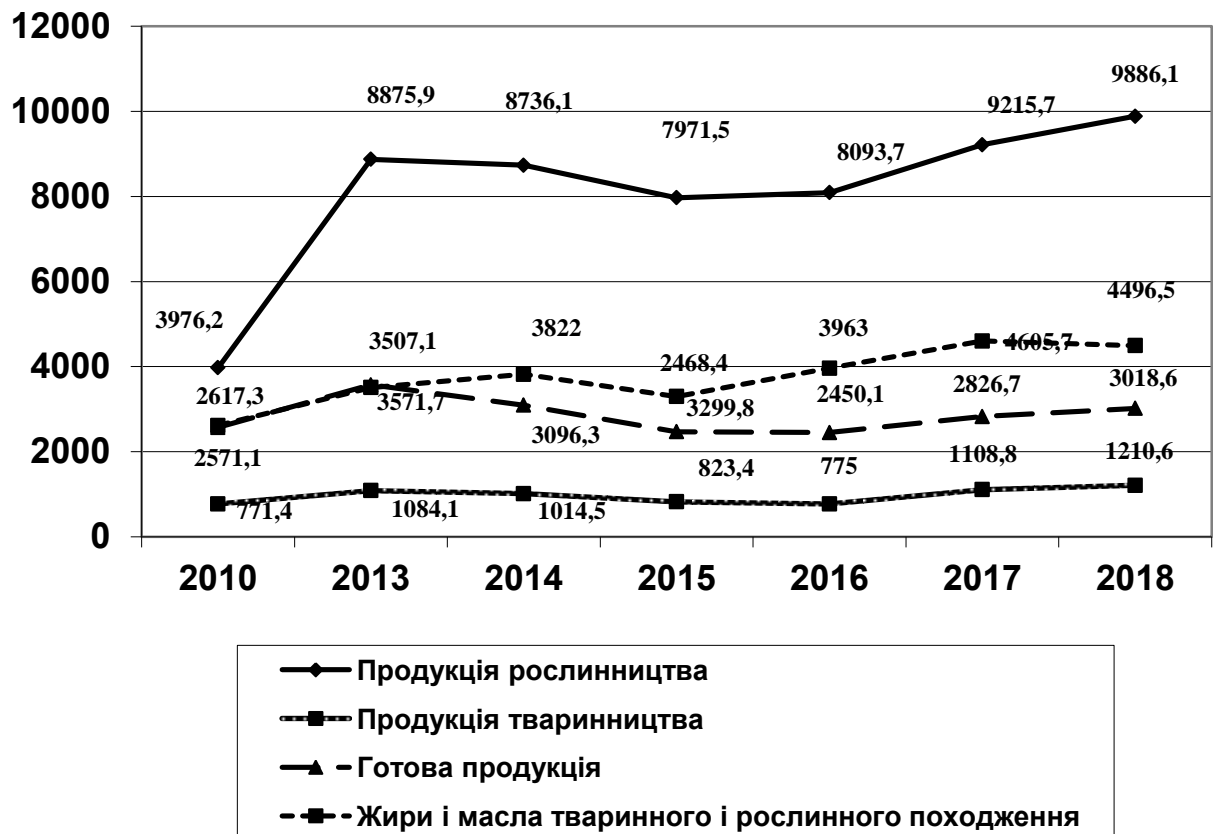

Рис. 3.17. Товарна структура експорту аграрного сектору

Джерело: складено автором на основі [376].

Погоджуємось із думкою Т. О. Осташко, що основна проблема виходу України на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції полягає не у вкрай обмежених річних квотах, а у нездатності українського товаровиробника виконати умови щодо якості та безпечності продукції для отримання відповідних дозволів на проведення експортних операцій у країнах ЄС [304, с. 84].

Основу українського експорту у 2018 р. становила продукція рослинництва 53,1 %, жири і масла тваринного і рослинного походження 24,2 %, готова продукція 16,2 %. На продукцію тваринництва припадає лише 6,5 % усього експорту сільськогосподарської продукції (рис. 3.17).

Аналіз структури експорту засвідчує досить обмежений асортимент. Так, у 2018 р. перші п'ять лідируючих позицій українського агроекспорту (соняшникова олія, кукурудза, пшениця, ячмінь та соя) склали 67,0 % усієї

експорту АПК (рис. 3.18).

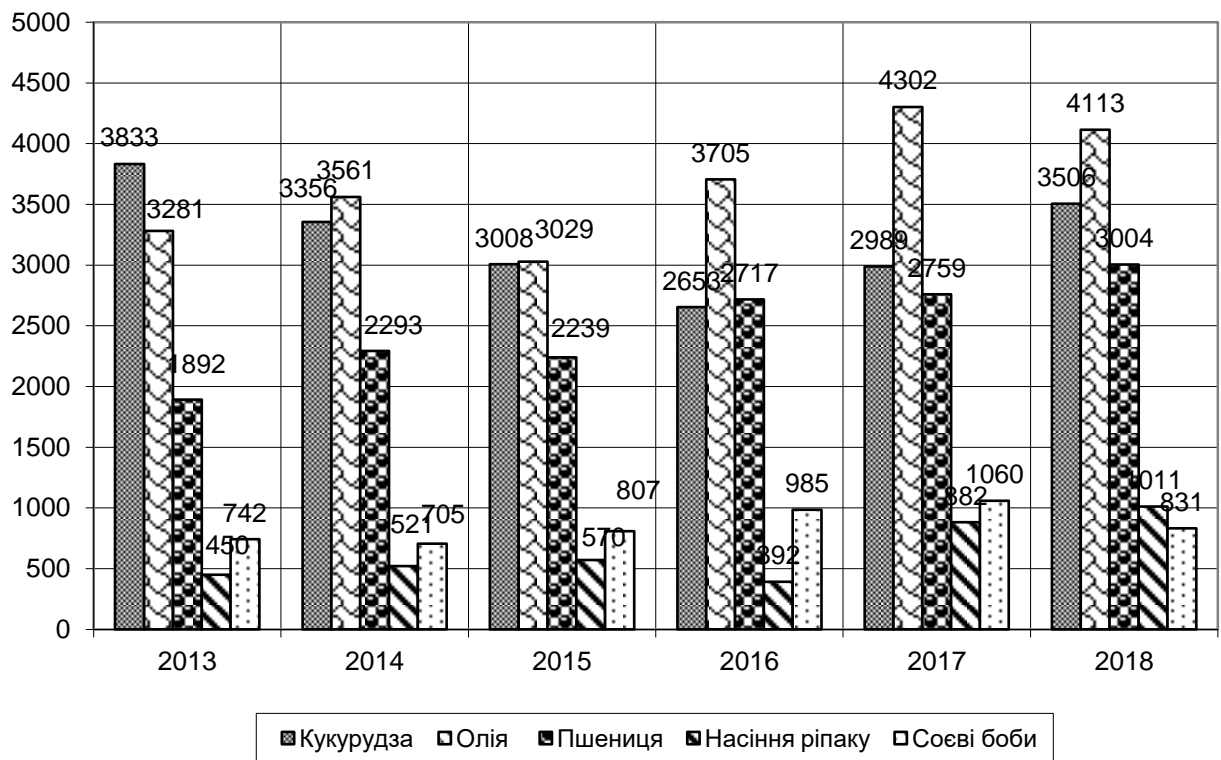

Рис. 3.18. Динаміка експорту української сільськогосподарської продукції, млн. доларів США

Джерело: складено автором на основі [376].

Географічна структура найбільш експортованої продукції сільського господарства відображена у табл. 3.13 засвідчує азіатське спрямування українського експорту. Так, частка країн Азії в експорті соняшникової олії становить 69,9 %. Індія імпортує української соняшникової олії на суму 1774,7 млн. дол. (43,1 %), Китай – 334,0 млн. дол. (8,1 %), Ірак – 261,7 млн. дол. (6,4 %).

Експорт української кукурудзи зорієнтований в основному на європейський ринок (54,5 %). Провідне місце в українському експорті кукурудзою займають Нідерланди 515,5 млн. дол. (14,7 %), Іспанія 490 млн. дол. (14,0 %), Китай 489,7 млн. дол. (14,0 %).

Третя позиція серед лідерів продукції українського сільськогосподарського експорту належить пшениці, вартість якої у 2018 р. становила 3004,4 млн. доларів США. Основними імпортерами цієї культури

були: Індонезія (487,1 млн. дол. або 16,2 %), Єгипет (261,1 млн. дол. або 8,7 %), Філіппіни (313,0 млн. дол. або 10,4 %).

Таблиця 3.13

Географічна структура окремих видів товарів у 2018 р.

Експорт		в тому числі									
		Країни СНД		Європа		Азія		Африка		Інші	
Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %	Вартість, млн. дол.	Питома вага, %
Олія соняшникова											
4113,4	100,0	26,8	0,7	1012,4	24,6	2875,2	69,9	145,2	3,5	53,8	1,3
Кукурудза											
3506,1	100,0	6,9	0,2	1909,7	54,5	1029,7	9,3	559,6	16,0	0,2	0,0
Пшениця											
3004,4	100,0	0,4	0,0	357,4	8,6	1603,7	53,4	1109,1	36,9	33,8	1,1
Насіння ріпаку											
1010,9	100,0	0,0	0,0	893,3	88,4	99,1	9,8	0,1	0,0	18,4	1,8
Соеві боби											
831,2	100,0	133,9	16,1	206,0	24,8	432,0	52,0	59,3	7,1	-	-

Джерело: складено автором на основі [376].

Одним із важливих показників, що характеризує ефективність сільськогосподарського виробництва та експорту є вартість агроекспорту у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь. За цим показником існують значні відмінності по країнах. Так, якщо в Україні його величина становить 307 дол. США, Сполучених Штатах Америки – 340, то у Франції – 2542, Нідерландах – 47100, Бельгії – 32000 дол. США [287, с. 73].

Український імпорт (за кодами 1–24 УКТ ЗЕД) у 2018 р. становив 5055,5 млн. дол. США, в тому числі: живі тварини і продукти тваринного походження – 918,0 млн. дол. (18,2 %), продукти рослинного походження – 1529,2 млн. дол. (30,2 %), жири та олії тваринного або рослинного походження 267,4 млн. дол. (5,3 %) і готові харчові продукти – 2340,9 млн. дол. (46,3 %). За прийнятою методикою частка продукції з високою доданою вартістю в українському імпорті становила 61,9 %.

Імпортозалежність України є за такими позиціями: «риба і

рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів», а за кодами 16-24 УКТ ЗЕД: тютюнова продукція, сировина та відходи від неї, добавки для годівлі тварин, екстракти, есенції, концентрати кави та чаю, шоколад, вина ігристі, корм для собак і котів, соки, продукти дитячого харчування та ін. Висока частка імпорту за цими видами продукції пояснюється наступними об'єктивними причинами:

– основну частину у групі «риба і рибопродукти» припадає на рибу свіжу, охолоджену або морожену тих видів, що видобуваються у морських водах інших держав;

– за позицією «олія рослинна всіх видів» висока частка імпорту обумовлюється ввезенням олій (пальмової, кокосової, оливкової, пальмоядрової та ін.), які в країні не виробляються, проте користуються значним попитом на внутрішньому ринку;

– у складі імпорту плодово-ягідної продукції основу складають екзотичні продукти (цитрусові, банани, ананаси, фініки, ківі, хурма, тощо).

Слід відмітити, що скорочення обсягів експорту сільськогосподарської продукції в останні роки зумовлене не тільки дією економічних законів чи процесів, а впливом агресивної зовнішньої політики, що пов'язано із втратою і до того не стійких ринків збуту сільськогосподарської продукції. Виходячи із цього, частина продукції, що не експортувалась, залишається на внутрішньому ринку і впливає на зменшення цін на сільськогосподарську продукцію.

Виходячи із вищевикладеного, можна констатувати, що аграрний сектор економіки України має досить високий експортний потенціал сільськогосподарської продукції, який потребує використання повною мірою. Основним пріоритетом економічних інтересів України на шляху інтеграції у світову економічну систему має бути стійке нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, що базуватиметься на передових енергозберігаючих технологіях та диверсифікації експортних потоків. Україна повинна вибрати стратегію на підвищення якості продукції, запровадження модернізації та інноваційності виробництва.

Незважаючи на те, що основу українського експорту становить

сільськогосподарська продукція великих сільськогосподарських підприємств та вертикально інтегрованих, лише розвиток малого та середнього бізнесу у сільській місцевості на основі європейського досвіду кооперування селян дасть можливість виробляти та експортувати екологічно чисту сільськогосподарську продукцію та відновити зруйновані виробництва.

Сучасна модель розвитку аграрного сектору, орієнтована на збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та нарощування сировинного експорту, потребує серйозних структурних змін, адже ринок сировинних товарів залишається малопрогнозованим і в значній мірі залежить від глобальних кон'юнктурних коливань. Тому обраний вектор розвитку аграрного сектору України не зможе забезпечити сталого розвитку країни у довгостроковій перспективі.

Попри те, що Україна має безліч переваг на міжнародному ринку, відсутність єдиної державної експортної стратегії та концептуальних підходів в напрямку підтримки експорту, подальший розвиток відносин як з Європейським Союзом, так і з іншими країнами світу багато в чому залежить від успіху внутрішніх реформ. З цією метою необхідно відпрацювати програми адаптації ризикових галузей економіки України до діяльності у новому глобальному конкурентному середовищі, забезпечити дієвий захист вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, запровадити у разі необхідності перехідні періоди для окремих галузей аграрного сектору. Також важливим завданням є приведення українського законодавства щодо якості продукції у відповідність з європейськими вимогами, проведення сертифікації підприємств аграрної галузі, дотримання і застосування стандартів якості та безпеки продукції відповідно до міжнародних вимог.

Надзвичайно сприятливі природно-кліматичні умови для сільськогосподарської діяльності, наявність потужного ресурсного та людського потенціалу, здатні забезпечити реальні передумови для відродження окремих галузей, зростання виробництва, розширення експортного асортименту уже в найближчій перспективі.

Висновки до розділу 3

1. Сімейне фермерство є основою концепції європейської сільськогосподарської моделі, яка передбачає існування багатофункціонального сільського господарства, що виконує ряд важливих непродуктивних, екологічних, соціальних і культурних функцій. В Україні фермерські господарства є найбільш чисельною групою товаровиробників (75 %), проте їх частка у виробництві продукції сільського господарства становить лише 9,3 %. Фермерство як форма організації сільськогосподарського виробництва зайняло своє місце і стало вагомим виробником окремих видів продукції, взяло на себе вирішення певних соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та частково вирішують проблему зайнятості сільського населення. Акцентовано увагу на тому, що фермерські господарства та створені на їх основі виробничо-збутові кооперативи є найбільш раціональними та ефективними суб'єктами господарювання, діяльність яких передбачає особисту зайнятість фермера та членів його сім'ї, орієнтацію на виробництво здорової та якісної продукції в основному для внутрішнього ринку, а також недопущення надмірної експлуатації природних ресурсів. Наведено авторські висновки щодо перспективності цієї форми господарювання в аграрному секторі країни.

2. Аграрний бізнес в Україні стає все більш вузькоспеціалізованим та диференційованим за розмірами. 51,4 % сільськогосподарських підприємств володіють земельними угіддями меншими, ніж 50 га, на які припадає лише 2,7 % усіх сільськогосподарських угідь., а 302 найбільших аграрних підприємств із площею понад 7000 га (0,7 % від загальної кількості) сконцентрували 23,6 % усіх угідь. Спеціалізація аграрного виробництва формується виходячи із ринкової кон'юнктури та зорієнтована на отримання високих прибутків і не враховує наявних ресурсів й потенційних можливостей галузі. Продукція тваринництва, зокрема м'ясо-молочна, а також овочівництва та плодово-ягідна, яка традиційно є високозатратною та

економічно невідгідною, виробляється господарствами населення та дрібними фермерськими господарствами.

3. В Україні обсяги споживання основних продуктів харчування є не тільки нижчими за раціональні норми, а за окремими видами не відповідають нормам фізіологічного мінімуму, тобто рівню, досягнення якого може становити пряму загрозу здоров'ю людей. Так, менше встановлених мінімального рівня є споживання м'яса і м'ясопродуктів (65 %), молока і молокопродуктів (53%), риби (54%), плодів, ягід та винограду (59 %). Таким чином, основна частина українського населення намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок дешевих продуктів: хлібобулочних виробів, яєць, картоплі, овочів. Доведено, що проблема забезпечення раціональних норм споживання лежить перш за все у низькій купівельній спроможності населення.

4. Економічна доступність харчових продуктів, що виражається у стабільній спроможності населення придбати основні харчові продукти належної якості, кількості та асортименті, відповідає раціональному харчуванню є одним із найважливіших індикаторів продовольчої безпеки країни. Аналіз сукупних витрат домогосподарств показує, що в середньому українська сім'я витрачає на продукти харчування близько половини своїх доходів, в той же час у країнах ЄС витрати на харчування становлять 12%. Виявлено, що висока вартість продовольства, обумовлена низькою купівельною спроможністю населення, безпосередньо впливає на рівень життя та добробуту населення країни.

5. Експортний потенціал є однією із основних складових економічного потенціалу, який в умовах зростання впливу глобалізаційних процесів відіграє важливу роль в економічному зростанні не тільки країни, але й регіонів, підприємств. Сприятливі кліматичні умови укупі із якісними земельними і трудовими ресурсами, вигідне геополітичне розташування можуть дати поштовх для розвитку інших галузей національної економіки та забезпечити Україні одне із провідних місць серед виробників та

експортерів сільськогосподарської продукції у світі. У порівнянні із 2000 р. обсяг експорту української аграрної продукції зріс у 15 разів і досяг 18,6 млрд. дол., або понад 47 % від загального експорту країни.

6. На основі проведеного аналізу структури, динаміки та ефективності агроекспорту виявлено, що сучасна модель розвитку аграрного сектору в Україні зорієнтована на нарощування виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та збільшення обсягів сировинного експорту обмеженого асортименту. Понад 2/3 експорту продукції аграрного сектору припадає на соняшникову олію, кукурудзу, пшеницю, ячмінь та сою. Доведено, що ринок сировинних товарів залишається малопрогнозованим і в значній мірі залежить від глобальних кон'юнктурних коливань, тому експорт сільськогосподарської продукції, яка пройшла первинну переробку вважається більш доцільним. В українському експорті продукція глибокої переробки із високою доданою вартістю становить лише 23 %, що є доволі низьким рівнем у порівнянні із загальносвітовим значенням (41 %) та з експортом країн, що розвиваються (26 %).

Результати дослідження, представлені у Розділі 3, опубліковано в наукових працях автора: [158, 159, 163, 164, 169, 170, 171, 173, 196, 205, 211, 214, 215, 220, 221, 223].

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ НОВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

4.1. Організаційний підхід формування стратегії розвитку аграрного сектору економіки

Аграрний сектор України є елементом системи більш високого рівня, тому що він будує стратегію свого розвитку на основі стратегії соціально-економічного розвитку держави відповідно до наявних принципів аграрної політики. Отже, цілком логічно ідентифікувати кінцевий продукт аграрного сектору як продукт стратегічного управління. Стратегія – це організаційна концепція, основний план дії галузі. Будь-яка концепція спроможна визначити лише основні напрямки економічного руху. Вона об'єктивно не може передбачити можливі зміни в економічному просторі, а отже – містити в собі конкретні практичні рекомендації, які реалізуються у чітко зазначений час. З іншого боку, ступінь конкретності у стратегії так чи інакше має бути наявний. Наприклад, при визначенні напрямків розвитку аграрного сектору, необхідно бачити межі економічного простору (верхню та нижню межі бізнесу), крім цього, у стратегії дуже чітко має бути визначена функціональна корисність галузі, а відповідно, і кінцевий результат діяльності.

Стратегія – це певне перспективне бачення, яке враховує основні тенденції в розвитку явищ та процесів, тобто загальна модель дій, необхідних для досягнення довгострокових цілей управління на базі обраних критеріїв і результативного використання ресурсів, що полягає у зростанні фінансово-економічної ефективності його розвитку в умовах невизначеності та ризиків зовнішнього середовища в економіці й в аграрному секторі. Відповідно це зумовлює такі дії:

– передбачення, знання фундаментальних тенденцій, законів і закономірностей розвитку основних подій ХХІ ст.;

– передбачення можливостей розвитку не тільки аграрного сектору, а й всієї економіки, що є більш вагомим для розробки стратегії розвитку сільського господарства;

– можливість зміни поточних короткострокових тенденцій у розвитку сільського господарства на основі передбачення довгострокових економічних закономірностей.

Стратегія розвитку аграрного сектору тісно пов'язана з переведенням її галузей та підприємств на високотехнологічну індустріальну основу – перехід до активного застосування інтелектуальних складових з ефективним управлінням виробництва. Отже, вирішальна умова стійкого функціонування галузі полягає у забезпеченні її підприємств повноцінним економічним потенціалом і переведенні їх діяльності на винятково інтенсивно-інвестиційний шлях розвитку. З огляду на це, особливої актуальності набувають проблеми формування інвестиційно-інноваційних систем аграрного сектору, перехід на інноваційний вектор розвитку та поліпшення якісної характеристики ресурсного потенціалу, потреба в якому постійно зростає.

З цієї точки зору розвиток виступає як комплекс послідовних позитивних змін, що забезпечують рівноважний, збалансований стан економічного, соціального й екологічного аспектів життєдіяльності аграрного сектору. Отже, розвиток галузі має бути спрямований на досягнення високої якісної зміни при позитивній динаміці комплексу різних показників для збалансованого, безпечного та ефективного поступу, що забезпечить досягнення окреслених цілей і пріоритетів соціального, екологічного й економічного характеру.

Розкриття змісту категорії «стратегія розвитку» аграрного сектору дає змогу виявити сутнісні явища та об'єктивні передумови для можливих соціально-економічних перетворень у його складових підгалузях і

відповідних видах діяльності. Стратегічний підхід до аналізу внутрішніх та зовнішніх вихідних положень соціально-економічного розвитку аграрного сектору допомагає більш реально оцінити поняття «стратегія розвитку» аграрного сектору. Отже, стратегія розвитку аграрного сектору є відповідною системою узгоджених цілей і завдань, що вирішуються в межах певних механізмів. Ці механізми мають базуватися не тільки на прийнятих стратегічних завданнях, а й на виконуваних темпах, пропорціях, масштабах та індивідуальних особливостях конкретного виду діяльності, що орієнтуються на досягнення розвитку. Об'єктом стратегії розвитку аграрного сектору є всі без винятку галузі й види діяльності, де відбуваються соціально-економічні, екологічні та інші процеси. Суб'єктом стратегічного розвитку аграрного сектору стають державні, галузеві, регіональні й місцеві органи управління.

Стратегічне управління аграрного сектору передбачає управління, яке базується на комплексній стратегії діяльності та розвитку галузі, тобто це документ, що містить комплекс взаємоузгоджених планово-управлінських рішень, які здійснюють визначальний вплив на всі основні напрямки діяльності галузі й мають довгострокові цілі та відповідні заплановані результати. Стратегічні рішення завжди становлять значну частину всіх управлінських рішень, що стосуються об'єкта управління, але тільки в тому разі, коли вони, по-перше, свідомо виділяються серед інших рішень і, по-друге, раціонально узгоджуються між собою.

Зміст стратегічного управління зумовлює структуру процесу прийняття рішень, відокремлення процесу вироблення та фіксації принципових (стратегічних) управлінських рішень від процесу прийняття і реалізації поточних рішень. Таке відокремлення має свій вияв не тільки у зміні складу осіб, які беруть участь у прийнятті стратегічних рішень, на відміну від тактичних, а й у зміні акцентів учасників управління на систему: в стратегічному плануванні система сприймається учасниками стратегічного процесу як єдине ціле у просторово-часовому середовищі.

Один з базових факторів, що визначають умови розробки стратегії розвитку аграрного сектору – це рівень його інституційного середовища. Основна функція інститутів полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої структури взаємовідносин між індивідами. Стійкість інститутів є відносною, тому що під впливом спонукальних мотивів індивідів інститути зазнають певних змін. Інституційне середовище здійснює вплив на розробку ефективної стратегії розвитку аграрного сектору, що потребує врахування таких факторів:

- сукупність законів і закономірностей, що описують причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами та процесами в національній економіці й тенденції розвитку окремих структурних і функціональних елементів економічних систем різних рівнів;

- еволюційні зміни структури національних територіально-галузевих систем та їх склад як інтегрованих форм господарювання для підтримки оптимальних пропорцій розвитку й управління відтворювальними циклами в інтегрованих системах;

- підтримання балансу інтересів комерційних структур, органів влади різного рівня, сільського соціуму і консолідація зусиль на процесах відтворення людського капіталу та соціального контролю за сільськими територіями;

- виділення як об'єкта управління національного економічного простору в формі територіально-інтегрованої системи економічних відносин, специфіка якої визначається трансформаційними і трансакційними факторами відтворення, що еволюціонують у природному та соціальному середовищах;

- інтеграція в єдиний економічний простір суб'єктів господарювання різних форм власності й організаційно-правових форм, різної виробничої спрямованості та з різним рівнем концентрації виробництва і капіталу для максимально можливого залучення ресурсів у господарський оборот економічних суб'єктів територіально-галузевого утворення;

– організація контролю за економічним простором національного аграрного сектору через розвиток різних форм інтеграційних та коопераційних відносин (продуктові підкомплекси, продуктові кластери, галузеві спілки й асоціації та ін.);

– розвиток системи взаємодії держави і підприємницьких структур у межах державно-приватного партнерства та підвищення соціальної відповідальності аграрного бізнесу щодо розвитку контрольованих ним територій;

– підтримання пропорційності й збалансованості національного та регіонального аграрного сектору і як виробничої системи і територіально-галузевого утворення;

– відповідність стратегії розвитку аграрного сектору стратегії розвитку держави й регіонів та узгодження цілей стратегічного розвитку систем різного рівня;

– підвищені вимоги до територіальної організації аграрного сектору на різних рівнях господарювання, пов'язані з необхідністю просторової впорядкованості його структурних елементів і організації їх просторової взаємодії відповідно до інтересів соціуму загальних та локальних територіальних утворень;

– складність інституційного середовища, що визначає правила розвитку складних соціально-економічних систем національного рівня й їх окремих компонент;

– застосування критерію гармонійності розвитку соціально-економічної системи замість критерію економічної ефективності, який використовується при розробці стратегій розвитку бізнес-структур в аграрному бізнесі;

– врахування багатofункціональності сільського господарства та агропромислового виробництва, складність і багатоаспектність стратегічного плану розвитку територіально-галузевої системи аграрного сектору;

– складність та неоднорідність диверсифікаційних процесів сільської економіки з орієнтацією на зростання зайнятості сільського населення та

його доходів.

Стратегія розвитку аграрного сектору неодмінно має бути реалізована в межах загальної стратегії розвитку і підпорядкована певній схемі (рис. 4.1).

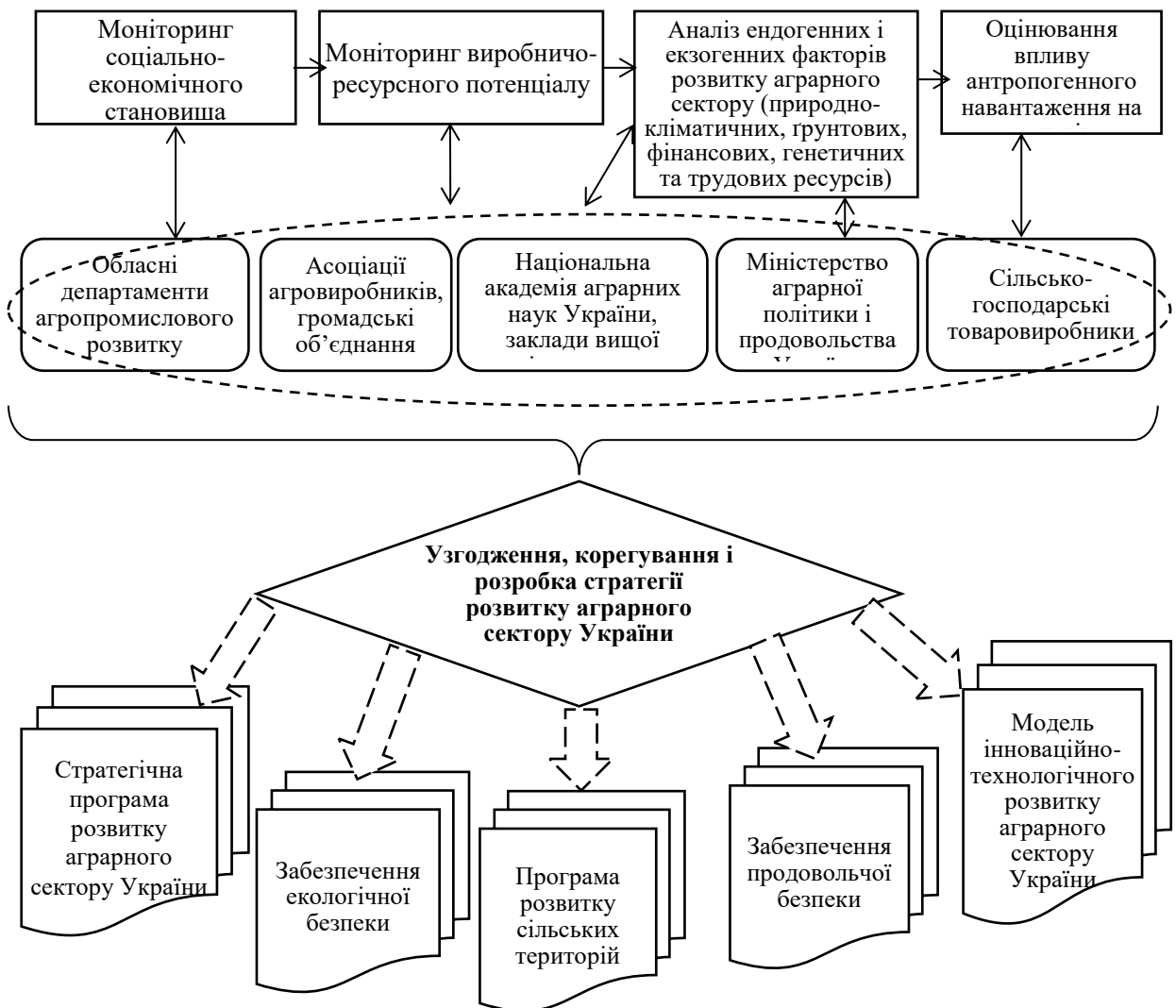

Рис. 4.1. Формування стратегії розвитку аграрного сектору України

Джерело: розроблено автором.

Перспективна стратегія сталого зростання, на нашу думку, має базуватися на низці істотних принципів:

- інноваційність та науково-технічний прогрес: створення і підтримка наукових та інноваційних центрів; створення і пропаганда агроінноваційних венчурних фондів; створення безперервно функціонуючої системи інформаційно-консультаційного обслуговування;

- підприємницька активність та ефективність менеджменту: навчання й

підбір кваліфікованого ініціативного інноваційноорієнтованого управлінського апарату; формування і стимулювання одночасного розвитку соціальної та виробничої спрямованості менеджменту;

– забезпечення сталого розвитку аграрного сектору і територій: реалізація положень сталого розвитку; галузі, сільського господарства, сільськогосподарського виробництва, підприємств; забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва: економічної, екологічної, соціальної, енергетичної, технологічної;

– пропорційність міжгалузевого обміну: регулювання нормативних рівнів ефективності сільськогосподарського виробництва, переробної сфери, торгівлі; сприяння створенню інтегрованих формувань;

– нарощування інвестиційної привабливості: забезпечення прозорої стратегічної бюджетної, інноваційної та технічної політики керівництва аграрного сектору; економічна і продовольча безпека: забезпечення достатнього рівня продовольства; заходи щодо захисту бізнесу від несприятливих агрокліматичних умов; захист аграрного бізнесу від банкрутства й «рейдерських» дій.

Стратегічні параметри розвитку аграрного сектору зумовлюють необхідність розробки теорії та методології зростання виробництва її галузей і підприємств, визначення порогових значень техніко-економічних, соціальних та екологічних показників – межі ефективного, збалансованого і стійкого розвитку агропромислової системи загалом. Серед факторів особливе місце належить економічним факторам, які пов'язують управління зі стійким розвитком комплексу сфер та показників, таких як: стабільність агропромислової інноваційної системи і збільшення можливостей їх виробничого потенціалу; конкурентні переваги окремих сфер та підприємств і поліпшення якості їх конкурентного середовища; повноцінність міжгалузевої інтеграційної поведінки; ступінь платоспроможності підприємств та мобільності трудових ресурсів; зв'язків на зовнішньому й внутрішньому ринках та ін. Усе це має слугувати гарантом захисту всіх форм

власності й розвитку підприємницької активності, здатної стабілізувати економічну ситуацію в довгостроковій перспективі.

Отже, стратегія розвитку аграрного сектору передбачає процеси якісних змін, в яких експлуатація природних ресурсів, напрямки інвестицій, орієнтація науково-технічного розвитку, розвитку особистості та інституційні зміни перебувають у взаємозалежності й взаємодоповнюваності (інтегрованості) одні з одними і служать для зміцнення потенціалу задоволення людських потреб у необхідній агропродовольчій продукції. Особливе місце у визначенні розвитку аграрного сектору відіграють інтегральні показники розвитку галузі, які дають змогу не тільки отримати комплексну оцінку масштабності та багатогранності, що відбувається в поточному періоді, а й виявити і встановити наявність відхилень від норми та визначити їх характер. Це передбачає залучення до функціональної системи аграрного сектору всіх взаємодіючих елементів, які у певній формі характеризують її стійку поведінку. З точки зору класичного підходу стратегія розвитку аграрного сектору – це вихідний пункт теоретико-методологічного аналізу на рівні макро-, мезо- і мікроекономіки. Його рівень чітко характеризує економічну потужність агропромислових ланцюгів та підприємств, динаміку ефективності їх відтворення. Загалом стратегія розвитку аграрного сектору – це сукупність соціально-економічних, організаційно-технологічних і екологічних відносин, що відображають ступені накопичення та збалансованості кількісних і якісних параметрів виробничого й споживчого потенціалів – характеристику довгострокового сталого розвитку агропромислових сфер. Розкриття змісту стратегії сталого розвитку та виявлення динаміки накопичення виробничих потужностей є необхідними для визначення стану об'єктивних передумов для поглиблення соціально-економічних, екологічних, інфраструктурних і демографічних перетворень аграрного сектору, переходу його галузей та підприємств до сталого інноваційного розвитку в подальшій перспективі.

Це зумовлено не стільки поточною економічною діяльністю, скільки

накопиченими результатами, які мають довгостроковий характер і відображають різні наслідки відтворення. З огляду на це, економічний потенціал аграрного сектору відображає сукупність наявних засобів, можливостей та здібностей його галузей і підприємств здійснювати соціально-економічну, екологічну, інфраструктурну й іншу діяльність, випускати конкурентоспроможну продукцію, надавати послуги та задовольняти різні потреби в необхідному обсязі й якості продовольства. Відповідно, чим більшим і більш якісним ресурсним потенціалом володіють підприємства галузі, тим складніші завдання вони можуть вирішувати для задоволення потреб населення у продовольстві, а промисловості – в необхідній сировині, на основі раціональних організаційних та управлінських форм господарювання більш ефективно реалізується наявний ресурсний потенціал.

Розробка стратегії розвитку аграрного сектору має базуватися на дотриманні низки принципів, що відображають різнобічні аспекти функціонування територіально-галузевої системи і відповідних процесів її управління, які доцільно систематизувати за такими групами:

- базові методологічні принципи;
- принципи розвитку аграрного виробництва;
- принципи розвитку соціальної компоненти сільських територій;
- принципи інтегрованого галузевого розвитку.

Перша група принципів охоплює:

- принцип системного підходу (економіка територіально-галузевого утворення розглядається як сукупність суб'єктів господарювання різного рівня, які здійснюють діяльність у просторових межах конкретних територій, прав власності та беруть участь у забезпеченні відтворювальних процесів системи національного і регіонального рівнів);

- принцип комплексності (забезпечення комплексного розвитку елементів системи всіх рівнів: виробничої підсистеми, аграрного бізнесу, соціальної сфери, навколишнього середовища, інститутів, сільських

територій, інфраструктурного забезпечення й ін.);

– принцип наукової обґрунтованості (розробка стратегії здійснюється на основі вивчення законів, закономірностей, принципів, методів та інших компонентів стратегічного управління і постійного вдосконалення практики стратегічного менеджменту на основі узагальнення передового досвіду в галузевому управлінні);

– принцип безперервності (розробка стратегії розглядається як безперервний процес забезпечення відповідності цілей аграрного сектору стратегіям розвитку систем різних рівнів в умовах циклічності економічного розвитку та взаємозв'язку стратегічного, тактичного й оперативного планування в межах реалізації завдань стратегічного розвитку);

– принцип адаптивності (забезпечення відносної гнучкості керованої підсистеми за рахунок можливих коригувань її окремих параметрів, структури, меж, цілей і завдань);

– принцип варіантності (розробка стратегії передбачає обґрунтування декількох варіантів досягнення стратегічної мети прогнозу виходячи з особливостей гіпотези, якості вихідної інформації, використовуваної для прогнозування, та застосовуваних інструментів розробки прогнозу);

– принцип прийняттого ризику (передбачає оцінювання ймовірності настання несприятливих подій і глибину їх наслідків для формування механізму управління ризиками за рахунок створення резервів, страхових фондів й інших інструментів хеджування ризиків).

Друга група – принципи розвитку виробництва – представлена такими принципами, як:

– принцип багатоукладності економіки (наявність суб'єктів господарювання різних форм власності та з різним рівнем концентрації капіталу, що забезпечує формування реального конкурентного середовища й умови максимально можливого використання ресурсного потенціалу галузі);

– принцип рівного доступу до ресурсів (забезпечення рівних умов господарювання реалізується через забезпечення рівного доступу до

економічних ресурсів, якими володіє аграрний сектор);

– принцип раціонального розміщення виробництва (забезпечує максимально повну реалізацію конкурентних переваг конкретних територій, мінімізацію логістичних витрат, завантаженість виробничих потужностей переробних підприємств і об'єктів виробничої інфраструктури, участь у міжрегіональній системі поділу праці);

– принцип територіальної організації (пов'язаний з просторовою впорядкованістю суб'єктів господарювання, що забезпечує раціональне використання ресурсів території з урахуванням об'єктивних географічних, історичних та антропогенних факторів у системі формування територіально-галузевих комплексів і міжгалузевих зв'язків аграрного сектору);

– принцип адекватності виробничої інфраструктури (забезпечує відповідність системи обслуговуючих та забезпечуючих виробництв потребам суб'єктів господарювання галузі й мінімізацію логістичних витрат ресурсного забезпечення і руху сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки до місць споживання);

– принцип паритетності економічних відносин (передбачає наявність механізму регулювання відносин між суб'єктами аграрного сектору з метою вирівнювання умов господарювання, подолання монополізму і формування системи ефективних міжгосподарських зв'язків);

– принцип концентрації зусиль (пов'язаний з окресленням пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектору та вибором «точок зростання», що забезпечують максимальну віддачу ресурсів, які виділяються, і мультиплікативний ефект у межах галузі).

Група принципів, що відображають розвиток території, включає в себе:

– принцип стійкості (передбачає стабільний соціально-економічний розвиток території, що забезпечує підвищення рівня життя сільського населення та відтворення природного потенціалу територіального утворення);

– принцип багатofункціональності (територія розглядається як

багатофункціональна система, що забезпечує зайнятість сільського населення і залучення в економічний оборот максимально можливого обсягу ресурсів, що є у системи, в межах реалізації виробничої, демографічної, трудоресурсної, житлової, просторово-комунікаційної функцій та функції соціального контролю за територією);

– принцип субсидіарності (забезпечує загальну відповідальність за розвиток територіальних утворень державних і регіональних органів влади, органів місцевого самоврядування, бізнес-структур та індивідуальних підприємців, які ведуть економічну діяльність у межах локалізованого економічного простору, і населення, що передбачає розвиток державно-приватного партнерства);

– принцип відтворення природного потенціалу (пов'язаний зі збереженням природного середовища проживання, відновленням природної родючості продуктивних земель, розвитком природних екологічних ланцюгів, підтриманням екологічної рівноваги в агробіоценозах та в межах локалізованого простору, нарощуванням рекреаційного потенціалу території й ін.);

– принцип адекватності соціальної інфраструктури (забезпечує відповідність сукупності об'єктів соціальної інфраструктури потребам сільського співтовариства та орієнтує територіальні системи на вирівнювання умов життя міського і сільського населення);

– принцип соціальної відповідальності (пов'язаний з виникненням у комерційних структур, які здійснюють економічну діяльність у межах галузевого економічного простору, обов'язків щодо розвитку соціальної сфери території та створення умов нарощування людського капіталу відповідно до суспільних очікувань).

До групи принципів, що забезпечують інтегрований галузевий розвиток, належать:

– принцип балансу інтересів (передбачає досягнення компромісу між інтересами бізнес-структур, органами влади різного рівня і сільською

спільнотою шляхом поєднання економічних та адміністративних методів управління розвитком територіально-галузевих комплексів);

– принцип гармонізації (орієнтує систему на оцінювання ефективності розвитку не через максимізацію окремих вартісних або натуральних показників, а через гармонійний і збалансований розвиток усіх структурних елементів аграрного сектору);

– принцип пропорційності (передбачає обґрунтування раціональних пропорцій розвитку аграрного сектору, їх встановлення та регулювання в межах адаптації до постійно змінюваних умов господарювання відповідно до оптимальної траєкторії стратегічного розвитку територіально-галузевого комплексу);

– принцип розумної диференціації (пов'язаний зі згладжуванням існуючих відмінностей у розвитку окремих територіальних утворень при збереженні їх певної диференціації через обмеженість наявних фінансових ресурсів і фактичного рівня розвитку сільських територій);

– принцип диверсифікації (передбачає розвиток різноспрямованих видів економічної діяльності з метою максимально можливого залучення ресурсів у господарський оборот, пошуку нових джерел доходу та зниження ризиків втрат при концентрації ресурсів за умови вузької спеціалізації виробничих систем);

– принцип раціонального розподілу ресурсів (передбачає розподіл ресурсів на основі забезпечення максимального рівня економічної й соціальної ефективності їх використання різними економічними агентами, які функціонують у межах аграрного сектору);

– принцип адекватності ринкової інфраструктури (забезпечує задоволення потреб суб'єктів господарювання в ресурсах, необхідних для ведення економічної діяльності, та доведення до споживачів виробленої продукції, збалансовуючи попит і пропозицію на ринку).

Незважаючи на спільність методологічних підходів до розробки стратегії розвитку аграрного сектору, факторів та принципів, що

регламентують цей процес, кожне територіально-галузеве утворення потребує науково обґрунтованого їх використання через свою географічну, природно-кліматичну, просторову, історичну, національну й релігійну унікальність. Все це визначає процес розробки стратегії розвитку аграрного сектору як одну з вищих форм управлінської діяльності, що базується на системі економічних знань і розумінні суті процесів соціального, територіального та просторового розвитку систем.

В аграрному секторі економіки особлива роль держави як регулятора ринкових процесів, з одного боку, і підприємницьких структур, з іншого боку, зумовлена потенціалом досягнення синергії, що виявляється у двох напрямках:

1. З боку органів влади визначаються цільові показники розвитку, що є орієнтирами для учасників аграрного сектору України. Крім цього, підприємницьким структурам забезпечується доступ до отримання різних форматів державної підтримки: фінансової, організаційної, інформаційної й ін.

2. Держава в особі місцевих, регіональних та державних органів управління очікує відповідної реакції у вигляді підвищення підприємницької активності, зниження рівня безробіття, наповнення бюджету різних рівнів за рахунок податкових надходжень і поліпшення інших інтегральних показників, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку країни.

Проектована система програмно-цільового супроводу реалізованої стратегії розвитку аграрного сектору має будуватися з урахуванням характеру взаємодії підприємницьких структур та держави в особі органів управління на різних адміністративно-територіальних рівнях. Регіональна галузева диференціація в цьому разі є неминучою, тому що необхідно враховувати адміністративно-територіальний поділ органів державної влади. Як основні цілі розробки системи програмно-цільового супроводу реалізації стратегії розвитку аграрного сектору слід виділити:

1. Отримання об'єктивної інформації, що характеризує рівень взаємодії

бізнес-структур й органів влади по галузі загалом, так і по окремих підгалузях та конкретних регіонах для подальшої оптимізації такої взаємодії й підвищення його ефективності.

2. Виведення взаємодії підприємницьких структур і органів влади конкретної галузі аграрного сектору на якісно новий рівень, що забезпечує виконання завдань, визначених стратегією розвитку аграрного сектору.

Склад завдань при розробці програмно-цільового супроводу реалізації стратегії розвитку аграрного сектору спочатку є неоднорідним та може варіюватися залежно від таких факторів:

– поточний стан і ефективність взаємодії органів влади та бізнес-структур;

– характер цілей і завдань, визначених перед суб'єктами цільових програм у ході стратегічного планування;

– особливості взаємодії підприємницьких структур та органів державної влади.

Після визначення порядку операційних дій щодо формування механізму реалізації стратегії розвитку стає можливим і необхідним вибір інструментарію цільової програми розвитку аграрного сектору. Як базис виділяється ключовий підхід, що визначає характер та цільові показники стратегії розвитку, на основі якого формуються два блоки заходів: базовий і варіативний, що містять відповідно масив заходів, які не залежать від характеристик стратегії розвитку та, навпаки, залежать від особливостей стратегічних заходів.

Сутність базових заходів полягає в об'єктивній необхідності їх реалізації, тому що результати цих заходів мають сформувати своєрідний «каркас» взаємовідносин між державою і підприємницькими структурами в аграрному секторі.

Склад та характер реалізації варіативних заходів є за своєю природою менш жорсткими й допускають зміни як кількісного, так і якісного характеру залежно від галузі аграрного сектору, сценарію реалізації стратегії, стану

того чи іншого суб'єкта взаємовідносин між органами влади та структурами галузі.

Як основну перевагу реалізації програмно-цільового підходу слід визначити можливість досягнення мети в результаті його використання в умовах обмежених ресурсів за рахунок оптимізації цілей. Застосування програмно-цільового підходу є альтернативою функціонально-відомчому підходу, який виявляється в закріпленні певного функціоналу за кожним структурним підрозділом, регіоном або галуззю. Інструмент програмно-цільового підходу – це цільові комплексні програми, у ході реалізації яких відбувається взаємодія органів державного управління на різних рівнях, починаючи з муніципального і закінчуючи державним.

4.2. Напрямки формування та реалізації стратегії аграрного сектору України в контексті новітньої парадигми

Залежно від сформульованих цілей доцільно виділити ключові напрямки, що входять до стратегії розвитку аграрного сектору (рис. 4.2). При цьому можливі декілька варіантів реалізації рівнів інтенсифікації виробництва:

- екстенсивний розвиток – ведення сільськогосподарського виробництва на значних територіях при невисокому ступені інтенсифікації (вирощування м'ясної худоби, збір насіння багаторічних трав);

- інтенсивний розвиток – нарощування ефективності граничного використання ресурсів, нарощування виходу продукції. Варіант може бути реалізовано у форматі:

- біологічного сільськогосподарського виробництва при найвищому ступені енергозабезпеченості, що передбачає, як правило, агротехнічні методи впливу;

- інтенсивного «нестійкого» сільськогосподарського виробництва, яке

характеризується нарощуванням використання мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин і хімічних препаратів для тварин.

Рис. 4.2. Напрямки розвитку стратегії аграрного сектору України

Джерело: складено автором.

Раціоналізація виробництва – це максимально можлива оптимізація виробничої діяльності, що базується не на зміні структури виробництва, а на

раціональному використанні внутрішніх резервів. Вона реалізується на основі бюджетування витрат, забезпечення збереження продукції та скорочення втрат.

Напрямок біологізації, екологізації й хімізації сільськогосподарського виробництва формує певну господарську позицію щодо впливу на навколишнє середовище. Біологічне, органічне або біодинамічне сільське господарство орієнтоване на повну або часткову відмову від хімічного впливу на природні біологічні середовища. Цей напрямок може бути реалізовано:

– в екстенсивній формі, яка реалізується в умовах низької енергозабезпеченості виробництва (при скороченні обробітку ґрунту, насиченні структури угідь понад 60–70 % бобовими травами);

– в інтенсивній формі за рахунок високого рівня механізації та внесення великого обсягу органічної речовини (в формі гною і сидератів).

Збут / переробка – ринкова стратегія, яка характеризує підхід до пріоритетності переробки сільськогосподарської продукції. Її ефективність обґрунтовується з точки зору цінових та дохідних пропорцій і зростання зайнятості населення.

Напрямок стійкості й ефективності відповідає за формування підходів до цих цільових показників.

Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва на галузевому та регіональному рівнях полягає у підборі відповідних елементів. При цьому ключова роль належить експертам, спеціалістам і керівникам сільськогосподарських підприємств, обласних та районних органів влади.

Стратегія розвитку сільськогосподарського виробництва може використовуватися з різним ступенем інноваційності. Так, стратегією технічного забезпечення аграрного сектору України передбачається використання трьох типів технологій, серед яких:

– прості (нормальні) – ґрунтозахисні мінімальні технології, поєднання операцій. Вони рекомендовані для господарств і територій з низьким рівнем

прибутковості, кадрового забезпечення;

– інтенсивні, які мають бути поділені на два рівні:

а) «біологічно інтенсивні» передбачають внесення невеликого обсягу мінеральних добрив та активну роботу з органічною речовиною, оптимізацію застосування засобів захисту;

б) «дисбіологізовані» – з використанням підвищених доз добрив, активна робота із засобами захисту рослин;

– високі технології, які передбачають точне автоматизоване управління операційними процесами, що планується використовувати в окремих господарствах.

Стратегічно обґрунтований розвиток рослинництва в аграрному бізнесі має бути орієнтований на розвиток ресурсозберігаючих технологій з урахуванням вимог зональної системи землеробства і на обов'язкове нарощування органічної речовини у ґрунті. Низькі дози внесення мінеральних добрив, відсутність внесення меліорантів та недостатність використання органічних добрив призводять до систематичного негативного балансу основних поживних речовин у ґрунтах.

Взаємозалежність розвитку рослинництва і тваринництва є безперечною. Від рівня, якості й екологізації рослинництва прямо залежить якість тваринницької продукції, при цьому неможливо інтенсивно розвивати рослинництво без внесення органіки.

Сучасні тенденції розвитку тваринництва в Україні та за кордоном – це створення високотехнологічних ресурсозберігаючих виробництв. Саме тому пріоритетні напрямки розвитку аграрного бізнесу можна визначити таким чином: переоснащення сільськогосподарського виробництва високоефективною технікою; освоєння нових технологій виробництва продукції, що забезпечують підвищення якості, формування механізмів ресурсо- й енергозбереження і створення сприятливих умов для розвитку малого агробізнесу на селі. Всі ці напрямки потрібно врахувати у стратегії технічної модернізації аграрного сектору.

Таблиця 4.1

**Стратегічний SWOT-аналіз розвитку технічної бази
сільськогосподарського виробництва**

Сильні сторони (S)	Слабкі сторони (W)
1. Реалізація цільової програми з модернізації технічного оснащення сільського господарства. 2. Поліпшення якості та конкурентоспроможності продукції з огляду на модернізацію і технічне переозброєння виробництва. 3. Застосування інноваційних технологій у сільськогосподарських галузях, особливо при виробництві зерна, молока, м'яса свиней. 4. Наявність сільськогосподарських підприємств, що виробляють конкурентоспроможну продукцію.	1. Висока частка збиткових сільськогосподарських підприємств. 2. Нерозвиненість інфраструктури ринку послуг, виконання технологічних операцій. 3. Низька технічна оснащеність СФГ і ОСГ.
Можливості (O)	Загрози (T)
1. Збільшення обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції. 2. Освоєння ресурсо- й енергозберігаючих технологій. 3. Розвиток малих форм господарювання як важливих виробників товарної сільськогосподарської продукції. 4. Підвищення інвестиційної привабливості сільського господарства з огляду на зростання ефективності агробізнесу.	1. Зниження рівня прямої державної підтримки. 2. Подальше посилення диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію, що може призвести до банкрутства багатьох підприємств. 3. Залежність сільськогосподарського виробництва від природних факторів.

Джерело: складено автором.

Для розробки стратегії технічної модернізації сільського господарства слід визначити основні проблеми, що стоять перед суб'єктами аграрного бізнесу, та сформулювати сильні й слабкі сторони учасників ринкових відносин в аграрному секторі. Проведений SWOT-аналіз дав змогу виявити основні сильні і слабкі сторони, визначити загрози і перспективні можливості (табл. 4.1).

Ключовим фактором ефективної технічної модернізації в аграрному секторі є стимулювання наукових досліджень з питань розробки, просування й освоєння техніко-технологічних інновацій у сільському господарстві та організаційно-економічного механізму технічної модернізації.

Як індикатори реалізації стратегії необхідно закласти поряд з екстенсивними показниками (кількість придбаної нової техніки, вікова

структура техніки, забезпеченість технікою, енергозабезпеченість) показники ефективності використання технічних ресурсів (обсяг прибутку в розрахунку на 1 га ріллі, фондвіддача, питома витрата ПММ на одиницю площі, рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції, чистий дохід).

Для формування сучасного і конкурентоспроможного парку техніки й зростання ефективності реалізації його потенціалу необхідно здійснити:

1. Формування рівня енергозабезпеченості сільськогосподарського виробництва на рівні більше, ніж 200 к. с. у розрахунку на 100 га посівних площ, що можна досягти за допомогою формування парку енергонасиченої техніки для заміни зношеної з низькими показниками потужності більш продуктивною технікою.

2. Освоєння нульової та мінімальної технологій землеробства, що потребує оснащення сільськогосподарського виробництва посівними комплексами, а це дасть змогу істотно знизити ресурсо- й енергоємність виробництва.

3. Технічне оснащення тваринництва, яке має будуватися на двох аспектах: організація ефективного кормовиробництва (оновлення парку кормозаготівельної техніки) і створення умов для утримання та годівлі тварин (оновлення доїльних установок, будівництво нових молочних ферм з безприв'язним утриманням тварин).

4. Створення умов для інтенсивного розвитку СФГ і ОСГ з доступом до ефективних технологій виробництва й техніки.

5. Забезпечення умов для технічного обслуговування, ремонту та зберігання сільськогосподарської техніки.

Комплексне здійснення реалізації стратегії технічної модернізації за цими напрямками забезпечить організаційне, технічне і технологічне оновлення агропромислового виробництва й підвищення його ефективності.

Технічна модернізація тваринництва неможлива без інвестицій, через це підвищення інвестиційної привабливості галузі тваринництва є ключовим фактором розвитку.

Обрана стратегія втілюється у систему довгострокових, середньострокових та оперативних планів, спеціальних програм розвитку галузі. Обґрунтування стратегії базується на застосуванні загальних підходів до планування, але зі стратегічним планом вона має свої особливості, оскільки розробка стратегії передбачає замкнутий цикл з прямим (розробка стратегії й визначення оперативних цілей – реалізація і контроль) та зворотним (врахування реалізації виконання – корегування планів) зв'язками. Ці зв'язки дають змогу за допомогою використання прогностичних сценаріїв моделювати перспективні виробничі показники розвитку галузей і аграрного сектору загалом, а за необхідності корегувати окремі елементи стратегії з урахуванням мінливих зовнішніх та внутрішніх факторів. Тому побудова стратегії для агропромислового виробництва – це гіпотетична картина послідовного розвитку в часі й просторі подій, що у сукупності відображають еволюцію аграрного сектору України.

Досягнення системи цілей при формуванні стабільності сільського господарства має базуватися на послідовному виконанні низки операцій, що дають змогу як досліджувати окремі напрямки ефективного розвитку на основі оцінювання індикаторів, так і зіставити варіанти стабільного розвитку.

На основі послідовного виконання ряду операцій із реалізації обґрунтованого варіанта стратегічного плану розвитку сільського господарства може бути сформована система цілей ефективності сільського господарства, сформульованих відповідно до Концепції розвитку аграрного сектору України:

- підвищення рівня добробуту та якості життя сільського населення;
- підвищення ефективності сільської економіки і ролі сільського господарства в національній економіці країни;
- уповільнення процесу депопуляції й стабілізація чисельності сільського населення до 2030 р.;
- скорочення соціально та економічно необґрунтованої диференціації в рівні життя сільського і міського населення;

- раціональне використання природних ресурсів та збереження природного середовища;

- збереження сільських традицій і розвиток національно-культурного потенціалу села.

Досягнення названих вище цілей забезпечується у тому числі за рахунок вирішення таких завдань у сфері розвитку аграрного сектору:

- розширення зайнятості сільських жителів працездатного віку;
- диверсифікація сільської економіки, розвиток альтернативних сфер діяльності в сільській місцевості;
- розширення доступу сільського населення до соціальних послуг;
- зміцнення правової бази стабільного сільського розвитку;
- раціональне залучення у господарський оборот та підвищення ефективності використання природних, матеріальних і людських ресурсів сільської місцевості;
- розвиток ринкової інфраструктури та підвищення доступу дрібних і середніх товаровиробників до ринків збуту сільськогосподарської продукції;
- зміцнення фінансової бази сільських організацій;
- забезпечення доступу жителів села до ресурсів розвитку та подолання інформаційної ізоляції сільського населення;
- зміцнення наукової й кадрової баз сільського господарства.

Для досягнення стабільного розвитку сільського господарства на основі реалізації системи цілей можуть використовуватися стратегії, які взаємно доповнюють одна одну.

Адаптивна стратегія спрямована на проведення змін, щоб забезпечити пристосовуваність соціально-економічної системи до об'єктивних вимог реальної дійсності. Інакше кажучи, адаптивна система – це система, яка «може пристосуватися до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов».

Для стабільного розвитку аграрного сектору важливим завданням є регулярна державна фінансово-економічна підтримка сільськогосподарських виробників. За активної участі держави в розвитку аграрного бізнесу, можна

досягти найвищих результатів щодо випуску екологічно прийнятної агропродовольчої продукції, здійснити стійке відтворення підприємств та збалансувати розвиток ресурсного потенціалу. Стабільний розвиток аграрного сектору забезпечують процеси управління наявними операційними активами (капіталами – фізичними, інтелектуальними, людськими, природними), спрямованими на збереження і розширення їх можливостей у процесах виробництва якісного продовольства та надання необхідних послуг і робіт.

Однак недостатність державного регулювання не дає змоги вирішити стратегічні завдання розвитку аграрного сектору економіки: застосувати високопродуктивні, ресурсозберігаючі технології сільськогосподарського виробництва, стимулювати розвиток малих та середніх форм господарювання, підвищити інвестиційну привабливість сільськогосподарського виробництва, здійснити наукові розробки зі створення й освоєння нововведень, забезпечити зайнятість сільського населення, підвищити заробітну плату і якість життя сільських трудівників. Власне кажучи, стратегія розвитку аграрного сектору є невід'ємною частиною державної агропромислової політики, вироблення загальнолюдської мети та загальних цінностей. Проблема досягнення стратегії розвитку аграрного сектору – велике і складне завдання. Адже воно, передбачає збалансований розвиток всіх взаємопов'язаних напрямків (фінансово-економічного, соціального, екологічного) та рівноважний стан власних сфер (сільськогосподарської, переробної, заготівельної, інфраструктурної).

Розробка стратегій розвитку аграрного сектору висуває певні умови залежно від стану внутрішнього і зовнішнього середовищ. Стратегічний аналіз та вибір стратегії поведінки аграрного сектору дає змогу не тільки визначити, а й реалізувати свою місію та досягати мети. Дуже часто спостерігаються випадки, коли розроблені стратегії не виконуються повною мірою.

Ефективним інструментом перспективного управління соціально-економічним розвитком стає фінансова стратегія.

Стратегія фінансових відносин в аграрному секторі є сукупністю цілей, дій, правил і принципів збалансованого розвитку його сфер, за допомогою яких досягається забезпечення економічної та фінансової стійкості для розширеного відтворення на базі ефективного використання всіх видів ресурсів. Суть такої стратегії фінансових відносин галузі полягає у пошуку і розробці компромісного варіанта розвитку економіки та фінансів на основі регіональних особливостей аграрного сектору. Вона має бути сконцентрована на ключових, найбільш перспективних напрямках оптимізації фінансових ресурсів.

При здійсненні класифікації стратегій часто застосовується групування, сформоване на основі їх взаємозв'язку, що передбачає перехід від «загального» до «приватного», тобто від базових до адаптаційних стратегій.

Перша група – це базові стратегії, що зумовлюють основний вектор розвитку:

- стратегія концентрованого зростання, яка передбачає концентрацію зусиль на конкретному напрямку розвитку;
- стратегія інтегрованого зростання, яка охоплює інтеграцію, що виражається в добровільному об'єднанні суб'єктів господарювання у цілісну систему, з об'єднанням функцій управління і концентрацією ресурсів;
- стратегія диверсифікованого зростання, яка реалізується, коли виробництво не може розвиватися на цьому ринку з певним продуктом;
- стратегія скорочення, яка є основним інструментом реструктуризації бізнесу об'єктів галузі.

Друга група – це конкурентні стратегії, які визначають напрямок та сферу отримання додаткових конкурентних переваг.

Третя група – це адаптаційні стратегії, які дають змогу пристосувати елементи внутрішнього середовища щодо зовнішнього середовища і є основним інструментом реалізації конкурентних та базових стратегій.

Проблеми обґрунтування стратегії фінансових відносин в аграрному секторі необхідно розглядати комплексно з урахуванням таких питань, як: особливості аграрної політики, динаміка кредитних процесів, розвиток інфраструктури, вдосконалення оподаткування аграрного сектору. Тільки такий комплексний підхід дасть змогу сформувавши дієву фінансову політику, яка адекватно відповідатиме створеним економічним умовам.

Обґрунтування стратегії має спиратися на територіально-галузеву організацію аграрного сектору, що визначає просторову впорядкованість його структурних елементів, їх географічну взаємодію і можливу реалізацію їх комбінацій, вибір форм інтеграції, спеціалізації й комбінування.

При цьому ефективний розвиток аграрного бізнесу неможливий без розробки та реалізації стратегії фінансових відносин в аграрному секторі, роль якого полягає в такому:

- реалізує механізм довгострокових фінансових цілей майбутнього економічного і соціального розвитку;
- оцінює фінансовий потенціал;
- створює можливості для оперативної реалізації нових перспективних інвестиційних можливостей, що з'являються у процесі динамічних змін факторів зовнішнього середовища;
- враховує ймовірні варіанти розвитку некерованих факторів зовнішнього середовища та дає змогу звести до мінімуму їх негативні наслідки;
- відображає характерні переваги галузей аграрного сектору у фінансовій діяльності;
- забезпечує взаємозв'язок і взаємозалежність стратегічного, поточного й оперативного управління фінансовою діяльністю;
- встановлює відповідний менталітет фінансової поведінки у стратегічних фінансових рішеннях;
- визначає значення ключових критеріальних оцінок при виборі основних фінансових управлінських рішень;

– є однією з базових передумов стратегічних трансформацій загальної організаційної структури управління.

Стратегія фінансових відносин в аграрному секторі визначається такими основними факторами:

– специфікою економіко-географічного положення, історичного розвитку, ступенем соціально-економічного розвитку та ін.;

– проведеною політикою і нормативно-правовою базою держави щодо регіонів;

– схемами позиціонування у глобальному, макрорегіональному економічному й екологічному просторах.

Стратегія має враховувати два фундаментальних фактори, які впливають на розвиток аграрного сектору:

– застосування ринкових механізмів, що створюють систему ефективних і конкурентоспроможних товаровиробників;

– вдосконалення державної аграрної політики, що сприяє вирішенню комплексу економічних проблем.

Основними об'єктами стратегії фінансових відносин є: система управління фінансовою діяльністю; податкові платежі та податкові ризики; фінансові відносини; фінансові ресурси; джерела фінансування; сукупність фінансових ризиків. Головні джерела фінансування – це державний бюджет, бюджет областей, бюджети муніципальних утворень, власні кошти підприємств і залучені інвестиції.

Завдання стратегії фінансових відносин у межах аграрного сектору полягають у такому: знаходження механізмів ефективного використання фінансових можливостей; встановлення перспективних фінансових взаємовідносин; фінансове забезпечення поточної й інвестиційної діяльності; вивчення фінансового потенціалу можливих конкурентів, розробка та здійснення заходів щодо забезпечення фінансової стійкості галузі.

Вирішення проблем стратегії фінансових відносин регіонального рівня, що мають багатоплановий і системний характер, потребує реструктуризації

та поділу на компоненти з виділенням основних з них.

Структуризація стратегії фінансових відносин в аграрному секторі побудована на виділенні чотирьох стратегічних рівнів: макрорівня, регіонального, галузевого рівня і мікрорівня – та визначенні взаємозв'язку і взаємозалежності між ними. Стратегія фінансових відносин на мікрорівні залежить від стратегій фінансових відносин вищих рівнів. Макрорівень створює передумови й умови функціонування регіону у фінансово-економічному аспекті відповідно до загальних тенденцій розвитку економіки країни.

Відмінними рисами стратегії фінансових відносин в аграрному секторі є:

- процес розробки стратегії, сконцентрований на проектуванні ключових напрямків розвитку кредитних, податкових, страхових, бюджетних та цінових відносин з метою забезпечення продовольчої безпеки країни і розвитку національної економіки;

- розробка механізму найбільш ефективного поєднання кредитних, податкових, страхових, бюджетних та цінових відносин з урахуванням особливостей конкретних умов;

- оперативне корегування діючої стратегії через динамічність розвитку факторів зовнішнього середовища, особливо на світовому ринку продовольства;

- доопрацювання існуючих методик оцінювання економічної ефективності державних, регіональних програм розвитку аграрного сектору з урахуванням особливостей окремо взятих регіонів.

Після вибору стратегії потрібно сформулювати комплекс планів і програмно-цільових заходів, спрямованих на ефективне здійснення цієї стратегії та досягнення визначених цілей. Подібні заходи потрібні в межах запропонованої адаптованої системи стратегічного управління, тобто системи збалансованих показників, яка передбачає певні дії щодо реалізації основних напрямів фінансової діяльності регіону.

Розроблений теоретико-методичний підхід до формування стратегії фінансових відносин в аграрному секторі базується на багатогранності галузі як об'єкта управління і рівні інституційного середовища. Практичне значення цього підходу визначається розглядом у взаємозв'язку, пов'язаності, збалансованості тріади «фінанси-галузь-господарство» та виділенням основних етапів розробки стратегії фінансових відносин.

Таким чином, з огляду на фінансові можливості галузі об'єктивно оцінюючи характер зовнішніх і внутрішніх факторів, стратегія фінансових відносин забезпечує відповідність фінансово-економічних можливостей аграрного сектору умовам, що склалися на ринку, та передбачає визначення довгострокових цілей фінансової діяльності й розвитку і можливих варіантів найбільш ефективних способів їх досягнення.

Загальна концепція стратегії розвитку аграрного сектору України у контексті економічної та продовольчої безпеки країни полягає в тому, що галузь є центральним елементом еколого-економічної й організаційно-технологічної системи та істотною умовою соціальної стабільності у суспільстві. Це передбачає перетворення аграрного сектору на вектор територіально-галузевого розвитку країни. Досягнення цієї місії пов'язано із забезпеченням економічної ефективності реалізації потенціалу аграрної сфери, зростанням інноваційності аграрного виробництва, забезпеченням функціонування соціального середовища сільських територій, збалансованістю продовольчого ринку, диверсифікацією ринків збуту експорту та ін., що потребує вдосконалення всіх складових стратегії розвитку аграрного сектору. Це стосується передусім створення сприятливих умов для реалізації ефективної фінансової політики в аграрному секторі країни й удосконалення системи державної підтримки аграрного сектору.

4.3. Концептуальні орієнтири екологізації аграрного сектору в контексті розвитку новітньої парадигми

Усвідомлення рівня ризиків і небезпек, результатом яких є вичерпання природних ресурсів, забруднення та деградація навколишнього середовища, відповідно порушення усіх процесів життєдіяльності на землі, що може призвести до непоправних наслідків, змусило світових лідерів до пошуку принципово нових підходів до соціально-економічного розвитку та використання природних ресурсів. Актуалізація та активне обговорення основних екологічних та соціальних проблем на глобальному рівні розпочалась із середини минулого століття. Цьому сприяли роботи членів Римського клубу, конференцій ООН, міжнародних громадських організацій. Результатом цієї роботи стала розробка концепції сталого розвитку, в основу якої поклали визначення Г. Х. Брутланд як розвиток, що задовольняє потреби сучасних поколінь, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої особисті потреби.

Дана концепція як одна із глобальних проблем людства в останній час набула значного поширення і вийшла на новий етап екологізації суспільної діяльності, та полягає у виокремленні з національних економік так званої «зеленої економіки», як такої, що спрямована на підвищення добробуту і соціальної рівності за одночасного значного зниження ризиків для навколишнього середовища і деградації природних систем. Тому особливістю сучасного етапу є спрямування діяльності у напрямку на стале зростання в межах нових перспективних ринків: інновацій, технологій ресурсозбереження та утилізації відходів, вторинної переробки, зеленого туризму, екологічного страхування тощо.

Виходячи із цього, концепція розвитку аграрного сектору України соціо-еколого-економічного спрямування повинна бути зорієнтована на досягнення оптимального співвідношення між економічним зростанням галузі, підвищенням продуктивності, раціональним використанням

природних ресурсів, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище та з іншого боку – задоволення зростаючих потреб суспільства.

Сучасна аграрна галузь є найбільшим споживачем природних ресурсів, завдяки залученню значних обсягів земельних і водних ресурсів, що створює значний вплив на стан зовнішнього середовища. На сьогодні впровадження промислових технологій виробництва сільськогосподарської продукції неможливе без застосування гербіцидів, інсектицидів, фунгіцидів, інших пестицидів, стимуляторів та інгібіторів росту.

На особливому статусі земельних ресурсів наголошується в Конституції України, Земельному Кодексі, інших нормативно-правових актах. Так, стаття 14 Конституції України регламентує: «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [153]. Аналогічне трактування дає стаття 1 Земельного Кодексу України [121]. Враховуючи те, що земля виступає одночасно як територіальний базис, природний ресурс й основний засіб виробництва у сільському господарстві, то серед основних принципів земельного законодавства справедливо проголошується принцип забезпечення раціонального використання та охорони земель й пріоритету вимог екологічної безпеки.

За наявністю та потенціалом продуктивних земель Україна належить до найбагатших країн світу, оскільки володіє значними запасами високопродуктивних земель придатних для використання у сільському господарстві. Площа українських чорноземів оцінюється від 15,6 млн. га до 17,4 млн. га, що складає 8 % світових запасів. Земельний фонд України становить 6 % території Європи або 19 % сільськогосподарських угідь. За площею ріллі на 1 особу наша країна посідає 8 місце у світі після Австралії, Казахстану, Канади, Аргентини, Нігеру, Російської Федерації і Литви [482].

Земельні площі України характеризуються надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоєності, що значно перевищує аналогічний показник більшості країн та екологічно обґрунтовані межі. Так

рівень розораності українських земель є одним із найвищих у світі (друге місце після Данії – 60,5 %) й становить 54 % території країни та більше 76 % сільськогосподарських угідь. Лісистість становить лише 13,2 % і є найнижчим показником у Європі (у країнах ЄС – 25–30 %). Лише за п'ять років (2010-2015 рр.) питома вага земель України вкритих лісовою рослинністю зменшилась на 1,5 % до 16,1 % загальної площі і становить 9695,2 тис. га. Значна територіальна протяжність країни охоплює різні природно-кліматичні зони та зумовлює варіацію даного показника від 4,1 % у Запорізькій і Миколаївській областях до 42,1 % і 51,6 % в Івано-Франківській та Закарпатській областях.

Високий відсоток залучення земель у господарську діяльність пояснюється історичними передумовами з однієї сторони, а з іншої – сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами для ведення сільського господарства практично на всій території сучасної країни. На 1 жителя країни припадає 1,0 га сільськогосподарських угідь та 0,76 га ріллі [376].

За дослідженнями вітчизняних учених, з метою збереження справедливого балансу у формуванні екологічно стійких агроландшафтів, розораність ґрунтового покриву всієї території не повинна перевищувати 40 %, у тому числі земель сільськогосподарського призначення 50 % [47].

Найбільш загрозливою є ситуація зі співвідношення ріллі до загальної площі сільськогосподарських угідь. Середнє значення цього показника по Україні становить 70 %, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах 84 % і господарствах населення – 65,8 %. Майже в усіх організаційно-правових структурах відсоток ріллі перевищує оптимальний показник на 10–30 %, причому за останні десять років спостерігається тенденція до його зростання.

Формування екологічно стійких агроландшафтів є основою ефективного та екологічної діяльності аграрного сектору економіки України. Оскільки межі сільськогосподарських підприємств не відповідають природним межах у ландшафті, то формування агроландшафтів мають

враховувати наявні на даній території екосистеми. В агроландшафті повинен зберігатися баланс між площею сільськогосподарських угідь, ріллею, пасовищами, луками, багаторічними насадженнями, лісами, водними ресурсами і відповідати природо кліматичним зонам. Тому раціональне екологічно безпечне використання земельних ресурсів, збереження та підвищення їх родючості належить до найактуальніших проблем сучасності.

Особливо високим є показник розораності у сільськогосподарських підприємствах (84 %), який у залежності від регіону перевищує оптимальний показник на 10–30 %, причому за останні десять років спостерігається тенденція до його зростання. Надмірне використання земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві призвело до розбалансування структури основних угідь ріллі, сіножатей, пасовищ, лісів, земель водного фонду, негативно позначилось на стійкості агроландшафтів, спричинило посилення негативних процесів: ерозії та дефляції ґрунтів, виснаження родючого шару, фізичну деградацію та хімічне забруднення, заболочення і перезволоження, зміну реакції ґрунтового розчину.

Вкрай ризиковане розширення площі ріллі, за рахунок інших угідь, у тому числі на схилах, призвело до ще більшого розбалансування у структурі земель сільського господарства, лісів, водойм, порушило стійкість агроландшафтів та посилило техногенне навантаження на екосферу.

Інтенсивний розвиток міського, гідротехнічного будівництва, розширення видобутку корисних копалин призводять до постійного зменшення земель сільськогосподарського призначення. Якщо у післявоєнний час із сільськогосподарського обліку щорічно вилучалося 25–50 тис. га родючих земель, то в даний час – 12–14 тис. га. В результаті за 1950–2015 рр. площа сільськогосподарських угідь в Україні зменшилась на 3 млн. га, а окремих земель на 1,8 млн. га. В той же час землезабезпеченість зменшилась із 1,2 до 0,8 га, в тому числі орних земель з 1,0 до 0,6 га.

Таблиця 4.2

Динаміка сільськогосподарських угідь

на початок року, гектарів

	Роки							Зміна 2018 р. до 2000 р.	
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	тис. га	%
Сільськогосподарські угіддя	41817,0	41763,8	41569,4	41511,7	41507,9	41504,9	41489,3	-317,7	-0,8
рілля	32537,1	32482,2	32478,4	32531,1	32541,3	32543,4	32544,3	7,2	0,0
перелоги	431,2	409,7	320,8	239,4	233,7	230,6	229,3	-201,9	-46,8
багаторічні насадження	924,4	903,8	897,7	892,9	892,4	897,1	894,8	-29,6	-3,2
сіножаті	2407,3	2438,0	2409,8	2407,3	2406,4	2402,9	2399,4	-7,9	-0,3
пасовища	5517,0	5530,1	5489,7	5441,0	5434,1	5430,9	5421,5	-95,5	-1,7

Джерело: складено автором на основі [376].

Впродовж останніх років структура земельного фонду України зазнала певних змін, більшість з яких є негативними (табл. 4.2). Так, обсяг сільськогосподарських угідь зменшився на 317,7 тис. га, при цьому площа ріллі зросла (+7,2 тис. га). Рівень розораності території постійно зростає, що впливає на виснаженість ґрунтів. Землі зайняті багаторічними насадженнями зменшились на 29,6 тис. га. Значне зменшення площ перелогів (на 46,8 %) засвідчує зміну цільового призначення земель і введення їх у сільськогосподарське виробництво. Таким чином, усі види сільськогосподарських угідь мають тенденцію до зменшення протягом усього досліджуваного періоду, окрім ріллі.

Сучасні трансформаційні процеси, що супроводжуються зміною форм власності та господарювання на селі, відсутність відповідного законодавчого забезпечення, а також дієвого державного контролю за використанням

земельних ресурсів створило передумови для споживацького ставлення до землі, орієнтацію на економічні вигоди. У процесі переходу до багатоукладної економіки відбувся перерозподіл земельних ресурсів, подрібнення, що зруйнувало установлену систему їх використання на основі науково обґрунтованих систем сівозміни. Новостворені агроформування проводять свою діяльність в основному на орендованих землях, тому використання земельних ресурсів проводиться на власний розсуд без особливих вкладень на заходи з охорони і поліпшення якості ґрунтів, орієнтуючись лише на отримання максимального прибутку. Аналіз даних про посівні площі України дає підстави стверджувати про недотримання раціональної структури посівних площ вітчизняними аграріями. На жаль, одним із найважливіших чинників, що впливає на формування структури посівних площ в країні є попит на вітчизняну продукцію на зовнішніх аграрних ринках.

Зменшення втрат гумусу неможливо забезпечити без перегляду структури посівних площ, зокрема, зменшення питомої частки просапних культур. Площа посіву кукурудзи в країні з 1991 по 2016 рр. зросла з 8,5 до 17,5 %, технічних культур (соняшник, буряки цукрові та ін.) – з 11,6 до 27,3 %, а частина багаторічних трав скоротилася від 37 до 12,3 %, кормових культур – з 24,7 до 3,8 %. Тобто, найбільша небезпека екологічного спрямування постійно загрожує землеробству за такими напрямками:

- систематичне падіння параметрів ґрунтової родючості;
- руйнування найбільш родючого шару ґрунту під впливом вітрової та водної ерозії;
- забруднення отрутохімікатами й мінеральними добривами в результаті їх неправильного застосування.

Особливо гостро постає питання використання сільськогосподарських земель великими сільськогосподарськими підприємствами – агрохолдингами. Вимагає оцінки питання впливу діяльності цих агропідприємств на стан природних ресурсів, зокрема земельних. Такі агрохолдинги орієнтуються у

своїй діяльності в першу чергу на досягнення максимального прибутку, забезпечення високої конкурентоздатності на основі використання інтенсивних технологій при вирощуванні високорентабельних сільськогосподарських культур, зазвичай з порушенням системи науково обґрунтованих сівозмін. Недотримання науково обґрунтованої системи сівозмін, що виражається у беззмінному вирощуванні чи швидкому поверненню на попереднє поле, не тільки значно зменшує урожайність сільськогосподарських культур, сприяє накопиченню у ґрунтах специфічних хвороботворних мікроорганізмів та засміченості бур'янами, але й призводить до порушення біоенергетичного режиму і погіршення якісного стану ґрунтів [278].

Таблиця 4.3.

Динаміка внесення мінеральних, органічних добрив та пестицидів

Рік	Мінеральні добрива				Органічні добрива				Внесено пестицидів* тис. га
	Внесено в поживних речовинах			Частка удобреної площі	Внесено			Частка удобреної площі	
	Всього, тис. ц	на 1 га удобреної площі, кг	на 1 га посівної площі, кг		Всього, тис. тонн	на 1 га удобреної площі, тонн	на 1 га посівної площі, тонн		
1990	42416,3	169	141	83	257130,8	47,8	8,6	17,9	
2000	2787,1	60	13	22	28410,1	39,8	1,3	3,3	
2005	5579,2	72	32	45	13245,8	28,5	0,8	2,7	
2010	10606,4	84	58	70	9874,1	24,4	0,5	2,2	
2011	12633,1	89	68	76	9845,7	26,5	0,5	2,0	11958,4
2012	13430,0	92	72	78	9636,9	24,2	0,5	2,1	12393,2
2013	14894,9	97	79	81	9602,6	23,0	0,5	2,1	13598,7
2014	14690,1	100	82	81,8	9860,9	24,4	0,5	2,2	12660,1
2015	14150,1	98	79	80,8	9662,7	21,8	0,5	2,5	12469,1
2016	17288,5	110	96	87,0	9162,9	19,2	0,5	2,6	13798,0
2017	20281,0	112	98	92	9273,9	22,3	0,5	2,6	15054,4
2018	23463,2	117	103	90	11648,9	28,1	0,8	2,8	17185,4

*Публікація статистичних даних доступна із 2011 року

Джерело: складено автором на основі [376].

З метою спрощення умов ведення бізнесу у 2015 р. у чинне земельне законодавство було внесено зміни, зокрема виключено із Земельного кодексу України норму про те, що використання земель сільськогосподарського призначення повинно провадитися відповідно до проектів землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь, а із Закону України «Про охорону земель» вилучено положення щодо необхідності затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах. Цим було створено умови для порушень у землекористуванні, що спровокувало ігнорування екологічних правил і норм.

Вкрай незадовільною залишається ситуація щодо внесення мінеральних та органічних добрив, засобів захисту рослин, пестицидів. Дані про динаміку обсяг їх застосування, удобреної площі та внесення пестицидів великими і середніми підприємствами України (із площею у власності або користуванні 100 га і більше сільськогосподарських угідь та займаються виробництвом продукції рослинництва) відображено у табл. 4.3.

Екологічне сільське господарство, широко відоме у світовій практиці є ефективним рішенням для припинення деградації сільськогосподарських земель, для реабілітації та для стабільної інтенсифікації виробництва сільськогосподарських культур. Найбільшого розповсюдження воно набуло у Північній і Південній Америці, в Австралії та Новій Зеландії, в Азії в Казахстані та Китаї, а також у регіоні Південної Африки та має такі три основні взаємопов'язані принципи:

- відсутність або мінімальний механічний обробіток ґрунту, посів або посадка безпосередньо на незруйновані або ненасичені ґрунти з метою підтримки або поліпшення вмісту органічної речовини, структури ґрунту, їх загального стану;

- підвищення та підтримка органічного мульчуючого покриття на поверхні ґрунту, використання культур, покривних культур або рослинних залишків, що захищає верхній шар ґрунту, зберігає воду та поживні

речовини, сприяє біологічній активності ґрунту та інтегрованій боротьбі із бур'янами та шкідниками;

– диверсифікація видів як однорічних, так і багаторічних в сукупностях, послідовностях і ротаціях, які можуть включати багаторічні насадження, пасовища та сільськогосподарські культури, що сприяє підвищенню урожайності сільськогосподарських культур та стійкості системи.

Тобто має відбуватися перехід до екологізації аграрного виробництва, що передбачає суворе дотримання умов та правил раціонального землекористування, підвищення культури землеробства, зростання ролі біотехнологій та поступове зменшення хімізації сільського господарства. Екологізація аграрного виробництва повинна бути спрямована не тільки на отримання безпечних для здоров'я, якісних продуктів харчування, підтримання навколишнього середовища у стані економічної рівноваги й забезпечення екологічної безпеки, але й на стійкий розвиток сільського господарства. В цьому полягає основний принцип агроєкології – здійснення сільськогосподарської діяльності у гармонії з природою. З цієї причини виникає необхідність гармонізувати економічну та аграрну політику, розробити на цій основі єдину державну політику щодо вирішення екологічних проблем у сфері сільськогосподарського виробництва.

Питання розробки стратегії екологізації сільського господарства має базуватися на організаційно-економічному, ресурсному, соціальному та екологічному потенціалі національної економіки країни. З метою визначення основних орієнтирів стратегічного розвитку аграрного сектору в напрямку екологізації потрібно сформувавши систему новітніх організаційно-виробничих відносин у землекористуванні, що базуватимуться на відтворенні та раціональному використанні земельних ресурсів, а також на формуванні системи управління цими відносинами. До можливостей екологізації аграрного сектору належать:

– інвестиції, орієнтовані на ресурсозбереження;

- державна підтримка виробників, що мають екологічну спрямованість;
- підвищення заходів еколого-економічної політики;
- розвиток природоохоронного інвестування;
- розвиток інструментів економічного стимулювання природоохоронних заходів.

Загрозами впровадження принципів екологізації аграрного сектору є (табл. 4.4):

- зовнішньоекономічні і зовнішньополітичні чинники;
- особливості, традиції та менталітет селян;
- природно-ресурсні та кліматичні особливості, що визначають специфіку національних і регіональних систем ведення аграрного бізнесу;
- недостатність екологічної свідомості, мотивації, соціальної відповідальності та екологічної культури.

Таблиця 4.4

SWOT-аналіз екологізації аграрного сектору України

Якість	Можливість	Загроза
Сильні сторони	Відповідна державна підтримка дасть змогу сформувати екологічну інфраструктуру, що, в свою чергу, на основі впровадження інноваційних розробок в сфері ефективного господарювання в аграрному бізнесі дозволить здійснити перехід до принципів екологічного виробництва.	Здатність агроєкосистеми зберігати свою структурність і функціональність при відповідній інфраструктурі, що дозволяє нівелювати негативний вплив дисбалансів внутрішнього та зовнішнього ринків на економічну, соціальну і екологічну ситуацію в країні.
Слабкі сторони	На основі розвитку державної підтримки існує можливість залучення додаткових фінансових коштів для переходу на органічні засоби захисту і добрива та подолання цінового диспаритету при екологічному виробництві сільськогосподарської продукції.	Подолання негативного впливу є можливим завдяки спланованій політиці держави при відповідному фінансуванні як з бюджету, так і за рахунок залучення інвестиційних ресурсів.

Джерело: складено автором.

Отже, як показує проведений SWOT-аналіз чинників екологізації аграрного сектору, впровадження принципів розвитку зеленої економіки є

можливим на основі державної підтримки.

Організаційно-економічний механізм екологізації підприємств аграрного бізнесу є системою взаємозалежних і взаємообумовлюючих інструментів, методів і засобів економічного впливу на екологічні процеси виробництва з метою стабілізації соціо-еколого-економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств і досягнення параметрів стійкого економічного зростання, а також поліпшення якості життя населення. Він покликаний забезпечити максимальну ефективність управління процесами екологізації на сільськогосподарських підприємствах, забезпечити досягнення позитивних результатів діяльності аграрного бізнесу.

Основним завданням організаційно-економічного механізму екологізації підприємств аграрного сектору є реалізація соціально-економічного, екологічного, науково-технічного потенціалу сільськогосподарських підприємств для досягнення параметрів їх стійкості. Системно-екологічний підхід до екологічної модернізації виробництва полягає в системній екологізації усіх складових частин сільськогосподарського виробництва, тобто системи управління, технологічних процесів, господарської та інвестиційної діяльності підприємства.

Організаційно-економічний механізм екологізації підприємств аграрного сектору реалізується за допомогою набору організаційних і економічних важелів. Співвідношення організаційних і економічних складових організаційно-економічного механізму екологізації сільськогосподарських підприємств залежить від конкретної галузі аграрної сфери, виду діяльності, економічної і політичної ситуації. Формування ефективного організаційно-економічного механізму екологізації може бути реалізовано тільки на основі комплексного застосування зазначених заходів. Складові організаційно-економічного механізму екологізації представлені в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Складові організаційно-економічного механізму екологізації підприємств аграрного сектору

Організаційні чинники	Економічні чинники
<ul style="list-style-type: none"> – формування ефективного природоохоронного та екологічного законодавства; – стандартизація і нормування екологоорієнтованої діяльності; – комплексний соціо-еколого-економічний аналіз діяльності підприємств аграрної сфери; – сертифікація та маркування екологічної продукції; – кадастр природних ресурсів; – екологічні обмеження, заборони і санкції; – екологічна експертиза і паспортизація земель сільськогосподарського призначення; – екологічно орієнтована освіта працівників аграрного сектору; – екологізація умов праці; – державні програми підтримки екологізації виробництва на мікро- і макрорівні; – кооперація підприємств сільського господарства різних форм власності з метою екологізації діяльності; – впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій виробництва; – формування еколоорієнтованої інфраструктури; – екологічний консалтинг; – моніторинг навколишнього середовища. 	<ul style="list-style-type: none"> – екологічне страхування; – плата за використання природних ресурсів; – пільгове оподаткування при еколоорієнтованому способі виробництва; – екологічне субсидування діяльності підприємств аграрного сектору; – екологічне ліцензування діяльності підприємств аграрного сектору; – система екологічних податків і зборів; – фінансування екологізації виробництва підприємств аграрного сектору; – стимулювання формування інвестиційно-інноваційного механізму оновлення основних фондів; – підвищення норми амортизації природоохоронних фондів; – формування ефективно функціонуючого ринку екопродукції; – створення сприятливої фінансово-кредитної системи охорони навколишнього середовища; – екологічний аудит діяльності підприємств аграрного сектору; – екологічний маркетинг.

Джерело: складено автором.

Співвідношення організаційних і економічних складових організаційно-економічного механізму екологізації підприємств аграрного сектору залежить від конкретного виду діяльності, економічної і зовнішньополітичної ситуації в країні. При цьому слід зазначити умовність поділу на організаційний і економічний блоки. Формування ефективного організаційно-економічного механізму екологізації може бути реалізований тільки на основі комплексного застосування зазначених заходів, котрі забезпечать синергетичний ефект і зміни системи в потрібному напрямку.

Саме тому визначені ключові стратегічні напрямки переходу до екологізації сільськогосподарського виробництва, планомірна реалізація яких, забезпечить формування вітчизняного ринку екологічної органічної продукції.

Державне регулювання аграрного сектору включає формування нормативно-правової бази, сертифікації, контроль, розробку стандартів, пільгове оподаткування, страхування, дотації, субсидії, державний протекціонізм. Створення екологічно орієнтованих інноваційних інтегрованих формувань передбачає створення консалтингових центрів, агроєкокластерів.

Кадрове забезпечення процесу екологізації сільськогосподарського виробництва передбачає спеціалізовані навчальні дисципліни у закладах вищої освіти, аграрних коледжах, системі перепідготовки та підвищення кваліфікації керівників і фахівців екологічних аграрних підприємств.

Одним із стратегічних напрямків реалізації перетворень в аграрному секторі виступає розвиток сільськогосподарського підприємництва в напрямку екологізації землекористування, виробництва якісного екологічно чистого продовольства і розвитку вітчизняного ринку екологічної продукції. Тому доцільно розробити комплексну стратегію екологізації аграрного сектору. Запропонований варіант стратегії орієнтований на підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств, які прийняли рішення про перехід до екологічних принципів господарювання. Екологізація сільськогосподарського землекористування зумовить формування ринку вітчизняної екологічно якісної продукції, а також створить оптимальні умови для відтворення і раціонального використання земельних ресурсів шляхом адаптивного підходу до землекористування і застосування адаптивно-ландшафтних систем землеробства (рис. 4.3).

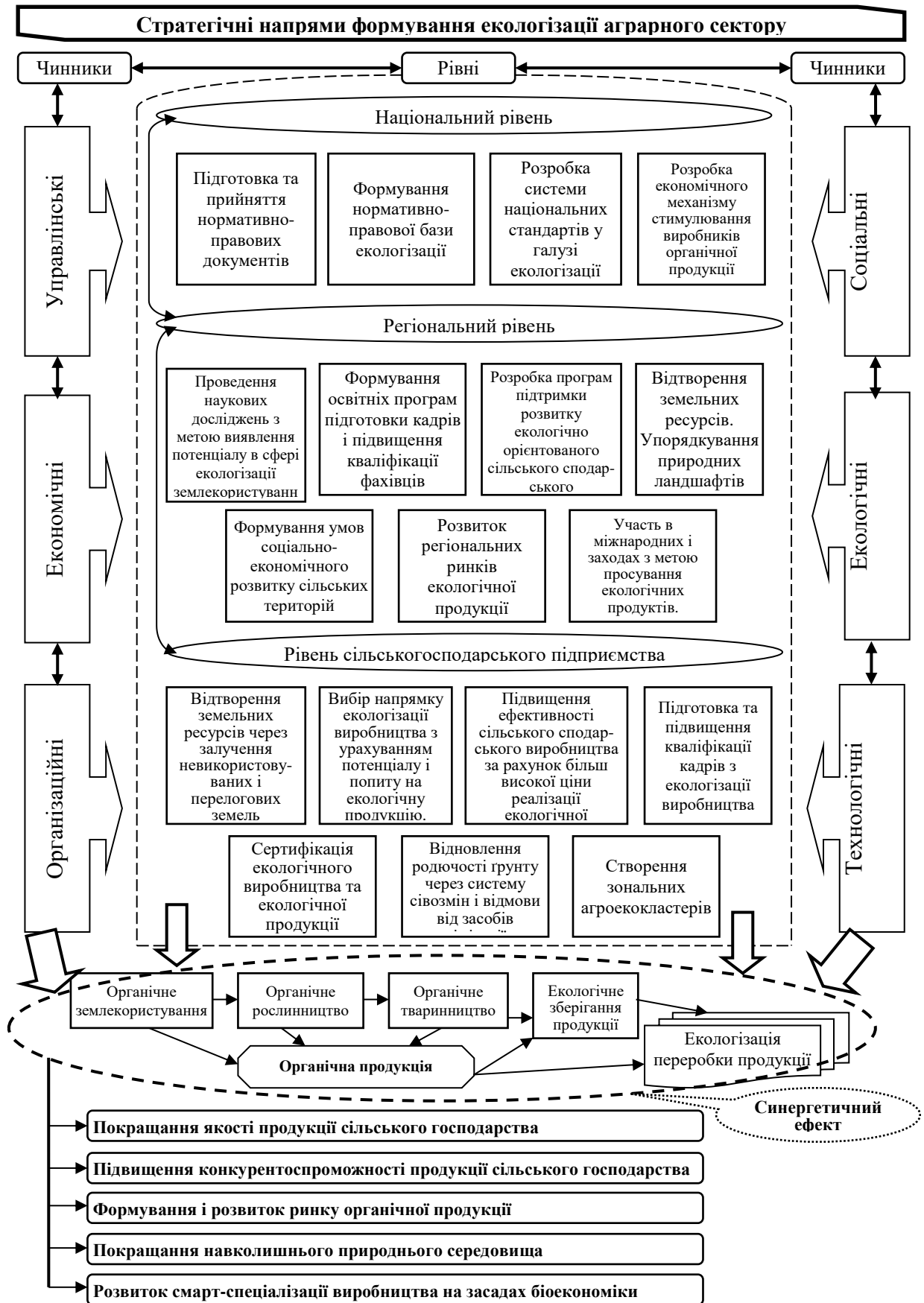

Рис. 4.3. Стратегічні напрями формування екологізації аграрного сектору

Джерело: сформовано автором.

З урахуванням різноманітності організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств доцільно виділити наступні напрямки з організації переходу підприємств до екологічно орієнтованого виробництва продукції:

– в інтегрованих аграрних структурах і великих сільськогосподарських підприємствах перехід до екологізації виробництва передбачається за допомогою створення оптимальних умов для формування еколого-економічно ефективного раціонального землекористування при мінімально необхідному рівні хімізації процесів обробітку культур;

– у великих сільськогосподарських підприємствах і холдингах доцільно підвищити освіту окремих внутрішньогосподарських виробничих структурних підрозділів, що спеціалізуються на виробництві екологічно безпечної сільськогосподарської продукції, згідно з нормативними вимогами стандартів екологічного сільськогосподарського виробництва, з повною відмовою від засобів хімізації;

– для невеликих за розміром виробництв організаційно-правових форм господарювання за доцільне виділення в окрему виробничу одиницю (дочірню компанію) екологічних напрямків своєї діяльності або повний виробничо-господарський перехід на принципи екологізації;

– формування дієвого організаційно-економічного механізму управління і системи державної підтримки виробників екологічної продукції, застосування програм підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері екологізації землекористування, а також розвиток екологічного підприємництва в аграрному секторі в напрямку розвитку ринку вітчизняного екологічного продовольства за поступового переходу до цього способу господарювання.

З метою обґрунтування напрямків розвитку екологізації аграрного сектору доцільним є виявлення чинників, що сприяють розвитку сільськогосподарського виробництва екологічного продовольства на різних рівнях – державному, регіональному і безпосередньо на рівні підприємства (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Організаційні рівні та визначальні чинники розвитку екологічно орієнтованого сільського господарства

Організаційний рівень	Визначальні чинники розвитку сільського господарства в напрямку екологізації
Національний рівень	Підготовка та прийняття нормативно-правових документів, що регламентують поняття «екологічно чиста (безпечна) продукція», «екологічний продукт».
	Формування нормативно-правової бази, що регламентує функціонування ринку екопродукції в інтересах споживачів, на основі участі всіх зацікавлених суб'єктів ринку.
	Розробка системи національних стандартів у галузі екологізації сільського господарства, а також їх гармонізація з системою міжнародних екологічних стандартів.
	Розробка економічного механізму стимулювання виробників екологічного продовольства через систему пільгового кредитування, оптимізацію оподаткування, напрями дотацій і субсидій, в цілому підвищення інвестиційної привабливості та інноваційної активності екологічного сільського господарства.
Регіональний рівень	Розробка програм підтримки розвитку екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва. Розробка нормативно-правової бази екологізації сільськогосподарського виробництва, що не суперечить законодавству.
	Проведення наукових досліджень з метою виявлення потенціалу в сфері екологізації землекористування. Розширення інформаційного поля, що висвітлює особливості екологізації виробництва.
	Формування освітніх програм підготовки кадрів і підвищення кваліфікації фахівців у галузі сільськогосподарської екологізації виробництва.
	Відтворення земельних ресурсів. Формування умов соціально-економічного розвитку сільських територій. Підвищення рівня зайнятості рівня життя сільського населення.
	Розвиток регіональних ринків екологічної продукції. Участь в міжнародних і вітчизняних виставках-ярмарках з метою просування екологічних продуктів.
	Рівень сільськогосподарського підприємства
Відтворення земельних ресурсів за допомогою залучення невикористовуваних і перелогових земель в сільськогосподарському обігу і перехід до екологізації землекористування. Відновлення родючості ґрунту через систему чергування сівозмін і відмови від засобів хімізації.	
Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва за рахунок більш високої ціни реалізації екологічної продукції.	
Створення зональних агроєкокластерів. Підготовка та підвищення кваліфікації кадрів. Сертифікація екологічного виробництва та екологічної продукції.	

Джерело: сформовано автором.

Також екологізація систем землекористування потенційно можлива шляхом створення спеціалізованих аграрних підприємств, які виробляють продукцію шляхом повного вилучення процесів хімізації відповідно до міжнародних стандартів екологічного сільськогосподарського виробництва. Формування спеціалізованих агроєкогосподарств і їх інтеграційних об'єднань стане передумовою до формування вітчизняного ринку екологічних продуктів і підвищення конкурентоспроможності екологічного продовольства на міжнародних ринках екологічних продуктів. На підставі проведених досліджень визначено, що в структурі таких господарств значну частку можуть зайняти селянські та фермерські господарства, що обробляють відносно невеликі земельні ділянки і відповідно, в меншій мірі схильні до ризику при переході до екологізації землекористування.

Однак, зважаючи на те, що частка фермерських господарств у структурі виробництва сільськогосподарської продукції на сьогоднішній день є незначною, формування екологічно орієнтованого виробництва є можливим і шляхом створення спеціалізованих екологізованих структурних підрозділів у великих підприємствах аграрного сектору при планомірному їх переході на альтернативний спосіб господарювання.

Вирішення питання екологізації сільськогосподарського виробництва призвело до розвитку окремих його напрямків. Так, сучасна практика ведення сільськогосподарського виробництва екологічного спрямування дала змогу виділити такі види землеробства:

– біологічне землеробство, яке передбачає якнайширше використання органічних видів добрив та не хімічних методів боротьби з шкідниками, повну відмову від застосування мінеральних добрив, пестицидів, регуляторів росту і розвитку рослин, інших хімічних препаратів, особливо великого значення при цьому відведено використанню науково-обґрунтованих системам сівозмін;

– органічне землеробство, що характеризується пом'якшеними екологічними вимогами;

– органічно-біологічне землеробство, що зосереджує свою увагу на максимальному підтриманні ґрунтової мікрофлори, збільшенні питомої ваги бобових сидеральних культур у сівозмінах. При цьому крім органічних добрив допускається використання несинтетичних природних речовин (вапняк, доломіт та ін.);

– біодинамічне землеробство акцентується на використанні біоритмів Землі, Місяця і Космосу;

– екологічне землеробство передбачає мінімальний обробіток ґрунту, застосування сівозмін, використання біологічних методів боротьби із шкідниками;

– компромісне або адаптивне землеробство, що не вбачає повної відмови від сучасних інтенсивних форм ведення сільськогосподарського виробництва. Основний акцент тут робиться на якості сільськогосподарської продукції, забезпеченні екологічної рівноваги, помірному використанні мінеральних добрив, використанні «адаптивних» сортів рослин, які характерні для певних територій і мають значну стійкість до шкідників, хоча і не відрізняються високою продуктивністю.

В основі усіх цих систем, окрім проведення технологічних заходів, які здійснюють мінімальне навантаження на природне середовище та зводять до мінімуму деградацію ґрунтового покриву, закладено:

– повну або часткову заборону використання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин;

– дотримання науково обґрунтованої системи сівозмін сільськогосподарських культур;

– широке застосування органічних добрив (гною, сидератів, продуктів переробки продукції, речовин мінерального походження);

– обмежене застосування сільськогосподарської техніки на полях та мінімальний обробіток ґрунту, що обмежує його ущільнення;

– заборона використання трансгенних рослин та генетично-модифікованих організмів;

– використання біологічних засобів боротьби зі шкідниками.

Як окремий напрямок ведення сільського господарства органічне землеробство почало активно розвиватись в Америці та Європі із 40-х років ХХ ст. у відповідь на безконтрольне використання синтетичних добрив, інсектицидів та інших хімічних засобів.

Особливе значення в органічному виробництві приділяється оптимізації структури посівних площ, використанню економічно обґрунтованої системи сівозмін. Адже рослини не тільки використовують поживні речовини із ґрунту, але й здатні активно впливати на фактори родючості. Саме дотримання чергування різних за біологічними особливостями та агротехнікою сільськогосподарських культур дозволяє змінювати родючість та структуру ґрунту, вміст гумусу, насиченість вологою, поживними речовинами, швидкість розкладання токсичних речовин, а також зводити до мінімуму негативний вплив процесів водної та вітрової ерозії.

Австрійський учений Р. Штейнер, який вважається ініціатором органічного виробництва у Європі та світі, ще у 1924 р. презентував свій курс біодинамічного господарювання. Інший прихильник органічного землеробства, британський ботанік А. Говард у своїй книзі «Сільськогосподарський заповіт» (1940) звернув увагу, що зростання урожайності та збільшення виробництва продукції тваринництва неодмінно призведе до втрати родючості ґрунтів, розбалансування методів ведення сільського господарства, зростання захворюваності рослин і тварин, втрати гумусу в процесі ерозії. А. Говард стверджував, що сухі втрати можуть бути усунені лише шляхом підтримки родючості ґрунтів в процесі виробництва гумусу з рослинних і тваринних відходів, компостування [484].

Згідно прийнятої Міжнародною конфедерацією рухів за органічне сільське господарство (IFOAM – International Federation of Organic Agriculture Movements) концепції, органічне сільське господарство слід розглядати як виробничу систему, яка підтримує у нормальному стані ґрунти, екосистеми

та людей і базується на природних процесах, біорізноманітності, природних циклах, характерних для певної території без застосування ресурсів з побічними ефектами. І як результат, органічне сільське господарство поєднує у собі традиції, інновації і науковий підхід, створює справедливі взаємовідносини та забезпечує достойний рівень життя для всіх зацікавлених сторін. Діяльність IFOAM базується на чотирьох принципах:

- принцип здоров'я передбачає підтримку та покращення ґрунтів, рослин, здоров'я тварин, людей і планети як єдиного цілого і неподільного;
- принцип екології, що базується на засадах природних екологічних систем і циклів, співпрацюючи і підтримуючи їх;
- принцип справедливості як забезпечення справедливості з врахуванням зовнішнього середовища та життєвих можливостей;
- принцип турботи, управління органічним сільським господарством повинно бути відповідальним за здоров'я і благополуччя нинішніх та майбутніх поколінь [494].

Правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, функціонування ринку органічної продукції та сировини визначено у Законі України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». В ньому вказано, що на відміну від традиційної (неорганічної) продукції, яка виготовлена за загальноприйнятими технологіями виробництва сільськогосподарської продукції і допускає використання будь-яких хімічних засобів захисту, в органічному виробництві виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо [86].

Отже, органічне сільське господарство як форма ведення сільського господарства, передбачає відмову від використання синтетичних мінеральних добрива, консервантів, штучних барвників, стимуляторів росту, гормонів, антибіотиків, ароматизаторів, стабілізаторів, підсилювачів смаку. З метою підвищення урожайності сільськогосподарських культур, боротьби з

шкідниками і бур'янами, в організації органічного виробництва слід якнайповніше застосовувати сівозміни, органічні добрива, сидерати, органічні рештки рослин.

Органічним сільським господарством у світі охоплено 43,7 млн. га сільськогосподарських земель (майже 1 % від усіх сільськогосподарських земель) у 172 країнах. Загальний обсяг реалізації органічної продукції становив 80 мільярдів доларів США в 2016 році. Перша п'ятірка країн з найбільшою площею органічного землеробства належить Австралії (17,2 млн. га), Аргентині (3,1 млн. га), США (2,2 млн. га), Китаю (1,9 млн. га) та Іспанії (1,7 млн. га). Найвищу питому вагу органічного землеробства мають Фолклендські острови (36,3 %), Ліхтенштейн (30,9 %), Австрія (19,4 %), Швеція (16,4 %) та Естонія (16,2 %) [494].

За прогнозами НААН України, площі сільськогосподарських угідь, сертифікованих відповідно до органічних стандартів у 2015 р. повинні зрости до 5 % і у 2020 р. до 7 %, а також зростання частки органічної продукції до 7 % у 2015 р. і до 10 % у 2020 р. [252, с. 8].

Однак, на початок 2016 р. в Україні нараховувалось лише трохи більше 210 підприємств зайнятих органічним виробництвом із площею 410 тис. га, що становить 1 % від усіх сільськогосподарських угідь, тобто на рівні світового показника.

Розвиток виробництва вітчизняних органічних продуктів у найближчій перспективі буде стримуватись через не сформованість інфраструктури органічного агропродовольчого ринку, його складових елементів, що повинні забезпечувати взаємозв'язок між окремими елементами органічного ринку та сприяти вільному переміщенню органічної продукції, забезпечуючи безперервність процесу відтворення та ефективного функціонування сфер кінцевого споживання [75, с. 12–13]. Ситуація також ускладнюється зниженням купівельної спроможності населення та високими цінами на органічну продукцію.

Збільшення виробництва органічної продукції певною мірою здатне

вирішити питання екологічної загрози з однієї сторони, та забезпечити населення доброякісними продуктами харчування – з іншої. Продукція органічного виробництва є достатньо затребуваною і в даний час. Основні її споживачі – забезпечені люди, молоді батьки, частина сучасної молоді, вагітні, хворі та інші особи, які піклуються про своє здоров'я.

Враховуючи значний потенціал для розвитку органічного виробництва, створення повноцінного вітчизняного ринку органічної продукції та продуктів харчування, інтегрування у європейську та світову спільноту виробників і споживачів органічної продукції вимагатиме проведення ряду невідкладних обов'язкових заходів:

- приведення вітчизняного законодавства у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, функціонування ринку органічної продукції щодо стандартів агровиробництва органічної продукції у рамках правил і норм, що діють у ЄС та СОТ;

- розширити та доповнити систему державної допомоги виробникам органічної продукції;

- забезпечення населення достовірною інформацією щодо складу та безпечності харчових продуктів.

При цьому, вважаємо помилковим розглядати органічне землеробство як єдину альтернативу для вітчизняного сільського господарства у найближчій перспективі. Виробництво екологічно чистої продукції повинно зайняти свою нішу у сільському господарстві, а продукція знайти свого споживача. Від того наскільки буде затребуваною ця продукція, яка знаходиться у кореляційній залежності від купівельної спроможності населення, настільки об'ємним буде цей сегмент.

Підтримуємо думку зарубіжних учених, що розширення сільськогосподарських угідь під органічне виробництво є доцільним лише у розвинених країнах, де проблема фізичної та економічної доступності в основному є вирішеною. Тому подальше вирішення питання продовольчого забезпечення полягає лише в покращенні якості продуктів харчування.

Практика впровадження органічного землеробства у країнах, де існують проблеми фізичної або економічної доступності продуктів харчування, на нашу думку, може призвести до загострення продовольчої безпеки країни. Вважаємо, що попит та пропозиція на екологічно чисту продукцію буде залежати перш за все від соціально-економічного стану країни й досягнутого рівня життя населення.

Виробництво органічної продукції характеризується низькою економічною рентабельністю й високими цінами на кінцеву продукцію. Залежно від виду органічної продукції ціна на неї може бути більшою на 30–100 %.

На підставі проведеного аналізу стає очевидним, що потрібно на державному рівні визначити чіткі стратегічні і тактичні цілі планомірного розвитку екологічно орієнтованого сільського господарства, обґрунтувати конкретні способи досягнення даних цільових орієнтирів, чітко визначити заходи державної підтримки, і спланувати послідовність етапів реформування системи земельних відносин при органічних орієнтирах розвитку.

Основною умовою ефективного функціонування пропонованої системи є розробка методики переходу до екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва, як у великих сільськогосподарських підприємствах, так і в малих організаційно-правових формах господарювання. Формування органічного сектору землекористування доцільно провести в кілька послідовних взаємопов'язаних етапів, які забезпечать ефективне функціонування органічного сільськогосподарського виробництва в майбутньому. Запропоновані етапи реалізуються на рівні сільськогосподарських підприємств, які прийняли рішення функціонувати на принципах органічного землеробства та екологізації сільськогосподарського виробництва (табл. 4.7).

Таблиця 4.7.

Дорожня карта впровадження екологічно орієнтованого виробництва

Етапи	Заходи
1 етап	Проведення моніторингу та якісної оцінки сільськогосподарських угідь і навколишнього природного середовища для визначення можливості щодо ведення екологічно чистого сільськогосподарського виробництва.
2 етап	Формування реєстру сільськогосподарських підприємств, які виробляють продукцію, що відповідає необхідним параметрам міжнародних екологічних стандартів продуктів харчування.
3 етап	Проведення навчання (підвищення кваліфікації) керівників сільськогосподарських підприємств з питань переходу на органічне сільськогосподарське виробництво і реалізацію екологічно чистої продукції.
4 етап	Сертифікація системи менеджменту якості підприємства на відповідність виробленої ними продукції міжнародним стандартам екологічного сільського господарства на право використання екологічного маркування продукції, в.т. ч. інтеграція виробників органічної продукції для проходження сертифікації.
5 етап	Об'єднання підприємств в некомерційну організацію (асоціації, союзи) виробників органічної продукції з метою оптимізації збуту і отримання необхідної консультативно-інформаційної допомоги.
6 етап	Складання бізнес-плану розвитку підприємства з метою отримання державної підтримки та залучення інвесторів.
7 етап	Укладання контрактів на реалізацію виробленої екологічно чистої продукції на вітчизняному і зарубіжних ринках.

Джерело: узагальнено автором на основі [128, 162, 246, 457].

Формування органічної системи ведення сільського господарства не означає відмову від індустріального сільськогосподарського виробництва. На нашу думку, органічна та індустріальна системи ведення землеробства можуть ефективно функціонувати паралельно одна з одною, поступово трансформуючись у таку аграрну технологію, яка зможе задовольнити поточні та передбачувані потреби населення в якісних і екологічно безпечних продуктах харчування.

Перехід до екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва повинен відповідати цілям і стратегіям розвитку кожного окремого сільськогосподарського виробника. З огляду на різноманітність розмірів та організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств пропонуємо провести розмежування заходів з переходу до органічно орієнтованого землекористування на основі виробничих розмірів сільськогосподарських товаровиробників. Сутність пропозиції полягає в

тому, щоб, на підставі сформованих ґрунтово-родючих, природно-кліматичних, організаційно-економічних, соціальних і екологічних умов і потреб ринку, створити оптимальні умови для підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Когнітивна карта періоду конверсії сільськогосподарських підприємств
в напрямку екологічно орієнтованого сільськогосподарського
виробництва**

№ п/п	Великі організаційні форми сільськогосподарського виробництва	Дрібні організаційні форми господарювання на селі
1	Маркетингові дослідження зовнішнього і внутрішнього ринку органічної продукції.	Вивчення потреб споживачів органічної продукції та підприємств переробки на місцевому рівні.
2	Оцінка резерву збільшення посівних площ для ведення органічного сільськогосподарського виробництва з масиву орних і перелогових земель, земель фонду перерозподілу.	Оцінка резерву збільшення посівних площ для ведення органічного сільськогосподарського виробництва з масиву орних і перелогових земель, земель фонду перерозподілу.
3	Лабораторна оцінка земельних ділянок та навколишнього природного середовища в зоні функціонування підприємства на предмет з екологічної безпеки та можливості обробітку екологічно чистих продуктів рослинництва. Проектування сівозмін.	Лабораторна оцінка земельних ділянок та навколишнього природного середовища в зоні функціонування підприємства на предмет їх екологічної безпеки та можливості обробітку екологічно чистих продуктів рослинництва. Проектування сівозмін.
4	Розробка інвестиційного проекту з переходу до екологізації виробництва. Оцінка наявних і необхідних ресурсів. Експертна оцінка інвестиційного проекту.	Земельно-ресурсна оцінка. Розробка бізнес-плану з переходу на екологічно орієнтоване виробництво.
5	Відбір оптимального варіанту переходу на екологічно чисте виробництво (підприємство в цілому, окрема виробнича галузь підприємства, структурний підрозділ).	Подача заявки на отримання державної фінансової підтримки проекту (гранти, субсидії, програми центру зайнятості населення).
6	Самооцінка діяльності підприємства в сфері екологічного менеджменту, залучення (навчання) внутрішніх аудиторів систем менеджменту якості.	Залучення інвесторів до реалізації проекту, пошук ринків збуту, укладання довгострокових контрактів з підприємствами з переробки органічної продукції.
7	Підготовка пакету документів та подача заявки в орган сертифікації для підтвердження екологічного статусу підприємства (продукції підприємства)	Розробка оптимальної структури посівних площ і системи чергування сівозмін, їх еколого-економічна оцінка.

Таблиця 4.8

8	Початок процесу виробництва відповідно до екологічних принципів і стандартів міжнародного екологічного менеджменту.	Залучення трудових ресурсів, придбання техніки, насіння, проведення екологізованих агротехнічних прийомів.
9	Проведення рекламних компаній, укладання контрактів на поставку продукції великим торговельним мережам і переробним підприємствам.	Підготовка пакету документів та подача заявки в орган сертифікації для підтвердження екологічного статусу підприємства (продукції підприємства).
10	Вихід підприємства на зовнішні ринки збуту.	Початок виробничої діяльності, спрямованої на екологізацію землекористування.
11	Розширення площі землекористування за рахунок земель фонду розподілу, оренди, в тому числі залучення в оборот залежних і невикористовуваних земель	При необхідності збільшення площі землекористування за рахунок земель фонду розподілу, оренди, в тому числі невикористовуваних земель
12	Подача заявки на отримання державної фінансової підтримки екологічно орієнтованої виробничої діяльності (відшкодування відсоткової ставки за інвестиційними кредитами, відстрочка з сплати податку на прибуток).	Входження підприємства в асоціації (союзи) виробників органічної продукції з метою оптимізації системи маркетингу і збуту, проходження сертифікації, отримання консультаційно-інформаційних послуг.
13	Подальше вдосконалення системи екологічного менеджменту якості виробленої продукції.	Подальше вдосконалення системи екологічного менеджменту якості виробленої продукції.

Джерело: сформовано автором.

Формування методологічної бази екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва на основі системного підходу, пропонуємо розглядати як взаємодію взаємообумовлених екологічних і економічних процесів в напрямку забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва шляхом підвищення екологічної якості земельних угідь і виробленої продукції.

Розвиток екологічно орієнтованого виробництва продовольства дозволить вирішити важливу проблему забезпечення продовольчої безпеки держави, насичення вітчизняного ринку якісними екологічно безпечними продуктами харчування, зростання доходів вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, покращення умов життя на сільських територіях.

Сучасний критичний стан земель та ґрунтів України зумовлюють наступні чинники:

- необґрунтовано високий економічний та екологічний рівень господарювання, особливо у сільському господарстві;
- нерівномірна територіальна розораність сільськогосподарських земель, в більшості регіонів досягла критичної межі;
- швидкий та неконтрольований розвиток деградаційних процесів, збільшення деградованих площ;
- відсутність у більшості сільськогосподарських виробників науково обґрунтованих ґрунтозахисних та ґрунтовідновлюваних технологій вирощування сільськогосподарських культур, неконтрольоване використання органічних та мінеральних добрив, хімічних засобів;
- висока землеємкість основних галузей економіки;
- значний рівень техногенного забруднення навколишнього середовища, відсутність належного контролю за станом екологічної безпеки як з боку держави, так і власників землі;
- порушення системи науково обґрунтованих сівозмін.

Виходячи із вищевказаного, можна стверджувати, що використання земельних ресурсів в цілому не відповідає вимогам раціонального природокористування, є наслідком суперечності між загальнодержавними інтересами збереження ґрунтів та отриманням швидкого прибутку від сільськогосподарської діяльності. Проблема також ускладнюється продовженням мораторію на вільний обіг земель сільськогосподарського призначення, через що основною формою використання землі на сьогодні залишаються орендні відносини. Ефективному сільськогосподарському використанню земель перешкоджає відсутність достовірної інформації про ґрунтовий покрив, розпорошеність моніторингових спостережень, відсутність актуалізованої проектно-землепорядної документації та належного державного контролю за землекористуванням.

Державне регулювання використання природних ресурсів та охорону зовнішнього середовища в країнах ЄС відносять до фундаментальних функцій держави. При цьому активне регулювання на державному рівні

спрямоване на економічне стимулювання суб'єктів підприємництва, діяльність яких спрямована на екологізацію власного виробництва У сфері аграрного виробництва до основних заходів захисту зовнішнього середовища у цих країнах належать: підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які виробляють продукцію за екологічними стандартами, охорона земель, водних ресурсів, природного середовища та сільських поселень, дотації регіонам, які знаходяться у несприятливих екологічних умовах.

Слід відмітити, що вітчизняна політика у сфері природокористування перебуває на стадії формування та не повною мірою відповідає європейським і світовим критеріям, вимогам щодо належного управління земельними ресурсами, не здатна зупинити і повернути назад процес деградації біологічного і ландшафтного різноманіття.

На наше переконання основу вітчизняної моделі аграрного сектору повинні складати сімейні фермерські господарства та їх кооперативи. Багатовікова історія ведення сімейного господарства сформувала в українського селянина бережне ставлення до природних ресурсів та землі зокрема. Адже, господарюючи в основному на власній землі, фермери в першу чергу будуть зацікавлені у збереженні та підвищенні родючості ґрунтів, внесенні необхідної кількості органічних та мінеральних добрив, використанні універсальної малогабаритної техніки, веденні товарного сільськогосподарського виробництва на основі застосування еколого-економічних сівозмін.

Таким чином, екологізація підприємств аграрного сектору – це поступальний процес розвитку продукту, відмова від енергоємних способів виробництва, що передбачає заміну застарілого обладнання і модернізацію виробничого процесу, впровадження на початковому етапі маловідходних способів виробництва, поступовому переході до технологій безвідходного виробництва.

Висновки до розділу 4

За результатами проведеного у розділі дослідження проблематики формування концептуальних засад розвитку аграрного сектору можна зробити ряд висновків і пропозицій:

1. Стратегія розвитку аграрного сектору є відповідною системою узгоджених цілей і завдань, що вирішуються в межах певних механізмів. Ці механізми мають базуватися не тільки на прийнятих стратегічних завданнях, а й на виконуваних темпах, пропорціях, масштабах та індивідуальних особливостях конкретного виду діяльності, що орієнтуються на досягнення розвитку. Об'єктом стратегії розвитку аграрного сектору є всі без винятку галузі й види діяльності, де відбуваються соціально-економічні, екологічні та інші процеси. Суб'єктом стратегічного розвитку аграрного сектору стають державні, галузеві, регіональні й місцеві органи управління.

2. Стратегічні параметри розвитку аграрного сектору зумовлюють необхідність розробки теорії та методології зростання виробництва її галузей і підприємств, визначення порогових значень техніко-економічних, соціальних та екологічних показників – межі ефективного, збалансованого і стійкого розвитку агропромислової системи загалом. Серед факторів особливе місце належить економічним факторам, які пов'язують управління зі стійким розвитком комплексу сфер та показників, таких як: стабільність агропромислової інноваційної системи і збільшення можливостей їх виробничого потенціалу; конкурентні переваги окремих сфер та підприємств і поліпшення якості їх конкурентного середовища; повноцінність міжгалузевої інтеграційної поведінки; ступінь платоспроможності підприємств та мобільності трудових ресурсів; зв'язків на зовнішньому й внутрішньому ринках та ін. Усе це має слугувати гарантом захисту всіх форм власності й розвитку підприємницької активності, здатної стабілізувати економічну ситуацію в довгостроковій перспективі.

3. Ефективним інструментом перспективного управління соціально-

економічним розвитком аграрного сектору є фінансова стратегія, як сукупністю цілей, дій, правил і принципів збалансованого розвитку його сфер, за допомогою яких досягається забезпечення економічної та фінансової стійкості для розширеного відтворення на базі ефективного використання всіх видів ресурсів. Суть такої стратегії фінансових відносин галузі полягає у пошуку і розробці компромісного варіанта розвитку економіки та фінансів на основі регіональних особливостей аграрного сектору. Вона має бути сконцентрована на ключових, найбільш перспективних напрямках оптимізації фінансових ресурсів.

4. Загальна концепція стратегії розвитку аграрного сектору України у контексті економічної та продовольчої безпеки країни полягає в тому, що галузь є центральним елементом еколого-економічної й організаційно-технологічної системи та істотною умовою соціальної стабільності у суспільстві. Це передбачає перетворення аграрного сектору на вектор територіально-галузевого розвитку країни. Досягнення цієї місії пов'язано із забезпеченням економічної ефективності реалізації потенціалу аграрної сфери, зростанням інноваційності аграрного виробництва, забезпеченням функціонування соціального середовища сільських територій, збалансованістю продовольчого ринку, диверсифікацією ринків збуту експорту та ін., що потребує вдосконалення всіх складових стратегії розвитку аграрного сектору.

5. В аграрному секторі має відбуватися перехід до екологізації аграрного виробництва, що передбачає суворе дотримання умов та правил раціонального землекористування, підвищення культури землеробства, зростання ролі біотехнологій та поступове зменшення хімізації сільського господарства. Екологізація аграрного виробництва повинна бути спрямована на отримання безпечних для здоров'я, якісних продуктів харчування, підтримання навколишнього середовища у стані економічної рівноваги й забезпечення екологічної безпеки, на стійкий розвиток сільського господарства.

6. Питання розробки стратегії екологізації сільського господарства має базуватися на організаційно-економічному, ресурсному, соціальному та екологічному потенціалі національної економіки країни. З метою визначення основних орієнтирів стратегічного розвитку аграрного сектору в напрямку екологізації потрібно сформувати систему новітніх організаційно-виробничих відносин у землекористуванні, що базуватимуться на відтворенні та раціональному використанні земельних ресурсів, а також на формуванні системи управління цими відносинами.

7. Формування органічного сектору землекористування доцільно провести в кілька послідовних взаємопов'язаних етапів, які забезпечать ефективне функціонування органічного сільськогосподарського виробництва в майбутньому. Запропоновані етапи реалізуються на рівні сільськогосподарських підприємств, які прийняли рішення функціонувати на принципах органічного землеробства та екологізації сільськогосподарського виробництва.

Результати дослідження, представлені у Розділі 4, опубліковано в наукових працях автора: [160, 168, 172, 174, 176, 181, 189, 195, 203, 204, 212, 216, 217, 351].

РОЗДІЛ 5

НАПРЯМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

5.1. Формування інституційних орієнтирів модернізації аграрного сектору на основі новітньої парадигми

Аграрний сектор для вітчизняної економіки є винятково важливою сферою матеріального виробництва, котра визначає соціально-економічний розвиток суспільства та забезпечує національну продовольчу безпеку країни. Необхідність створення дієвого економічного механізму державної підтримки і регулювання процесу виробництва сільськогосподарської продукції, який охоплює увесь комплекс заходів впливу на систему економічних взаємовідносин, впливає з місця і ролі галузі у системі аграрного сектору. Аграрному бізнесу України необхідні принципово нові підходи для інноваційного розвитку, які б враховували національні інтереси і ринкові умови. Саме тому з метою забезпечення сталого розвитку аграрного сектору потрібен раціональний економічний механізм, заснований на поєднанні державного регулювання і ринкового саморегулювання, інвестиційно-інноваційного розвитку, збалансованої цінової і фінансово-кредитної політики.

Механізм державної підтримки і регулювання аграрного сектору як важливий компонент державного регулювання національної економіки в сучасних умовах господарювання має формуватися з дотриманням таких важливих принципів: своєчасної розробки планових показників розвитку аграрного сектору; достатності фінансування усіх запланованих програм; цільового використання державних коштів; виконання запланованих показників розвитку аграрного сектору; попереджувального характеру заходів підтримки; оперативного реагування на дестабілізуючі чинники впливу; адресності державної підтримки; відкритості при плануванні,

розподілі і контролі державних коштів; доступності усіх суб'єктів господарювання до отримання державних коштів; врахуванні регіональних і зональних особливостей функціонування аграрного бізнесу при наданні державної допомоги.

Подальший розвиток аграрного сектору України в режимі державного сприяння дасть змогу створити сприятливе інвестиційне середовище в галузі, перейти на ефективні інноваційні і екологічні технології виробництва продукції, забезпечить її якість і безпечність. На цій основі буде досягнуто стабільного рівня функціонування аграрного сектору, що дасть можливість оптимізувати насиченість внутрішнього ринку органічною продукцією власного виробництва високої якості та забезпечити її експортний потенціал. Цей напрям найбільшою мірою відповідає інтересам продовольчої безпеки держави і її громадян.

З метою підвищення ефективності системи державної підтримки аграрного сектору в сучасних умовах ринкової економіки доцільно виокремити низку стратегічних пріоритетів регулювання, які мають сприяти зростанню ефективності виробництва і підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції. У цьому контексті потрібно передбачити комплексну систему заходів з таких напрямів: законодавчого, організаційного, технологічного, економічного, фінансового і екологічного.

Чітка структурна політика держави має бути спрямована на розвиток аграрного виробництва і зростання кількості сільськогосподарських підприємств, які зможуть швидко адаптуватись до викликів кон'юнктури ринку і забезпечити зростання інноваційно-інвестиційної діяльності. Одним з головних завдань державного регулювання аграрного сектору є забезпечення ефективної взаємодії різних організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств і оптимальних темпів їхнього розвитку. Це сприятиме підвищенню ефективності сільськогосподарської продукції на основі поліпшення її якості, зменшення затрат на виробництво за допомогою використання наукоємних агротехнологій і сучасного технічного

забезпечення. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору буде сприяти сталому розвитку сільських територій.

Перед державою стоїть завдання: з огляду на наявні соціально-економічні і техніко-технологічні умови, дефіцит фінансово-кредитних і матеріальних ресурсів і з урахуванням сучасних вимог ринку потрібно забезпечувати дієву допомогу суб'єктам господарювання аграрного бізнесу, проте не просто формальна розробка пропозицій, цільових програм і доктрин розвитку, а реальна і адресна допомога. Дослідження показують, що єдиним оптимальним сценарієм, за яким можна забезпечити зростання конкурентоспроможності і досягнення стратегічних орієнтирів розвитку аграрного сектору є інноваційний. Саме на його реалізацію і має бути спрямована державна аграрна політика.

Переосмислення економічних процесів, які тісно пов'язані з впровадженням ринкових відносин вимагає спеціального та виваженого підходу до проблеми вдосконалення механізмів державного регулювання виробничого й економічного розвитку в аграрному секторі. Об'єктивна необхідність державного впливу на процеси виробництва, зберігання, переробки, функціонування ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, а також покращення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва пояснюється потребою забезпечення економічної рівноваги, пропорцій і доходів товаровиробників, а також базової функції аграрного сектору – забезпечення продовольчої безпеки країни.

Оскільки державна підтримка має вирішальне значення, що впливає на економіку аграрного сектору та суміжних з ним галузей, вважаємо, що державне регулювання повинне стати основною складовою сучасної аграрної політики. Державна підтримка необхідна сільському господарству через традиційну низьку прибутковість окремих його галузей, а також з метою зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, підтримання ґрунтів у належному стані, створення сільської інфраструктури, для

підтримки соціальної рівноваги між містом і селом.

Слід відмітити, що аграрна політика не є незмінною, вона змінюється під впливом ендогенних та екзогенних чинників, постійно переглядається та трансформується під задані умови. В цьому випадку систематизована нормативно-правова база, регулярне і своєчасне прийняття законів з урахуванням змін на внутрішньому і зовнішніх аграрних ринках забезпечить необхідну гнучкість державної політики у сфері підтримки агровиробників. Трансформування системи державного регулювання має відбуватись у часі під впливом глобалізаційних процесів, кон'юнктури ринку, зміни концентрації виробництва і тим самим оперативно реагувати на виклики в національній та світовій економіці.

У державному регулюванні можна виділити основні напрямки, які мають стійкий характер і є типовими для окремих країн. Основним пріоритетом в аграрній політиці більшості країн є гарантування продовольчої безпеки країни, забезпечення стабільної ситуації в галузі. Крім цього, особлива увага зосереджена на забезпеченні отримання певного мінімального рівня прибутковості галузі, що створює його привабливість для інвестицій:

- регулювання обсягів виробництва продукції;
- захист вітчизняного виробника;
- забезпечення конкурентоспроможної участі вітчизняних виробників на зовнішніх ринках агропродукції тощо. Методи державної підтримки аграрного сектору економіки відображено на рис. 5.1.

Поряд із позитивними зрушеннями вітчизняний аграрний сектор знаходиться у складному і невизначеному становищі щодо перспектив його подальшого розвитку. Розробка чіткої стратегії розвитку аграрного сектору економіки повинна враховувати особливості впливу чинників на сільськогосподарське виробництво (зовнішніх та внутрішніх, природно-кліматичних, економічних, соціальних, технологічних, організаційних), базуватися на врахуванні дії ринкових механізмів, які в умовах аграрного виробництва мають обов'язково поєднуватися із державним регулюванням.

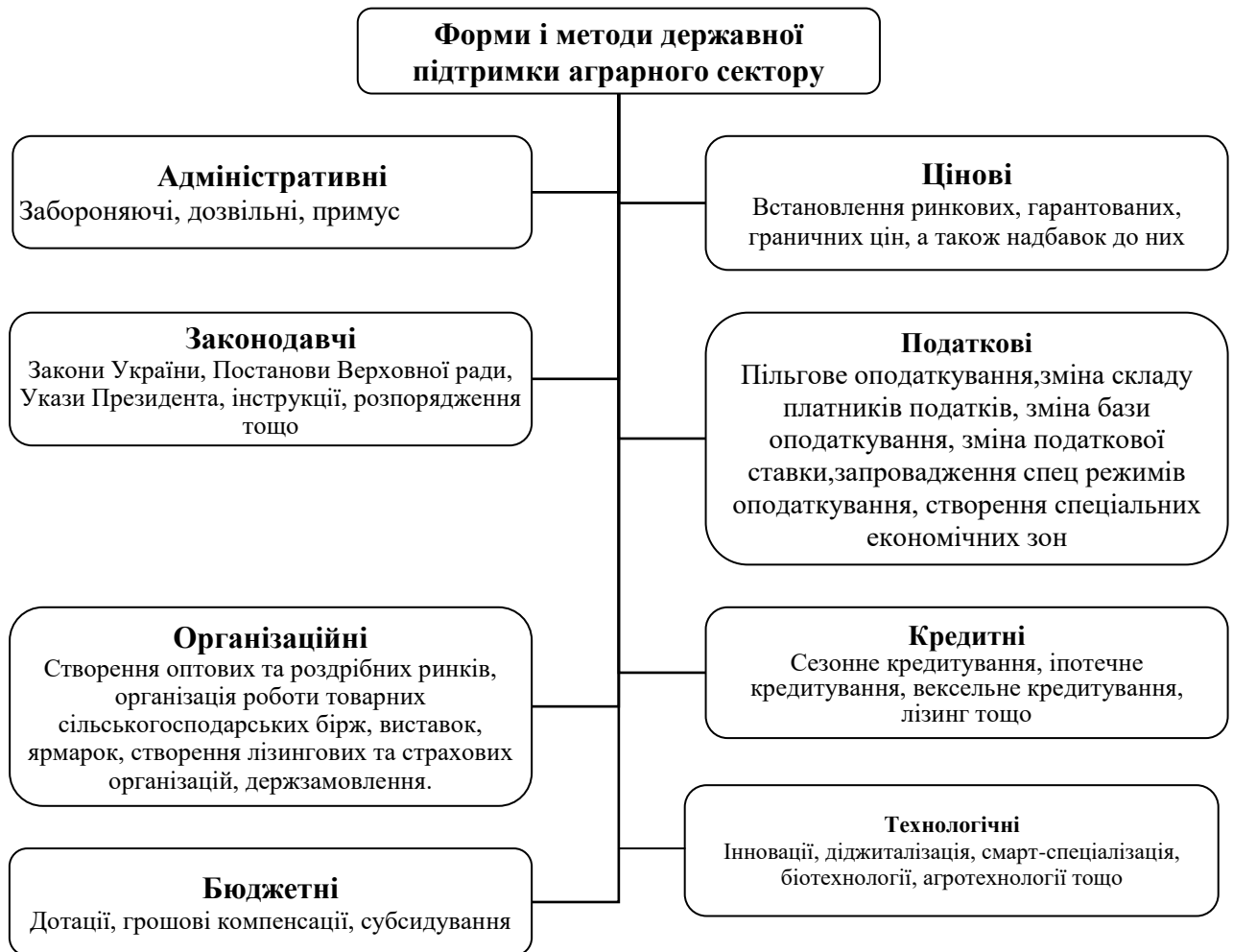

Рис. 5.1. Методи державної підтримки аграрного сектору економіки у ринкових умовах

Джерело: сформовано автором.

Сьогоднішня ситуація вимагає побудови чіткої вертикально інтегрованої системи державної підтримки аграрного сектору країни із встановленням відповідних пріоритетів розвитку, одним із яких є смарт-спеціалізація (розумна спеціалізація), яка вважається одним із ефективних інструментів прискорення інноваційного розвитку, структурно-технологічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності регіонів. У європейській практиці розумне зростання (smartgrowth) поряд із двома іншими пріоритетами (сталим й інклюзивним зростанням) є основою стратегій розвитку економіки, що базуються на знаннях та інноваціях [484-485].

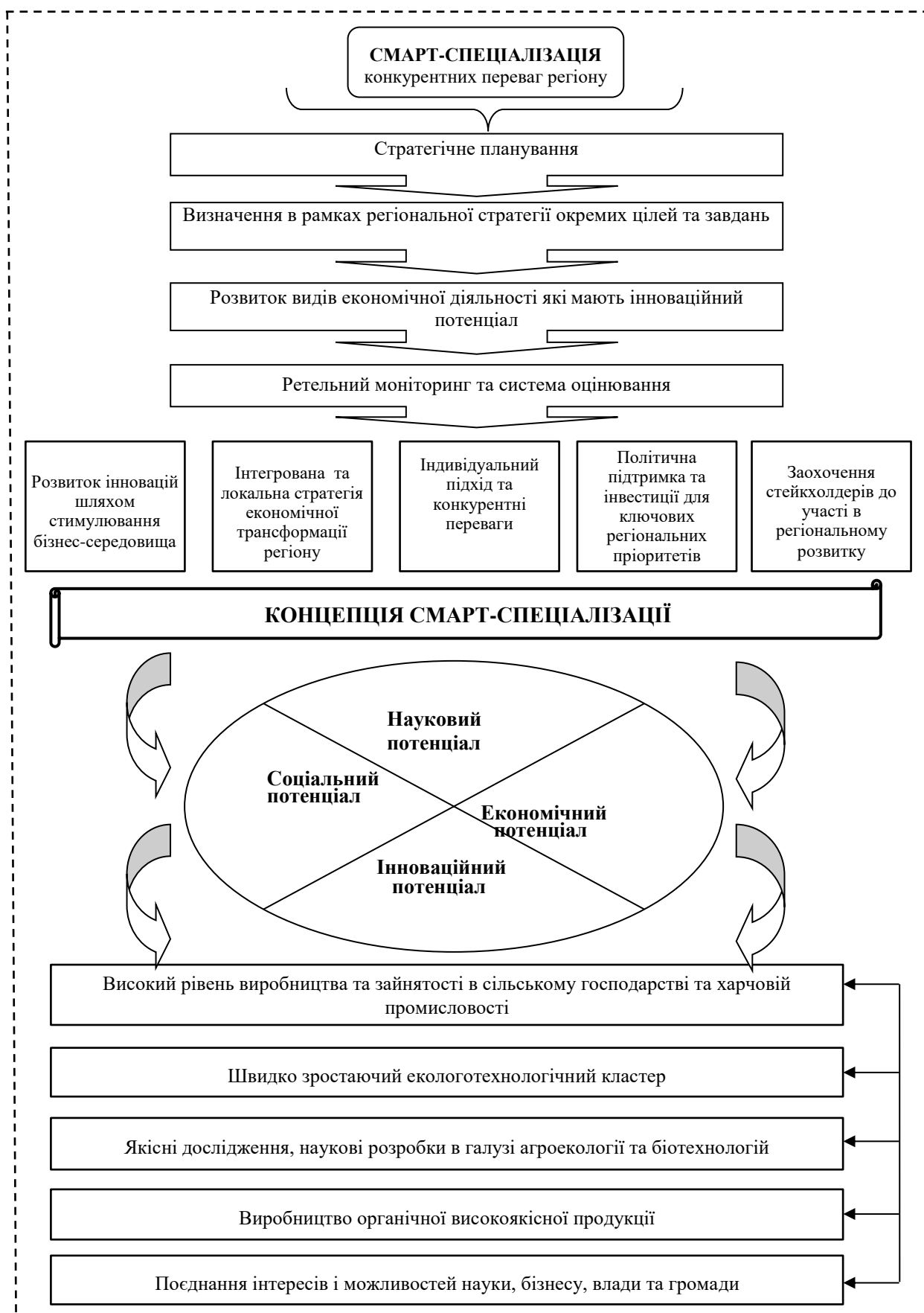

Рис. 5.2. Концепція смарт-спеціалізації аграрного сектору
Джерело: сформовано автором.

Смарт-спеціалізація є базисом формування кластерів в Європі. Саме цей підхід вважається пріоритетним та залучається у практику загальноєвропейської аграрної політики, передбачає розширене фінансування і підтримку аграрного бізнесу тих територій, які вже визначили свою спеціалізацію. Суть концепції смарт-спеціалізації полягає у врахуванні особливостей розвитку регіональної аграрної економіки, адже залучення інноваційних ресурсів залежить перш за все від специфіки самих регіонів, що відрізняються своїм інноваційним аграрним профілем, потенціалом і спеціалізацією.

В рамках цієї концепції аграрні інновації слід розглядати не тільки як результат фундаментальних досліджень, а й з погляду їх практичного запозичення технологій і їх комбінування. У зв'язку з цим пропонується виділяти регіони, в яких доцільно розвивати базові аграрні технології (*general purpose technologies*), і території, де вигідніше зосередитися на прикладних аграрних дослідженнях і реалізації базових технологій відповідно до вже існуючих продуктів і технологічних процесів в аграрному бізнесі. Окремо слід виділяти регіони, в яких інновації отримали свій розвиток під впливом унікальних, специфічних аграрних галузей, котрі визначають територіальну спеціалізацію. Смарт-спеціалізація передбачає розвиток аграрного бізнесу, що сприятиме розвитку регіону і зможе дати імпульс розвитку інших секторів економіки. Розвиток регіонів сьогодні залежить від балансу між підготовкою кадрів, науковими дослідженнями, агропромисловими і підприємницькими стратегіями.

Вибір областей смарт-спеціалізації проводиться групою експертів, що представляють науку, освіту, аграрний бізнес, переробну промисловість на регіональному рівні. Смарт-спеціалізації відноситься до комплексного розвитку територій, де людський капітал, а саме, творча і професійна освіта та підприємницькі здібності, є найважливішою частиною комплексного розвитку. Тому накопичені компетенції, їх здатність до інновацій і створення нових продуктів і нових робочих місць в аграрному бізнесі є вирішальним

чинником для вибору інвестування. При цьому слід виділити основні принципи концепції смарт-спеціалізації:

1. Чітке визначення регіонами власної аграрної спеціалізації має базуватися на основі накопиченого досвіду, активів та компетенцій;

2. Визначення спеціалізації регіону – процес, спрямований «знизу-вгору» (bottom-up), а підприємницький пошук (entrepreneurial discovery) – ключовий механізм вибору пріоритетних галузей аграрної спеціалізації.

3. Розумна спеціалізація передбачає:

1) аналіз ресурсів, компетенцій і технологій в усіх регіонах;

2) інтенсифікацію міжрегіональної взаємодії, в тому числі у процесі купівлі (продажу) технологій, а також розширення діяльності місцевих аграрних фірм і включення в глобальні мережі і ланцюги створення вартості.

4. Політика смарт-спеціалізації передбачає не тільки стимулювання інновацій, але активізацію процесів, що призводять до структурних змін в економіці регіону щодо пошуку відповідей на запитання на кшталт: «Що потрібно зробити сьогодні з урахуванням існуючих сильних і слабких сторін, щоб зайняти гідне місце на ринках майбутнього? В яких напрямках розвивати існуючі галузі?».

5. Політика розумної спеціалізації не передбачає державних інтервенцій для розвитку нових галузей за рахунок прямої підтримки. При цьому лише акцентується на створенні сприятливих умов через державне регулювання, зміцнення фінансової системи, посилення конкуренції для розвитку науки і освіти, стимулювання попиту через систему закупівель тощо.

За рахунок фокусування зусиль на унікальних компетенціях і ресурсах регіонів, а також враховуючи різні траєкторії їх розвитку політика смарт-спеціалізації в масштабі країни призводить до диференціації регіональних аграрних інноваційних стратегій і, як наслідок, до більшої їх різноманітності. Це, в свою чергу, призведе до появи нових точок зростання і посилить курс на стабільний розвиток національної економіки.

Отже, концепція «смарт-спеціалізації» передбачає особливий підхід до формування кластерів, що підкреслює необхідність вибору на регіональному рівні таких сфер, які здатні здійснити найбільший внесок в економічний розвиток на основі підтримки інноваційних досліджень і розробок. Таким чином слід наголосити, що застосування смарт-спеціалізації дозволить розширити політику диверсифікації та кластеризації аграрної економіки, завдяки природній та галузевій спеціалізації. Крім цього, дана концепція сприятиме розвитку екологічних інноваційних інклюзій в галузевому та регіональному економічному поступі, при цьому смарт-спеціалізація аграрного бізнесу не викликає асиметричності розвитку сільських територій, оскільки через природну унікальність реалізується можливість перебувати у кращому бізнес-становищі.

Поряд з смарт-спеціалізацією вагоме місце у новітній парадигмі розвитку аграрного сектору належить інформаційним технологіям або цифровізації.

Цифрова економіка розглядається як певний етап суспільного розвитку, коли інформація набуває статусу головного ресурсу, а інформаційні технології дозволяють істотно підвищити ефективність відтворювальних процесів усіх рівнів на всіх етапах їх функціонування. Цифрова економіка є сучасним видом господарської діяльності, вона базується на обробці великих обсягів кількісних відомостей, результати аналізу яких дозволяють підвищувати ефективність виробничої діяльності, удосконалювати технологічні рішення і матеріальну базу виробництва, розвивати системи переробки, зберігання, реалізації і постачання готової продукції споживачам [154; 378; 424; 442; 500]. На сучасному етапі формування теоретико-методологічного базису розвитку цифрової економіки недостатньо уваги приділяється питанням цифровізації окремих галузей національної економіки, зокрема аграрного сектору. Інноваційний розвиток аграрного сектору є неможливим без застосування нових інформаційних технологій. Саме розширення застосування інформатизації в аграрній сфері дозволяє

підвищити ефективність сільського господарства. Сучасні інформаційні технології мають значний вплив на аграрне виробництво, починаючи від планування посівів, автоматизації годівлі і цифрового моделювання врожаю і закінчуючи розрахунком кормових раціонів у тваринництві і птахівництві.

Світовий досвід підтверджує отримання конкретних вигод для сільськогосподарських товаровиробників у разі формування повноцінних інформаційних потоків в агропродовольчих системах [481; 486; 491; 503], що сприяють вирішенню таких проблем розвитку аграрного сектору:

- 1) підвищення доходів, особливо невеликих ферм;
- 2) зниження витрат на транспортування, логістику і розподіл як матеріальних ресурсів, так і сільськогосподарської продукції;
- 3) забезпечення процесів відстеження походження і дотримання відповідних стандартів на продукцію;
- 4) надання нових можливостей для взаємодії з фінансовими інститутами [448; 473; 475].

Саме тому новітня парадигма розвитку аграрного сектору в контексті цифровізації має передбачати:

1. Розвиток науково-виробничої інфраструктури аграрного сектору, зокрема розвиток системи збору, зберігання, узагальнення та надання інформації про земельні ресурси, засоби виробництва, метеорологічні дані, розвиток цифрових систем передачі даних.

2. Проведення подальших досліджень соціальної, економічної та екологічної ефективності цифровізації, включаючи організацію експериментальних полів на сільськогосподарських підприємствах та створення центру компетенцій в сфері цифровізації аграрного бізнесу.

3. Правове регулювання питань захисту інформації, її безпечного зберігання та інформаційного суверенітету, а також встановлення інших вихідних умов (наприклад, введення правил і регламентів використання малих безпілотних літальних апаратів – дронів). Обов'язковий захист даних повинен поширюватися на працівників, техніку і бізнес-дані.

4. Навчання і консультування сільськогосподарських товаровиробників.

5. Вирішення низки технічних проблем: стандартизація інтерфейсів і програмних продуктів різних розробників, підвищення надійності техніки.

6. Використання цифрових технологій для зближення сільського господарства і споживачів, що полегшує забезпечення прозорості виробничих процесів і простежуваності просування продукції по технологічному ланцюжку, створює довіру до продовольчих товарів.

Впровадження цифрових технологій в аграрний сектор відбувається в двох основних напрямках: у систему державної підтримки галузі та технологічне переоснащення сільськогосподарського виробництва.

У першому напрямку формуються інформаційні платформи для автоматизації державних регуляторів, метою яких є оптимізація дозвільних процедур, а також забезпечення прозорості політики держави. До таких платформ відносяться портали державних закупівель, товарно-сировинні біржі, регулювання товаропровідної системи (ветеринарний і фітосанітарний облік), ідентифікація худоби та інші. Технологічне переоснащення сільськогосподарського виробництва реалізується за допомогою впровадження і розвитку елементів точного землеробства з використанням ГІС-технологій (електронні карти полів, космічний моніторинг, точну інформацію про погоду), створення розумних ферм, теплиць і садів, автоматизація процесів виробництва і логістики [473; 486].

Як ключовий напрямок цифрової трансформації аграрного сектору пропонується розглядати:

– цифровізацію технологічних і виробничих процесів, пов'язану з розвитком інтернету речей (оснащення машин і устаткування мікропроцесорними пристроями і різного роду датчиками), роботизацією і автоматизацією виробництва тощо;

– розробку цифрових платформ, які забезпечують комплексність вирішення виробничих і управлінських завдань та інтеграцію суб'єктів

аграрного виробництва в багатовимірний простір цифрових екосистем;

– модернізацію системи інформаційного забезпечення управління сільським господарством за рахунок оптимізації складу і структури інформаційних ресурсів, надання відкритого доступу до них і розвитку інструментальних засобів, що забезпечують реалізацію комплексу завдань системного управління аграрним виробництвом;

– розвиток інформаційної інфраструктури, підвищення надійності каналів зв'язку і швидкості передачі інформації, доступності інформаційно-комунікаційних технологій та електронних послуг;

– оптимізацію інформаційної взаємодії з постачальниками ресурсів і послуг і споживачами виробленої продукції і широке використання технологій електронної комерції.

Перспективною моделлю цифрової трансформації аграрного сектору вважається модель спрямованої цифровізації, яка передбачає активний регулюючий вплив держави на процеси проектування, розробки галузевих цифрових платформ, еколого-економічних систем і формування макроекономічних умов створення та впровадження в господарську практику цифрових технологій.

Трансформація аграрного сектору у напрямі цифровізації має враховувати такі основні напрямки:

– формування набору технологій і методології цифрового сільського господарства, з метою ефективного використання наявних ресурсів для впровадження економічно обґрунтованих, оптимальних технологій, що підвищують рентабельність сільськогосподарського виробництва, які забезпечують можливість виробництва і переробки сільськогосподарської продукції в єдиному ланцюжку;

– запуск управлінської платформи для виробників, яка сприяє формуванню сучасних схем організації виробництва, що дозволяє ефективно використовувати наявні у виробника ресурси: енергетичні потужності, кадри, фінансові ресурси, канали збуту і маркетингові інструменти;

– впровадження платформ об'єктивного моніторингу та управління транспортною та логістичною інфраструктурою в сільськогосподарському виробництві;

– створення інноваційних господарств як майданчиків для відпрацювання технологій і навчання;

– впровадження платформ «інтернету речей» для управління тракторами і комбайнами, теплицями, сільськогосподарським обладнанням, потоками матеріалів, енергоспоживанням та ін.;

– застосування технологій цифрового аналізу структури, складу і стану ґрунтів, моніторингу посівів для підвищення врожайності і прогнозного аналізу врожаю, попередження поширення шкідників, хвороб та ін.;

– розробка техніки і технологій диференційованого внесення добрив і хімікатів для систем цифрового і точного землеробства на основі оцифрованих ґрунтових карт, які враховують особливості властивостей кожної ділянки поля;

– створення математичних моделей формування оптимальних сівозмін для різних регіонів з урахуванням специфіки виробництва;

– апробація, аналіз та впровадження цифрових технологій управління органічним землеробством, що застосовуються на всіх етапах виробництва (прямий і смуговий посів, диференційоване внесення добрив, контрольований проїзд техніки, ефективна збиральна і післязбиральна логістика та ін.);

– інтеграція аналітичних цифрових інструментів і управлінських рішень для боротьби з неефективним землекористуванням, контроль і моніторинг використання земельних ресурсів за допомогою аналізу *Big Data Analytics*;

– інтеграція інформаційних систем наглядових органів і ветеринарних служб в державно-приватну цифрову платформу з метою прямого сполучення систем контролю і нагляду в системи управління бізнесом суб'єктів господарювання для ідентифікації та відстеження тварин і

включення в наскрізні цифрові ланцюжки повного виробничого циклу продукції тваринництва;

– цифровізація тваринництва і використання інформаційних технологій на всіх етапах вирощування та реалізації тварин для забезпечення високої якості, в тому числі для експорту продукції тваринництва;

– розвиток цифрових технологій вітчизняної селекції та генетики (в тому числі на основі технології блокчейн), прискорене виведення і виробництво нових сортів рослин і порід тварин, адаптованих до конкретних ґрунтово-кліматичних умов регіонів, з високим потенціалом врожайності, приростів, стійкості до хвороб і пошкодження шкідниками, створення в регіонах селекційно-насінницьких центрів;

– сприяння в розробці та впровадження в систему професійної освіти нових освітніх програм і стандартів навчання за інноваційними технологіями цифрового сільського господарства (в т.ч. застосування прямого посіву, технології точного землеробства, біотехнології тощо), забезпечення комплексу заходів з трансферту знань і поширення технологій екологічного землеробства і біотехнологій в аграрному виробництві;

– формування наборів даних і процедур для створення інформаційних систем торгів, закупівель, управління експортом та імпортом продукції сільського господарства. Всі ці напрямки слід об'єднати в єдину інформаційну мережу цифрової аграрної економіки країни, управління якою б забезпечувалось на державному рівні.

Згідно досліджень проведених серед американських фермерів найбільш поширеними цифровими технологіями є: комп'ютер з високошвидкісним доступом в Інтернет, аналіз ґрунтових проб (використовують 92% опитаних респондентів); карти та моніторинг врожайності, навігаційні системи (82% респондентів); технології диференційованого внесення добрив і агрономічні карти (70% респондентів) [475; 481;490].

Таблиця 5.1

Напрямки використання цифрових технологій в сільському господарстві

Напрямки	Застосовувані заходи	Галузь застосування
Точне сільське господарство	Системи навігації та телеметрії; дистанційне зондування Землі, геоінформаційні системи (ГІС), системи диференціального внесення добрив.	Рослинництво
Роботи	Безпілотні системи і літальні апарати (БПЛА), дрони для моніторингу стану полів і збору врожаю, розумні сенсорні датчики.	Рослинництво, тваринництво
ІоТ-проекти (Інтернет речей)	Периферійне устаткування, канали зв'язку (GPS), платформи-додатки, які дають змогу автоматизувати весь цикл операцій з виробництва і збуту продукції.	Рослинництво, тваринництво, логістика і збут продукції
Технології Big Data	Підходи, інструменти та методи обробки величезних обсягів даних, що дозволяють приймати оперативні управлінські рішення.	Рослинництво, тваринництво, логістика і збут продукції

Джерело: сформовано на основі [378; 473; 475; 486].

Новітня парадигма розвитку аграрного сектору на засадах цифровізації передбачає виділення основних напрямків трансформації аграрного бізнесу та науково-технологічного розвитку в сфері «смарт аграрний сектор», які передбачають впровадження в суб'єктах аграрного бізнесу проектів повного інноваційного комплексного науково-технічного циклу наскрізних цифрових систем відповідних класів:

- «смарт сільськогосподарське підприємство»,
- «смарт поле»,
- «смарт ферма»,
- «смарт теплиця»,
- «смарт сад»,
- «смарт землекористування»,
- «смарт контракти»,
- цифрові технології в управлінні аграрним бізнесом,
- цифрові технології в управлінні аграрним сектором.

Впровадження інформаційних технологій в аграрний сектор сприятиме розвитку ефективності аграрної політики, прогнозування та регулювання агропродовольчих ринків на державному і регіональному рівнях управління.

Отже, цифрова економіка дозволить сформувати нову структуру цифрової еколого-економічної системи аграрного сектору. Разом з цифровими активами аграрного сектору в ній на технологічних платформах будуть розміщуватися інноваційні екологічні проекти. Для створення і функціонування цифрового аграрного сектору України XXI століття необхідні скоординовані дії всіх учасників: влади, бізнесу, науки і суспільства, що володіють новими компетенціями, значні фінансові витрати, розвинена ІТ-структура, методичне та правове забезпечення. Цифровізація бізнес-процесів дозволить перейти аграрному сектору на новий етап розвитку і забезпечить його конкурентними перевагами.

Нині в Україні найбільш поширеними є такі технології:

1. Електронні карти полів і садів.

Дані карти дозволяють з високою точністю фіксувати розташування об'єктів (лісів, водойм, будівель господарського призначення, під'їзних доріг) і площ території. Наявність електронного паспорта з усіма характеристиками здатне значно спростити виробничі процеси. Володіючи необхідними даними, працівники можуть планувати алгоритм обробки полів, розраховувати потрібну кількість палива, добрив і насіння.

2. Система паралельного водіння.

Ці прилади допомагають трактористу і комбайнеру більш точно обробляти поля, роблячи мінімальні смуги подвійної обробки між суміжними проходами, легко орієнтуватися на полі вночі та в інших несприятливих умовах.

3. Відображення карт врожайності і диференційованого внесення добрив.

При традиційних методах вирощування сільськогосподарських культур

на полях трапляються «залисини» – яскраво виражені ділянки зі слабкими або зрідженими сходами. Це неминуче позначається на врожайності, причому різниця в урожайності між ділянками на одному полі може бути суттєвою. Найчастіше дана проблема виникає в зв'язку з нерівномірним розподілом поживних речовин по площі. Єдина норма внесення добрив для всієї території тільки погіршує ситуацію, що призводить до перевитрат речовин на одних ділянках і дефіциту удобрення на інших. Для вирішення даної проблеми застосовується технологія «Диференційоване внесення добрив», яка забезпечує зміну доз добрив в залежності від складу ґрунту, запланованої врожайності і потреб ділянки поля.

4. Безпілотний літальний апарат (БПЛА) в сільському господарстві.

Це інноваційний підхід у розвитку фермерських господарств. БПЛА здатні проводити різні види досліджень, обстежуючи ділянки значних розмірів. Здійснюючи польоти над полями, озброєні камерами безпілотники дозволяють фермерам в режимі реального часу слідкувати за станом посівів, процесами дозрівання сільськогосподарських культур, виявляти зміну агрономічних показників. Крім цього, використання БПЛА дають змогу проводити аналіз стану ґрунтів, використання насіння, проводити моніторинг стану посівів і прогнозу врожайності, своєчасно отримувати інформацію щодо загибелі посівів тощо.

Реалізації технологічних трендів в сфері точного землеробства можна виділяти послідовно – складання цифрових карт і планування врожайності, диференційоване внесення добрив, моніторинг стану посівів з використанням дистанційного зондування, моніторинг якості врожаю, диференційоване обприскування, локальний відбір проб ґрунту в системі координат, визначення меж поля з використанням супутникових систем навігації, диференційований за площею посівів, великі дані (Big Data), диференційована обробки ґрунту, диференційоване внесення регуляторів росту, системи паралельного водіння, штучний інтелект для управління

аграрним сектором, інтернет речей (Internet of Things, IoT), безпілотні трактори (комбайни), складання карт електропровідності ґрунтів.

У процесі цифровізації аграрного сектору слід виділити окремі три складові напрямки:

- цифровізація управління на макрорівні;
- цифровізація виробничих процесів;
- цифровізація забезпечення споживачів інформацією про продовольчі товари конкретних виробників.

За кожним напрямком необхідно визначити індикатори, що характеризують динаміку даного процесу.

В цілому, слід зазначити, що цифровізація аграрного сектору – це сучасні інноваційні технології для ефективної роботи аграрного сектору економіки, і для її продуктивної реалізації необхідна державна підтримка, спрямована на використання організаційних переваг сільського господарства України.

Отже, цифровізація аграрного сектору покликана забезпечити трансформацію та активізацію галузі й організаційно-економічного розвитку, що дозволить отримати вигоди усім її учасникам:

- держава отримує оперативні об'єктивні дані про стан суб'єктів господарювання аграрного бізнесу, має можливість коригувати заходи підтримки, державні програми розвитку, економічну політику прогнозування і планування;

- бізнес в особі сільськогосподарських товаровиробників використовує системи цифрового управління для ефективної діяльності і отримання високоякісної продукції з урахуванням сукупності характеристик розвитку території, в особі обслуговуючих організацій отримує широку мережу клієнтів і фінансові вигоди від участі в створенні проектів;

- наука і освіта отримує замовлення на інноваційні дослідження і підготовку кадрів з новими цифровими навичками, що підвищує

продуктивність праці в галузі.

Одним з напрямків реалізації парадигми аграрного сектору є цифровізація сільськогосподарського виробництва. Впровадження цифрових технологій дозволить значно збільшити продуктивність праці в сільському господарстві, що призведе до зростання врожайності і підвищення рентабельності виробництва:

- підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції за рахунок впровадження цифрових технологій;
- вирішення проблеми продовольчої безпеки;
- посилення ролі України на світовому продовольчому ринку.

5.2. Інституційні засади вдосконалення системи фіскально-податкового регулювання діяльності суб'єктів аграрного бізнесу

Державне регулювання аграрного сектору – це складний механізм, що включає різні інструменти впливу через дотації, ціни, квоти, кредитну й податкову політику та ін. на структуру сільськогосподарського виробництва, доходи агровиробників, аграрний ринок, соціальну структуру села, міжгалузеві і міжгосподарські відносини з метою забезпечення стабільних економічних, правових, соціальних та екологічних умов для задоволення харчових потреб населення в якісних продуктах відповідно до потреб та за прийнятними цінами, збалансування інтересів як виробників, так і споживачів сільськогосподарської продукції, збереження навколишнього середовища.

Одним із найбільш дієвих засобів державного регулювання в аграрному секторі економіки є фіскальне регулювання, яке протягом останнього часу зазнає постійних змін. Адже, саме система оподаткування забезпечує оперативний вплив держави на економічні процеси в країні щодо

збалансування суспільних інтересів сільськогосподарських виробників, виконує не тільки фіскальну, але й регулюючу дію, що виражається у стимулюванні сільськогосподарського виробництва та забезпеченні конкурентоспроможності вітчизняного аграрного сектору [409, с. 20].

Система і механізми державного регулювання сільського господарства, зокрема сучасні фіскальні заходи, запроваджені в Україні, а також умови виробництва виявилися недостатніми для формування ефективного та конкурентоспроможного аграрного сектору економіки країни. Діюча система оподаткування сільськогосподарських товаровиробників недостатньо враховує специфіку галузі, фінансове становище платників податків, відсутня гармонізація інтересів держави та платників податків, у зв'язку з цим податкові реформи в аграрній сфері не дають бажаного ефекту. Податкова політика у сільському господарстві у значній мірі спрямована на виконання фіскальної функції і в меншій мірі стимулюючої. Недосконалість податкової системи є одним із чинників, що перешкоджають стабілізації сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, сучасна система оподаткування сільськогосподарських товаровиробників потребує реформування у напрямку збалансування суспільних інтересів, забезпечення рівних конкурентних умов суб'єктів господарювання, усунення диспропорцій у розвитку аграрного сектору, надання пріоритетів малому та середньому бізнесу.

Питання формування раціонального механізму оподаткування підприємств аграрного сектору економіки є предметом наукових досліджень багатьох провідних вітчизняних учених, проте, незважаючи на численні публікації з даної теми, відчувається нестача системних досліджень присвячених удосконаленню фіскального навантаження аграрних товаровиробників та формуванню на цих умовах рівних умов господарювання та конкурентного середовища в аграрній сфері.

З метою стимулювання аграрної галузі для сільськогосподарських

товаровиробників був запроваджений фіксований сільськогосподарський податок (ФСП), спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість (ПДВ), введено спрощену систему оподаткування для малого бізнесу. Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 р. фіксований сільськогосподарський податок із деякими незначними змінами трансформувався у єдиний податок. Впровадження зазначених заходів державного регулювання дозволило зменшити податкове навантаження, тим самим було створено умови, необхідні для розвитку та активізації сільськогосподарської діяльності [115, 87].

Спрощена система оподаткування сільськогосподарських товаровиробників була запроваджена у 1999 р. Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» як виклик на системну кризу, що виникла у сільському господарстві країни. Частка збиткових сільськогосподарських підприємств у 1997–1998 рр. становила понад 90 %, а рівень сплати податків не перевищував 39–43 %. Нарахування податку на прибуток не проводилось через відсутність об'єкту оподаткування, а найбільш вагомими для сільськогосподарських підприємств були внески до державних цільових фондів, які становили понад 50 % у структурі належних до сплати прямих податків, внесків та обов'язкових платежів. Саме хронічна збитковість сільськогосподарського виробництва та надзвичайно низький рівень справляння податків стали підставою для зміни бази оподаткування – з податку на прибуток на єдиний комплексний податок, який замінив сплату 12 обов'язкових платежів і розраховувався на основі грошової оцінки земельних угідь. Фіксований сільськогосподарський податок включав у себе і соціальні відрахування, об'єкт оподаткування яких не пов'язаний із земельними розмірами підприємств. Однак, з 2005 р. зі складу ФСП було виключено соціальні внески і впродовж до 2009 р. завдяки прийнятій

спеціальній програмі державної підтримки сільськогосподарським підприємствам-платникам ФСП надано можливість скористатися пільговими ставками сплати внесків до Пенсійного фонду України. Проте, уже з 2010 р. сільськогосподарські підприємства були змушені сплачувати соціальні внески у загальному порядку нарівні із підприємствами інших галузей. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України» від 28.12.2014 р. спеціальний режим оподаткування у формі ФСП трансформувався у єдиний податок четвертої групи платників єдиного податку – сільськогосподарських товаровиробників. Слід відмітити, що ФСП запроваджувався на тимчасовій основі (5 років), проте термін його дії спочатку було подовжено до 1.01.2010 р., а в нормах Податкового кодексу України він став безстроковим.

На даний час українське законодавство дозволяє сільськогосподарським підприємствам обрати одну із двох систем оподаткування власної діяльності:

1. Загальну систему, що передбачає сплату податку на прибуток;
2. Спрощену систему оподаткування (на основі сплати єдиного податку четвертої групи).

Відповідно до Податкового кодексу України при обранні загальної системи оподаткування прибуток сільськогосподарських підприємств оподатковується за ставкою 18 %.

Базою оподаткування єдиним податком сільськогосподарських товаровиробників є нормативна грошова оцінка одного гектара відповідних сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних насаджень) із врахуванням коефіцієнта індексації.

Із 1 січня 2017 р. ставки єдиного податку були збільшені і становили у відсотках від нормативної грошової оцінки землі для:

- ріллі, сіножатей і пасовищ – 0,95;
- багаторічних насаджень – 0,57;

- земель водного фонду – 2,43;
- сільськогосподарських земель, які знаходяться в умовах закритого ґрунту – 6,33.

Для вказаних категорій угідь, розташованих у гірських зонах і на поліських територіях застосовуються понижені коефіцієнти (відповідно 0,81, 0,49, 2,43 та 5,40).

Обов'язковою умовою переходу сільськогосподарського підприємства на спрощену систему оподаткування є:

- частка сільськогосподарської продукції дорівнює або перевищує 75 % (питома вага доходу, отриманого від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки у загальній сумі доходу);
- відсутність податкового боргу.

Згідно п. 297.1 Податкового кодексу України платники четвертої групи звільняються від сплати податку на прибуток підприємств, земельного податку у частині податку на майно (за винятком податку за земельні ділянки, які не використовуються для ведення сільськогосподарського товарного виробництва), рентної плати за спеціальне використання води [318].

Стосовно державного регулювання галузі у частині дії спрощеної системи оподаткування, спочатку при застосуванні фіксованого сільськогосподарського податку, а пізніше і єдиного податку для платників четвертої групи, існує як багато прихильників, так і критиків. На нашу думку, та зважаючи на світовий досвід розвинених країн, складну економічну ситуацію в країні, цей податок є необхідний як складова державних регуляторів в активізації розвитку аграрної галузі.

У застосуванні єдиного податку четвертої групи (ФСП) слід виокремити його простоту, стабільність, спрощення обліку та складання звітності. Використання єдиного податку значно спрощує нарахування,

сплату та адміністрування податкових платежів, зменшує рівень податкового навантаження на платників податків, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію. Однак, зважаючи на тривалу дію спрощеної системи оподаткування, існують значні проблеми у цій сфері.

Л. Д. Тулуш із цього приводу наголошує, що запроваджена система спрощеного оподаткування сільськогосподарських товаровиробників була доцільною на початку реформування галузі і завдання, що ставились у той час були досягнуті – аграрний бізнес став прибутковим, рентабельність сільського господарства почала зростати починаючи із 2001 р., значно зросли податкові надходження [410, с. 36]. Запровадження єдиного податку сприяло створенню сприятливих умов для розвитку нових форм господарювання у сільському господарстві у процесі реформування колишніх сільськогосподарських підприємств.

Критично оцінюють дію спрощеної системи оподаткування аграрного сектору у частині застосування єдиного податку і ряд учених-аграрників. Так, О. М. Могильний зазначає, що застосування даного податку порушує принцип справедливості, оскільки не усі включені до його складу податки залежать від розміру сільськогосподарських угідь. Учений наголошує, що обчислення податку базується на недосконалій базі грошової оцінки угідь, ставить в нерівні умови агровиробників рослинницької і тваринницької продукції, не враховує витрати та фінансові результати господарювання платників податків [276, с.125–126].

Проте, як зазначає Л.Д. Тулуш сучасні умови функціонування аграрного сектору економіки ставлять нові завдання, що вимагають подальшого реформування системи оподаткування виробників сільськогосподарської продукції. При цьому слід відмітити, що:

– рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції досягла високого рівня, особливо окремих видів рослинницької продукції та птахівництва;

– механізми податкової оптимізації дозволяють уникнути оподаткування (мінімізувати податкові відрахування) підприємствам не аграрного спрямування (переробним, торгівельним), які є структурними частинами агрохолдингових формувань;

– сума податків, обчислених на основі нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь, не задовольняють потреб місцевих бюджетів і є «чисто символічними»;

– абсолютна більшість сільськогосподарських підприємств, незважаючи на результати їх діяльності, скористались можливістю переходу на спрощену систему оподаткування, що знівелювало основні принципи оподаткування;

– зміна структури аграрної економіки призвела до появи крупних високорентабельних сільськогосподарських підприємств, так званих агрохолдингів, які в умовах спрощеного оподаткування (відсутності оподаткування прибутку) отримали суттєві конкурентні переваги [410, с. 37].

До 2016 р. для вітчизняних сільськогосподарських підприємств існував спеціальний режим оподаткування податком на додану вартість (ПДВ). Відповідно до законодавства, сума ПДВ нарахована сільськогосподарським підприємством повністю залишалася у його розпорядженні для відшкодування суми податку, сплаченої (нарахованої) на вартість виробничих факторів, зарахунок яких сформовано податковий кредит і у випадку залишку – використовувалась для власних виробничих потреб. Таким чином сума податку не підлягала сплаті до бюджету.

З 2016 р. у зв'язку із набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.» № 909-VIII від 24.12.2015 р. було запроваджено диференційовану систему дії спеціальних режимів, відповідно до яких сільськогосподарські виробники сплачували 50 % суми ПДВ до бюджету, а решту 50 % залишалась на

спеціальних рахунках суб'єктів господарювання. Окрім цього, виробники зернових та технічних культур перераховували до бюджету 85 % суми ПДВ, а виробники продукції тваринництва лише 20 % від загальної суми ПДВ [88].

Повне скасування дії спеціального режиму ПДВ відбулося з 1 січня 2017 р. із набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 р.» від 20.12.2016 р. [89]. Таким чином було остаточно відмінено дію спеціального режиму оподаткування ПДВ для сільськогосподарських підприємств та запроваджено систему дотацій для окремих видів сільськогосподарської діяльності.

Дія спеціального режиму ПДВ дозволяла сільськогосподарським підприємствам акумулювати значні суми коштів на спеціальних рахунках та використовувати на виробничі цілі, мала позитивний вплив на динаміку результативності господарювання в аграрному секторі. Так, за окреслений період дії цього спецрежиму значно зросли доходи агровиробників, що позначилось на результатах їх діяльності, зменшилась потреба у залучених коштах (кредитних ресурсах та державній підтримці). Особливо позитивний вплив дія спеціального режиму ПДВ мала на галузь тваринництва, яке тривалий час знаходиться у досить скрутному становищі.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 р. № 2497 – VIII передбачається віднесення до платників єдиного податку четвертої групи фізичних осіб-підприємців, які організували сімейне фермерське господарство [90]. Для цього сімейне фермерське господарство повинно відповідати наступним вимогам:

– членами господарства повинні бути лише члени сім'ї (відповідно до ч.2 ст.3 Сімейного кодексу України);

- площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності або користуванні від 2 до 20 га;
- не використовувати працю найманих осіб;
- виробництво (виросування), переробка та реалізація сільськогосподарської продукції.

Таким чином, згаданим законом було поставлено в рівні умови щодо оподаткування фізичних осіб-підприємців, які провадять свою діяльність в межах фермерського господарства відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» площею сільськогосподарських угідь від 2 до 20 га з іншими сільськогосподарськими підприємствами.

Основною причиною запровадження спрощеного оподаткування сільськогосподарських підприємств через механізм прямого оподаткування була значна збитковість виробничої діяльності в аграрному секторі економіки в кінці минулого століття. Проте, на сьогодні рентабельність сільськогосподарської діяльності є достатньо високою як за окремими виробниками, так і за окремими видами діяльності. Тому назріла необхідність застосування нових підходів в оподаткуванні підприємств аграрної сфери.

Формування багатокладності організаційно-правових форм господарювання у сільському господарстві на основі інституту приватної власності на землю і майно колишніх колективних господарств призвело до утворення складної організаційної структури аграрних товаровиробників. Державна служба статистики України виділяє дві групи виробників сільськогосподарської продукції в аграрному секторі: 1) господарства населення; 2) сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські господарства. Так, у 2017 р. виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 4,6 млн. домогосподарств на площі понад 5,5 млн. га сільськогосподарських угідь, їх внесок у сільськогосподарське виробництво становив 43 %. Суспільний сектор представляють 45558 аграрних

підприємств різних організаційно–правових форм господарювання: фермерські господарства (74,9 % від загальної кількості), господарські товариства (15,3 %), приватні підприємства (7,1 %), кооперативи (1,0 %), державні підприємства (0,4 %), підприємства інших форм господарювання (1,3 %).

Фермерські господарства є найбільш чисельною групою виробників серед сільськогосподарських підприємств. На регіональному рівні вони стали потужним виробником окремих видів сільськогосподарської продукції, взяли на себе вирішення певних соціально-інфраструктурних проблем сільської місцевості та частково вирішують проблему зайнятості сільського населення. Питома вага фермерських господарств у продукції сільського господарства становить 8,7 %, в тому числі рослинництва 11,3 % та тваринництва 2,0 %.

У структурі землеволодіння суспільного сектору найвищу питому вагу займають господарські товариства (55,2 %), фермерські господарства (21,5 %) та приватні підприємства (15,5 %); державні форми власності становлять лише 2,6 % від усього землеволодіння і мають тенденцію до зменшення.

Значна диференціація у розмірах землеволодіння сільськогосподарських підприємств пояснюється різним укладом, формами власності й спеціалізацією та неконтрольованістю трансформаційних процесів з боку держави. Більше половини сільськогосподарських підприємств (51,4 % із тих, що володіють землею) мають площу сільськогосподарських угідь до 50 га, у розпорядженні яких знаходиться лише 2,6 % від загальної площі цих угідь. Відсутність державного регулювання у сфері земельних відносин призвела до того, що у 304 найбільших підприємств (із площею понад 7000 га, що становить лише 0,7 % від загальної кількості) зосереджено 24,0 % усіх угідь, а 15 найбільших аграрних компаній сконцентрували у своєму розпорядженні понад 3,3 млн. га сільськогосподарських угідь. Тому, середній розмір одного сільськогосподарського підприємства за даними Державного комітету

статистики у 473,8 га є доволі символічним.

Слід відзначити, що європейська модель аграрної економіки передбачає існування багатофункціонального сільського господарства, проте досить чітко на законодавчому рівні обмежено надконцентрацію виробництва. Її пріоритетом є сімейні ферми, які всебічно кооперовані і функціонують в умовах ефективного поєднання підприємництва і державного регулювання, на які покладено низку важливих економічних, екологічних, соціальних і культурних функцій.

У 2017Рівень рентабельності операційної діяльності сільськогосподарських підприємств за останні три роки (2015-2017 рр.) становив відповідно 43,0 %, 33,6 та 23,5 %. Прибутковість вирощування продукції рослинництва у великих і середніх сільськогосподарських підприємствах зростає і в досліджуваному періоді становила: по зернових і зернобобових 25,0 %; соняшнику – 41,3, плодових і ягідних культур – 35,4. Натомість рентабельність продукції тваринництва залишається на досить низькому рівні.

Найпотужнішим сегментом виробників сільськогосподарської продукції на селі є господарські товариства (агрохолдинги), які набагато краще забезпечені технікою, технологіями, людськими та земельними ресурсами, мають налагоджені канали реалізації продукції, вихід на міжнародні ринки. Вони ж є причиною зростання соціальної напруженості у сільській місцевості, що проявляється у зростанні сільського безробіття, зниженні конкурентоздатності дрібних сільськогосподарських товаровиробників, нераціональному використанні орендованих земельних площ. [392, с. 5]. Крім цього, діяльність цих формувань зорієнтована на виробництво окремих високорентабельних сільськогосподарських культур експортного спрямування. Дрібні й малі агровиробники у цьому аспекті не можуть конкурувати з великими агроструктурами, проте саме вони здатні більш ефективно забезпечити продовольчу безпеку країни.

З моменту прийняття спрощеного оподаткування сільгоспвиробників пройшло майже двадцять років. За цей час відбулись значні зміни як у структурі форм господарювання, виробництва, землекористування аграрного сектору, так і результативності діяльності агровиробників. Тому, вважаємо, що специфіка функціонування суб'єктів підприємницької діяльності у вітчизняному аграрному секторі економіки потребує адекватного відображення у податковому законодавстві особливостей діяльності сільськогосподарських виробників.

Виходячи із даної ситуації, ученими Інституту аграрної економіки пропонується реформувати механізм справляння єдиного податку 4 групи у напрямку диференціації залежно від спеціалізації платників податку. Зокрема, для сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються переважно на виробництві рослинницької продукції, єдиний податок нараховувати виходячи з одиниці земельної площі у відсотках від нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь, а для сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на вирощуванні та переробці продукції рослинництва на закритому ґрунті, а також виробництві та переробці продукції тваринництва – у відсотках від скоригованого валового доходу відповідно до норм Закону України «Про податок на прибуток» [408, с.43–44].

Низка вітчизняних учених пропонує застосовувати диференційований підхід до оподаткування діяльності сільськогосподарських товаровиробників за аналогією до загального механізму застосування спрощеної системи оподаткування у вигляді єдиного податку, для якого передбачено групування платників за критеріями річного обсягу доходу та кількості найманих працівників (1–3 групи). Так, залежно від розмірів сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні та суми річного доходу, слід визначити граничний розмір цих угідь та обсяг доходу, при досягненні яких сільськогосподарський товаровиробник втрачає право на застосування

спрощеної системи оподаткування у вигляді єдиного податку. З цією метою пропонується використовувати диференційований підхід щодо оподаткування діяльності сільськогосподарських товаровиробників у межах єдиного податку 4-ї групи, виділивши три підгрупи платників (А, Б, В). Зокрема, залежно від розмірів сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні та суми річного доходу, слід визначити граничний розмір цих угідь та обсяг доходу, при досягненні яких сільськогосподарський товаровиробник переходить до іншої категорії платників або втрачає право на застосування спрощеної системи оподаткування у вигляді єдиного податку. На основі проведених розрахунків, запропонований підхід до диференціації діючих ставок податку не змінить його фіскальну ефективність, забезпечить справедливе, рівномірне податкове навантаження на сільськогосподарських товаровиробників в залежності від об'єктивних умов господарювання, шляхом його зменшення для суб'єктів малого підприємництва та середніх підприємств, забезпечить дію регулюючої функції єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників [300, с. 72–73].

Таким чином, на сьогодні залишається актуальною проблема удосконалення системи оподаткування сільськогосподарських підприємств, застосуванні нових підходів з метою покращення наповнюваності місцевих бюджетів та посилення відповідальності за використання сільськогосподарських угідь.

Слід зазначити, що оподаткування сільськогосподарської діяльності у кожній країні світу має свої особливості. Так, в Японії, Китаї, США, Великобританії, Норвегії та деяких інших країнах взагалі не передбачено пільг для підприємств сільського господарства, їх діяльність оподатковується на загальних підставах, що і підприємства інших галузей. Проте при цьому агровиробникам надається ряд пільг, які дозволяють зменшувати суму до оподаткування. В окремих країнах (Італія, Нідерланди та ін.) особливості

оподаткування сільськогосподарських товаровиробників залежать від розмірів землекористування та рівня рентабельності.

Проте у більшості країн для підприємств, які займаються виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції створені спеціальні режими прямого оподаткування (у формі єдиного сільськогосподарського податку). На відміну від України, де базою податку є грошова оцінка землі, у Білорусі та Казахстані для цих цілей використовують виручку, у Росії – прибуток, визначений за особливою методикою розрахунку. У Польщі з 1985 року запроваджено сільськогосподарський податок, базою оподаткування якого є площа перерахованих (умовних кадастрових) гектарів, яка залежить від типу земель, класу та розміщення землі на території району. Ставка податку визначається виходячи із ціни 2,5 ц жита з гектару для сільськогосподарських земель та 5 ц жита – для інших.

Окремі країни в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників використовують диференційований підхід, який полягає у виділенні певних груп агровиробників зі всієї сукупності до певної категорії платників податків на основі визначених критеріїв та застосування специфічного податкового інструментарію щодо кожної з цих груп. У Франції залежно від рівня отриманого доходу сільськогосподарські товаровиробники поділяються на три групи, щодо яких передбачені різні механізми – від оподаткування кадастрового доходу із земельної ділянки до оподаткування прибутку на загальних підставах. Критеріями оподаткування в Німеччині є посівна площа та сума річного доходу.

Таким чином, пільговий режим оподаткування у більшості країн спрямований на розвиток дрібного та середнього бізнесу, вирівнювання конкурентного середовища, усунення диспропорцій в структурі сільськогосподарського виробництва.

В окремих європейських країнах (Німеччина, Угорщина, Румунія,

Нідерланди, Португалія, Словенія, Великобританія, Ірландія та ін.) використовують знижені ставки при оподаткуванні ПДВ сільськогосподарської діяльності та її продукції. У Польщі при базовій ставці 23% передбачено дві пільгових ставки (5 % і 8 %) залежно від виду продукції або послуг. У Румунії ставка ПДВ становить 9 % на продовольчі товари, Угорщина використовує дві ставки: 18 % на молоко, молочну продукцію, кукурудзу, борошно та 5 % на м'ясо свинини. Знижені ставки ПДВ застосовуються і в країнах бувшого СРСР, зокрема Білорусі та Росії. Крім цього, у всіх країнах Європейського Союзу використовується нульова ставка ПДВ на експортні операції.

Отже, сільськогосподарська політика європейських країн відзначається різноманітністю, водночас значною гнучкістю щодо впровадження спеціальних схем оподаткування сільськогосподарських товаровиробників.

Українська практика оподаткування сільськогосподарської діяльності не виділяє окремих груп платників податків, а тому будь-яке сільськогосподарське підприємство незалежно від форм власності, спеціалізації, розмірів, рівня прибутковості може скористатись спрощеною системою оподаткування при дотриманні певних умов (критеріїв).

Першочерговим заходом у формуванні ефективної системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників вважаємо створення реєстру індивідуальних (фермерських) господарств, в якому містилася б дані про діяльність суб'єкта господарювання, його розмір, структуру земельних угідь, поголів'я тощо. У європейських країнах цей реєстр містить загальну інформацію та не використовується податковими органами. Проблему реєстрації малих господарств можна вирішити на основі європейського досвіду за рахунок надання певних стимулів. Так, сербським фермерам передбачалась компенсація на певну частину витрат на паливно-мастильні матеріали (зменшення на суму акцизного збору), безкоштовне відкриття банківського рахунку. Ведення реєстру малих форм господарювання на селі

виявилось корисним для розробки цілеспрямованої аграрної політики щодо підтримки малих форм господарювання у сільському господарстві.

Як уже відмічалось, в індивідуальному секторі України зайнято приблизно 4,5 млн. осіб, які виробляють товарну продукцію, проте не мають статусу товаровиробника та не зареєстровані, а тому позбавлені державної підтримки. На відміну від країн ЄС, де у структурі аграрних виробників виділяють підприємство та фізичну особу, в Україні відсутнє чітке розмежування дефініцій: господарство населення, особисте селянське господарство, сімейне фермерське господарство, які характеризують сільськогосподарську діяльність фізичних осіб. Відсутність чіткої достовірної інформації щодо їх діяльності не дає можливості закріпити пріоритетність розвитку саме цих форм господарювання.

В більшості країн ЄС з метою оподаткування малих сільськогосподарських товаровиробників застосовують прогресивну шкалу оподаткування, яка передбачає збільшення податкового навантаження в залежності від отриманого прибутку. Крім цього, встановлено певне значення порогового доходу, за якого оподаткування проводиться за нульовою ставкою (у Франції 6 тис. євро, Великобританії – 11 тис. фунтів, Німеччині – 9 тис. євро). При цьому корпоративний бізнес сплачує податки не за прогресивною шкалою, а на загальних рівних умовах оподатковується податком з прибутку (доходу).

На даний час відсутні програмні документи щодо розвитку аграрної галузі, які б окреслювали шляхи вирішення основних проблем розвитку малих форм господарювання на селі. Невизначеність напрямів державної політики щодо перспектив розвитку аграрного устрою щодо структуризації аграрного бізнесу та місця дрібного сільськогосподарського товаровиробника створює проблеми і незрозуміння у діяльності як для вітчизняного виробника, так і для зовнішніх партнерів.

Вважаємо, що оподаткування в аграрному секторі економіки потребує

удосконалення у відповідності до сучасних вимог фіскальної ефективності та справедливості в економічній політиці. Тому, з метою стабілізації податкової політики та прогнозованості системи оподаткування для крупних сільськогосподарських підприємств та інтегрованих формувань, для яких перехід на пільгове оподаткування є способом мінімізації (уникнення) оподаткування, пропонуємо запровадити загальну систему оподаткування в обов'язковому порядку, що передбачатиме сплату податку на прибуток. Для сільськогосподарських підприємств тваринницького напрямку діяльності (птахофабрик, звіроферм, відгодівельних, риболовецьких господарств), тепличних комбінатів, інших нетипових сільськогосподарських підприємств, земля для яких є лише територіально-просторовим базисом для розміщення виробничих потужностей основою прямого оподаткування має стати прибуток. Тому, основним видом оподаткування у вітчизняному аграрному секторі повинне стати прибуткове, а земельне має лише доповнювати його та виконувати функцію вирівнювання умов господарювання.

Спеціальний податковий режим у формі єдиного податку четвертої групи пропонуємо залишити для виробників сільськогосподарської продукції, для яких наявність сільгоспугідь є ключовою умовою ведення бізнесу, а рослинництво є домінуючим (основним) видом діяльності. При цьому необхідно встановити певні критерії щодо максимальної площі сільськогосподарських угідь (наприклад 500 га) або/та рівня прибутковості, за яких суб'єкт оподаткування втрачатиме можливість бути платником єдиного податку.

Проблема оподаткування господарств населення, особистих селянських господарств полягає насамперед у законодавчому не врегулюванні діяльності цих господарств. З одного боку ці господарства є високотоварними, здійснюють фактично підприємницьку діяльність, з іншого – у них не має чіткого визначення у вітчизняному законодавстві. Більшість дрібних агровиробників перебувають у так званій “сірій” зоні, не сплачують податки

та не отримують державну допомогу, проте користуються соціальною підтримкою, субсидіями.

Слід врахувати, що дрібні господарства виконують ряд надзвичайно важливих непродуктивних, економічних, екологічних, соціально-культурних функцій у контексті концепції сталого розвитку сільського господарства та без якого стає неможливим існування багатфункціонального розвитку сільського господарства та сільських територій. А тому, вважаємо, що вітчизняні суб'єкти малого агробізнесу повинні отримати можливість використовувати весь спектр преференцій щодо оподаткування податком на доходи в нульових і в прогресивній шкалі як однієї із ключових умов існування малого й середнього бізнесу у розвинених країнах. З метою стимулювання їх розвитку необхідно передбачити й інші форми державної підтримки: фінансову допомогу новоствореним підприємствам, надання податкових пільг та преференцій при визначенні бази оподаткування та ін.

Доцільність здійснення корегування умов оподаткування та запровадження диференційованого підходу до оподаткування окремих категорій сільгоспвиробників за площею сільськогосподарських угідь та обсягом річного доходу продиктована забезпеченням створення рівності умов оподаткування та стимулювання ефективного розвитку агроформувань малого та середнього бізнесу, узгодження податкових преференцій із державними пріоритетами розвитку галузі.

У будь-якому випадку, розробка та застосування заходів податкового регулювання повинні ґрунтуватися на збалансуванні інтересів держави та суб'єктів підприємницької діяльності, що сприятиме наповнюваності бюджету і забезпечить економічне зростання аграрної галузі.

5.3. Використання методів кластерного аналізу для прогнозування розвитку аграрного сектору

Розробка концепцій, стратегій, державних програм розвитку та підтримки аграрного сектору економіки країни повинно опиратися на повне та достовірне відображення стану та динаміки його розвитку загалом та окремих регіонів на основі використання відповідних індикаторів (показників). Основною особливістю у вивченні стану аграрного сектору економіки та окремих регіонів є наявність великої кількості показників, які утворюють багатовимірні вектори. Доволі часто при вивченні цих процесів показники мають різну розміреність, що породжує низку проблем. У цьому випадку доцільно використовувати методи кластерного аналізу.

Кластерний аналіз дозволяє виявити однорідні сукупності регіонів на основі використання методів групувань у процесі типологізації регіонів (областей). Основним завданням кластерного аналізу є класифікація об'єктів (регіонів) на відносно однорідні групи, об'єкти в яких є подібними з огляду на задані індикатори (показники) та відрізняються від інших об'єктів інших груп (кластерів). Тобто використання методів кластерного аналізу передбачає розбиття певної сукупності об'єктів (регіонів) на підмножини, які називаються кластерами.

Застосування кластерного аналізу для дослідження стану аграрного сектору передбачало дотримання певного алгоритму дій:

1. Визначення множини характеристик для оцінювання регіонів (областей).
2. Знаходження оптимальної кількості кластерів.
3. Визначення показників для характеристики міри схожості між об'єктами (регіонами).
4. Обґрунтування методів та алгоритмів кластерного аналізу.
5. Перевірка достовірності результатів.
6. Викладення та інтерпретація отриманих результатів.

Для формування кластерів використано дані Державної служби статистики України за 2018 р., зокрема показники, які характеризують ефективність сільськогосподарської діяльності у розрізі областей країни:

- вартість продукції сільського господарства;
- кількість зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарствах;
- обсяги капітальних інвестицій, залучених у сільське, лісове та рибне господарствах (додаток С).

У межах вказаних показників використано територіальний розподіл за областями, а не адміністративний, шляхом включення міста Київ у Київську область, та без врахування АР Крим і тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Для проведення статистичного аналізу використано пакет прикладних програм STATISTICA 10.

Відстань між спостереженнями в кластерах визначали за метрикою квадрату відстаней Евкліда

$$d_{ij}^2 = (X_i - X_j)(X_i - X_j), \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, m} \quad 5.1$$

а для визначення відстаней між кластерами використовували метод повного зв'язку, суть якого полягає в тому, що об'єкти, які належать одній і тій же групі (кластеру), мають коефіцієнт схожості, який менший від деякого порогового значення. Виходячи із візуального представлення результатів, утворено 4 кластери, які об'єднують регіони України за вартістю продукції сільського господарства, за кількістю зайнятого населення та обсягами капітальних інвестицій сільському, лісовому та рибному господарствах з розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь.

Метод кластерного аналізу дає наочну візуалізацію розподілу спостережень на кластери з допомогою дендрограми.

Графічне зображення результатів послідовної кластеризації у формі дендрограми відображено на рис. 5.3.

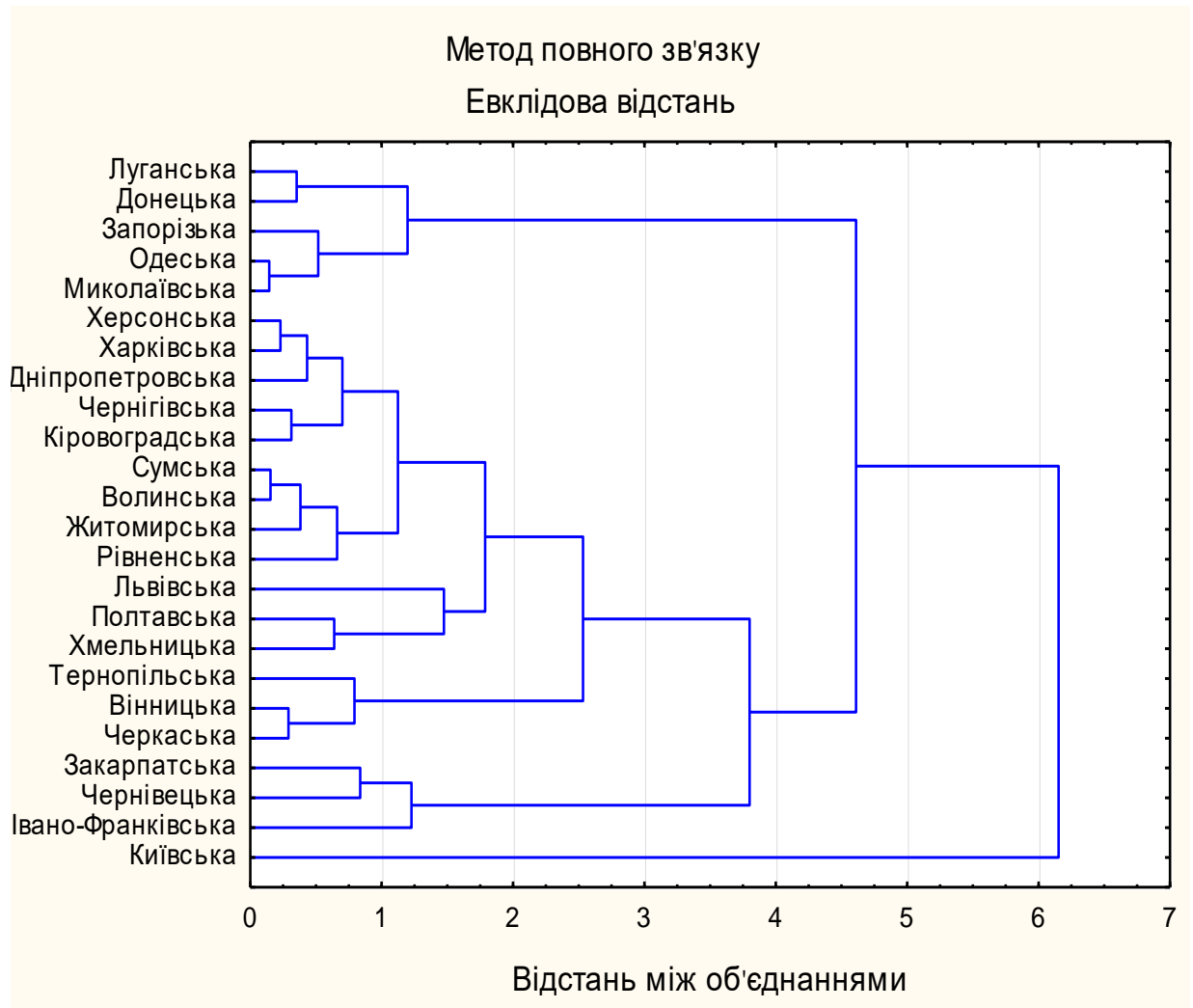

Рис. 5.3. Горизонтальна деревовидна діаграма

Джерело: сформовано автором.

До першого кластера ввійшла 1 Київська область.

До другого кластера ввійшло 5 областей: Луганська, Донецька, Запорізька, Одеська та Миколаївська.

До третього кластера ввійшло 15 областей: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська.

До 4 кластера ввійшло 3 області: Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька.

Таблиця 5.2

Результати кластерного аналізу

№	Регіони	Кластер	Характеристика
1.	Київська	I	Висока вартість продукції сільського господарства, порівняно низька кількість зайнятого населення, високий рівень обсягів капітальних інвестицій
2. 3. 4. 5. 6.	Луганська Донецька Запорізька Одеська Миколаївська	II	Низька вартість продукції сільського господарства, незначна кількість зайнятого населення у галузі, низький обсяг капітальних інвестицій
7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21.	Херсонська Харківська Дніпропетровська Чернігівська Кіровоградська Сумська Волинська Житомирська Рівненська Львівська Полтавська Хмельницька Тернопільська Вінницька Черкаська	III	Кластер характеризується середніми значеннями показників вартості продукції сільського господарства, кількості зайнятого населення в аграрній галузі та обсягу капітальних інвестицій
22. 23. 24.	Закарпатська Чернівецька Івано-Франківська	IV	Висока вартість продукції сільського господарства, висока питома вага зайнятих в аграрному виробництві, низький обсяг капітальних інвестицій

Джерело: сформовано автором.

Інтерпретацію кластерів можна здійснити за графіками середніх значень ознак (рис. 5.4, табл. 5.3), який ми побудували за стандартизованими даними вартості продукції сільського господарства, кількості зайнятого населення та обсягами капітальних інвестицій сільському, лісовому та рибному господарствах з розрахунку на одиницю площі сільськогосподарських угідь за 2018 рік.

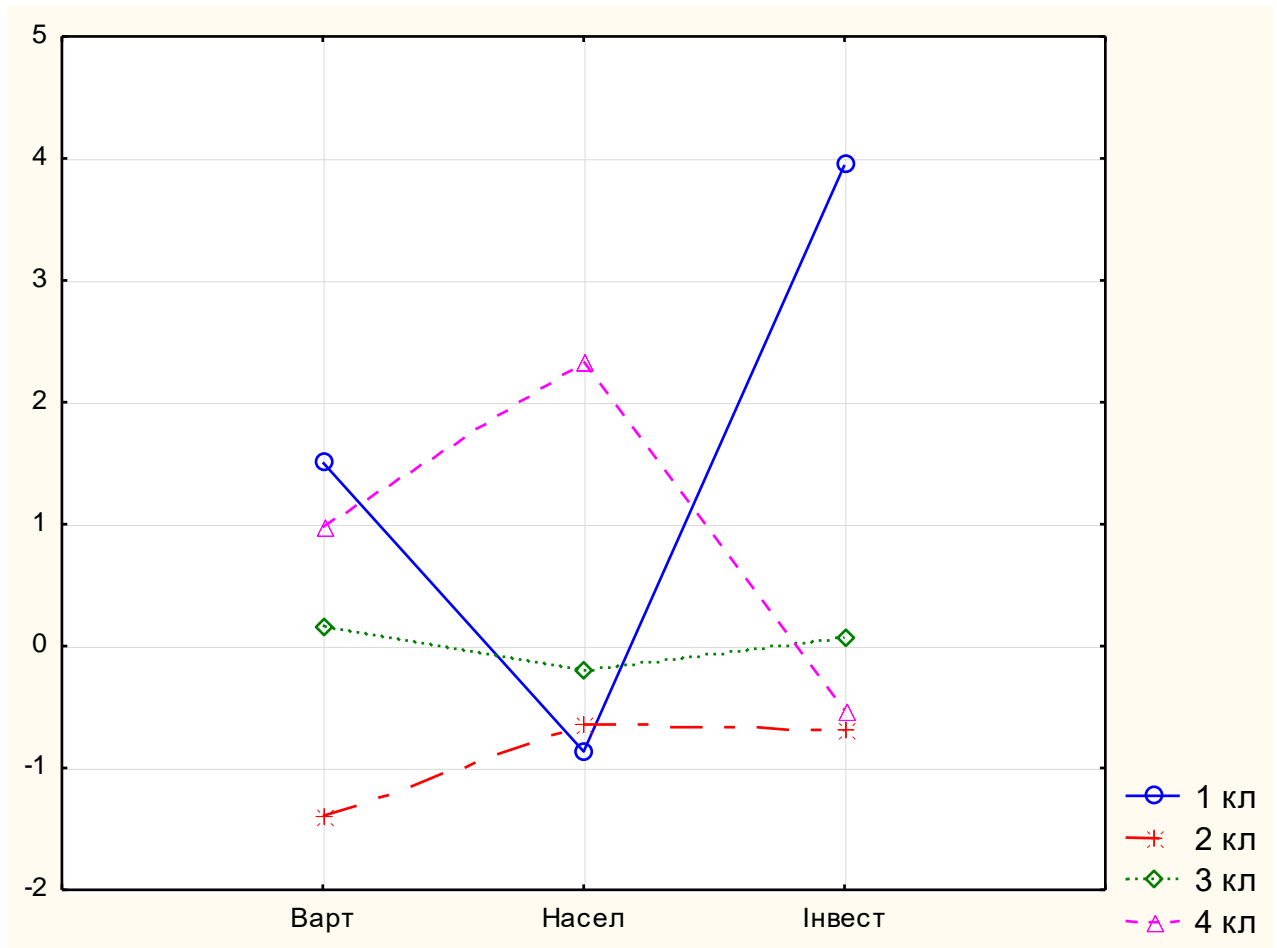

Рис. 5.4. Графічне зображення середніх значень змінних для кластерів

Таблиця 5.3

Середні значення ознак по кластерах

	1 кластер	2 кластер	3 кластер	4 кластер
Вартість	1,506	-1,393	0,169	0,974
Населення	-0,865	-0,644	-0,195	2,341
Інвестиції	3,947	-0,693	0,072	-0,520

Джерело: сформовано автором.

Перший кластер (Київська область) характеризується значними обсягами інвестицій в аграрну галузь та найнижчим показником залучення трудових ресурсів. Виділення Київської області в окремий кластер пояснюється тим, що вона є одним із найбільш потужних центральних регіонів, що включає найбільше місто країни, економіка і рівень життя в

якому у великій мірі відрізняється від інших регіонів України. Київська область як найбільший ринок продовольства є додатковим стимулом для розвитку аграрної галузі, характеризується порівняно вищою конкуренцією у земельних відносинах та вищою вартістю сільськогосподарських угідь, що в результаті впливає на залучення великих обсягів інвестиційних ресурсів у галузь.

Область займає друге місце за виробництвом продукції сільського господарства (четверте місце за продукцією рослинництва і друге місце за продукцією тваринництва), проте у сільськогосподарському виробництві зайнято найменша кількість населення (52,0 тис. осіб) в порівнянні з іншими регіонами. Однією із найнижчих показників є питома вага господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції (30,1 %, в тому числі рослинництва -33,4% та тваринництва -24,1 %).

Слід відмітити, що рівень споживання окремих продуктів харчування у даному кластері має свої особливості. Так, за рівнем споживання м'яса, риби, та фруктів і ягід область займає перше місце, проте споживання хліба та хлібопродуктів на одну особу є найнижчим серед усіх регіонів України.

Таким чином, даний регіон характеризується сприятливим природними умовами, наявністю інвестиційного потенціалу займає особливе місце в аграрній економіці країни, швидкими темпами нарощує виробництво сільськогосподарської продукції, проте ще не в змозі задовольнити внутрішній попит на молочну, м'ясну та плодово-ягідні продукцію. З цією метою значні капітальні вкладення спрямовуються на розвиток птахівництва, свинарства, створюються сучасні молочні ферми з високопродуктивними породами корів. Крім цього, слід наголосити, що в даному регіоні найвищими темпами відбувається концентрація сільськогосподарських угідь, що призводить до зменшення кількості робочих місць.

До другого кластеру увійшли області, в яких спостерігається найнижчий рівень досліджуваних показників. Сюди потрапили Донецька, Луганська, Запорізька, а також Одеська і Миколаївська області. Цей кластер

характеризується найнижчим рівнем вартості сільськогосподарської продукції у розрахунку на одиницю сільськогосподарських угідь (майже у два рази менше, ніж у середньому по країні), а також невисокими обсягами інвестицій у сільське господарство та порівняно невисокою зайнятістю населення у сільськогосподарське виробництво. Слід відмітити, що у даному кластері, крім Одеської та Миколаївської областей, протягом останнього періоду спостерігається скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, що можна пояснити веденням антитерористичної операції на цій території та можливий її вплив на сусідню Запорізьку область. Це також є причиною низького рівня залучених інвестиційних ресурсів у сільське господарство регіону.

Області третього кластера утворюють найбільш однорідну групу із середніми значеннями досліджуваних показників.

До четвертого кластера увійшли області (Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька) із високою ефективністю ведення сільськогосподарського виробництва поряд із найвищим рівнем залучення населення і найменших обсягах капітальних інвестицій. Порівняно висока вартість сільськогосподарської продукції з одиниці сільськогосподарських земель у цих регіонах пояснюється більш розвиненою галуззю тваринництва, яка є досить трудомісткою порівняно із рослинництвом. Області цього кластеру характеризуються специфічними кліматичними умовами та обмеженими земельними ресурсами для ефективного ведення рослинництва. Низький рівень інвестиційного залучення ресурсів є результатом дії вказаних чинників.

Таким чином, проведена кластеризація регіональної диференціації областей України з використанням програмного пакета STATISTICA 10 дозволив утворити 4 основних кластери, які суттєво відрізняються за рівнем економічних показників, які впливають на розвиток аграрного виробництва. Так, результати проведеного аналізу засвідчують, що стан розвитку аграрного виробництва є найкращим у першому кластері (Київська область),

що характеризується найвищим показником вартості сільськогосподарської продукції з одиниці сільськогосподарських угідь, найбільшим значенням інвестиційного залучення ресурсів та найменшим показником використання трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Найбільш критичне становище у другому кластері (Донецька, Луганська, Запорізька, Одеська та Миколаївська), де усі досліджувані показники є найнижчими порівняно з іншими регіонами країни. Третій кластер об'єднав області, що становлять однорідну групу із порівняно однаковими характеристиками. У четвертий кластер увійшли області із високою вартістю сільськогосподарської продукції, високим залученням трудових ресурсів у галузь, проте низьким рівнем залучення інвестицій.

Слід відмітити, що відмінності на теренах економічного простору країни носять об'єктивний характер, а тому основне завдання у підвищенні ефективності аграрної політики вважаємо полягає не в напрямку вирівнювання, а спрямовувати зусилля на максимальне використання наявного економічного потенціалу, тобто визначення так званих «точок зростання» для менш розвинених регіонів.

Цей підхід дослідження аграрного сектору економіки доцільно використовувати у контексті подальшого реформування галузі, а також може бути врахований при розробленні стратегій та державних регіональних програм розвитку та підтримки аграрного виробництва.

Далі дослідимо процеси інвестування та залучення населення у сільськогосподарське виробництво за допомогою інструментарію економетричного моделювання через представлення залежності обсягів виробництва сільськогосподарської продукції y від розмірів інвестиційних коштів x_1 , та задіяних працівників x_2 . Дану залежність шукатимемо у вигляді виробничої функції Кобба-Дугласа

$$y = e^{\alpha_0} x_1^{\alpha_1} x_2^{\alpha_2}, \quad (5.2)$$

де $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2$ – параметри моделі.

Неокласична економічна теорія передбачає вивчення залежності випуску продукції від затрат факторів виробництва, зокрема, обсягів основних фондів і чисельності зайнятого населення. Але у зв'язку з різким прискоренням процесів оновлення основних фондів пропонується залежність, у якій замість обсягів основних фондів використано обсяг інвестицій.

Модель (5.2) є статичною, вона не враховує динаміки даних процесів. Тому доповнимо модель її часовим фактором (5.3). Тобто для динамічного варіанту моделі час виступає самостійним фактором, який має вплив на обсяг випуску продукції. Далі дослідження проводимо з допомогою моделі:

$$y = e^{\alpha_0} x_1^{\alpha_1} x_2^{\alpha_2} e^{\beta t}, \quad (5.3)$$

де β – фактор якісних змін у використанні ресурсів, наприклад, темп приросту випуску сільськогосподарської продукції під впливом науково-технічного прогресу або інших економічних чинників; t – час.

Із врахуванням проведеної кластеризації регіонів з допомогою пакету прикладних програм STATISTICA 10 отримуємо ряд статистично значимих економіко-математичних моделей (табл. 5.4).

Кількісний аналіз отриманих результатів показав, що для усіх регіонів отримали від'ємне значення параметра β , що свідчить про зменшення темпів росту сільського господарської продукції. Найбільше падіння темпів росту спостерігається у третьому кластері ($\beta = -0,142$), найменше - у другому кластері ($\beta = -0,028$).

Таблиця 5.4

Основні параметри динамічної моделі

Кластер	Модель та статистичні параметри, y – обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, млн. грн.; x_1 – розмір капітальних інвестицій, млн. грн.; x_2 – кількість зайнятого населення, тис. осіб. R^2 – коефіцієнт множинної детермінації	Ступінь ефективності виробництва, $e = \alpha_1 + \alpha_2$
I	$y = e^{1,61} x_1^{0,277} x_2^{1,518} e^{-0,09t}$; $R^2 = 0,62$	1,795
II	$y = e^{6,34} x_1^{0,126} x_2^{0,399} e^{-0,028t}$; $R^2 = 0,99$	0,525
III	$y = e^{-39,186} x_1^{0,395} x_2^{9,499} e^{-0,142t}$; $R^2 = 0,99$	9,894
IV	$y = e^{-1,928} x_1^{0,313} x_2^{1,872} e^{-0,068t}$; $R^2 = 0,98$	2,185

Джерело: сформовано автором.

Коефіцієнти α_1 і α_2 – еластичності обсягів випуску продукції відносно обсягів інвестицій та затрат праці відповідно вказують на відносну зміну обсягів виробленої продукції при зміні розмірів капітальних інвестицій або кількість зайнятого населення на 1%. Аналіз показав, що для усіх кластерів отримано малі значення коефіцієнтів еластичності відносно обсягів інвестицій, що свідчить про низьку ефективність інвестицій у виробництво сільськогосподарської продукції. Значення коефіцієнтів еластичності відносно затрат праці різняться від малих $\alpha_2 = 0,399$ до досить великих $\alpha_2 = 9,499$. Це означає, що, наприклад, для кластеру 3 зі збільшенням трудових ресурсів у k разів при незмінному обсягу інвестицій відбудеться приріст продукції більш, ніж у $9k$ разів. Ступінь ефективності e виробництва продукції найвищий в 3 кластері. Значення e показує, у скільки разів відбудеться збільшення продукції при збільшенні обсягів інвестицій і чисельності зайнятого населення. Так у кластерах 1, 3, 4 із збільшенням обсягів інвестицій в сільське господарство і чисельності зайнятого населення в сільському господарстві обсяг випуску продукції зростає у декілька разів більше, ніж згадані фактори.

Далі проведемо кількісний аналіз отриманих результатів наступним

чином. Знайдемо середню продуктивність інвестицій $\frac{y}{x_1}$ та середню продуктивність праці $\frac{y}{x_2}$ у кластерах (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Основні характеристики кластерів у динаміці

Роки	Кластер 1		Кластер 2		Кластер 3		Кластер 4	
	$\frac{y}{x_1}$	$\frac{y}{x_2}$	$\frac{y}{x_1}$	$\frac{y}{x_2}$	$\frac{y}{x_1}$	$\frac{y}{x_2}$	$\frac{y}{x_1}$	$\frac{y}{x_2}$
2014	7,348	293,429	16,620	60,099	13,202	91,914	16,080	45,626
2015	7,053	267,669	9,172	76,160	8,321	90,597	14,904	42,028
2016	2,968	315,541	4,322	82,617	5,324	95,838	17,183	39,593
2017	2,621	308,112	3,686	83,041	3,916	93,209	14,132	40,736
2018	1,714	318,120	4,068	77,946	4,395	100,088	10,711	42,541

Результати обчислень засвідчують, що для усіх кластерів має місце тенденція зниження інвестиційної віддачі, й відповідно, зростання інвестиційної місткості виробництва, а середня продуктивність праці зазвичай зростає.

Для подальшого аналізу знайдемо граничні випуски продукції за обсягом інвестицій $\frac{\partial y}{\partial x_1} = \alpha_1 \frac{y}{x_1}$ та трудовими ресурсами $\frac{\partial y}{\partial x_2} = \alpha_2 \frac{y}{x_2}$ (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Основні характеристики кластерів у динаміці

Роки	Кластер 1		Кластер 2		Кластер 3		Кластер 4	
	$\frac{\partial y}{\partial x_1}$	$\frac{\partial y}{\partial x_2}$	$\frac{\partial y}{\partial x_1}$	$\frac{\partial y}{\partial x_2}$	$\frac{\partial y}{\partial x_1}$	$\frac{\partial y}{\partial x_2}$	$\frac{\partial y}{\partial x_1}$	$\frac{\partial y}{\partial x_2}$
2014	2,034	445,429	2,101	23,956	5,211	873,184	5,027	85,398
2015	1,953	406,323	1,159	30,359	3,284	860,673	4,660	78,663
2016	0,822	478,994	0,546	32,932	2,101	910,455	5,372	74,106
2017	0,725	467,717	0,466	33,101	1,546	885,488	4,418	76,245
2018	0,475	482,909	0,514	31,071	1,735	950,837	3,349	79,623

Наближене значення граничної продуктивності обсягу випуску продукції за обсягом інвестицій показує, на яку величину збільшиться обсяг випуску продукції (у млн. грн.), якщо обсяг інвестиційних вкладень збільшити на 1 млн. грн. Наближене значення граничної продуктивності обсягу випуску продукції за трудовими ресурсами показує, на яку величину збільшиться обсяг випуску продукції (у млн. грн.), якщо кількість зайнятого населення зміниться на 1 тис. осіб.

Порівнявши дані в кожному кластері у динаміці, спостерігаємо постійний спад показників граничної продуктивності використання інвестицій та зростання показників граничної продуктивності використання трудових ресурсів.

За побудованими моделями проводимо прогнозування обсягів випуску сільськогосподарської продукції для сформованих кластерів. При здійсненні прогнозу опираємося на середні значення обсягів інвестицій, чисельності зайнятого населення в аграрному секторі, площі сільськогосподарських угідь у кластерах за попередні роки. Причому робимо припущення, що чисельність зайнятого населення у сільськогосподарському виробництві та площа сільськогосподарських угідь не зазнають значних змін у короткостроковій перспективі та залишаються незмінними, тому дослідження обсягів випуску продукції сільського господарства дослідимо у залежності від обсягу залучених інвестицій. Оскільки в усіх отриманих економетричних рівняннях значення параметра від'ємне, що свідчить про відсутність якісних змін у використанні ресурсів, зокрема, інвестицій, то потрібно можливий спад обсягів виробництва продукції компенсувати відповідним приростом обсягів інвестицій. Графіки зміни прогнозованих обсягів випуску продукції у динаміці за період з 2019 по 2023 роки подані на рис. 5.5-5.8, згідно з якими запропоновано реалістичний, оптимістичний та песимістичний прогнози.

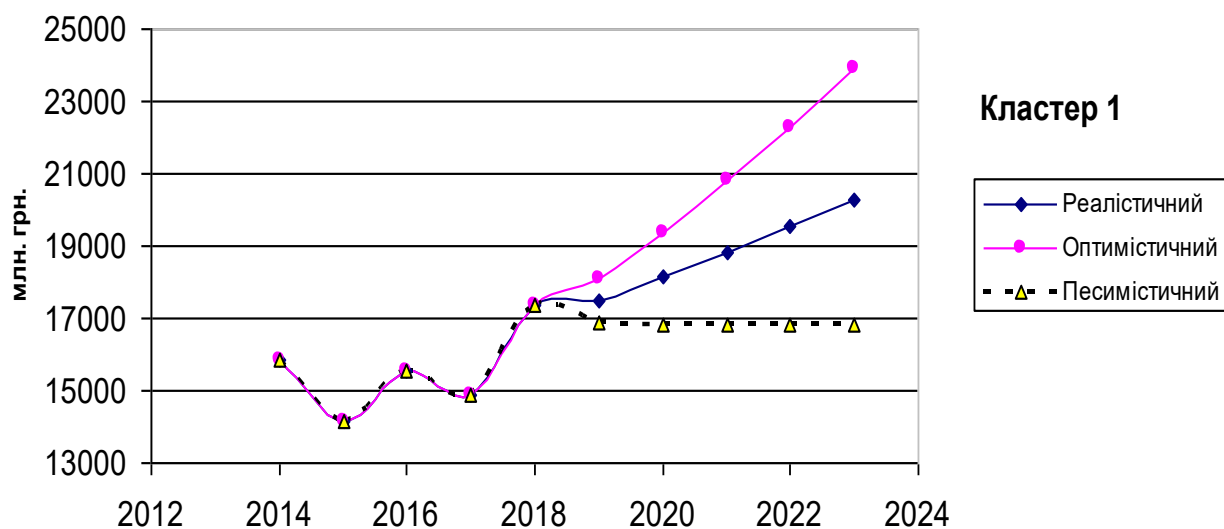

Рис. 5.5. Залежність виробництва сільськогосподарської продукції від обсягів залучення інвестицій у I кластері

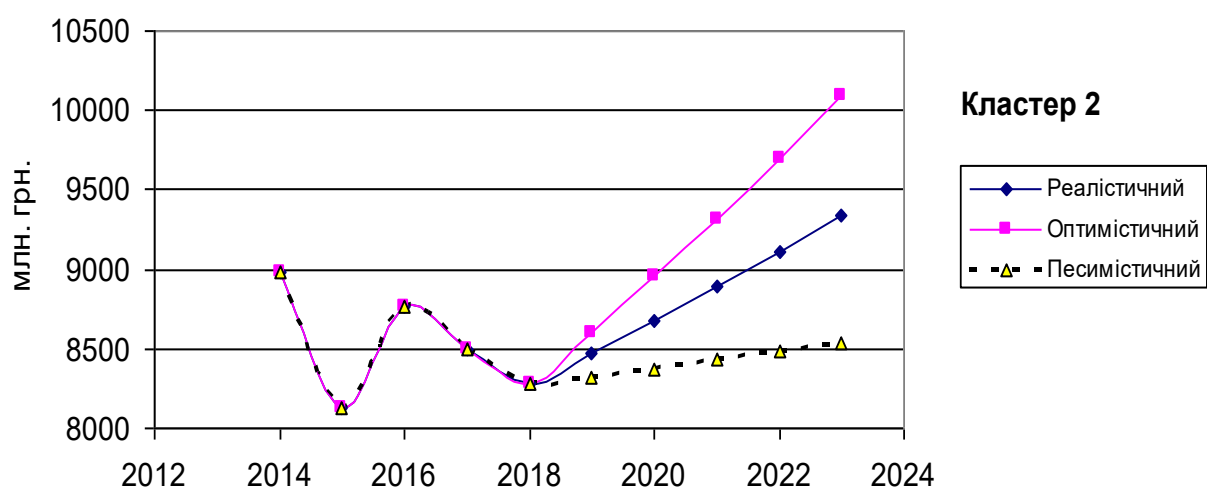

Рис. 5.6. Залежність виробництва сільськогосподарської продукції від обсягів залучення інвестицій у II кластері

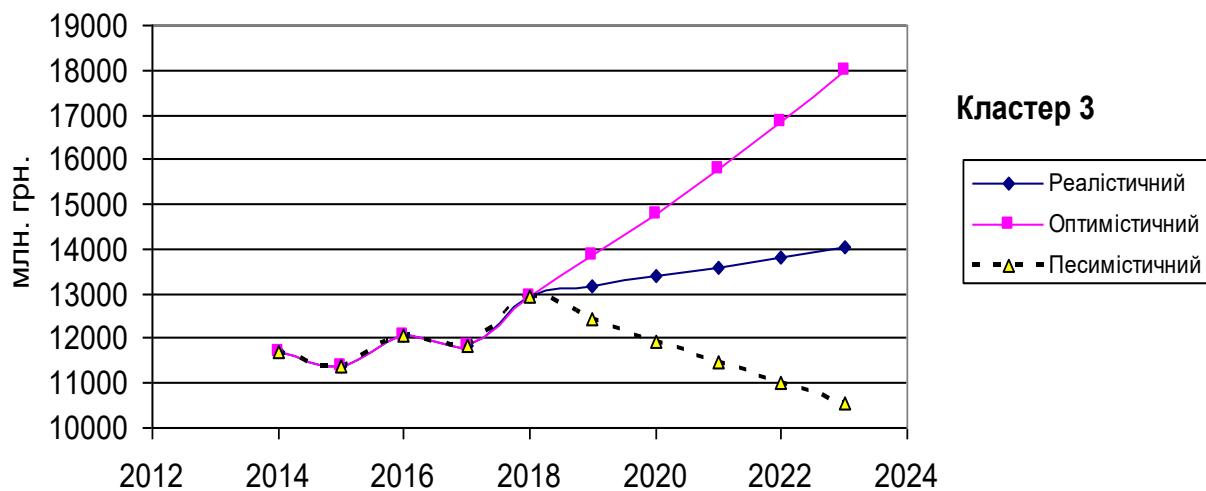

Рис. 5.7. Залежність виробництва сільськогосподарської продукції від обсягів залучення інвестицій у III кластері

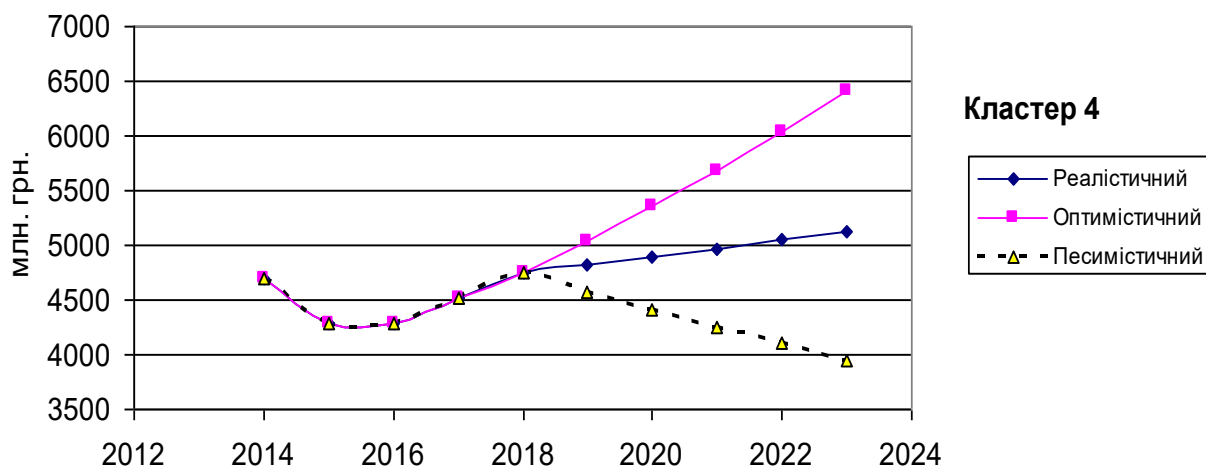

Рис. 5.8. Залежність виробництва сільськогосподарської продукції від обсягів залучення інвестицій у IV кластері

Для реалістичного прогнозу зроблено припущення, що обсяги залучення інвестицій залишаться на рівні середнього показника за попередні три роки у кластері. Це означає, що за умови реалістичного прогнозу приріст

інвестицій залишиться незмінним на досліджуваний період до 2023 р. і становитиме у першому кластері 38 %, другому 32 %, третьому 29 % і четвертому – 10 %. При реалізації розроблення реалістичного прогнозу, зроблено припущення, що інвестиції будуть зростати не на рівні середнього приросту за попередній період, а з приростом 20 %. Дане припущення стосується усіх чотирьох кластерів. Оптимістичний прогноз опирається на позитивні зміни в економіці держави, стабілізацію національної валюти, запровадження ринку сільськогосподарських угідь, що дасть позитивний ефект для зростання залучення інвестиційних ресурсів у галузь. З цією метою робилось припущення зростання інвестицій на 40 %.

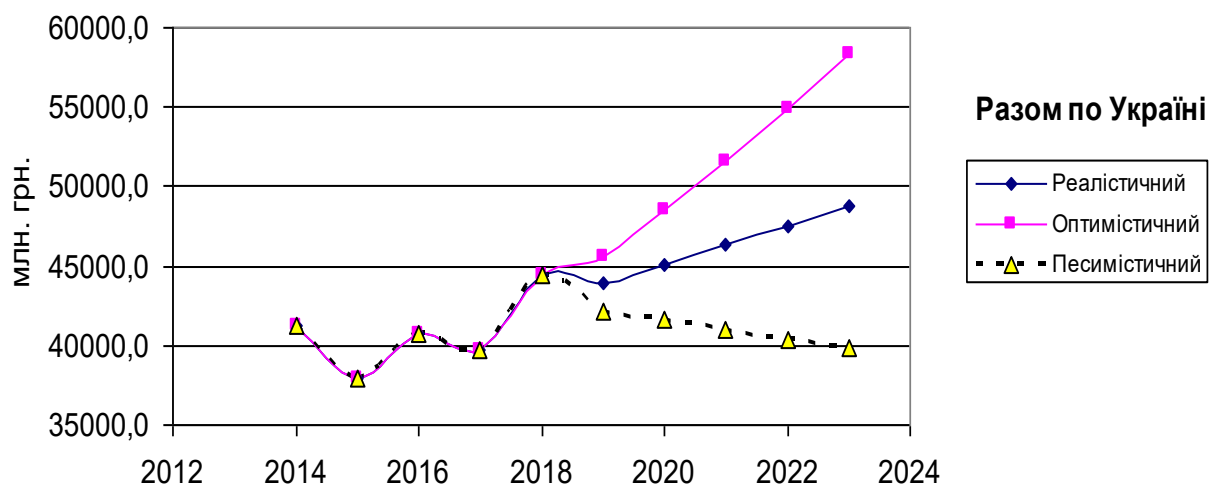

Рис. 5.9. Залежність виробництва сільськогосподарської продукції від обсягів залучення інвестицій в аграрний сектор економіки

Кластеризація регіонів України за показником виробництва сільськогосподарської продукції з одиниці площі, дозволила виділити 4 основні кластери регіонів країни, які суттєво відрізняються за ефективністю ведення сільськогосподарської діяльності. Отримані результати дають можливість охарактеризувати кожний із досліджуваних кластерів, порівняти їх між собою та визначити відмінності у порівнянні з усією генеральною

сукупністю. На підставі цього є можливість розробити ефективні стратегії розвитку для кожного окремого об'єднання.

Таким чином, на основі економетричних рівнянь для кожного кластеру було складено прогноз на п'ятирічний період (2019–2023 рр.). Для цього запропоновано три сценарії розвитку аграрного виробництва у кластерах (однорідних групах регіонів): песимістичний, реалістичний і оптимістичний.

Песимістичний прогноз передбачав, що приріст інвестицій у кожному кластері залишиться на рівні попередніх років, реалістичний – щорічне зростання на 20 % і оптимістичний – зростання на 40 %.

Таблиця 5.7

**Виробництво сільськогосподарської продукції
за різних сценаріїв розвитку**

Кластер	Прогноз	Прогнозне виробництво сільськогосподарської продукції					Зростання, %	Середньорічний темп приросту, %
		2019	2020	2021	2022	2023		
		мільйонів гривень						
1	песимістичний	16851,5	16842,6	16833,8	16824,9	16816,1	0,998	-0,05
	реалістичний	17494,4	18152,2	18834,8	19543,0	20277,9	1,159	3,76
	оптимістичний	18080,8	19389,6	20793,1	22298,3	23912,4	1,323	7,24
2	песимістичний	41596,0	41866,5	42639,0	42413,0	42689,0	1,026	0,65
	реалістичний	42345,0	43388,0	44457,0	45552,0	46674,0	1,102	2,46
	оптимістичний	43012,5	44766,5	46592,0	48492,0	50469,5	1,173	4,08
3	песимістичний	186705,0	179164,5	171930,0	164986,5	158325,0	0,848	-4,04
	реалістичний	197632,5	200752,5	203920,5	207139,5	210409,5	1,065	1,58
	оптимістичний	207705,0	221736,0	236715,0	252705,0	269776,5	1,299	6,76
4	песимістичний	13737,9	13239,0	12758,1	12294,9	11848,5	0,862	-3,63
	реалістичний	14472,6	14693,4	14917,5	15144,9	15375,6	1,062	1,52
	оптимістичний	15133,8	16066,2	17055,9	18106,8	19222,5	1,270	6,16
Разом	песимістичний	258890,4	251112,6	244160,9	236519,3	229678,6	0,887	-2,95
	реалістичний	271944,5	276986,1	282129,8	287379,4	292737,0	1,077	1,86
	оптимістичний	283932,1	301958,3	321156,0	341602,1	363380,9	1,280	6,36

Джерело: сформовано автором.

Результати аналізу засвідчили, що при песимістичному прогнозі зростання виробництва сільськогосподарської продукції не відбудеться, а спад становитиме 11,3 % і у 2023 р. зменшиться до 229678,6 млн. грн. Реалізація реалістичного прогнозу показує зростання виробництва на 7,6 % до 292737,0 млн. грн. у 2023 р. Оптимістичний сценарій розвитку, опирається на позитивні зміни в економіці країни (стабілізація національної грошової одиниці, відкриття ринку землі, що призведе до зростання інвестицій у галузь) дозволяє припустити 40 % щорічне зростання обсягу залучення інвестицій в аграрну галузь на найближчу перспективу. В результаті цього, передбачається збільшення виробництва в 1,28 рази до 363380,9 млн. грн. у 2023 р.

Таким чином, застосування оптимізаційного моделювання разом із сценарним підходом дозволяє визначити альтернативні траєкторії розвитку аграрного сектору. У свою чергу, співставлення прогнозованих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції із внутрішніми потребами, дає змогу здійснити оцінювання обсягів експорту аграрної продукції на перспективу.

Необхідно зазначити, що прогнозні дослідження в аграрному секторі відрізняються особливою складністю та важливістю, визначальним фактором в яких часто є дія природних сил, а його результати функціонування безпосередньо впливають на стан життєзабезпечення населення. Слід підкреслити, що практична апробація запропонованих методичних аспектів розробки сценаріїв розвитку агросектору на прикладі областей України дозволяє зробити висновок про можливість використання даних модифікацій для складання прогнозних моделей розвитку сільськогосподарського виробництва для інших територій (об'єктів).

Проведений аналіз дозволив виділити основні проблеми прогнозування розвитку аграрного сектору в сучасних умовах:

- невизначеність базових економічних умов і пріоритетних напрямків перспективного розвитку галузі;
- неузгодженість цільових програм розвитку аграрного сектору із регіональними програмами розвитку;
- наявність значних ризиків у процесі здійснення діяльності сільгоспвиробників, відсутність гарантій та передбачуваності в аграрній політиці держави;
- відсутність обґрунтованих, пристосованих до сучасних економічних умов альтернативних методів прогнозування.

В умовах нестабільності зовнішнього середовища функціонування підприємств аграрного сектору, що зумовлені коливаннями ринкової кон'юнктури та слабого державного регулювання, низького рівня державної підтримки, доволі складним й невизначеним стає моделювання умов, пов'язаних із ціноутворенням, прогнозуванням фінансових результатів тощо.

Методи статистичного аналізу на основі складених прогнозів сприятимуть покращенню економічного стану окремих галузей економіки регіонів, що дозволить приймати на основі необхідних організаційних, економічних та технічних заходів раціональні управлінські рішення. Крім цього, це надасть можливість отримати значну кількість науково обґрунтованих варіантів перспективного розвитку галузі, щоб на їх основі приймати найбільш оптимальні стратегічні та тактичні заходи.

У сформованих умовах зовнішньоекономічних і фінансових ризиків галузі, а також нарізлу необхідності прискорення продовольчого забезпечення, наукового обґрунтування економічного прогнозування як основного інструменту, розробка стратегії розвитку сільського господарства набувають особливої актуальності. Своєчасність вирішення даної проблеми і її актуалізація посилюється тим, що у короткі терміни на основі інновацій необхідно вирішити найскладніші завдання підвищення темпів обсягів виробництва і конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської

продукції з метою забезпечення продовольчої безпеки, підвищення якості і доступності продуктів харчування для населення.

Для ефективного прогнозування регіональної системи сільського господарства необхідне максимально можливе врахування усіх аспектів проблеми у їх взаємозв'язку і комплексі, виділенні головного і істотного, визначенні характеру зв'язку між різними аспектами, властивостями, характеристиками, тобто застосування системного підходу. Застосування попередньо прорахованої економічної політики позитивно вплине на підвищення конкурентоздатності, яка в свою чергу сприятиме економічному зростанню регіонів.

Таким чином, застосування у практиці пропозицій щодо удосконалення моделей організаційно-економічного механізму прогнозування аграрного сектору економіки сприятиме направленості його на кінцевий результат, формуванню єдиного ринкового простору, підвищенню стійкості доходів агровиробників, інвестиційній привабливості галузі, ефективності виробництва і використання бюджетних коштів.

Висновки до розділу 5

Розробка напрямів реалізації новітньої парадигми розвитку аграрного сектору дала змогу зробити такі висновки:

1. Механізм державної підтримки і регулювання аграрного сектору є важливим компонентом державного регулювання національної економіки в сучасних умовах господарювання. Подальший розвиток аграрного сектору України в режимі державного сприяння дасть змогу створити сприятливе інвестиційне середовище в галузі, перейти на ефективні інноваційні і екологічні технології виробництва продукції, забезпечить її якість і безпечність. На цій основі буде досягнуто стабільний рівень функціонування аграрного сектору, що дасть можливість оптимізувати насиченість внутрішнього ринку органічною продукцією власного виробництва високої якості та забезпечити її експортний потенціал. Цей напрям найбільшою мірою відповідає інтересам продовольчої безпеки держави і її громадян.

2. У дисертації обґрунтовано побудову новітньої парадигми розвитку аграрного сектору на засадах стратегії смарт-спеціалізації як ефективного інструменту прискорення інноваційного розвитку, структурно-технологічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності аграрного бізнесу регіонів України. Концепція «смарт-спеціалізації» передбачає особливий підхід до формування кластерів, що підкреслює необхідність вибору на регіональному рівні таких сфер, які здатні здійснити найбільший внесок в економічний розвиток за допомогою підтримки інноваційних досліджень і розробок. З'ясовано, що смарт-спеціалізація розвиває політику диверсифікації та кластеризації аграрної економіки, тому що базується на природній та галузевій спеціалізації; концепція «смарт-спеціалізації» сприяє розвитку екологічних інноваційних інклюзій в галузевому та регіональному економічному поступі; смарт-спеціалізація аграрного бізнесу не викликає асиметричності розвитку сільських територій, оскільки через природну унікальність реалізується можливість перебувати у кращому бізнес-

становищі.

3. В рамках концепції смарт-спеціалізація аграрні інновації слід розуміти як результат фундаментальних досліджень й практичного запозичення технологій і їх комбінування. У зв'язку з цим пропонується виділяти регіони, в яких доцільно розвивати базові аграрні технології і території, де краще зосередитися на прикладних аграрних дослідженнях і реалізації базових технологій відповідно до вже існуючих продуктів і технологічних процесів в аграрному бізнесі. Окремо слід виділяти регіони, в яких інновації отримали свій розвиток під впливом унікальних, специфічних аграрних галузей, котрі визначають територіальну спеціалізацію. Смарт-спеціалізація передбачає розвиток аграрного бізнесу, що сприятиме розвитку регіону і зможе дати імпульс розвитку інших секторів економіки. Розвиток регіонів сьогодні залежить від балансу між підготовкою кадрів, науковими дослідженнями, агропромисловими і підприємницькими стратегіями.

4. Цифрова економіка розглядається як певний етап суспільного розвитку, де інформація набуває статусу головного ресурсу, а інформаційні технології дозволяють істотно підвищити ефективність відтворювальних процесів усіх рівнів на всіх етапах їх функціонування. Цифрова економіка є сучасним видом господарської діяльності, вона базується на обробці великих обсягів кількісних відомостей, результати аналізу яких дозволяють підвищувати ефективність виробничої діяльності, удосконалювати технологічні рішення і матеріальну базу виробництва, розвивати системи переробки, зберігання, реалізації, доставки готової продукції споживачам. Інноваційний розвиток аграрного сектору є неможливим без застосування нових інформаційних технологій. Саме розширення застосування інформатизації в аграрній сфері дозволяє підвищити ефективність сільського господарства. Сучасні інформаційні технології мають значний вплив на аграрне виробництво, починаючи від планування посівів, автоматизації годівлі і цифрового моделювання врожаю і закінчуючи розрахунком кормових раціонів у тваринництві і птахівництві.

5. Система і механізми державного регулювання сільського господарства, зокрема сучасні фіскальні заходи, запроваджені в Україні, а також умови виробництва виявилися недостатніми для формування ефективного та конкурентоспроможного аграрного сектору економіки країни. Діюча система оподаткування сільськогосподарських товаровиробників недостатньо враховує специфіку галузі, фінансове становище платників податків, відсутня гармонізація інтересів держави та платників податків, у зв'язку з цим податкові реформи в аграрній сфері не дають бажаного ефекту. Податкова політика у сільському господарстві у значній мірі спрямована на виконання фіскальної функції і в меншій мірі стимулюючої. Недосконалість податкової системи є одним із чинників, що перешкоджають стабілізації сільськогосподарського виробництва.

6. Оподаткування в аграрному секторі економіки потребує удосконалення у відповідності до сучасних вимог фіскальної ефективності та справедливості в економічній політиці. З метою стабілізації податкової політики та прогнозованості системи оподаткування для крупних сільськогосподарських підприємств та інтегрованих формувань, для яких перехід на пільгове оподаткування є способом мінімізації (уникнення) оподаткування, пропонується запровадити загальну систему оподаткування в обов'язковому порядку, що передбачатиме сплату податку на прибуток. Для сільськогосподарських підприємств тваринницького напрямку діяльності (птахофабрик, звіроферм, відгодівельних, риболовецьких господарств), тепличних комбінатів, інших нетипових сільськогосподарських підприємств, земля для яких є лише територіально-просторовим базисом для розміщення виробничих потужностей основою прямого оподаткування має стати прибуток. Тому, основним видом оподаткування у вітчизняному аграрному секторі повинне стати прибуткове, а земельне має лише доповнювати його та виконувати функцію вирівнювання умов господарювання. Спеціальний податковий режим у формі єдиного податку четвертої групи пропонується залишити для виробників сільськогосподарської продукції, для яких

наявність сільгоспугідь є ключовою умовою ведення бізнесу, а рослинництво є домінуючим (основним) видом діяльності.

7. Результати кластерного аналізу засвідчують, що реалізація песимістичного прогнозу (якщо залучення інвестицій у галузь залишиться на рівні середнього показника за попередні роки) призведе до зменшення виробництва аграрної продукції в країні. Зростання залучення інвестицій на 20% (реалістичний прогноз) забезпечить 1,86% збільшення виробництва продукції. Застосування оптимізаційного моделювання зі сценарним підходом надасть змогу отримати значну кількість науково обґрунтованих варіантів перспективного розвитку галузі, в результаті чого на основі організаційних, економічних і технічних заходів можна прийняти раціональні й виважені управлінські рішення. Відповідно зіставлення прогнозованих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з внутрішніми потребами допоможе здійснити оцінювання обсягів експорту аграрної продукції на перспективу.

Результати дослідження, представлені у Розділі 5, опубліковано в наукових працях автора: [162, 166, 167, 177, 178, 180, 183, 198, 200, 209, 213, 218, 219, 222].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення важливої науково-практичної проблеми – обґрунтування концептуально-теоретичних, методологічних та прагматичних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору національної економіки. Це дало змогу сформулювати такі висновки теоретичного, методологічного та науково-практичного характеру.

1. Аграрний сектор – одна з пріоритетних галузей економіки країни, в якій процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання мають певні особливості, а дія економічних законів набуває специфічних форм. Стан аграрного сектору та його стратегічне значення у системі національної економіки зумовлюють необхідність активізації державного втручання з метою підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції й забезпечення необхідних пропорцій його розвитку на основі освоєння інноваційних технологій. Визначено, що головним пріоритетом у розвитку аграрної галузі є забезпечення продовольчої безпеки населення як складової частини економічної безпеки, яку слід розуміти як сукупність соціально-економічних відносин, що виникають з приводу забезпечення населення продуктами харчування відповідно до встановлених нормативів за якісними та кількісними характеристиками на основі інноваційного розвитку економіки. Це дало змогу виокремити функції держави у сфері продовольчої безпеки, які мають зводитися до регулювання процесів продовольчого забезпечення, контролю за використанням ресурсів в аграрному секторі, підтримки й захисту економічних інтересів агровиробників, протидії тіньовій економіці, економічній злочинності та корупційним виявам і створення запасів продовольства у разі виникнення надзвичайних ситуацій.

2. Досягнута макроекономічна стабілізація у країні створює сприятливі умови для проведення необхідних інституційних перетворень в аграрному секторі економіки. Доведено, що на сьогодні саме їхня незавершеність є

одним із найбільш вагомих чинників, які перешкоджають зростанню аграрного сектору. Подальший ефективний розвиток аграрного сектору економіки не може відбуватися без переформатування основних елементів інституційного середовища, яке слід розуміти як структурований комплекс взаємопов'язаних формальних і неформальних правил, що визначаються як система стимулів для підвищення ефективності взаємодії суб'єктів аграрної економіки і як набір певних заборон у діяльності економічних агентів, котрі створюють певні обмеження для реалізації їхніх цільових функцій відповідно до вимог закону та інтересів держави. З огляду на це акцентовано, що інституційні перетворення мають комплексно вирішуватись у чотирьох напрямках і сприяти утвердженню новітньої парадигми: 1) системна й докорінна зміна державно-правового регулювання відтворювальних процесів у сфері аграрних відносин; 2) створення сприятливого клімату для розвитку організаційних структур у сфері агробізнесу, що найбільш повно відповідають ринковим умовам господарювання і державним інтересам; 3) зміна умов та напрямів політики фінансування, кредитування, оподаткування, страхування й інформаційного консультування суб'єктів аграрного бізнесу; 4) формування сприятливого середовища для забезпечення комплексного розвитку сільських територій з метою покращення життєвого рівня населення.

3. Розкрито сутність організаційно-економічного механізму аграрного сектору економіки, який полягає у здатності системи управління на основі визначеної послідовності дій та з використанням сукупності організаційних, економічних і правових методів й інструментів здійснення цілеспрямованого впливу на функціонування суб'єктів аграрного бізнесу досягти оптимальних тактичних та стратегічних цілей, пропорцій виробництва і споживання продукції. Обґрунтовано, що ефективна організаційно-економічна модель управління розвитком аграрного сектору забезпечить збалансоване ведення сільськогосподарського виробництва й результативне функціонування, повністю адаптоване до ринкових умов.

4. Обґрунтовано, що у сучасних умовах існує необхідність заміни старої парадигми розвитку аграрного сектору на нову, яка передбачає зміну орієнтирів і перехід від державного патерналізму до саморозвитку з опорою на внутрішні ресурси та рівноправне партнерство держави, бізнесу й населення. У дисертації аргументовано, що формування концептуальних засад новітньої парадигми розвитку аграрного сектору має здійснюватися за ефективним сценарієм, у рамках визначення меж між економічним зростанням галузі як домінантою національної економічної парадигми «людина – ресурси – технології – природне середовище» та новою парадигмою, у центрі уваги якої знаходиться екологічна складова, тобто пріоритетним вважається вирішення проблем ощадного використання природних ресурсів.

5. Встановлено, що у процесі аграрних трансформацій в Україні склалася ситуація, яка дає змогу перейти на більш ефективний рівень формування аграрних відносин, спрямованих на сталий розвиток сільського господарства та сільських територій. В роботі вдосконалено методологію розвитку аграрного сектору, що зумовлює появу нових змін, які генерують нові термінологічні конструкції та методичні варіанти визначення ефективності потенціалу й ресурсів. При цьому основне завдання полягає в органічній побудові принципів розвитку діяльності аграрного сектору і формуванні повноцінної системи управління ним, що супроводжується об'єднаними структурними елементами та ефективними технологіями функціонування. Аргументовано необхідність аналізу сучасних науково-методологічних проблем, визначення нових підходів і поглядів на подальші зміни методологічних основ дослідження розвитку аграрного сектору економіки країни, що диктується сучасним рівнем розвитку аграрних відносин у країні, який формується у процесі взаємодії основних чинників сільськогосподарського виробництва (трудових ресурсів, земельних угідь, тварин та рослин, технічних засобів виробництва).

6. У дисертації з'ясовано, що аграрна політика є пріоритетним

напрямок сучасної економічної політики держави, сутність якої визначається спрямованістю на ціннісні орієнтації й інтереси агровиробника. Доведено значущість аграрної політики в ефективності її реалізації та виконанні соціальних і економічних функцій держави, орієнтованих на збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції й підтримання загального рівня прибутковості в аграрному секторі, стимулювання платоспроможного попиту, антимонопольне регулювання пропорцій внутрішнього міжгалузевого обміну, підвищення конкурентного потенціалу, сприяння розвитку ринкової інфраструктури, забезпечення агровиробників доступними кредитними ресурсами, стабільний соціально-економічний розвиток сільських територій, зростання рівня зайнятості сільського населення та підвищення рівня його життя і раціональне використання земельних ресурсів. Це дало змогу згенерувати необхідність розроблення й прийняття довгострокової доктрини збалансованого розвитку аграрного сектору з урахуванням глобальних мегатрендів, яка законодавчо закріпить основні стратегічні вектори розвитку аграрного сектору країни.

7. Вивчення передумов сучасного розвитку аграрного сектору економіки країни в історичному аспекті свідчить про те, що успіхи та невдачі вітчизняного аграрного підприємництва багато в чому були пов'язані з отриманою спадщиною аграрних відносин і переплетенням економічних та політичних чинників. Його становлення і розвиток умовно можна поділити на кілька етапів. Зокрема, у роботі виділено п'ять етапів розвитку аграрних відносин: перший етап – теоретичне обґрунтування та закладення підвалин широкомасштабної аграрної реформи, роздержавлення і приватизація земель колективної й державної форм власності (1990–1993 рр.); другий етап – паювання земель та проведення грошового оцінювання (1994–1996 рр.); третій етап – удосконалення орендних відносин і формування господарських структур ринкового типу (1997–1999 рр.); четвертий етап – зупинення спаду виробництва сільськогосподарської продукції та поступове його нарощування (1999–2000 рр.); п'ятий (сучасний) етап – формування нової

державної політики, спрямованої на гарантування продовольчої безпеки, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва й розвиток сільських територій (з 2001 р. і до сьогодні). Це дало підстави констатувати, що в аграрному секторі економіки створено основні соціально-економічні передумови для формування та розвитку високоефективного аграрного сектору економіки, здатного забезпечити продовольчу безпеку країни, збільшити доходи працівників аграрної сфери і забезпечити збереження та відтворення ресурсів.

8. Проведений аналіз показав, що в результаті ринкової трансформації відносин власності в аграрному секторі економіки сформовано нову систему економічних взаємовідносин і побудовано складну організаційну структуру аграрних товаровиробників. Проведені реформи в аграрній сфері дали змогу наростити обсяги виробництва й експорту сільськогосподарської продукції та сприяли вирішенню поточних проблем у системі відносин власності, форм господарювання і господарського механізму, але водночас вони породили низку нових суперечностей. До характерних ознак сучасного стану аграрного сектору належать: надзвичайно висока частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві (17%); концентрація сільськогосподарських угідь у власності великих суб'єктів господарювання, яка відбувається шляхом поглинання дрібних та збиткових сільськогосподарських підприємств; незавершеність земельної реформи (відсутність ринку землі). Вказано, що рівень рентабельності виробництва продукції у сільськогосподарських підприємствах характеризується значною строкатістю як у загальному вираженні, так і в розрізі галузей та окремих видів продукції та за регіональною ознакою. Частка підприємств, які отримали прибуток у 2013 – 2017 рр., є доволі високою і становить 87–89%. Досліджено, що великотоварні аграрні формування є більш ефективними формами господарювання порівняно із середніми та малими.

9. Окреслено основні орієнтири досягнення продовольчої безпеки в умовах глобалізації світової економіки як однієї з найважливіших систем

життєзабезпечення населення. Наголошено, що продовольча залежність загрожує не тільки економічному зростанню, але й суверенітету країни. На основі проведеного кількісного оцінювання і аналізу рівня продовольчої безпеки України з допомогою системи показників (індикаторів) та їхніх граничних (критичних) значень виявлено значну диференціацію у споживанні окремих продуктів харчування в домогосподарствах у розрізі регіонів України, сільського і міського населення та залежно від розміру середнього доходу. Встановлено, що структура споживання основних продуктів харчування українців є розбалансованою і нестабільною, питома вага витрат населення на продукти харчування становить майже половину сукупних витрат, а основну частину потреб у харчуванні населення покриває за рахунок рослинницької продукції (71%). Все це дає підстави стверджувати про необхідність застосування заходів державного регулювання з метою забезпечення продовольчої безпеки для різних верств населення країни.

10. Визначено, що вітчизняний аграрний сектор економіки з огляду на наявний земельний та трудовий потенціал, сприятливі кліматичні умови та вигідне географічне розміщення має значні резерви у напрямку нарощування обсягів виробництва й експорту аграрної продукції. Розроблено пропозиції щодо визначення пріоритетних ринків реалізації експортного потенціалу вітчизняного аграрного сектору і нарощування експорту продукції з високою доданою вартістю та органічної продукції як важливого чинника якісних і кількісних змін у діяльності українського агросектору, що сприятиме відродженню низки підгалузей аграрного сектору та пов'язаних із ними галузей первинної переробки й промисловості. Доведено, що одним зі стратегічних напрямів удосконалення структури виробництва і реалізації експортного потенціалу вітчизняного агросектору має стати збільшення питомої ваги продукції тваринництва та харчової промисловості з високим ступенем переробки й органічної продукції, оскільки саме ця продукція користується великим попитом на європейських продовольчих ринках.

11. Встановлено, що одним із базових факторів, які визначають умови

розробки стратегії розвитку аграрного сектору, є його рівень інституційного середовища, оскільки основна функція інститутів полягає у зменшенні невизначеності шляхом формування стійкої структури взаємовідносин між індивідами. Систематизовано основні групи принципів, що відображають різнобічні аспекти функціонування територіально-галузевої системи і відповідних процесів, на яких має базуватися розробка стратегії розвитку аграрного сектору: 1) базові методологічні принципи; 2) принципи розвитку аграрного виробництва; 3) принципи розвитку соціальної компоненти сільських територій; 4) принципи інтегрованого галузевого розвитку.

12. Проведений аналіз дав змогу виявити сильні й слабкі сторони учасників ринкових відносин в аграрному секторі, визначити загрози та перспективні можливості розробки стратегії технічної модернізації сільського господарства. На основі такого підходу виокремлено основні індикатори реалізації цієї стратегії й запропоновано використовувати, поряд з екстенсивними показниками (кількість придбаної нової техніки, вікова структура техніки, забезпеченість технікою, енергозабезпеченість), також показники ефективності використання технічних ресурсів (обсяг прибутку в розрахунку на 1 га ріллі, фондвіддача, питомі витрати пально-мастильних матеріалів на одиницю площі, рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції, чистий дохід). Це уможливило розгляд процесу технічної модернізації в аграрному секторі з різних позицій і допомогло окреслити напрями стимулювання наукових досліджень із питань розробки, просування та освоєння техніко-технологічних інновацій у сільськогосподарському виробництві й формування організаційно-економічного механізму технічної модернізації.

13. Констатовано, що сучасні методи ведення сільського господарства в Україні не відповідають ні європейським, ні світовим критеріям та вимогам і призводять до загострення екологічних проблем. Доведено необхідність розвитку аграрного сектору економіки на засадах соціо-економіко-екологічної системи, що потребує розроблення системи цілеспрямованих та

послідовних заходів як на місцевому (локальному), так і на регіональному й загальнодержавному рівнях. Обґрунтовано необхідність застосування економічних важелів та стимулів, які б забезпечили узгодження економічних й екологічних інтересів суб'єктів господарювання і суспільства загалом.

14. В дисертації обґрунтовано напрями цифровізації сільського господарства в контексті реалізації парадигми розвитку аграрного сектору. Впровадження цифрових технологій дасть змогу підвищити результативність організаційно-виробничих і техніко-економічних процесів у рослинництві і тваринництві, забезпечити системи підтримки рішень в аграрному бізнесі – оцифровка карт, баз даних, обліково-аналітичне забезпечення, технології блокчейн. У роботі доведено, що побудову новітньої парадигми розвитку аграрного сектору доцільно здійснювати на засадах стратегії смарт-спеціалізації (smart specialisation strategy) як ефективного інструменту прискорення інноваційного розвитку, структурно-технологічної модернізації та підвищення конкурентоспроможності аграрного бізнесу України.

15.3 метою стабілізації податкової політики та прогнозованості оподаткування в аграрному секторі економіки і відповідно до сучасних вимог фіскальної ефективності й справедливості в економічній політиці запропоновано внести зміни у систему оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. Аргументовано, що основним видом оподаткування агровиробників має стати прибуткове, а земельне – лише доповнювати його та виконувати функцію вирівнювання умов господарювання. Окреслено напрями вдосконалення системи оподаткування виробників сільськогосподарської продукції різних форм господарювання з використанням досвіду країн ЄС.

16.3 метою забезпечення процесу планування інформацією для аргументації темпів і пропорцій розвитку економік регіонів та на основі аналізу сучасного стану і тенденцій розвитку аграрного сектору економіки рекомендовано широко застосовувати інформаційно-комп'ютерні технології й комплекс економіко-математичних моделей прогнозування. Використаний

у роботі підхід до кластеризації регіонів за рівнем розвитку аграрного сектору, обґрунтований алгоритм та методика вибору способу прогнозування тенденцій розвитку сільського господарства в регіоні дадуть змогу більш якісно прогнозувати природні, матеріально-технічні, трудові й фінансові ресурси регіонів, приймати найбільш оптимальні стратегічні та тактичні заходи, а моделювання на основі сценарного підходу допоможе передбачати альтернативні траєкторії розвитку аграрного сектору, визначати і порівнювати прогнозовані обсяги виробництва з потребами внутрішнього ринку та оцінювати прогнозні обсяги експорту вітчизняної аграрної продукції.

Основні результати дослідження використовуються в діяльності Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин, Відділення аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України, Департаменту агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації, Всеукраїнської громадської організації «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України», Громадської організації «Інноваційна кооперативна асоціація», Кооперативного об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Файні газди», Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції Інституту кормів та сільського господарства Поділля Національної академії аграрних наук України, Приватного підприємства «Орендне підприємство «Іванівське», а також у навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету й Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Додаток Ф).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. Что такое хозяйственный механизм? М. : Мысль, 1980. 75 с.
2. Августин Р. Р. Механізми реалізації регіональної структурної політики : кол. моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 343 с.
3. Августин Р. Р. Пріоритети державної політики детінізації національного господарства України на сучасному етапі розвитку / Р. Р. Августин // Проблеми економіки. 2016. № 4. С. 35-40.
4. Аграрна політика. Вікіпедія. 2016. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0
5. Аграрна політика [Електронний ресурс] Економічна енциклопедія Словопедія. 2016. URL : <http://slovopedia.org.ua/38/53392/376965.html>
6. Аграрна політика [Електронний ресурс]. Енциклопедія сучасної України. 2016. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42561
7. Аграрна реформа в Україні : наук. вид. за ред. П. І. Гайдуцького ; ННЦ "Ін-т аграр. економіки". К. : ННЦ ІАЕ, 2005. 422 с.
8. Алексеєва Я. Наукові засади визначення продовольчої безпеки. Ефективність державного управління: зб. наук. праць. 2015. Вип. 42. С. 100–107.
9. Амбросов В. Я. Ринок і стратегія розвитку сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2013. № 10. С. 72–79.
10. Амбросов В. Я. Трансформаційні процеси в аграрній сфері регіону. Економіка України. 2003. № 8. С. 66–70.
11. Амбросов В. Я. Фінансова стабілізація розширеного відтворення в аграрному секторі економіки. Агроінком. 2007. № 7–8. С. 26–28.
12. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз : моногр. К. : КНЕУ, 2005. 292 с.

13. Андрійчук В. Г., Зубець М. В., Юрчишин В. В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. К.: Аграрна наука, 2005. 140 с.
14. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: вимір масштабів та оцінка переваг та загроз здійснення. Економіка АПК. 2006. № 2. С. 8–16.
15. Антамошкина Е. Н. Специфика и приоритеты современной аграрной политики России. Современные научные исследования и инновации. 2013. № 1. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2013/01/19521>.
16. Архипенко І. «Аграрний сектор економіки» та «державна аграрна політика» як наукові поняття у структурі світогляду суб'єктів державного управління. Публічне управління: теорія і практика. 2012. № 4. С. 136–142.
17. Архипенко І. М., Гончарук Н. Т. Реформування державного управління аграрною сферою в Україні: світоглядні засади: моногр. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2015. 176 с.
18. Асаул А. Н., Лобанов А. Н. Институциональные единицы в региональном инвестиционно-строительном комплексе: критерии и методы выделения. Экономика Украины. 2010. № 11. С. 47.
19. Ахмедова Ж. А. Организационно-экономический механизм функционирования и развития аграрной сферы депрессивного региона: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. экон. наук. М., 2012. 41 с.
20. Багрій Т. В. Роль інтеграції у подоланні кризової ситуації в цукробуряковому виробництві. Економіка АПК. 2004. № 1. С. 50–52.
21. Базилевич В. М. Економічна безпека в АПК та її загрози: сутність та форми прояву. Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Економічні науки. 2014. № 8. С. 73–77.
22. Баланюк І. Ф. Аграрні відносини: соціально-економічна суть і місце в системі суспільних відносин. Економіка АПК. 2000. № 8. С. 68–73.
23. Барановський М. О. Аграрна складова депресивності сільських територій. Економіка АПК. № 6. 2008. С. 140–147.
24. Береговий В. Проблеми продовольчої безпеки України. Економіка

АПК. 2011. № 5. С. 71–78.

25. Березівський П. С. Організація, прогнозування та планування АПК : навч. посіб. Л. : Магнолія Плюс : Вид : СПД ФО В. М. Піча, 2006. 443 с.
26. Березін О. В., Плотник О. Д. Економічний потенціал аграрних підприємств: механізми формування та розвитку: монографія. Полтава: Інтер Графіка, 2012. 221 с.
27. Бойко В. М., Костецький Я. І. Сучасний менеджмент агроформувань та його раціональна організація. Економіка управління. 2013. № 4 (60). С. 59–65.
28. Бойко Л. М. Наукові засади організаційного регулювання земельних відносин у сільському господарстві. Економіка АПК. 2011. № 2. С. 13–18.
29. Большой экономический словарь под ред. А. Н. Азрилияна. 4-е изд., доп. и перераб. М. : Ин-т нов. экономики, 1999. 1248 с.
30. Бондаревська К. В. Концепція державного регулювання АПК: історичний екскурс. БізнесІнформ. 2015. № 8. С. 146–152.
31. Борисенко А., Пипко А. На основе межотраслевой интеграции. АПК: экономика, управление. 2001. № 8. С. 20–23.
32. Бородіна О. М. Необхідність і напрями соціоекономічної модернізації аграрного сектору [Електронний ресурс]. URL : http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12054.023.pdf.
33. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Соціоекономічний розвиток аграрного сектору України в умовах глобалізації [Електронний ресурс]. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/97.pdf>.
34. Буевич А. П. Карамова О. В. Смена парадигмы развития как результат изменения роли человеческого капитала. Экономические системы. 2017. № 2. С. 29–36.
35. Буздалов И. Н. Аграрная политика и крестьянство. Власть, бизнес и крестьянство: механизмы эффективного взаимодействия. М.: Энциклопедия российских деревень, 2002. 560 с.

36. Буздалов И. Н. Аграрная политика: научные основы, методы и механизмы осуществления. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 5. С. 27–30.
37. Буздалов И. Н. Научно обоснованная аграрная политика – главное условие обеспечения продовольственной безопасности. Никоновские чтения. 2014. Выпуск № 19. С. 39–44.
38. Бутенко В. М. Організаційно-економічний механізм підвищення ефективності соціальної сфери села. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2004. Вип. 2 (26), Т. 2. С. 38–40.
39. Валентинов В. Л. Регулювання міжгалузевих відносин в системі аграрної політики: моногр. К. : Ін-т аграр. економіки УААН, 2003. 332 с.
40. Варченко О. М., Свиноус І. В., Липкань О. В. Особливості формування попиту на продовольство в сучасних умовах. Актуальні проблеми економіки. 2017. № 1. С. 50–61.
41. Варченко О. М., Крисанов Д. Ф., Артимонова І. В. Формування європейської моделі безпечності харчових продуктів та її впровадження на підприємствах аграрного сектору України. Економіка та управління АПК.. Біла Церква, 2016. № 1–2. С. 15–29.
42. Варченко О. М., Крисанов Д. Ф. Експортний потенціал аграрного сектору України: виклики і проблеми та механізми їх подолання. Економіка та управління АПК. Біла Церква: БНАУ, 2017. Вип. 2 (137). С. 122–132.
43. Васильєва Л. М. Інституціональні основи розвитку аграрного сектору економіки. Університетські наукові записки. 2011. № 4(40). С. 379-383.
44. Васильєва Л. М. Сучасне трактування сутності державного регулювання аграрного сектора економіки. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 19. С. 118–120.
45. Веблен Т. Теория праздного класса. [Електронний ресурс]. – URL : <http://knigi.pw/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82/327>
46. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

47. Вилучення з інтенсивного обробітку малопродуктивних земель та їх раціональне використання: Методичні рекомендації за ред. В. Ф. Сайка. Київ: “Аграрна наука”, 2000. 37 с.
48. Висоцька А. Особливості використання аграрного ресурсного потенціалу та резерви підвищення його ефективності // Економічний аналіз. 2012. Т. 10 (4). С. 33–36.
49. Власюк Т. О. Забезпечення зовнішньоекономічної безпеки на ринку сільськогосподарської продукції в Україні. Проблеми економіки. № 1. 2015. С. 59–71.
50. Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики. Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 2004. 320 с.
51. Вороніна Ю. Є. Удосконалення державного регулювання продовольчої безпеки. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 1. С. 321–330.
52. Гайдуцький П. І. Аграрний сектор: від реформи до стратегії розвитку (питання власності та господарювання). Економіка АПК. 2003. № 2. С. 29–32.
53. Глубіш Л. Я. Економічні важелі механізму державного регулювання виробничої складової продовольчої безпеки. Економічний форум. 2013. № 3. С. 9–18. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2013_3_3
54. Гнатишин Л. Б. Регіональні особливості використання ресурсного потенціалу фермерських господарств. Вісник Запорізького нац. ун-ту. Економічні науки. 2010. Вип. 3 (7). С. 175–180.
55. Голікова К. П. Продовольча безпека держави: сутність, структура та особливості її забезпечення. Зб. наук. праць Кіровоградського нац. техн. ун-ту. Економічні науки. 2012. Вип. 22 (2). С. 1–5.
56. Гончарук Н. Т., Серьогін С. М. . Кадри аграрного сектора економіки України: формування і розвиток. Д.: ДРІДУ УАДУ, 2003. 166 с.
57. Горішна Ю. Є., Костецький Я. І. Економіко-статистичний аналіз прибутку сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць

Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. Випуск 27. Черкаси: ЧДТУ, 2011. Частина II. С. 44–48.

58. Горішна Ю. Є., Костецький Я. І. Проблеми розвитку тваринництва у регіоні. Особливості модернізації фінансово-економічної системи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 бер. 2014 р.). Київ, 2014. С. 76–77.

59. Григоренко Я. О. Особливості державного регулювання аграрного сектору в контексті забезпечення економічної безпеки держави. Економіка АПК. 2016. № 7. С. 100–106.

60. Григоренко Я. О. Роль аграрного потенціалу у забезпеченні економічної безпеки держави. European Cooperation. 2016. № 12 (19). С. 94–101.

61. Григоренко Я. О. Роль держави у формуванні та реалізації аграрного потенціалу в контексті забезпечення економічної безпеки держави. Наука, освіта, суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 грудня 2016 р.). Ч. 2. С. 20–22.

62. Гриценко Г. М. Совершенствование организационно-экономического механизма хозяйствования. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 1997. № 7. С. 7–8.

63. Губені Ю. Е. Аспекти інтернаціоналізації агробізнесу в ідентифікації продовольчої безпеки. Сучасні проблеми та перспективи міжнародної інтеграції аграрного сектору економіки України: матеріали міжнар. наук.–практ. конф. К. : ННЦ “ІАЕ”, 2015. С. 90–94.

64. Губені Ю. Розвиток інституційного середовища аграрної трансформації. Аграрна економіка. 2010. Т. 3, № 1–2. С.94–99.

65. Гудзь О. Є. Фінансові ресурси сільськогосподарських підприємств: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. 578 с.

66. Данкевич Є. М. Міжгалузєва інтеграція в аграрному секторі економіки : моногр. Житомир : Полісся, 2013. 400 с.

67. Данкевич Є. М. Теоретичні та методологічні імперативи стратегії розвитку міжгалузевої інтеграції в аграрному секторі економіки. Економічний форум. 2015. № 2. С. 24–30.
68. Данько Ю. І. Формування систем забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств : монографія. Суми: Університетська книга, 2016. 324 с.
69. Декрет Кабінету Міністрів України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (17.05.1993 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290/96-%D0%B2%D1%80/ed19981027>
70. Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92>
71. Діброва А. Д. Сучасне трактування сутності державного регулювання аграрного сектору економіки. Економічна теорія. 2007. № 1. С. 76–84.
72. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика. К. : ВПД “Формат”, 2008. 488 с.
73. Довгань Л. Є., Дудукало Г. О. Формування організаційно-економічного механізму ефективного управління підприємством. Економічний вісник НТУУ «КПІ». 2012. № 9. С. 253–258.
74. Дудар Т. Г. Проблеми формування та розвитку вертикально інтегрованих структур у сільському господарстві. Вісник Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль : ТНЕУ, 2012. Вип. 1. С. 124–136.
75. Дудар Т. Г., Дудар О. Т. Розвиток органічного агровиробництва як основа забезпечення якості і безпечності сільськогосподарської продукції в Україні. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка. Вип. 1 (1). 2014. С. 11–15.
76. Економіка підприємств АПК : навч. посіб. за ред. С. Л. Дусановського, В. М. Олійника, Т. Г. Дудара. Тернопіль : Тернопіль, 1997. 260 с.

77. Економічна активність населення України 2015 рік. Статистичний збірник. Київ, 2016. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
78. Економічна енциклопедія : в 3 т. Т.1 / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Академія, 2000. 864 с.
79. Економічна енциклопедія : в 3 т. Т.2 / [редкол.: С. В. Мочерний (відпов. ред.) та ін.]. К. : Академія, 2000–2002. 848 с.
80. Експрес-випуск Державної служби статистики України «Економічні результати сільськогосподарського виробництва у 2016 році (попередні дані). URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
81. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL : <http://minagro.gov.ua/system/files/2015-2020.pdf>.
82. Єрмаков О. Ю., Нагорний В. В. Формування економічно стійкого виробничого потенціалу сільськогосподарських підприємств: моногр. К. : Компринт, 2015. 295 с.
83. Жушман В. П., Корнієнко Г. С. Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право» та аграрне законодавство України: навч. посіб. Х. : Одиссей, 2009. 400 с.
84. Завадський Й. С. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК : підруч. К. : Вища школа, 1992. 367 с.
85. Закон України “ Про аграрні розписки” від 06.11.2012 № 5479-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 50, ст.695.
86. Закон України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” від 03.09.2013 № 425-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 20–21 Ст. 721.
87. Закон України “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи” від 28.12.2014 р №71-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 7–8. Ст. 55.

88. Закон України “Про внесення змін до Податкового кодексу та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 р.” № 909-VIII від 24.12.2015 р. Відомості Верховної Ради. 2016. № 5. Ст. 47.
89. Закон України “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році” від 20.12.2016 р. № 1791-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 4. Ст. 42.
90. Закон України “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств” від 10.07.2018 № 2497-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 37. Ст. 276.
91. Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23.03.2000 р. № 1602-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 25, ст.195.
92. Закон України “Про Державний бюджет України на 2016 рік” від 25.12.2015 р. № 928-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 5, ст.54.
93. Закон України “Про Державний бюджет України на 2017 рік” від 21.12.2016 р. № 1801-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 3, ст.31.
94. Закон України “Про Державний бюджет України на 2018 рік” від 7.12.2017 р. № 2246-VIII Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 3-4, ст.26.
95. Закон України “Про Державний земельний кадастр (07.07.2011 р.)
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>
96. Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” (24.06.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>
97. Закон України “Про землеустрій” (22.05.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15>
98. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (14.02.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-12/ed20181104>

99. Закон України “Про оптові ринки сільськогосподарської продукції” (25.06.2009 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>
100. Закон України “Про оренду землі” (06.10.1998 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
101. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2982-15?nreg=2982-15>.
102. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” (18.10.2005 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/1161676/sp:max100>
103. Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15/card5>
104. Закон України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” (10.07.1996 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-viii>
105. Закон України “Про охорону земель” (19.06.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15>
106. Закон України “Про оцінку земель” (11.12.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15>
107. Закон України “Про плату за землю” (03.07.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2535-12>
108. Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” (05.06.2003 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-19>
109. Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (17.10.1990 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>
110. Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” (20.12.1991 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>

111. Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” (17.06.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15/print>
112. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію” (17.07.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>
113. Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” (18.01.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>
114. Закон України “Про фермерське господарство” (19.06.2003 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>
115. Закон України “Про фіксований сільськогосподарський податок” від 17.12.98 р. № 320-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5–6. Ст. 39.
116. Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>
117. Закон України від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року”. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2982-15>
118. Залізко В. Д. Економічний потенціал сільських територій: генезис, структура, властивості, пріоритети зміцнення. Економіка України. 2014. № 4. С. 73–82.
119. Заскалкіна О. М. Державне регулювання інституціональних перетворень в аграрному секторі економіки України. Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 1. С. 147–153.
120. Заячук М. Д. Геопросторова організація фермерського укладу України : моногр. Чернівці: Букрек, 2015. 520 с.
121. Земельний кодекс України від 25.10.2001 Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3-4. Ст. 27.
122. Земельний кодекс України (в редакціях від 18.12.1990 р., а потім від 13.03.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

123. Зеркалов Д. В. Проблеми екології сталого розвитку : монографія. Київ : Основа, 2013. 430 с.
124. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. К. : Логос, 1999. 259 с.
125. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки: моногр. Житомир: ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2008. 384 с.
126. Зміцнення та ефективне використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств: монографія / за ред. В. С. Шебаніна, І. І. Червена. Миколаїв: МДАУ, 2010. 189 с.
127. Зубець М. В. Село дождеться господаря. Сільський час. 2000. 17 грудня.
128. Ілляш І. Д., Ткач Д. В. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Тернопіль : Астон, 2013. 204 с.
129. Ільїн В. Ю. Глобалізація та її вплив на конкурентоздатність підприємств аграрного сектору економіки України : моногр. Луганськ : Ноулідж, 2014. 436 с.
130. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України : проблеми та перспективи : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
131. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : монографія / [Шубравська О. В., Молдован Л. В., Пасхавер Б. Й. та ін.]. за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської. Київ : НАН України, Ін-т екон. та прогнозів, 2012. 496 с.
132. Казакова Н. А. Стратегія динаміки аграрного сектору України у контексті сучасних викликів глобальної продовольчої проблеми. Вип. 121 (частина II). 2014. С.99–105.
133. Калетнік Г. М., Пчелянська Г. О. Місце і роль продовольчої безпеки у формуванні економічної безпеки України. Бізнес Інформ. 2014. № 2. С. 30–34

134. Калюжна Н. Г. Ресурсна концепція трактування потенціалу в економіці: сутність та обмеження у застосуванні. Проблеми економіки. 2014. № 2. С. 108–114.
135. Карасьова Н. Глобалізаційні детермінанти експортоорієнтованого розвитку аграрного сектора України. Міжнародна економічна політика. 2014. № 1. С. 129–152.
136. Кваша С. М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці. Економіка АПК. 2013. № 8. С. 12–21.
137. Киндзерский Ю. Институты развития: принципы формирования и проблемы использования в экономических преобразованиях. Общество и экономика. 2010. № 7–8. С. 57–78.
138. Кирдина С. Г. Современные теоретические модели экономики. Экономическая психология: методология, тенденции, решения / под ред. Н. И. Гвоздевой, А. Н. Неверова. Саратов : ИЦ «Наука», 2010. С. 6–24.
139. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. 452 с.
140. Кириленко І. Г., Івченко В. Є., Дем'янчук В. В. Структурні реформи в аграрному секторі України. Економіка АПК. 2015. № 9. С. 15–29.
141. Клейнер Г. Б. Новая теория экономических систем и ее приложения. Журнал экономической теории. 2010. № 3. С. 41–58.
142. Ключник А. В., Слюсаренко А. В. Особливості державного регулювання економічного розвитку аграрного сектору. Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. 2014. Вип. 5.2 (101). С. 7–11.
143. Кобзев І. С. Проблеми раціонального використання та відтворення природного ресурсного потенціалу в аграрній сфері України. АгроІнком. 2011, № 10–12.
144. Коваленко Н. В. Інноваційний тип розвитку національної економіки, як необхідна умова ефективної інтеграції у світове господарство. К.: Прометей. 2006. Вип. 2. С. 24 – 26.

145. Коваль А. А. Особливості формування організаційно-економічного механізму управління інноваційною діяльністю підприємства. Вісник КНУТД. 2011. С. 40–47.
146. Коваль О. М. Розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки в Україні : моногр. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К. : Четверта хвиля, 2014. 286 с.
147. Ковальова О. В. Структурна політика та трансформації в аграрному секторі економіки: монографія. К: ННЦ ІАЕ, 2019. 316 с.
148. Комарова І. В. Державне регулювання аграрного сектора: необхідність та сучасні погляди на проблему. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. 2008. № 3. С. 30–34.
149. Кондратюк О. І. Економічний потенціал країни, його суть та тенденції розвитку. Актуальні проблеми економіки. 2010. №3. С. 91–98.
150. Кондратюк О. І. Основні напрями економічного розвитку підприємств у сучасних умовах. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 1(1). С. 257–266.
151. Кондратюк О. І. Сучасні умови конкурентного розвитку підприємства. Економічні студії. 2016. № 1(09). С. 46–51.
152. Кондратюк О. І. Конкурентоспроможність сільського господарства та шляхи її підвищення. Актуальні проблеми економіки. 2001. № 1. С.56–64.
153. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 14.
154. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2018/01/17/31946820/>.
155. Корнаи Я. Системная парадигма. Вопросы экономики. 2002. № 4. С. 4–22.
156. Коротеев М. А., Семенда О. В. Земельні відносини у сільськогосподарських підприємствах. Збірник наукових праць Уманського

національного університету садівництва. 2015. Вип. 87(2). С. 51–60.

157. Костецкий Я. И. Рыночная трансформация хозяйственных структур в агропромышленном комплексе. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 5 междунар. науч.-практ. конф. (Гомель, 29–30 нояб. 2007 г.). Гомель, 2007. С. 214–216.

158. Костецкий Я. И. Эффективность развития хозяйств различных категорий в аграрном секторе экономики региона. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 6 междунар. науч.-практ. конф. Гомель, 2009. С. 216–218.

159. Костецкий І. І., Костецкий Я. І. Аналіз стану тваринництва в Тернопільській області. Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Чортків, 23 лист. 2006 р.). Чортків, 2006. С. 197–199.

160. Костецкий І. І., Костецкий Я. І. Перспективи розвитку суб'єктів господарювання в аграрному секторі. Економіка: проблеми теорії та практики. 2008. Вип. 237. Т. 5. С. 1314–1320.

161. Костецкий Я. І. Аграрний сектор як провідна галузь національної економіки України. Аграрна наука та освіта Поділля: збірник наукових праць міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14–16 бер. 2017 р.). Тернопіль : Крок, 2017. С. 194–196.

162. Костецкий Я. І. Агроекологічні проблеми землекористування в Україні. Цифрова економіка: тренди та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 жов. 2018 р.). Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2018. С. 163–166.

163. Костецкий Я. І. Аналіз виробничих витрат в аграрних підприємствах. Розвиток країн в умовах глобалізації: технологічні, економічні, соціальні та екологічні проблеми: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 15–16 бер. 2012 р.). Тернопіль. С. 88–90.

164. Костецкий Я.І. Аналіз матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки. Сталій розвиток економіки. 2015. № 2 (27). С.257–262.

165. Костецький Я. І. Вплив глобалізації на трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 6. Ч. 2. С. 28–31.
166. Костецький Я. І. Диверсифікація аграрних підприємств. Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 23–24 квіт. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 244–245.
167. Костецький Я. І. Екологічні проблеми розвитку АПК Тернопільської області. Агроінком. 2009. № 1. С. 47–50.
168. Костецький Я. І. Еколого-економічні проблеми розвитку АПК регіону. Інноваційна економіка. 2009. № 1.(11). С. 294–298.
169. Костецький Я. І. Економіко-статистичний аналіз собівартості продукції. Стан та перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали між нар. наук.-практ. конференції. (Тернопіль, 23–24 квітн. 2010 р.). Тернопіль, 2010. С. 200–201.
170. Костецький Я. І. Ефективність використання ресурсів фермерських господарств. Вісник Харківського національного аграрного університету. Серія «Економіка АПК і природокористування». 2007. № 3. С. 80–84.
171. Костецький Я. І. Ефективність господарювання суб'єктів різних форм власності в АПК. Економічний аналіз. 2007. Вип. 1 (17). С. 44–46.
172. Костецький Я. І. Ефективність інноваційно-інвестиційних процесів аграрного виробництва. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2012. №1 (51). Т. 14. Ч. 1. С. 328–333.
173. Костецький Я. І. Ефективність функціонування господарств населення в аграрному секторі регіону. Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва: матеріали I всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 23–24 вер. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 207–209.

174. Костецький Я. І. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. Сталий розвиток економіки. 2012. № 2 (12). С. 162–165.
175. Костецький Я. І. Інституціональне середовище функціонування аграрного сектору. Обліково-аналітичне і організаційно-правове забезпечення діяльності підприємств в умовах інституційних трансформацій : монографія / за ред. Р. Ф. Бруханського, П. Р. Пуцентейла [та ін.]. Тернопіль : Вектор, 2017. С. 27–44.
176. Костецький Я. І. Інтенсифікація тваринництва та його ефективність. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Економічні науки. 2012. Т. XV. № 2. С. 106–110.
177. Костецький Я. І. Кооперація – магістральний шлях розвитку фермерських господарств. Таврійський науковий вісник: Збірник наукових праць. 2007. Вип. 51. С. 150–154.
178. Костецький Я. І. Кредитування – чинник прискорення інноваційного розвитку АПК. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2007. №6 (99). Т 2. С. 28–30.
179. Костецький Я. І. Критерії ефективності фермерського господарства. Інноваційна економіка. 2007. № 2 (4). С. 100–102.
180. Костецький Я. І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Інноваційна економіка. 2016. № 1-2 (61). С. 217–222.
181. Костецький Я. І. Менеджмент витрат у сільському господарстві. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2009. № 3. Т. 1. С. 119–121.
182. Костецький Я. І. Об'єктивна необхідність розвитку аграрного сектора економіки України. Обліково-аналітичне і організаційно-правове забезпечення діяльності підприємств в умовах інституційних трансформацій : монографія / за ред. Р. Ф. Бруханського, П. Р. Пуцентейла [та ін.]. Тернопіль : Вектор, 2017. С. 8–26.

183. Костецький Я. І. Оперативний аналіз в умовах трансформації аграрної економіки. Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 16–17 трав. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 325–327.
184. Костецький Я. І. Організаційні питання статистичного дослідження залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України. / Проблеми і перспективи розвитку статистики, аудиту та економічного аналізу: монографія / за ред. В. А. Дерія. Тернопіль: Крок, 2016. С. 34–48.
185. Костецький Я. І. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки в умовах трансформаційних процесів. Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 26 квітн. 2018 р.). Тернопіль: Крок, 2018. С. 20–22.
186. Костецький Я. І. Організація комплексного економічного аналізу в аграрних підприємствах. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 10–11 жов. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 208–209.
187. Костецький Я. І. Основні аспекти фінансування аграрних підприємств. Прикладна економіка: від теорії до практики: матеріали I всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 15 жов. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 80–81.
188. Костецький Я. І. Особливості аналізу фінансів підприємств в сучасних умовах. Перспективи розвитку фінансової системи України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 19-20 квітня 2012 р.). Тернопіль, 2012. С. 367–369.
189. Костецький Я. І. Особливості аналізу фінансового стану аграрного підприємства. Економіка: проблеми теорії та практики. 2009. Вип. 256. Т. 2. С. 392–398.
190. Костецький Я. І. Прибуток як основне джерело стабільності розвитку сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз. 2015. Т. 19. № 2. С. 85–90.

191. Костецький Я. І. Проблеми використання ресурсного потенціалу агроформувань. Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 28 жов. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 132–134.
192. Костецький Я. І. Проблеми ефективного використання оборотних активів сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Подільського аграрно-технічного університету. 2009. Вип. 17. Т. 2. С. 561–564.
193. Костецький Я. І. Проблеми зайнятості сільського населення. Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 6–7 бер. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 202–204.
194. Костецький Я. І. Проблеми інноваційного забезпечення АПК. Наука й економіка. 2008. Вип. 4 (12). С. 309–312.
195. Костецький Я. І. Проблеми інформаційного забезпечення системи управління АПК. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2009. Вип. 142. Ч. 1. С. 104–109.
196. Костецький Я. І. Проблеми та тенденції розвитку інвестиційної діяльності підприємств АПК регіону. Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Серія: Економічні науки. 2009. Вип. 3 (16). С. 251–255.
197. Костецький Я. І. Реалізація відносин власності на землю в умовах багатоукладності аграрного сектора економіки. Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. 2016. № 2. Т. 21. С. 29–33.
198. Костецький Я. І. Регіональні особливості розвитку малого сільського підприємництва в АПК. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Економіка. 2008. № 22. С. 206–208.
199. Костецький Я. І. Рентабельність як показник ефективності сільськогосподарського виробництва. Інноваційна економіка. 2012 (28). № 2, С. 98–101.

200. Костецький Я. І. Розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності сільськогосподарських формувань Тернопільської області. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2008. Т. 10. №1 (36). Ч. 1. С. 174–179.
201. Костецький Я. І. Розвиток малого підприємництва аграрного сектора в умовах трансформації організаційно-правових форм господарювання. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2016 р.). Тернопіль, 2016. С. 343–345.
202. Костецький Я. І. Роль економіко-статистичних методів в аналізі сільськогосподарського виробництва. Статистична оцінка соціально-економічного розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19 квіт. 2012 р.). Хмельницький. С. 148–150.
203. Костецький Я. І. Роль інвестиційної діяльності в розвитку аграрного сектора регіону. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України: матеріали наук.-практ. конф. (Сімферополь, 15 квіт. 2009р.). Сімферополь, 2009. Т. 5 С. 105–107.
204. Костецький Я. І. Роль системного комплексного аналізу в сільськогосподарських підприємствах. Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 квіт. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 288–290.
205. Костецький Я. І. Роль статистичних прийомів в аналізі собівартості продукції тваринництва. Актуальні проблеми розвитку економіки в умовах глобалізації матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль-Чортків, 26–27 квітн. 2012 р.). Тернопіль., 2012. С. 265–267.
206. Костецький Я. І. Статистичний аналіз витрат виробництва і собівартості продукції в аграрному секторі. Наукові праці Полтавської аграрної академії. Серія: Економічні науки. 2012. Вип. 2 (5). Т. 2. С.145–150.

207. Костецький Я. І. Статистичний аналіз ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Інноваційна економіка. 2013. № 2 (40). С. 338–341.
208. Костецький Я. І. Статистичні методи аналізу продуктивності праці. Формування конкурентоспроможної економіки: теоретичні, методичні та практичні засади: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 21–22 бер. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 165–167.
209. Костецький Я. І. Статистичні прийоми в аналізі собівартості продукції. Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 18 трав. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 99–101.
210. Костецький Я. І. Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України: теорія і практика : монографія. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2017. 356 с.
211. Костецький Я. І. Сучасний стан орендних земельних відносин. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 27 жовт. 2017 р.). Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2017. С. 45–47.
212. Костецький Я. І. Сучасні тенденції органічного землеробства. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 жовт. 2016 р.). Тернопіль: Вектор, 2016. С. 144–146.
213. Костецький Я. І. Удосконалення організаційних форм підприємництва в АПК. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2007. №4 (35). Т. 9. Ч. 2. С. 123–127.

214. Костецький Я. І. Факторний аналіз прибутку аграрних підприємств. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. 2013. № 2 (22). Т. 4. С. 162–170.
215. Костецький Я. І. Факторний аналіз рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз. 2012. Вип. 7. С. 179–181.
216. Костецький Я. І. Формування ринку молока у Тернопільській області. Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету. Серія «Економічні науки», Луганськ, 2009. Т. 1. С. 415–419.
217. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Актуальні питання удосконалення економічного аналізу діяльності аграрних підприємств регіону. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2012. Т. 14. № 4(54). С. 245–248.
218. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Проблеми та перспективи інвестиційного розвитку регіонального АПК. Вісник Львівського національного аграрного університету. 2014. № 21 (1). С. 256–264.
219. Костецький Я. І., Лизуник М. Б., Пухальська Н. Б. Ефективна податкова система – запорука земельної реформи. Науковий вісник Луганського національного аграрного університету. Серія: Економічні науки. 2013. № 44. С. 200–205.
220. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Аналіз сучасного стану ресурсного потенціалу регіону (Тернопільської області). Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2013. Вип. 2 (26). С. 163–170.
221. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Індексний аналіз ефективності діяльності аграрних підприємств. Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 5 груд. 2015 р.). Чернігів, 2015. С. 146–148.

222. Костецький Я. І., Новак Н. Є. Удосконалення управління та аналізу фінансових ресурсів аграрних підприємств. Сталий розвиток економіки. 2014. № 2 (24). С. 147–152.
223. Костецький Я. І., Пухальська Н. Б. Інформаційне забезпечення економічного аналізу. Удосконалення обліково-аналітичного забезпечення управління діяльністю суб'єктів господарювання: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (Макіївка, 22–23 лют. 2012 р.). Макіївка, 2012. С. 219–221.
224. Костецький Я. І., Пухальська Н. Б. Функціонування фермерських господарств: сучасний стан, проблеми і перспективи. Вісник Хмельницького національного університету. 2014. № 3. Т. 3. С. 109–112.
225. Кощій О. В. Проблеми екологічної безпеки України. Економічні науки. Серія: Економіка та менеджмент. 2014. Вип. 11. С. 138–145.
226. Кравчук П. Я. Сутність та наслідки глобалізації світової економіки. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2008. № 7. С. 297–299.
227. Красноруцький О. О. Державне регулювання аграрної сфери та динаміка конкурентоспроможності її суб'єктів. Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. № 150. 2014. С. 9–18.
228. Красноруцький О. О. Імперативи розвитку аграрного сектору вітчизняної економіки в контексті трансформаційних процесів. Вісник ХНТУСГ: Економічні науки. № 149. 2014. С. 16–23.
229. Кривокора Ю. Н. Современные проблемы формирования организационно-экономического механизма развития многофункционального сельского хозяйства. Вестник Адыгейского государственного университета. 2012. № 4 (111). С. 190–197.
230. Кривчик Г. Г. Український селянин як об'єкт аграрних реформ. Антропологічні виміри філософських досліджень. 2014. Вип. 6. С. 101–112.
231. Кропивко М. М. Економіка розвитку селянських господарств України: монографія. К.: ННЦ «ІАЕ», 2016. 328 с.

232. Кропивко М. М. Основні напрями підвищення продуктивності селянських господарств. Економіка АПК. 2016. № 12. С. 51–58.
233. Кропивко М. М. Особливості інноваційно-інвестиційної діяльності фермерських господарств України. Економічний дискурс. Вип. 1. Тернопіль: СМП «Тайп», 2018. С. 106–112.
234. Крюкова І. О. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрних формувань. Аграрний вісник Причорномор'я. 2010. Вип. 53. С. 126–131.
235. Кузнецов Е. Пробудиться, догнать и устремиться вперед: Механизмы запуска инновационного роста России. М.: ГУ-ВШЭ, 2002. С. 68.
236. Куліш І. М. Коефіцієнт використання регіонального сільськогосподарського потенціалу. Соц.-екон. проблеми сучасного періоду України: зб. наук. праць. 2013. Вип. 6 (104). С. 182–189.
237. Кульман А. Экономические механизмы / Общ. ред. Н. И. Хрустальной. М. : Прогресс : Универс, 1993. 192 с.
238. Кундиус В. А. Экономика АПК. Б. : АГАУ, 2007. 669 с.
239. Курило В. І. Про зміст та співвідношення деяких аграрних дефініцій. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 87–92.
240. Лазарева О. В. Роль аграрного сектора економіки у формуванні продовольчої безпеки. Глобальні і національні проблеми економіки: електрон. фахове наук. вид Миколаївського нац. ун-ту. 2015. № 4. С. 722–727.
241. Лемішко О. О. Стан та перспективи розвитку аграрного сектору України. Економіка і управління. 2013. № 4. С. 33–38.
242. Лисенко Ю., Єгоров П. Організаційно-економічний механізм управління підприємством. Економіка України. 1997. № 1. С. 86–87.
243. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституційні засади. Чернівці: Рута, 2006. 344 с.
244. Лопатинський Ю. М., Буринська О. І. Складові та пріоритети сталого розвитку аграрного сектора економіки: концептуально-теоретичний дискурс. Економіка АПК. 2018. № 6 (284). С. 94–102.

245. Лопатинський Ю. М., Кифяк В. І. Методичний інструментарій реінжинірингу інституційної структури аграрного сектору національної економіки. Економіка АПК. 2018. № 9. С. 62–68.
246. Лопатинський Ю. М., Ушкаленко І. М. Варіантність факторів розвитку аграрного сектору національної економіки. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2019. №3 (43). С. 17–27.
247. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Капіталізація аграрного сектору України. Економіка АПК. 2016. № 3. С. 21–29.
248. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : моногр. К. : ННЦІАЕ, 2010. 472 с.
249. Лузан Ю. Я. Сучасні проблеми та основні фактори розвитку аграрного сектору України. Економіка АПК. 2014. № 6. С. 5–9.
250. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики. Економіка АПК. 2016. № 2. С. 29–37.
251. Луньов Г. Землю продавати гріх. Голос України. 1997. 16 січ.
252. Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. К.: ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
253. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 5–21.
254. Лушпаєв С. О. Деякі аспекти поняття продовольчої безпеки України. Часопис Київського ун-ту права. 2011. № 2. С. 211–214.
255. Мазлоев В. З. Механизмы институциональных преобразований агропромышленных объединений. Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2005. № 7. С. 37–40.
256. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин : навч. посіб. К. : ЦНЛ, 2005. 276 с.
257. Макаренко Н. О. Управління виробничим потенціалом

- сільськогосподарських підприємств в сучасних умовах. Вісник Сумського нац. аграрного ун-ту. Економіка і менеджмент. 2011. Вип. 6 (2). С. 62–69.
258. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки. Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. 682 с.
259. Малицький А. А. Організаційно-економічний механізм управління підприємством: сутність та структура [Електронний ресурс] Простір і час сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (19–21 квітн. 2012 року). URL : <http://intkonf.org/malitskiy-aaorganizatsiyno-ekonomichniy-mehanizm-upravlinnya-pidpriemstvom-sutnist-ta-struktura/>
260. Малік М. Й., Федієнко П. М. Аграрна реформа і розвиток підприємництва. К. : ІАЕ УААН, 2003. 271 с.
261. Малюга Л. М., Музиченко А. С. Організаційно-економічний механізм стимулювання інноваційної діяльності АПК. Економіка АПК. 2009. № 11. С. 38–43.
262. Маршалл А. Принципы экономической науки. М. : Прогресс, 1993. 594 с.
263. Маслак О. І. Сталий розвиток національного господарства: еколого-економічна концепція / за заг. ред. О. І. Маслак. Кременчук : Щербатих О. В., 2014. 241 с.
264. Матвеева Е. Е. Организационно-экономический механизм развития специализации производства молока (теория, методология, практика) : автореф. дис. на соискание уч. степени докт. экон. наук . М., 2010. 50 с.
265. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи. Економіка АПК. 2002. № 11. С. 119–127.
266. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Структура форм господарювання в агросфері економічно високорозвинених країн. Економіка АПК. 2003. № 9. С. 34-46.
267. Менар К. Экономика организаций. М.: Инфра- М, 1996. 160 с.

268. Месель-Веселяк В. Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні. Економіка АПК. 2010. № 9. С. 3–12.
269. Микитюк П. П. Сутність та зміст аналізу інноваційної діяльності підприємств: науково-теоретичний аспект. Інноваційна економіка. 2012. № 5. С. 165–169.
270. Милосердов В. В., Милосердов К. В. Аграрная политика России – XX век. М.: ФГУП «ВО Минсельхоза России», 2002. 543 с.
271. Михневич С. Многофункциональность сельского хозяйства и ее влияние на процесс либерализации мировой торговли. Вопросы экономики. 2003. № 1. С. 117–127.
272. Міністерство аграрної політики та продовольства України. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року (з внесеними змінами і доповненнями НААН) [Електронний ресурс]. URL : http://www.uaan.gov.ua/sites/default/files/strateg_do_2020r.pdf.
273. Міщенко Д. А. Основні напрями державного регулювання аграрного сектора економіки України. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 19. С. 115–117.
274. Міщенко Д. А. Особливості інституційного розвитку аграрного сектору економіки України. Економіка та держава. 2011. № 11. С. 134–137.
275. Могильний О. М. Основна суперечність трансформування аграрного сектора економіки. Економіка України. 2003. № 11. С. 54–60.
276. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород : ІВА, 2005. 400 с.
277. Мойсеєнко С. КСП – тіні минулого. Сільський час. 2000. 18 лютого.
278. Моклячук Л. І., Красільнікова Т. М. Проблеми дотримання сівозмін орендними аграрними підприємствами. Агроекологічний журнал. 2013. № 1. С. 28–32.
279. Монастирський Г. Л. Модернізаційна парадигма управління економічним розвитком територіальних спільнот базового рівня: монографія. Тернопіль: Вид-во «Економічна думка» ТНЕУ, 2010. 464 с.

280. Монастирський Г. Інноваційні проекти в діяльності сільських органів місцевого самоврядування. Прикладна економіка - від теорії до практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 20 жовтня 2016 р.) / редкол. : Б. О. Язлюк, П. Р. Пуцентейло, Р. Ф. Бруханський [та ін.]; відп. за вип. П. Р. Пуцентейло. Тернопіль : Вектор, 2016. С. 170–172.
281. Мороз О. О., Семцов В. М. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2010. № 4. С. 96–103.
282. Москалюк К. В. Теоретичні основи інноваційного потенціалу аграрної сфери України. Наук. праці Кіровоградського нац. техніч. ун-ту. Економічні науки. 2012. Вип. 22. Ч. 2. С. 418–422.
283. Мухаметгалиев И. Н. Проблемы сущности и структуры экономического механизма хозяйствования в АПК. Агробизнес-Россия. 2004. № 6. С. 24–28.
284. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л. Я. Новаковського. К.: Аграр. наука, 2015. 48 с.
285. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Київ : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
286. Національна стратегія індустрії 4.0 (Проект для Кабінету Міністрів України) / Київ: АППАУ, 47 с. URL : <https://industry4-0ukraine.com.ua/2019/01/02/ukrainska-strategiya-industrii-4-0-7-parriankivrozvutku/>
287. Нелеп В. М., Висоцька О. М. Перспективи експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості. Економіка АПК. 2014. № 3. С. 72–78.
288. Нелеп В. М. Тенденції розвитку сільського господарства в Україні та світі. Економіка АПК. 2015. № 7. С. 100–105.

289. Немчинов В. С. О критериях размещения культур и отраслей животноводства. АПК: экономика и управление, 1999. № 9. С. 61–68.
290. Нестерчук Ю. О. Інтеграційні процеси в аграрно-промисловому виробництві. Умань : Сочінський, 2009. 372 с.
291. Николаев А. Трудовые земледельческие артели. Кооперативная жизнь. 1918. № 4–5. С. 19–26.
292. Ніценко В. С. Теоретичні засади функціонування вертикально-інтегрованих структур в агропромисловому комплексі. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 63–69.
293. Ніценко В. С., Дворніков І. А. Проблеми та напрямки підвищення конкурентоспроможності виробників зерна. Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. 2015. Т. 14. Вип. 2. С. 22–33.
294. Новичков В. И., Калашников И. Б., Новичкова В. И. Аграрная политика. М. : ИЦ “Маркетинг”, 2001. 288 с.
295. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 2007. 180 с.
296. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа. Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 6–17.
297. Онищенко О. М. Ставлення до Указу Президента України про прискорення реорганізації КСП. Економіка АПК. 2000. № 4. С. 10–17.
298. Онищенко О. М., Юрчишин В. В. Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері. Економіка України. 1997. № 4. С. 50–61.
299. Онищенко О. М. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози. Економіка України. 2003. № 3. С. 59–68.
300. Оподаткування та державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників: регіональні пріоритети та євроінтеграційні процеси : монографія. За заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. М. Давидова та д-ра екон. наук, проф. Н. С. Шалімової. Кропивницький : ФО-П Александрова М. В. 2017. 208 с.

301. Основи економіки та аграрної політики: навч. посіб. / [Галушко В. П., Хуленбрук Ван Гвідо, Ковтун О. А. та ін.]. К.: Нічлава, 2012. 575 с.
302. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік. Статистичний бюлетень. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
303. Остапенко Т. В. Виробничий потенціал підприємств АПК: поняття і оцінка. Молодий вчений. 2014. № 4. С. 100–104.
304. Осташко Т. О. Експорт агропродовольчих товарів у ЄС: перспективи і завдання. Економіка і прогнозування. 2016. № 1. С. 83–94.
305. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. М. : ИРИС-ЭН : Мысль, 2010. 447 с.
306. Офіційний сайт ВТО (Електронний ресурс). URL : <https://www.wto.org/>)
307. Пабат О. В. Продовольча безпека як складова економічної безпеки держави. Економіка АПК. 2010. № 12. С. 86–90.
308. Панасюк Б. Я. Необхідність структурних змін в АПК. Вісник аграрної науки. 2004. № 3. С. 63–69.
309. Парадигма. Вікіпедія. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0_\(%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%B3%D0%BC%D0%B0_(%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F).
310. Пархоμεць М. К. Організаційно-економічні основи розвитку молокопродуктового підкомплексу в ринкових умовах : моногр. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 346 с.
311. Пархоμεць М. К., Гудак В. В. Організаційно-економічний механізм забезпечення дохідності сільськогосподарських підприємств: теорія, методика, практика : моногр. Тернопіль : ТНЕУ, 2014. 256 с.
312. Петриченко О. А. Імперативи розвитку аграрної сфери економіки в умовах технологічних змін. Агроінком. 2013. № 7–9. С. 21–31.

313. Петухова В. О. Аналіз зовнішньоторговельних зв'язків національних економік та України в глобальній системі міжнародної торгівлі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. № 6. 2016. С 149–155.
314. Писоченко Т. Теоретичні аспекти формування експортного потенціалу аграрних підприємств. Економічна теорія та економічна історія. Вип. 8(32). Луцьк, 2011. С. 142–147.
315. Піменова О. Інституційні засади сучасних соціо-еколого-економічних форм господарювання в аграрному секторі економіки України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2014. № 10 (163). С. 63–67.
316. Плотник О. Д. Шляхи оптимізації економічного потенціалу аграрних підприємств. АгроСвіт. 2010. № 22. С. 45–48.
317. Погріщук Б. В. Формування і використання виробничого потенціалу в АПК. Вісник Полтавської держ. аграрної академії. 2012. Вип. 1 (4). Т. 2. С. 218–224.
318. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–17. Ст. 112.
319. Попова В. В. Становлення аграрного сектору економіки України в умовах міжнародної конкуренції. Економіка АПК. 2005. № 4. С. 131–137.
320. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. Под ред. и с предисловием В. Д. Щетинина. М.: Междунар. отношения, 1993. 896 с.
321. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 р № 130. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/130-2017-%D0%BF>.
322. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12>
323. Постанова Кабінету Міністрів України “Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених

пунктів” (23.03.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-95-%D0%BF/ed20040705/stru>

324. Постанова Кабінету Міністрів України “Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу” (29.07.1992 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-92-%D0%BF>

325. Постанова Кабінету Міністрів України “Про врегулювання питань щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки” (28.02.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177-2001-%D0%BF/card5>

326. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року” (19.09.2007 р.). URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%EF>

327. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі на період до 2015 року” (30.05.2007 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-2007-%D0%BF>

328. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Методики оцінки вартості основних фондів, придбаних (введених у дію) за рахунок бюджетних коштів у радгоспах та інших державних сільськогосподарських підприємствах, організованих на базі колгоспів та заснованих ними міжгосподарських сільськогосподарських підприємств без викупу державою їх майна” (21.06.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447-95-%D0%BF>

329. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про моніторинг земель” (20.08.1993 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/1276218>

330. Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи

- споживчої кооперації” (19.03.1997 р.). URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-97-%D0%BF>
331. Постанова Кабінету Міністрів України “Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції” (05.08.1997 р.). URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-97-%D0%BF>
332. Постанова Кабінету Міністрів України “Про організацію робіт та методику розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв)” (04.02.2004 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2004-%D0%BF>
333. Постанова Кабінету Міністрів України “Про першочергові заходи щодо підготовки і проведення земельної реформи” (07. 05. 1993 р.) URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-93-%D0%BF>
334. Постанова Кабінету Міністрів України “Про підприємства, що приватизуються з урахуванням особливостей, визначених законодавством для агропромислового комплексу” (12.06.1996 р.). URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-96-%D0%BF>
335. Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку” (17.11.1995 р.) URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-95-%D0%BF>
336. Постанова Кабінету Міністрів України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення” (19.07.1996 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/l48174>
337. Постанова Кабінету Міністрів України “Про реформування системи заготівлі, зберігання, переробки і використання сільськогосподарської продукції” (23.04.1993 р.). URL :
http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP161066.html
338. Принцип Ле Шательє – Брауна. Вікіпедія. URL :
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF_%D0%9B%D0%B5_%D0%A8%D0%B0%D1%82%D0%B5%

D0%BB%D1%8C%D1%94_%E2%80%94%D0%91%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%BD%D0%B0.

339. Пристемський О. С. Оцінка джерел фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств як основа забезпечення їх фінансової безпеки. Молодий вчений. 2016. № 11 (38). URL : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/11/156.pdf>.

340. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. Урядовий кур'єр. 2017. № 10. Ст. 190.

341. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку. [Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько]; за ред. Б. М. Данилишина. К. : Наук. думка, 2007. 276 с.

342. Проект Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.minagro.gov.ua/node/2354>.

343. Прокопа І. В. Структура сучасного аграрного виробництва в Україні: соціоекономічний та організаційний аспекти. Агроінком. 2012. № 7–9. С. 24–31.

344. Прутська О. О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. Київ. : Логос, 2003. 256 с.

345. Пугачов М. І. Організаційні форми нових аграрних підприємств. Проект аграр. політики в Україні Ун. штату Айова. К. : Україна, 2000. 13 с.

346. Пуцентейло П. Р. Конкурентоспроможність м'ясного скотарства України : теорія і практика : моногр. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ, 2011. 420 с.

347. Пуцентейло П. Р. Моделювання оптимізації виробничої структури аграрних підприємств. Інноваційна економіка. 2012. № 11 (37). С. 43–50.

348. Пуцентейло П. Р. Сутність організаційно-економічного забезпечення

- функціонування галузі тваринництва в умовах ринку. Інноваційна економіка. 2012. № 9 (35). С. 8–14.
349. Пуцентейло П. Р. Стратегічні напрями розвитку тваринництва України. Інноваційна економіка. 2013. № 8 (46). С. 12–16.
350. Пуцентейло П. Р., Костецький Я. І. Інституціональне середовище та інституції функціонування аграрного сектору України в умовах трансформаційних процесів. Інноваційна економіка. 2017. № 78 (70). С. 28–38.
351. Пуцентейло П. Р., Костецький Я. І. Стратегічні вектори реформування аграрного сектору України в контексті інтеграції до ЄС. Статистичне та експертно-аналітичне забезпечення управління сталим розвитком економіки і соціальної сфери : монографія / за ред. С. М. Шкарлета, В. Г. Маргасової. Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2017. С. 251–262.
352. Пуцентейло П. Р., Костецький Я. І. Теоретико-методологічні підходи до трактування категорії “організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектора економіки”. Сталий розвиток економіки. 2017 № 3 (36). С. 5–15.
353. Райнерт Е. С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны стали бедными. / Пер. с англ. Н. Автономовой; под. ред. В. Автономова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. М.: Изд. домгос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. 384 с.
354. Резнікова О. С. Удосконалення механізму забезпечення продовольчої безпеки в Україні. Економіка АПК. 2010. № 5. С. 35–38
355. Рекордний експорт та російське ембарго: яким запам’ятають аграрії 2015 рік. Олексій Павленко. URL : http://www.epravda.com.ua/columns/2015/12/30/574660/view_print/.
356. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходи з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності. За ред. М. Ф. Кропивка. К.: ННЦ ІАЕ, 2013. 38 с.
357. Розвиток аграрного сектору економіки України та його конкурентні

переваги : монографія / Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г., Карташова О. Г. та ін.]. Херсон, 2016. 272 с.

358. Розвиток підприємництва і кооперації : інституціональний аспект : моногр. [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, В.М. Заяць та ін.]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 .

359. Розвиток форм господарювання на селі. За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. К.: Урожай, 1993. 376 с.

360. Романець О. А. Сутність та зміст державного регулювання аграрної сфери економіки. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. № 5. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_5_13

361. Россоха В. В. Економічний потенціал землі та проблеми його визначення в ринкових умовах господарювання. Економіка АПК. 2009. № 3. С. 107–108.

362. Рысьмятов А. З., Набока А. А. Совершенствование экономического механизма сельхозпредприятия. АПК: Экономика и управление. 2003. № 7. С. 17–18.

363. Саблук П. Т. Розвитку АПК – надійність і стабільність. Економіка АПК. 2005. № 4. С. 11–16.

364. Саблук П. Т. Розвиток аграрної економічної науки та її завдання на сучасному етапі здійснення аграрної політики в Україні. Економіка АПК. 1996. № 12. С. 3–12.

365. Саблук П. Т. Стан економіки і реформ в агропромисловому комплексі України та завдання вчених економістів-аграрників. Економіка АПК. 1999. № 1. С. 3–32.

366. Саблук П. Т. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України. Економіка України. . 2008. № 12 С. 4–18.

367. Саблук П. Т., Лукінов І. І., Юрчишин В. В., Амбросов В. Я., Баланюк І. Ф. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. К., 1996. 664 с.

368. Саблук П. Т., Малік М. Й., Валентинов В. А. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії і методології. К. : ІАЕ, 2002. 294 с.

369. Савченко В. Ф. Національна економіка. Чернігів: Вид-во ЧДІЕУ, 2014. 329 с.
370. Садеков А. А., Цурик В. В. . Управление предприятием в условиях кризиса : моногр. Донецк : ДонГУЭТ, 2006. 178 с.
371. Семин А. Н. Научные основы формирования экономических механизмов: формы, типы, виды. Агропродовольственная политика России. 2012. № 5. С. 5–12.
372. Сёрл Д. Что такое институт? Вопросы экономики. 2007. № 8. С. 5–27.
373. Серова Е. В. Предложения к концепции развития АПК. Инвестиционный климат и экономическая стратегия России. М. : Центр стратег. разработок, 2000. С. 256–264.
374. Сичова М. О., Шевченко Н. О. Напрями державного регулювання розвитку аграрного сектора в умовах світової економічної кризи. Агросвіт. 2012. № 8. С. 43–46.
375. Сідельникова І. В. Аграрний сектор національної економіки: тенденції та перспективи розвитку в умовах глобалізації. Економіка. 2013. Вип. 13. С. 170–176.
376. Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2018. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
377. Сільське господарство України. Статистичний збірник. 2019. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
378. Сіташ Т. Д., Паращук А. С. Цифрова економіка: реалії та перспективи. URL : <http://www.rusnauka.com/pdf/234855.pdf>.
379. Скидан О. В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: монографія. Житомир, 2008. 376 с.
380. Скидан О. В. Продовольча безпека як пріоритет регіональної аграрної політики. Економіка України. 2004. № 1. С. 53–60.

381. Скрипник А. В., Стариченко Є. М. Оцінка можливостей експортного потенціалу сільськогосподарської продукції України. Економіка АПК. 2016. № 8. С. 14–21.
382. Слепов В. А., Бурлачков В. К., Ордов К. В. О теории экономических механизмов [Электронный ресурс]. Финансы и кредит. 2011. № 24. С. 2–8. URL : http://ic-center.ru/publ/o_teorii_ekonomicheskikh_mekhanizmov/1-1-0-3.
383. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика. К.: Криниця, 1999. 511 с.
384. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. М., 1961.
385. Собкевич О. В., Русан В. М., Юрченко А. Д., Ковальова О. В., Жураковська Л. А. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні. К. : НІСД, 2014. 45 с.
386. Собственность и хозяйственный механизм в условиях обновления экономики / Под ред. В. С. Мочерного. Львов : Свит, 1993. 176 с.
387. Состояние рынков сельскохозяйственной продукции. Торговля и продовольственная безопасность: достижение оптимального баланса между национальными приоритетами и общим благом. Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. Рим, 2015. 103 с. URL : <http://www.fao.org/3/a-i5090r.pdf>
388. Стан справ в АПК у 2018 році. URL : <http://minagro.gov.ua/monitoring?nid=19035>
389. Статистичний бюлетень. Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
390. Статистичний бюлетень. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства у 2015 році. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
391. Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні. *Науковий вісник НУБІП України*. URL : <https://elibrary.ru/item.asp?id=22632428&>.

392. Стельмащук А. М. Перспективні напрямки трансформації суб'єктів аграрного ринку в умовах глобалізації економічних процесів. *Сталий розвиток економіки*. 2015. № 2 (27). С. 5–12.
393. Столяров В. В. Формування стратегій розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2014. № 4. С. 18–23.
394. Стратегії та концепції роботи ФАО у галузі харчування, Рим, 2015. С.11. URL : www.fao.org/docrep/018/i3300e/i3300e00.htm.
395. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні / Собкевич О. В., Русан В. М., Юрченко А. Д., Ковальова О. В., Жураковська Л. А. Київ : НІСД, 2014. 45 с.
396. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
397. Стратегічні напрямки розвитку агропромислового комплексу України. За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ІАЕ, 2002. 59 с.
398. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16-17 жовтня 2012 р. Редкол.: Ю. О. Лупенко, П. Т. Саблук та ін. К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. 762 с.
399. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
400. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. URL : http://sd4ua.org/wpcontent/uploads/2016/11/Strategy_Sustainable_Development_UA.pdf.
401. Судомир С. М. Формування системи управління розвитком сільськогосподарських підприємств: теорія, методологія: монографія. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. К. : Компринт, 2015. 469 с.

402. Сурай І. Поняття державного управління аграрним сектором економіки України. Збірник наукових праць НАДУ. Вип. 2. За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. К. : Вид-во НАДУ, 2003. С. 259–270.
403. Суслов І. П. Методологія економічного дослідження. М. : Економіка, 1983. 216 с.
404. Теорія управління: учеб./ под ред. Ю. В. Васильєва, В. Н. Парахиной, Л. І. Ушвицького. [2-е изд., доп.]. М. : Финансы и статистика, 2007. 608 с.
405. Тивончук С. О., Тивончук Я. О. Організаційно-економічний механізм активізації інноваційного розвитку агропродовольчого комплексу України в ринкових умовах: концептуальні та методичні положення. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 98–105.
406. Топ 100 латифундистов України. URL : latifundist.com/rating/top100#
407. Торгачев Д. Н. Формирование новой теоретической парадигмы социально-экономического развития. Региональная экономика: теория и практика. 2011. № 2 (158). С. 33–36.
408. Тулуш Л. Д. Наслідки та перспективи функціонування фіксованого сільськогосподарського податку. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2010. Вип. 74. С. 39–47.
409. Тулуш Л. Д. Податкова реформа у сільському господарстві: ризики та перспективи. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2016. Вип. 88 (2). С. 20–33
410. Тулуш Л. Д. Реформування механізму прямого оподаткування сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2014. № 10. С. 34–45.
411. Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (06.06.2000 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767/2000>
412. Указ Президента України “Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку” (08.08.2002 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/694/2002>

413. Указ Президента України “Про заходи щодо реформування аграрних відносин” (18.01.1995 р.) URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/63/95>
414. Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку аграрного ринку” (30.08.2004 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021/2004>
415. Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів” (07.08.2001 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601/2001>
416. Указ Президента України “Про заходи щодо стабілізації ситуації на споживчому ринку та розвитку продукції тваринництва у 2001-2002 роках” (17.02.2001 р.) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100/2001>
417. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94>
418. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (03.12.1999 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/146789?max=100>
419. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна” (29.06.2000 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832/2000>
420. Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04.1997 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367/97>
421. Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (08.08.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95>
422. Указ Президента України “Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі” (19.01.1995 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66/95>

423. Указ Президента України від 29.12.1999 р. Про невідкладні заходи щодо прискорення приватизації майна в Україні. Урядовий кур'єр. 2000. № 1.
424. Україна переходить на “цифрову економіку”. Що це означає? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2385945-ukraina-perehodit-na-cifrovu-ekonomiku-so-ce-oznacaє.html>.
425. Ульянченко О. В. Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: управлінський аспект : монографія. Суми: Довкілля, 2009. 383 с.
426. Ульянченко О. В., Лозинська І. В. Методологічний аспект створення моделей міжгалузевого балансу використання ресурсів м'ясо-молочного скотарства. Економіка АПК. 2016. № 3. С. 44–51.
427. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій: монографія / [Саблук П. Т., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. – Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 454 с.
428. Федієнко П. М. Через приватизацію – до мотивації праці. Економіка АПК. 1996. № 6. С. 79–82.
429. Федоров М. М. Розвиток орендних земельних відносин. Економіка АПК. 1999. № 1. С. 100–103.
430. Философский энциклопедический словарь. М. : Сов. Энцикл., 1983. 840 с.
431. Фінансовий і ціновий механізм АПК в умовах переходу до ринку / [за ред. П. Т. Саблука, М. Я. Дем'яненка]. К. : Урожай, 1993. 349 с.
432. Формування і розвиток ринку зерна в Україні. Шпикуляк О. Г., Воскобійник Ю. П., Саблук Р. П., Овсянніков О. В. К. : ННЦ ІАЕ, 2008. 190 с.
433. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). К. : Наук. думка, 1984. 682 с.
434. Хаггет П. География: синтез современных знаний. Пер. с англ. Л. Н. Кудряшевой. Москва: Прогресс, 1979. 685 с

435. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. Манифест современной институционально экономической теории. Перевод с англ. М.: Изд. «Дело», 2003. 464 с.
436. Ходос Д. В. Формирование экономического механизма сельскохозяйственного производства в условиях рыночных отношений [Электронный ресурс]. URL : www.kgau.ru/img/konferenc/2010/e1.doc.
437. Хорунжий М. Й. Аграрна політика : навч. посіб. К. : КНЕУ, 1998. 240 с.
438. Хорунжий М.Й. Завдання національної аграрної політики на сучасному етапі. Економіка АПК. 2014. № 2. С. 22–29.
439. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу : підруч. К. : КНЕУ, 2001. 382 с.
440. Худолій Л. М., Ларіна Я. С., Чорний Г. М. Методи наукових досліджень в аграрній економіці. Економіка АПК. 2013. № 9. С. 79–84.
441. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40–44, ст. 356.
442. Цифрова економіка. Матеріал з вільної енциклопедії Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0.
443. Цілі Сталого Розвитку 2016-2030. - URL : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.
444. Цхурбаева Ф. Х., Фарниева И. Т. . Организационно-экономический механизм управления предприятиями АПК. TERRAЕCONOMICUS. 2009. Т. 7, № 2–3. С. 151–154.
445. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. труды. М. : Экономика, 1989. 492 с.
446. Чепурко В. В. Моделі ситуаційної діагностики стану аграрних підприємств. Фінанси України. 2010. № 6. С. 79–90.
447. Чернелевська О. Л. Парадигма продовольчої безпеки // Вісник

- Бердянського ун-ту менеджменту і бізнесу. 2013. № 2 (22). С. 38–42.
448. Черніков Д. Європа формує Єдиний цифровий ринок. Чому Україна поза ним? URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2364078-misia-ocifruvati-ekonomiku-strategia-edinogo-cifrovogo-rinku.html>.
449. Черноіванов В. В. Приватизація на селі в контексті аграрної реформи. Економіка АПК. 2001. № 12. С. 5–10.
450. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник. К., 2010. 687 с.
451. Шилова О. Ю. Організаційно-економічне забезпечення розвитку підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 . Донецьк, 2009. 24 с.
452. Ширма В. В. Організація інноваційного забезпечення функціонування сільськогосподарських підприємств. Економіка та управління АПК. 2013. № 10. С. 197–203
453. Шкільняк М. М. Сучасні тенденції розвитку економічних систем: монографія / за заг. ред. В. І. Гринчуцького. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 417 с.
454. Шкільняк М. М. Теоретичні засади формування системи управління державною власністю. Галицький економічний вісник. 2011. № 2. С. 45–50.
455. Шкільняк М. М. Теоретичні основи аналізу удосконалення механізму управління державною власністю в сучасних умовах. Тернопіль: Схід. 2014. № 5 (131). С. 57–61.
456. Шкільняк М. М. Управління державною власністю: міжнародний досвід, еволюція, принципи. Наука й економіка. 2011. № 2. С. 83–93.
457. Шкуратов О. І. Методологічні основи системи екологічної безпеки в аграрному секторі економіки. Збалансоване природокористування. 2016. № 1. С. 153–158.
458. Шпикуляк О. Г. Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного пошуку в економічній теорії. Економіка АПК. 2009. № 11. С. 141–147.
459. Шпикуляк О. Г., Грицаєнко М. І. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : монографія. Херсон: ОЛДІ-

ПЛЮС, 2016. 424 с.

460. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. Економіка АПК. 2019. № 6. С. 73–82.
461. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. Економіка АПК. 2019. № 9. С. 86–97.
462. Шпикуляк О. Г., Прутська О. О. Інституційна безпека економічних агентів і ринковий механізм. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2016. № 5. С. 80–93.
463. Шубравская Е. В., Прокопенко Е. А. Перспективы модернизации аграрного сектора Украины. Экономика Украины. 2013. № 8 (613). С. 64–76.
464. Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Інтеграційні перспективи України: переваги і ризики для аграрного сектору. Економіка України. № 1(626). 2014. С. 63–73
465. Щекович О. С. Формування пріоритеті та розвиток аграрної політики України : моногр. К. : ННЦ ІАЕ, 2009. 278 с.
466. Щодо тенденцій розвитку польського експорту та прогнозів до 2015 року. (прогнозно-аналітична довідка). URL : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/econ_spivirob/pol/7264.html.
467. Щурик М. В. Парадигма фінансового забезпечення розвитку аграрного сектора та сільських територій. Економічний форум. 2015. № 3. С. 412–419.
468. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. [Электронный ресурс]. URL : <http://www.twirpx.com/file/732949/>.
469. Экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. М. : Ин-т нов. экономики, 2007. 1152 с.
470. Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. Київ : Наук. думка, 2009. 366 с.
471. Юрчишин В. В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації. Економіка АПК. 2003. № 8. С. 3–8.

472. Ярмоленко Ю. О. Сталий розвиток аграрного сектору економіки та його економічне забезпечення. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 22. С. 110–115.
473. Ярмоленко Ю. О. Формування економічного механізму сталого розвитку аграрного виробництва в умовах цифровізації : монографія. Київ : ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2018. 328 с.
474. Яценко Л. Д. Шляхи екологізації національної економіки. Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокварт. зб. Київ: НІСД. 2012. № 1 (22). С. 99–104.
475. Competing in the digital economy means owning the smart home – Accenture. URL: <http://telecoms.com/480251/competing-in-the-digital-economy-meansowning-the-smart-home-accenture/>
476. Coulomb P De La terre a l'Etat. Elements pour un cours de la politique agricole, INRA, Montpellier, novembre 1993.
477. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth: A First Step Towards a Theory of Institutional Innovation. Journal of Economic History. 1970. Vol.30. № 1. С.131–149.
478. De Melo M., Denizer C., Gelb A. From Plano to Market: Patterns of Transition / Blejer M.I., SkrebM. (eds.). Macroeconomic Stabilization in Transition Economies. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
479. De Souza P. J. ed. Economic Strategy and National Security. Boulder: Westview Press. 2000.
480. Dorr T. C. Statement Under Sekretary for Rural Development / House Agrscultural Committee Conservtion, Credit, Rural Development and Research Subcommittee Hearing on USDA Rural Development Programs. 2006. March, 30. P. 6–8
481. Ernst D. The evolution of a «digital economy»: research issues and policy challenges. URL: <http://www.eastwestcenter.org/publications/evolution-digital-economy-research-issues-and-policy-challenges>.
482. FAO statistical pocketbook 2016. URL : <https://ec.europa.eu/eurostat>.

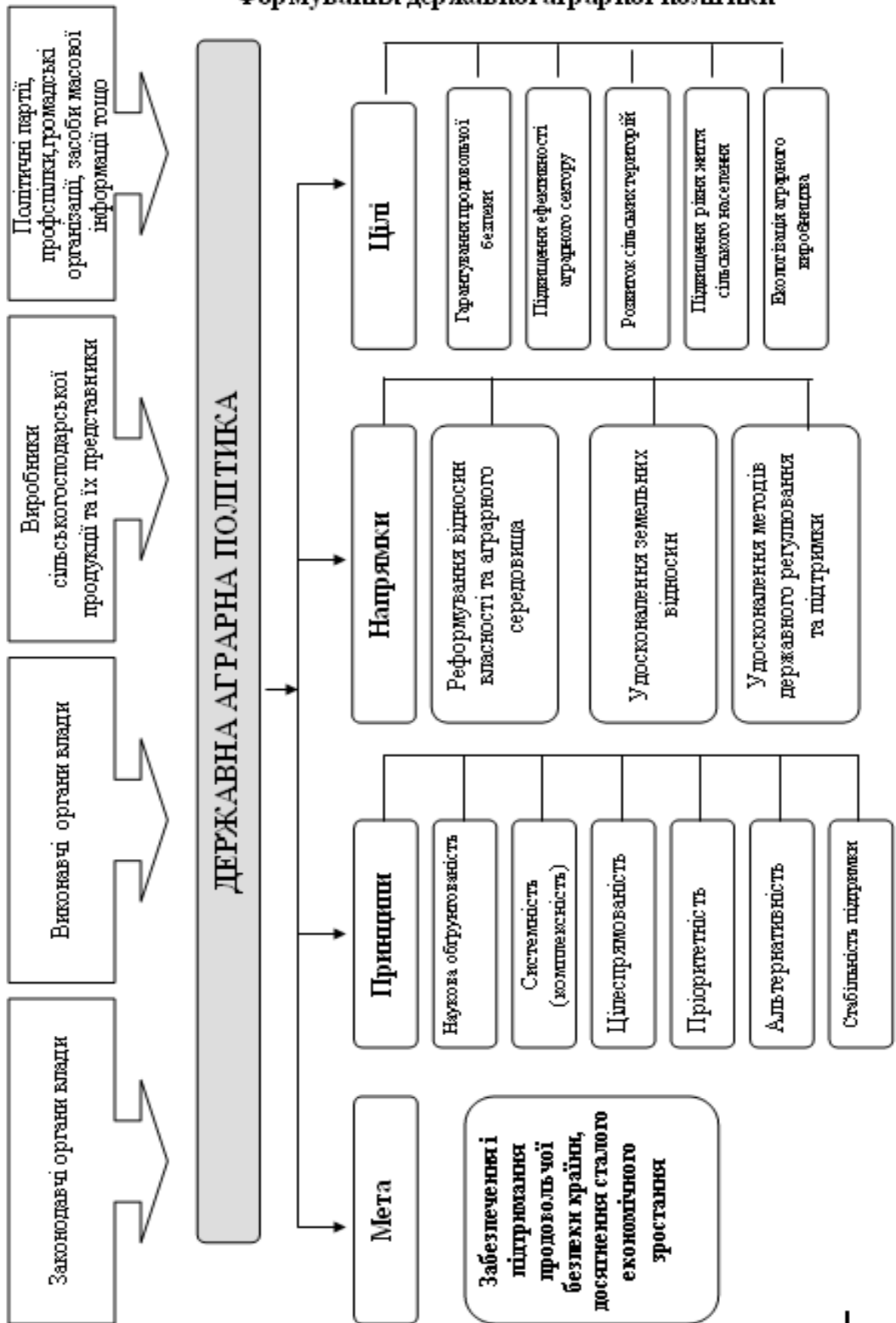
483. Grudzinska D., Krynicka-Tarnacka T. Geografia. Swiat i Polska. System społeczno-gospodarczy. Torun : Stowarzyszenie Oświatowcow Polskich, 2003.
484. Foray, D. (2015). Smart specialisation: Opportunities and challenges for regional innovation policy. London and New York: Routledge.
485. Foray D., David P.A., Hall B.H. Smart specialization. From academic idea to political instrument, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation. MTEI Working Paper-2011001. Lausanne: École Polytechnique Federale de Lausanne, 2011. November.
486. Knickrehm M., Berthon B., Daugherty P. Digital Disruption: The Growth Multiplier, Accenture. URL: https://www.accenture.com/_acnmedia/PDF-4/Accenture-Strategy-Digital-DisruptionGrowth-Multiplier.pdf.
487. Kostetsky Y. Agrarian sector of Ukraines economy: essential characteristics. Paradigm of knowledge Multidisciplinary. Scientific Journal. №5(25). P. 22–36.
488. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago : University of Chicago Press, 1962. 230 p.
489. Management of Permanent Change / Editors: Horst Albach, Heribert Meffert, Andreas Pinkwart, Ralf Reichwald. Springer Gabler, Wiesbaden, 2015. 240 p.
490. Markovitch S., Willmott P. Accelerating the digitization of business processes / McKinsey, 2014. URL: <http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/accelerating-the-digitization-of-business-processes>.
491. Mesenbourg T. L. Measuring the Digital Economy.U.S. Bureau of the Census. URL: <http://www.census.gov/content/dam/Census/library/working-papers/2001/econ/digitalecon.pdf>.
492. Negroponte N. Being Digital. NY: Knopf. 1995. 256 p.
493. Niebel, T. 2014. “ICT and Economic Growth: Comparing Developing, Emerging and Developed Countries.” ZEW Discussion Paper 14–117, ZEW Centre for European Economic Research, Mannheim, Germany.
494. Organic Standards and Certification / Офіційний сайт International

- Federation of Organic Agriculture Muvements. URL : Режим доступу:
http://www.ifoam.org/about_ifoam/standards/index.html.
495. Posner R.A. Natural Monopolyandits Regulation / Posner R. A. Washington DC., CatoInstitute, 1999. 115 p.
496. Porter M. Competetive Advantage of Nations. New York : Free Press, 1990. 360 p.
497. Principles Organic Agriculture. IFOAM. URL :
<http://www.ifoam.bio/en/organic-landmarks/principles-organic-agriculture>.
498. Putsenteilo P., Klapkiv Y, Kostetsky Y. Modern challenges of agrarian business in Ukraine on the way to Europe. Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy' No 1, Warsaw, 7-8 June 2018, P. 250–258.
499. Stulz Rene M. The limits of financial globalization. National Bureau of Economic Research (NBER), January. 2005.
500. Tapscott Don. Digital Economy. New York : McGraw-Hill. 1994. 368 p.
501. The World of Organic Agriculture. Yearbook URL : <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2016.html>
502. Timmer P. Getting Process Wright. The Scope and Limit's of Agricultural Policy. Ithaca : CornellUniversityPress, 1986.
503. Understanding the Digital Economy: Data, Tools, and Researched. by Erik Brynjolfsson, Brian Kahin Cambridge, MA ; London : The MIT Press. 2002. 401 p.
504. Wiklin J. Wielofunkcyjnosć rolnictwa. Kierunkibadan, podstawy metodologic zneiimplikacje praktyczne. Warszawa : IRWiRPAN, 2010.

ДОДАТКИ

Додаток А

Формування державної аграрної політики

Додаток Б

Порівняльний розподіл сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств за розміром сільськогосподарських угідь

на 1 листопада 2017 року

	Сільськогосподарські підприємства				Фермерські господарства			
	кількість підприємств, одиниць	у % до загальної кількості	площа сільськогосподарських угідь, тис. га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь	кількість підприємств, одиниць	у % до загальної кількості	площа сільськогосподарських угідь, тис. га	у % до загальної площі сільськогосподарських угідь
Підприємства, що мали с.г. угіддя у т.ч. площею, га	9966	87,3	15380,1	100,0	30769	90,1	4580,1	100,0
до 5	214	1,9	0,6	0,0	2924	8,6	9,5	0,2
5,1-10,0	184	1,6	1,4	0,0	2410	7,0	18,9	0,4
10,1-20,0	302	2,6	4,6	0,0	3635	10,6	56,4	1,2
20,1-50,0	661	5,8	23,3	0,2	10602	31,0	401,6	8,8
50,1-100,0	749	6,6	56,5	0,4	4154	12,2	297,8	6,5
100,1-500,0	2433	21,3	652,6	4,2	4939	14,5	1144,5	25,0
500,1-1000,0	1459	12,8	1054,6	6,9	1192	3,5	836,8	18,3
1000,1-2000,0	1837	16,1	2676,1	17,4	644	1,9	894,8	19,5
2000,1-3000,0	921	8,1	2249,0	14,6	163	0,5	400,2	8,7
3000,1-4000,0	425	3,7	1477,2	9,6	46	0,1	158,2	3,5
більше 4000,0	781	6,8	7184,2	46,7	60	0,2	361,4	7,9
Підприємства, що не мали с.г. угідь	1455	12,7	х	х	3368	9,9	х	х
Разом	11421	100,0	15380,1	100,0	34137	100,0	4580,1	100,0

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток Д
Індекси виробництва сільськогосподарської продукції
за категоріями господарств

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	Середньо-річний темп приросту, %
Усі категорії господарств							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	118,9	129,0	163,9	174,2	170,4	3,18
у тому числі продукція рослинництва	100,0	123,3	134,2	187,7	206,3	200,1	4,16
продукція тваринництва	100,0	111,9	120,9	126,1	123,6	123,7	1,26
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств)							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	117,7	149,7	205,9	224,2	216,5	4,65
у тому числі продукція рослинництва	100,0	111,8	130,5	191,2	216,1	205,8	4,34
продукція тваринництва	100,0	138,7	218,2	258,6	253,1	254,7	5,65
Фермерські господарства							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	261,7	382,9	605,1	707,2	695,7	12,09
у тому числі продукція рослинництва	100,0	265,9	373,4	605,0	713,2	700,5	12,13
продукція тваринництва	100,0	206,5	506,9	605,6	629,2	632,9	11,46
Господарства населення							
Сільськогосподарська продукція – всього	100,0	114,9	108,4	115,6	118,6	119,7	1,06
у тому числі продукція рослинництва	100,0	125,0	122,7	146,3	152,3	150,6	2,44
продукція тваринництва	100,0	104,5	93,6	84,2	82,4	82,1	-1,15

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток Е

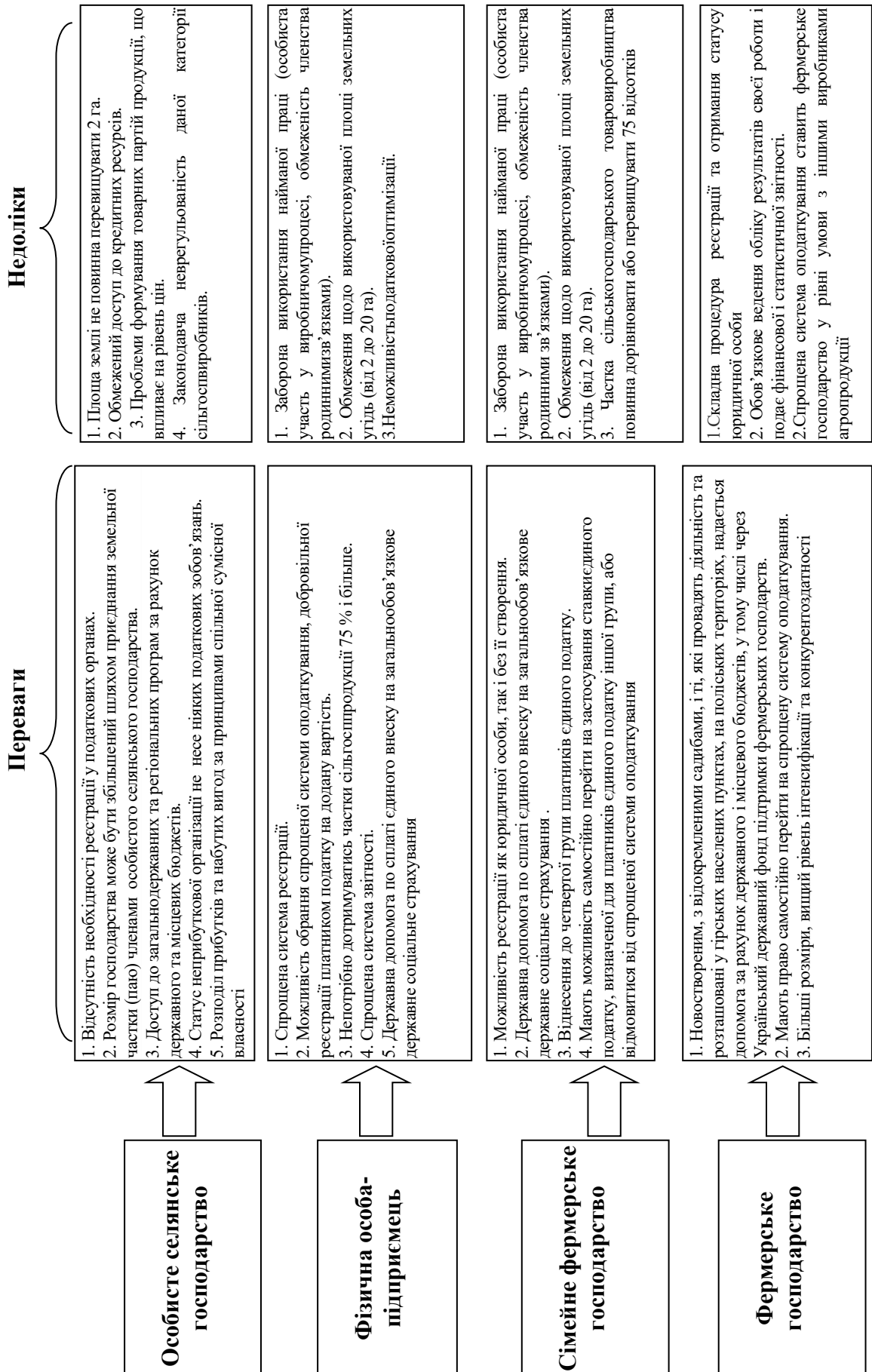
Динаміка зміни питомої ваги виробництва продукції рослинництва і тваринництва у господарствах населення та сільськогосподарських підприємствах

Продукція	Питома вага, %							
	господарств населення				сільськогосподарських підприємств			
	2000	2005	2010	2017	2000	2005	2010	2017
Зернові і зернобобові	18,4	24,3	24,2	22,6	81,6	75,7	75,8	77,4
Цукрові буряки (фабричні)	12,2	21,5	7,9	4,4	87,8	78,5	92,1	95,6
Соняшник	12,5	21,2	17,5	13,4	87,5	78,8	82,5	86,6
Картопля	98,6	98,8	97,4	98,1	1,4	1,2	2,6	1,9
Овочі і баштанні культури	83,1	89,3	88,1	85,5	16,9	10,7	11,9	14,5
Плоди і ягоди	81,8	88,2	83,6	83,7	18,2	11,8	16,4	16,3
М'ясо (у забійній вазі)	73,7	63,2	44,9	36,0	26,3	36,8	55,1	64,0
Молоко	71,0	81,2	80,3	73,1	29,0	18,8	19,7	26,7
Яйця, млн. штук	66,2	50,5	39,9	46,1	33,8	49,5	60,1	53,9
Вовна	61,4	78,3	83,1	87,0	38,6	21,7	16,9	13,0
Мед, т	93,2	96,6	97,7	98,7	6,8	3,4	2,3	1,3

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток Ж

Шляхи трансформації господарств населення

Додаток И
Вартість сільськогосподарської продукції
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

	2000	2005	2010	2017	2017 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту , %	Місце (рейтинг)
Україна	396,2	490,5	535,9	685,0	172,89	3,72	
Вінницька	521,6	579,5	695,0	991,2	190,03	4,37	8
Волинська	489,9	573,3	634,6	772,4	157,66	3,08	17
Дніпропетровська	360,2	478,9	561,6	688,3	191,09	4,41	5
Донецька	412,3	595,3	539,0	390,4	94,69	-0,36	24
Житомирська	378,6	442,5	488,4	624,8	165,03	3,40	14
Закарпатська	755,1	903,6	946,6	1056,4	139,90	2,26	22
Запорізька	281,7	354,8	358,4	472,7	167,80	3,51	12
Івано-Франківська	768,9	852,3	932,2	1154,4	150,14	2,75	18
Київська	489,8	659,3	757,4	935,1	190,91	4,41	6
Кіровоградська	322,0	469,2	478,7	614,1	190,71	4,40	7
Луганська	220,1	337,5	287,7	236,5	107,45	0,48	23
Львівська	615,9	676,2	714,1	893,9	145,14	2,51	20
Миколаївська	237,1	340,0	417,7	503,6	212,40	5,15	3
Одеська	333,5	390,4	423,0	482,0	144,53	2,49	21
Полтавська	354,4	540,6	587,0	906,9	255,90	6,46	1
Рівненська	484,9	548,3	650,4	811,6	167,37	3,49	13
Сумська	385,8	414,5	399,5	680,1	176,28	3,85	10
Тернопільська	511,9	543,0	606,9	842,1	164,50	3,37	15
Харківська	374,2	508,5	410,8	671,2	179,37	3,97	9
Херсонська	314,2	362,8	462,4	607,9	193,48	4,50	4
Хмельницька	491,2	481,7	571,1	781,4	159,08	3,14	16
Черкаська	480,4	626,1	939,0	1110,4	231,14	5,74	2
Чернівецька	663,8	750,4	868,0	968,6	145,92	2,55	19
Чернігівська	332,9	375,4	378,1	566,7	170,23	3,61	11

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток К
Вартість продукції рослинництва
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

	2000	2005	2010	2017	2017 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту	Місце (рейтинг)
Україна	243,4	315,3	344,6	481,8	197,95	4,66	
Вінницька	329,4	386,2	493,4	622,1	188,86	4,33	15
Волинська	294,0	308,4	329,3	439,1	149,35	2,71	22
Дніпропетровська	267,9	344,4	368,8	485,3	181,15	4,04	17
Донецька	273,4	397,6	327,2	251,5	91,99	-0,56	24
Житомирська	208,0	233,6	281,7	407,0	195,67	4,58	11
Закарпатська	332,0	409,1	436,8	541,5	163,10	3,32	20
Запорізька	187,1	258,2	259,9	372,9	199,31	4,71	10
Івано-Франківська	360,5	367,9	373,6	549,0	152,29	2,84	21
Київська	302,6	368,8	445,2	575,8	190,31	4,38	13
Кіровоградська	218,9	359,5	370,1	505,7	231,02	5,74	5
Луганська	130,9	225,6	178,7	185,1	141,41	2,34	23
Львівська	309,6	331,0	368,4	542,0	175,06	3,80	18
Миколаївська	146,6	241,6	311,7	408,4	278,58	7,07	2
Одеська	191,1	281,5	316,4	387,3	202,67	4,82	9
Полтавська	215,3	387,1	430,4	702,4	326,24	8,20	1
Рівненська	258,3	296,2	389,7	525,4	203,41	4,85	8
Сумська	217,5	232,7	263,8	537,3	247,03	6,21	3
Тернопільська	316,3	327,6	403,7	600,3	189,79	4,36	14
Харківська	256,4	363,4	262,2	523,3	204,09	4,87	7
Херсонська	213,0	261,8	359,3	478,0	224,41	5,54	6
Хмельницька	292,8	305,0	385,1	547,9	187,12	4,27	16
Черкаська	353,0	434,7	484,9	672,5	190,51	4,29	12
Чернівецька	363,1	399,4	488,3	596,1	164,17	3,36	19
Чернігівська	189,5	222,1	242,7	443,8	234,19	5,84	4

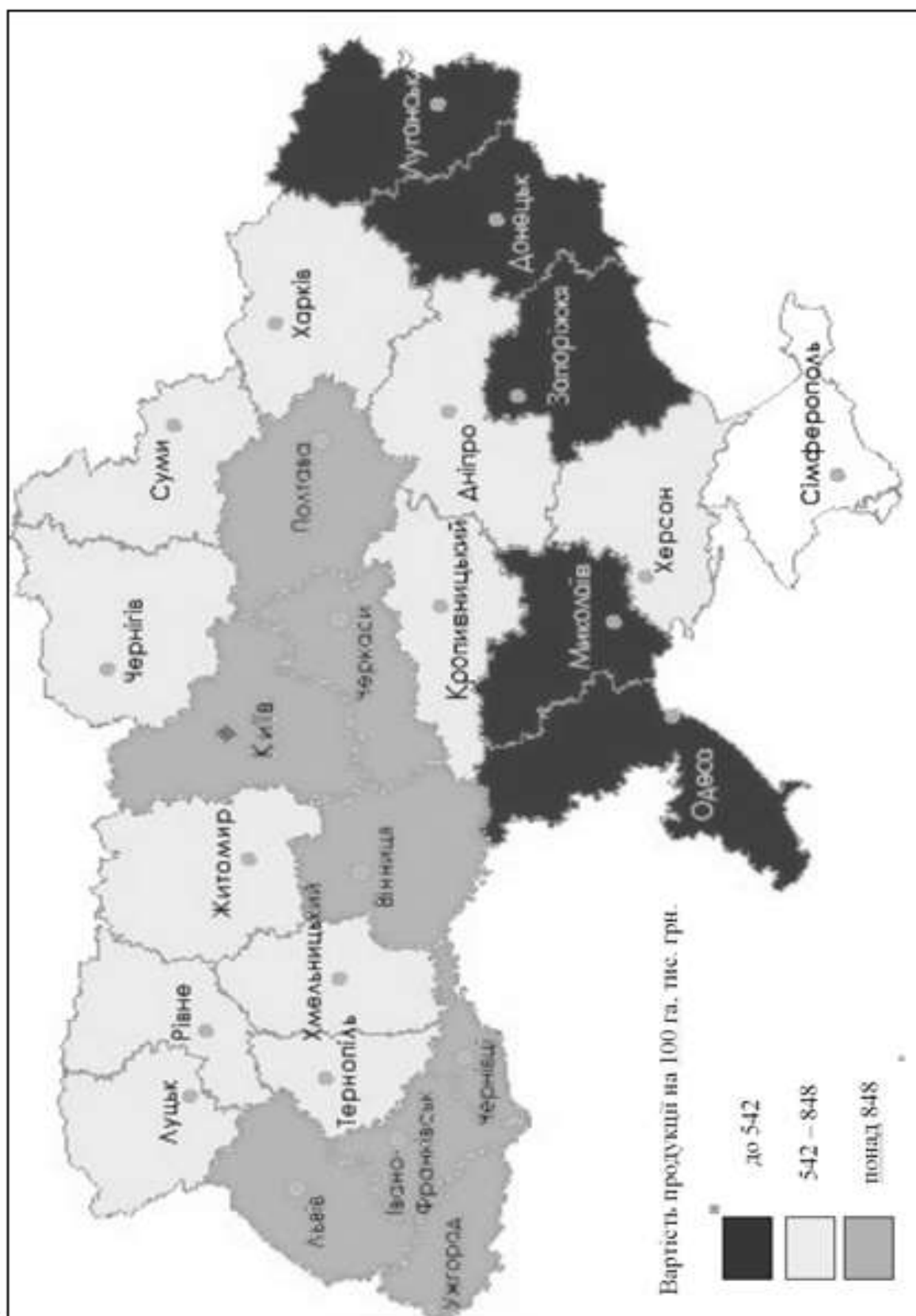
Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток Л
Вартість продукції тваринництва
на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

	2000	2005	2010	2017	2017 у відсотках до 2000 р.	Середньо річний темп приросту	Місце (рейтинг)
Україна	146,6	168,1	183,4	203,2	138,61	2,20	
Вінницька	192,1	193,3	201,6	369,1	192,14	4,45	3
Волинська	195,9	264,9	305,3	333,3	170,14	3,61	5
Дніпропетровська	92,2	134,5	192,8	203,1	220,28	5,41	2
Донецька	138,9	197,7	211,8	138,9	100,00	0,00	20
Житомирська	170,6	208,9	206,7	217,8	127,67	1,64	9
Закарпатська	423,1	494,5	509,8	515,0	121,72	1,32	14
Запорізька	94,6	96,6	98,5	99,8	105,50	0,36	17
Івано-Франківська	408,3	484,3	558,6	605,5	148,30	2,66	6
Київська	187,2	290,6	312,2	359,3	191,93	4,44	4
Кіровоградська	103,1	109,7	108,6	108,4	105,14	0,33	19
Луганська	89,1	111,9	109,0	51,4	57,69	-3,60	24
Львівська	306,3	345,3	345,7	351,9	114,89	0,93	16
Миколаївська	90,5	98,4	106,1	95,2	105,19	0,34	18
Одеська	142,5	108,9	106,7	94,7	66,46	-2,69	23
Полтавська	139,1	153,5	156,6	204,5	147,02	2,60	7
Рівненська	226,5	252,1	260,7	286,2	126,36	1,57	10
Сумська	168,3	181,8	135,7	142,8	84,85	-1,09	22
Тернопільська	195,6	215,4	203,2	241,8	123,62	1,42	13
Харківська	117,7	145,2	148,6	147,9	125,66	1,53	11
Херсонська	101,2	101,0	103,1	129,9	128,36	1,68	8
Хмельницька	198,4	176,7	186,1	233,5	117,69	1,09	15
Черкаська	127,4	191,3	454,1	437,9	343,72	8,58	1
Чернівецька	300,7	351,0	379,7	372,5	123,88	1,44	12
Чернігівська	143,3	153,3	135,5	122,9	85,76	-1,02	21

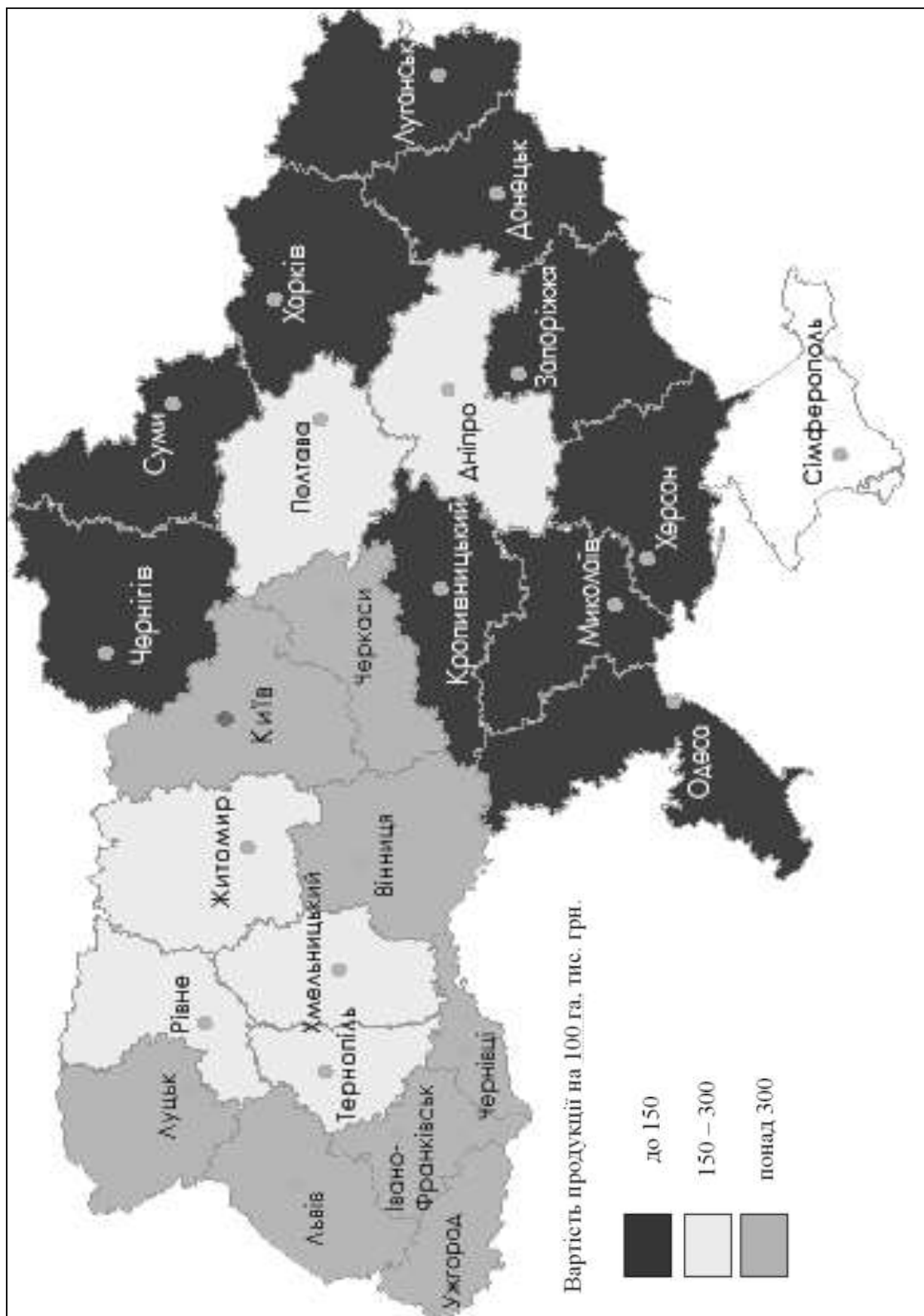
Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток М
Територіальний поділ України за ефективністю ведення сільського господарства

Додаток П

Територіальний поділ України за ефективністю тваринництва

Додаток Р

Рівень рентабельності основних видів продукції у сільськогосподарських підприємствах України

відсотків

Вид продукції	Роки								Варіація по областях у 2017 р.	
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	мінімальне значення	максимальне значення
Зернові культури	64,8	3,1	13,9	2,4	25,7	42,6	37,8	25,0	10,5	38,1
Насіння соняшнику	52,2	24,3	64,7	28,2	36,7	78,4	61,9	41,3	-7,2	53,8
Цукрові буряки	6,1	4,8	16,7	3,1	17,8	27,7	24,7	12,4	-15,1	64,1
Картопля	14,0	17,8	62,1	22,4	9,9	24,6	0,6	10,0	-54,8	37,1
Овочі	-1,7	16,1	23,5	7,5	14,5	32,0	15,3	9,9	-28,5	37,8
Плоди	-1,1	12,7	14,9	154,7	68,2	58,3	25,0	35,4	-41,9	85,0
Молоко	-6,0	12,2	17,9	13,1	11,1	12,7	18,6	26,9	-1,3	60,5
ВРХ на м'ясо	-42,3	-25,0	-35,9	-41,3	-34,5	-16,9	-23,2	3,4	-30,5	32,6
Свині на м'ясо	-44,3	14,9	-7,8	0,2	5,6	12,6	-4,1	3,5	-23,1	28,7
Птиця на м'ясо	-33,2	24,9	-4,4	-5,9	-12,6	-5,4	3,4	7,0	-26,1	358,3
Яйця	10,6	23,5	18,6	47,0	58,8	60,9	0,5	-9,0	-25,2	28,5

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток С

Таблиця С 1

Кількість зайнятого населення в сільському господарстві

(тисяч осіб)

	Роки				
	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	3091,4	2870,6	2866,5	2860,7	2937,6
Вінницька	204,7	207,9	205,8	203,7	215,0
Волинська	95,9	89,2	79,6	68,0	74,3
Дніпропетровська	106,2	116,6	107,4	106,7	107,4
Донецька	208,2	65,2	63,6	62,9	64,1
Житомирська	76,8	75,1	73,6	74,8	77,0
Закарпатська	129,4	128,9	125,4	126,0	130,8
Запорізька	122,0	120,0	122,2	117,8	120,8
Івано-Франківська	155,3	159,9	160,1	162,1	168,0
Київська	52,0	52,8	50,8	53,3	53,0
Кіровоградська	108,6	109,4	103,4	106,0	109,0
Луганська	119,6	37,9	38,2	38,0	39,6
Львівська	189,2	184,0	191,5	191,5	194,8
Миколаївська	134,3	142,5	138,6	137,1	142,5
Одеська	163,5	167,9	165,9	158,6	163,2
Полтавська	120,6	119,8	120,6	125,9	125,6
Рівненська	84,8	86,1	85,5	80,9	85,9
Сумська	108,6	103,6	111,9	113,6	116,8
Тернопільська	130,0	126,8	132,9	118,4	128,4
Харківська	163,0	161,9	167,5	172,1	172,4
Херсонська	131,5	128,8	130,3	135,1	136,4
Хмельницька	138,1	133,3	137,0	144,2	146,7
Черкаська	140,0	144,0	147,2	145,0	146,3
Чернівецька	103,1	102,0	108,3	110,7	111,7
Чернігівська	106,0	107,0	99,2	108,3	107,9

Джерело: сформовано на основі [376].

Таблиця С 2

Капітальні інвестиції у сільське господарство

тисяч гривень

	Роки				
	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	18795620	30154695	50484002	64243279	66104075
Вінницька	1545876	2194797	3370792	4627569	4803383
Волинська	316417	851782	808914	1180689	1520391
Дніпропетровська	1327682	1703392	3606422	3867685	3162449
Донецька	321862	505518	878734	1316498	1188563
Житомирська	561171	939850	1391189	2724726	2385795
Закарпатська	57535	97422	112698	128944	247438
Запорізька	605670	1249348	2611898	2932873	2083155
Івано-Франківська	409995	989485	534766	859896	1151242
Київська	2076596	3733682	5399926	6266293	9835290
Кіровоградська	1269017	1865009	3639818	3447258	3284762
Луганська	199654	286640	1489631	1192983	1172597
Львівська	472027	695729	1158200	1400473	1524084
Миколаївська	712119	1229734	2492621	2585073	2384941
Одеська	864098	1158534	2628942	3560435	3330439
Полтавська	1578258	2020596	3602769	4790258	4103865
Рівненська	315900	456541	563450	1481224	1193106
Сумська	849351	1317652	2146893	2812562	2735660
Тернопільська	591555	920567	1642667	2558132	2791812
Харківська	922857	1794685	3046769	3610819	2998776
Херсонська	662069	1286424	2375858	3184795	2701902
Хмельницька	826537	1585237	1840500	2735027	3167091
Черкаська	1164173	1636386	2729762	3227833	3899211
Чернівецька	292533	287636	249544	319093	443631
Чернігівська	852668	1348049	2161239	3432141	3994492

Джерело: сформовано на основі [376].

Додаток Т

Список публікацій здобувача:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Костецький Я. І. Стратегія формування і розвитку аграрного сектору України: теорія і практика: монографія. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2017. 356 с. (20,7 д. а.).
2. Костецький Я. І. Організаційні питання статистичного дослідження залучення інвестицій в аграрний сектор економіки України. Проблеми і перспективи розвитку статистики, аудиту та економічного аналізу: монографія / за ред. В. А. Дерія. Тернопіль: Крок, 2016. С. 34–48 (0,76 д. а.).
3. Костецький Я. І. Ефективність використання ресурсів фермерських господарств. Вісник Харківського національного аграрного університету. Серія «Економіка АПК і природокористування». 2007. № 3. С. 80–84 (0,47 д. а.).
4. Костецький Я. І. Кредитування – чинник прискорення інноваційного розвитку АПК. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2007. №6 (99). Т. 2. С. 28–30 (0,39 д. а.).
5. Костецький Я. І. Удосконалення організаційних форм підприємництва в АПК. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2007. №4 (35). Т. 9. Ч. 2. С. 123–127 (0,42 д. а.).
6. Костецький Я. І. Кооперація – магістральний шлях розвитку фермерських господарств. Таврійський науковий вісник: зб. наук. праць. 2007. Вип. 51. С. 150–154 (0,43 д. а.).
7. Костецький Я. І. Розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності сільськогосподарських формувань Тернопільської області. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2008. Т. 10. №1 (36). Ч. 1. С. 174–179 (0,55 д. а.).
8. Костецький Я. І., Костецький І. І. Перспективи розвитку суб'єктів господарювання в аграрному секторі. Економіка: проблеми теорії та практики. 2008. Вип. 237. Т. 5. С. 1314–1320 (Особистий внесок автора: окреслено напрями трансформації особистих селянських господарств) (0,28 д. а.).

9. Костецький Я. І. Менеджмент витрат у сільському господарстві. Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. 2009. № 3. Т. 1. С. 119–121 (0,39 д. а.).
10. Костецький Я. І. Проблеми інформаційного забезпечення системи управління АПК. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2009. Вип.142. Ч. 1. С. 104–109 (0,54 д. а.).
11. Костецький Я. І. Особливості аналізу фінансового стану аграрного підприємства. Економіка: проблеми теорії та практики. 2009. Вип. 256. Т. 2. С. 392–398 (0,52 д. а.).
12. Костецький Я. І. Проблеми та тенденції розвитку інвестиційної діяльності підприємств АПК регіону. Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Серія: Економічні науки. 2009. Вип. 3 (16). С. 251–255 (0,45 д. а.).
13. Костецький Я. І. Еколого-економічні проблеми розвитку АПК регіону. Інноваційна економіка. 2009. № 1 (11). С. 294–298 (0,51 д. а.).
14. Костецький Я. І. Екологічні проблеми розвитку АПК Тернопільської області. Агроінком. 2009. № 1. С. 47–50 (0,47 д. а.).
15. Костецький Я. І., Горішна Ю. Є. Економіко-статистичний аналіз прибутку сільськогосподарських підприємств. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2011. Вип. 27. Ч. II. С 44–48 (Особистий внесок автора: визначено основні чинники, що формують прибуток сільськогосподарського підприємства) (0,27 д. а.).
16. Костецький Я. І. Ефективність інноваційно-інвестиційних процесів аграрного виробництва. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. 2012. №1 (51). Т. 14. Ч. 1. С. 328–333 (0,54 д. а.).
17. Костецький Я. І. Рентабельність як показник ефективності сільськогосподарського виробництва. Інноваційна економіка. 2012 . № 2 (28). С. 98–101 (0,45 д. а.).
18. Костецький Я. І. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств. Сталий розвиток економіки. 2012. № 2 (12). С. 162–165 (0,43 д. а.).
19. Костецький Я. І. Факторний аналіз рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз: зб. наук. праць. 2012. Вип. 10. Ч 4. С. 179–181 (0,38 д. а.).
20. Костецький Я. І. Інтенсифікація тваринництва та його економічна ефективність. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Економічні науки. 2012. Т. XV. № 2. С. 106–110 (0,40 д. а.).

21. Костецький Я. І. Статистичний аналіз витрат виробництва і собівартості продукції в аграрному секторі. Наукові праці Полтавської аграрної академії. Серія: Економічні науки. 2012. Вип. 2 (5). Т. 2. С.145–150 (0,44 д. а.).

22. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Актуальні питання удосконалення економічного аналізу діяльності аграрних підприємств регіону. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2012. Т. 14. № 4 (54). С. 245–248 (Особистий внесок автора: визначено особливості аналізу діяльності аграрних підприємств) (0,18 д. а.).

23. Костецький Я. І., Лизуник М. Б., Пухальська Н. Б. Ефективна податкова система – запорука земельної реформи. Науковий вісник Луганського національного аграрного університету. Серія: Економічні науки. 2013. № 44. С. 200–205 (Особистий внесок автора: проаналізовано сучасний стан оподаткування сільськогосподарських підприємств) (0,16 д. а.).

24. Костецький Я. І. Статистичний аналіз ефективності діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Інноваційна економіка. 2013. № 2 (40). С. 338–341 (0,52 д. а.).

25. Костецький Я. І., Бойко В. М. Сучасний менеджмент агроформувань та його раціональна організація. Економіка і управління. 2013. № 4 (60). С. 59–65 (Особистий внесок автора: визначено особливості менеджменту суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки) (0,23 д. а.).

26. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Аналіз сучасного стану ресурсного потенціалу регіону (Тернопільської області). Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2013. Вип. 2 (26). С. 163–170 (Особистий внесок автора: проаналізовано стан та динаміку ресурсного потенціалу регіону) (0,20 д. а.).

27. Костецький Я. І. Факторний аналіз прибутку аграрних підприємств. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. 2013. № 2 (22). Т. 4. С. 162–170 (0,42 д. а.).

28. Костецький Я. І., Новак Н. Є. Удосконалення управління та аналізу фінансових ресурсів аграрних підприємств. Сталий розвиток економіки. 2014. № 2 (24). С. 147–152 (Особистий внесок автора: проведено аналіз фінансових ресурсів аграрних підприємств регіону) (0,24 д. а.).

29. Костецький Я. І., Лизуник М. Б. Проблеми та перспективи інвестиційного розвитку регіонального АПК. Вісник Львівського національного аграрного університету. 2014. № 21 (1). С. 256–264 (Особистий внесок автора: визначено проблеми інвестиційної активності регіону) (0,27 д. а.).

30. Костецький Я. І., Пухальська Н. Б. Функціонування фермерських господарств: сучасний стан, проблеми і перспективи. Вісник Хмельницького національного університету. 2014. № 3. Т. 3. С. 109–112 (Особистий внесок автора: проведено аналіз показників діяльності фермерських господарств) (0,22 д. а.).

31. Костецький Я. І. Аналіз матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки. Сталий розвиток економіки. 2015. № 2 (27). С. 257–262 (0,52 д. а.).

32. Костецький Я. І. Прибуток як основне джерело стабільності розвитку сільськогосподарських підприємств. Економічний аналіз: зб. наук. праць. 2015. Т. 19. № 2. С. 85–90 (0,46 д. а.).

33. Костецький Я. І. Лізинг як інструмент інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектору економіки. Інноваційна економіка. 2016. № 1-2 (61). С. 217–222 (0,52 д. а.).

34. Костецький Я. І. Реалізація відносин власності на землю в умовах багатокладності аграрного сектора економіки. Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. 2016. № 2. Т. 21. С. 29–33 (0,48 д. а.).

35. Костецький Я. І. Вплив глобалізації на трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 6. Ч. 2. С. 28–31 (0,46 д. а.).

36. Костецький Я. І., Пуцентейло П. Р. Інституціональне середовище та інституції функціонування аграрного сектору України в умовах трансформаційних процесів. Інноваційна економіка. 2017. № 7–8 (70). С. 28–38 (Особистий внесок автора: визначено особливості формування інституційного середовища аграрного сектору країни) (0,26 д. а.).

37. Костецький Я. І., Пуцентейло П. Р. Теоретико-методологічні підходи до трактування категорії «організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки». Сталий розвиток економіки. 2017. № 3 (36). С. 5–15 (Особистий внесок автора: проаналізовано різні підходи до визначення поняття «організаційно-економічний механізм») (0,25 д. а.).

38. Kostetsky Y. Agrarian sector of Ukraines economy: essential characteristics. Paradigm of knowledge Multidisciplinary Scientific Journal. 2017. №5 (25). P. 22–36 (0,68 д. а.).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

39. Костецький Я. І., Костецький І. І. Аналіз стану тваринництва в Тернопільській області. Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Чортків, 23 лист. 2006 р.). Чортків, 2006. С. 197–199 (Особистий внесок автора: визначено тенденції розвитку тваринництва у регіоні) (0,12 д. а.).

40. Костецький Я. І. Статистичні прийоми в аналізі собівартості продукції. Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об'єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 18 трав. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 99–101 (0,15 д. а.).

41. Костецкий Я. И. Рыночная трансформация хозяйственных структур в агропромышленном комплексе. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 5 междунар. науч.-практ. конф. (Гомель, 29–30 нояб. 2007 г.). Гомель, 2007. С. 214–216 (0,14 д. а.).

42. Костецький Я. І. Ефективність функціонування господарств населення в аграрному секторі регіону. Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва: матеріали І всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 23–24 вер. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 207–209 (0,15 д. а.).

43. Костецкий Я. И. Эффективность развития хозяйств различных категорий в аграрном секторе экономики региона. Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: тезисы докладов 6 междунар. науч.-практ. конф. (Гомель, 26-27 нояб. 2009 г.). Гомель, 2009. С. 216–218 (0,13 д. а.).

44. Костецький Я. І. Роль інвестиційної діяльності в розвитку аграрного сектора регіону. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України: матеріали наук.-практ. конф. (Сімферополь, 15 квіт. 2009 р.). Сімферополь, 2009. Т. 5 С. 105–107 (0,12 д. а.).

45. Костецький Я. І. Роль економіко-статистичних методів в аналізі сільськогосподарського виробництва. Статистична оцінка соціально-економічного розвитку: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19 квіт. 2012 р.). Хмельницький. С. 148–150 (0,13 д. а.).

46. Костецький Я. І. Аналіз виробничих витрат в аграрних підприємствах. Розвиток країн в умовах глобалізації: технологічні, економічні,

соціальні та екологічні проблеми: матеріали міжнар. наук.-практ інтернет-конф. (Тернопіль, 15–16 берез. 2012 р.). Тернопіль. С. 88–90 (0,16 д. а.).

47. Костецький Я. І. Диверсифікація аграрних підприємств. Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 23–24 квіт. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 244–245 (0,14 д. а.).

48. Костецький Я. І. Статистичні методи аналізу продуктивності праці. Формування конкурентоспроможної економіки: теоретичні, методичні та практичні засади: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 21–22 берез. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 165–167 (0,15 д. а.).

49. Костецький Я. І. Оперативний аналіз в умовах трансформації аграрної економіки. Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 16–17 трав. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 325–327 (0,14 д. а.).

50. Костецький Я. І. Роль системного комплексного аналізу в сільськогосподарських підприємствах. Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 квіт. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 288–290 (0,12 д. а.).

51. Костецький Я. І. Проблеми зайнятості сільського населення. Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 6–7 берез. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 202–204 (0,15 д. а.).

52. Костецький Я. І. Організація комплексного економічного аналізу в аграрних підприємствах. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 10–11 жовт. 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 208–209 (0,16 д. а.).

53. Костецький Я. І. Основні аспекти фінансування аграрних підприємств. Прикладна економіка: від теорії до практики: матеріали І всеукр. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 15 жовт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 80–81 (0,14 д. а.).

54. Костецький Я. І. Проблеми використання ресурсного потенціалу агроформувань. Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 28 жовт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 132–134 (0,15 д. а.).

55. Костецький Я. І., Матійчук Л. П. Індексний аналіз ефективності діяльності аграрних підприємств. Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 5 груд. 2015 р.). Чернігів, 2015. С. 146–148

(Особистий внесок автора: проаналізовано показники ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств) (0,10 д. а.).

56. Костецький Я. І. Розвиток малого підприємництва аграрного сектора в умовах трансформації організаційно-правових форм господарювання. Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2016 р.). Тернопіль, 2016. С. 343–345 (0,16 д. а.).

57. Костецький Я. І. Сучасні тенденції органічного землеробства. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 20 жовт. 2016 р.). Тернопіль: Вектор, 2016. С. 144–146 (0,14 д. а.).

58. Костецький Я. І. Аграрний сектор як провідна галузь національної економіки України. Аграрна наука та освіта Поділля: збірник наукових праць міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14–16 берез. 2017 р.). Тернопіль : Крок, 2017. С. 194–196 (0,15 д. а.).

59. Костецький Я. І. Сучасний стан орендних земельних відносин. Прикладна економіка – від теорії до практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 27 жовт. 2017 р.). Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2017. С. 45–47 (0,16 д. а.).

60. Костецький Я. І. Організаційно-економічний механізм розвитку аграрного сектору економіки в умовах трансформаційних процесів. Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 26 квіт. 2018 р.). Тернопіль : Крок, 2018. С. 20–22 (0,15 д. а.).

61. Kostetsky Y., Putsenteilo P., Klapkiv Y. Modern challenges of agrarian business in Ukraine on the way to Europe. Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy: proceedings of the International Scientific Conference (Warsaw, 7–8 June 2018). Warsaw, 2018. P. 250–258 (Особистий внесок автора: окреслено проблеми інтеграції вітчизняного аграрного сектору у європейський економічний простір) (0,20 д. а.).

62. Костецький Я. І. Агроекологічні проблеми землекористування в Україні. Цифрова економіка: тренди та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 25 жовт. 2018 р.). Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2018. С. 163–166 (0,18 д. а.).

Додаток У

Апробація результатів дисертації

Назва конференції, конгресу, симпозиуму, семінару, школи	Місце проведення	Дата проведення
Теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку економіки України: Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Чортків	23.11.2006 р.
Стратегія ресурсозберігаючого використання аграрно-економічного потенціалу на основі активізації інноваційно-інвестиційної діяльності – об’єктивна передумова інтеграції країни в світове співтовариство: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	18.05.2007 р.
Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: 5 Международная научно-практическая конференция	г. Гомель, Республика Беларусь	29-30.11.2007 р.
Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку України: Науково-практична конференція	м. Сімферополь	15.04.2009 р.
Перспективні напрями розвитку галузей АПК і підвищення ефективності наукового забезпечення агропромислового виробництва: I Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Тернопіль	23–24.09.2009 р.
Стратегия и тактика развития производственно-хозяйственных систем: 6 Международная научно-практическая конференция	г. Гомель, Республика Беларусь	26-27.11.2009 р.
Розвиток країн в умовах глобалізації: технологічні, економічні, соціальні та екологічні проблеми: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція	м. Тернопіль	15–16.03.2012 р.
Статистична оцінка соціально-економічного розвитку: Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Хмельницький	19.04.2012 р.
Формування конкурентоспроможної економіки: теоретичні, методичні та практичні засади: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція	м. Тернопіль	21-22.03.2013 р.

Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	23– 24.04.2013 р.
Проблеми трансформаційних економік в умовах глобалізації: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	25.04.2013 р.
Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	16– 17.05.2013 р.
Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи і суспільства: Міжнародна науково-практична інтернет-конференція	м. Тернопіль	6–7.03.2014 р.
Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	10– 11.10.2014 р.
Прикладна економіка: від теорії до практики: I Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Тернопіль	15.10.2015 р.
Теоретичні та прикладні аспекти розвитку аграрного бізнесу України: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	28.10.2015 р.
Статистичне забезпечення управління сталим розвитком економіки та соціальної сфери: Міжнародна науково-практична конференція	м. Чернігів	5.12.2015 р.
Стан і перспективи розвитку обліково-інформаційної системи в Україні: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	11.05.2016 р.
Прикладна економіка – від теорії до практики: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	20.10.2016 р.
Аграрна наука та освіта Поділля: Міжнародна науково-практична конференція	м. Кам'янець-Подільський	14– 16.03.2017 р.
Прикладна економіка – від теорії до практики: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	27.10.2017 р.
Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень: VII Всеукраїнська науково-практична конференція	м. Львів	26.04.2018 р.
Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy: International Scientific Conference	Warsaw, Poland	7–8.06.2018 р.
Цифрова економіка: тренди та перспективи: Міжнародна науково-практична конференція	м. Тернопіль	25.10.2018 р.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел. 255-28-40

№ 04-11/16-210

"01" 11 2018 р.

Спеціалізованій вченій
раді по захисту дисертаційних
робіт

Довідка

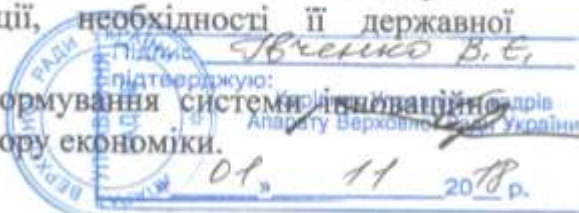
про практичне застосування результатів дисертаційного дослідження Костецького Ярослава Івановича на тему: «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України»

Даною довідкою засвідчено, що наукові розробки Костецького Ярослава Івановича, які виконані у відповідності з темою дисертаційного дослідження щодо розробки стратегії розвитку аграрного сектору України, розглянуті та схвалені.

Запропоновані автором методичні рекомендації щодо удосконалення напрямів і механізмів державної фінансової підтримки сільськогосподарської галузі, зокрема, через вибір пріоритетів, концентрацію фінансових і матеріальних ресурсів на стратегічних напрямках з урахуванням подолання кризових явищ дозволить підвищити ефективність аграрного виробництва і підвищить рівень продовольчого забезпечення населення країни.

Особливої уваги заслуговують розроблені автором:

- методичні підходи щодо стимулювання розвитку малого аграрного підприємництва, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції;
- пропозиції стосовно перспектив вітчизняної сільськогосподарської кооперації в умовах євроінтеграції, необхідності її державної підтримки;
- обґрунтування теоретичних засад формування системи інноваційного екологічного розвитку аграрного сектору економіки.

Народний депутат України,
Заступник голови Комітету
Верховної Ради України з питань
аграрної політики та земельних відносин

ІВЧЕНКО В.Є.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК

ВІДДІЛЕННЯ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ І ПРОДОВОЛЬСТВА

01010, м. Київ, вул. М. Омелянова-Павленко, 0, тел/ факс.: 521-92-87,
e-mail: economuaan@ukr.net

21.05.2018 № 07-05/50
На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Тернопільського національного
економічного університету

Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
Костецького Ярослава Івановича за темою докторської дисертації
«Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України»

Відділення аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України засвідчує, що результати наукового дослідження Костецького Ярослава Івановича, поданого на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за темою «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України» використані НААН при розробці й впровадженні шляхів і тенденцій розвитку суб'єктів різних організаційно-правових форм господарювання аграрного сектору нашої країни.

Зокрема, дисертантом опрацьовано:

- шляхи трансформації, інтеграції і кооперування особистих селянських господарств розвитку аграрного сектору в частині трансформації організаційно-господарських формувань у більш ефективні організаційно-правові структури;
- пропозиції щодо оптимізації структури посівних площ у господарствах різних організаційно-правових форм господарювання, а також з метою підвищення їх конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, окремих галузей і підприємств;
- пропозиції щодо ефективного розвитку тваринництва у сільськогосподарських підприємствах, зокрема, за рахунок іноземних інвестицій та кластеризації районів за показниками економічної діяльності фермерських господарств та розвитку тваринництва у них;
- умови створення кооперативного сектора аграрної економіки шляхом формування інтегративних структур, де пріоритетним напрямком є розвиток вертикальної кооперації на основі створення сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами кооперативів із переробки, зберігання і збуту продукції, матеріально-технічного обслуговування виробництва.

Розробки дисертанта дозволили обґрунтувати шляхи вирішення економічної проблеми розвитку аграрного сектора економіки України на перспективу.

Заступник
Академіка-секретаря
Відділення аграрної економіки
і продовольства Національної академії
аграрних наук України

М.М. Кропивко

Підпис Кропивка М.М. засвідчую:

Завідувач відділу наукових кадрів та аспірантури

О.Л. Шевцова

У К Р А І Н А

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

46001, м.Тернопіль, вул.Кн.Острозького, 14, тел. 52-00-92, факс: 52-10-68

23.07.2018 № 2-634/2

на № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді по
захисту дисертаційних робіт

Довідка
про впровадження результатів
дисертаційного дослідження
Костецького Ярослава Івановича
на тему «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України»
поданої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації засвідчує, що основні результати наукових досліджень Костецького Я. І. представляють практичне значення і використані для забезпечення реалізації завдань Стратегії розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року. Зокрема, апробовані методичні рекомендації та практичні розрахунки щодо вирішення проблеми ефективного розвитку аграрного сектору регіону шляхом нарощування виробництва сільськогосподарської продукції аграрними товаровиробниками.

Практичну цінність представляють методичні підходи до формування системи показників для характеристики стану та динаміки продовольчого забезпечення населення основними продуктами харчування.

Виконувач обов'язків
директора департаменту

В. М. СТАХІВ

ВСЕУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
“НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОРАДЧИХ СЛУЖБ УКРАЇНИ”

Адреса: вул. Героїв Оборони, 10, оф. 10, м. Київ, 03680, Україна
тел: +38 044-2 230 270, +38 (098 927 95 54, e-mail: doradainkraine@gmail.com
рах. № 26005176357 в Райффайзен Банк Аваль м. Київ, МФО 380805, Код ЄДРПОУ 26438001

вих № 07-06
від 12.06.2019 р.

В спеціалізовану вчену раду по
захисту дисертаційних робіт

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Результати дисертаційного дослідження Костецького Ярослава Івановича, прийняті до впровадження та використовуються ВГО «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України». Зокрема, запропоновані дисертантом методологічні засади із формування та реалізації стратегічних управлінських рішень у розвитку фермерських господарств, які передбачають етапи розробки, алгоритм прийняття інвестиційних рішень та економічної оцінки бізнес-планів, а також модель інвестиційного проекту створення фермерського господарства використані ВГО «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» при розробці рекомендацій та програмних продуктів для сільськогосподарських товаровиробників.

Директор ВГО «НАСДСУ»

Ю.О.Бакун

ГО «Інноваційна кооперативна асоціація»

м. Київ

« 14» червня 2019р.

№ 13

Спеціалізованій вченій раді по
захисту дисертаційних робіт

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Видана Костецькому Ярославу Івановичу, доценту Тернопільського національного економічного університету, та засвідчує, що наукові розробки дисертаційного дослідження на тему «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України» розглянуто, схвалено і впроваджено у практичну діяльність Громадської організації «Інноваційна кооперативна асоціація» в частині формування механізму сприятливого інституційного середовища для розвитку малого бізнесу, зокрема інтегративних структур із переробки, зберігання та збуту продукції, матеріально-технічного обслуговування господарської діяльності і виробництва органічних продуктів харчування.

Голова ГО
«Інноваційна кооперативна асоціація»

Т.Г.Камінська

КООПЕРАТИВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
ОБСЛУГОВУЮЧИХ КООПЕРАТИВІВ «ФАЙНІ ГАЗДИ»

Код ЄДРПОУ 41831768

46001, м. Тернопіль, вул. Києля Острозького, буд. 14, каб. 502

№ 14/05 від 15.05.2019 р.

«___» _____ 20__ р.

Спеціалізованій вченій раді
Тернопільського національного
економічного університету

Довідка

про впровадження результатів наукового дослідження
Костецького Ярослава Івановича за темою докторської дисертації
“Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України”

Кооперативне об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Файні Газди» засвідчує, що результати наукових досліджень Костецького Ярослава Івановича за темою «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, використані при розробці напрямів і механізмів підтримки розвитку малих організаційно-правових форм господарювання, котрі займаються виробництвом сільськогосподарської продукції.

На особливу увагу заслуговують науково-обґрунтовані автором методологічні засади із розроблення і реалізації стратегій та бізнес-планів розвитку селянських господарств і кооперативів, зокрема:

– напрями трансформації, інтеграції і кооперування особистих селянських господарств шляхом їх асоційованого членства, створюючи такі організаційно-правові форми, які найбільш повно враховуватимуть інтереси власників у новостворених виробничо-господарських структурах;

– визначення оптимального рівня концентрації виробництва, що забезпечить мінімальну собівартість одиниці продукції, при якому підприємство зможе функціонувати рентабельно і стане конкурентоспроможним.

Виконавчий директор
КО СОК «Файні газди»

ВЕЛИГАН І.Б.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ КОРМІВ ТА СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ПОДІЛЛЯ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКА ДЕРЖАВНА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА
ДОСЛІДНА СТАНЦІЯ**

вул. Тролейбусна, 12, м.Тернопіль, 46027
тел/факс (0352) 436144
e-mail: ternopilds@ukr.net

NATIONAL ACADEMY OF AGRARIAN
SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE OF FEED RESEARCH
AND AGRICULTURE OF PODILLYA

**TERNOPIL STATE
AGRICULTURAL
EXPERIMENTAL STATION**

12, Trolleybusna Str., Ternopil, 46027
tel/fax (0352) 436144
e-mail: ternopilds@ukr.net

№ 92 від 25 сервня 2018 р.
На № _____ від _____ 2018 р.

**Спеціалізованій вченій раді
Тернопільського національного
економічного університету**

Довідка

**про прийняття до впровадження результатів
дисертаційного дослідження Костецького Ярослава Івановича на тему:
«Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук**

Тернопільська державна сільськогосподарська дослідна станція Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН засвідчує, що результати наукового дослідження Костецького Ярослава Івановича, поданого на здобуття наукового ступеню доктора економічних наук, прийняті для використання у науковій роботі, зокрема при розробці економічних засад стратегічного розвитку аграрного сектору.

Наукові дослідження Я.І. Костецького спрямовані на вивчення впливу чинників на ефективність виробництва в аграрному секторі, що обумовлюють необхідність формування сучасного способу господарювання сільськогосподарських підприємств.

В процесі дослідження запропоновано власне бачення організаційно-економічного механізму забезпечення економічної і соціальної складової сталого розвитку аграрного сектору економіки України. Розроблені організаційно-економічні механізми, сформовані із поєднання двох складових частин – економічної та організаційної.

Директор

Вик. А.П.Сава
513160

Т.С.Ящук

ПРИВАТНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ОРЕНДНЕ ПІДПРИЄМСТВО "ІВАНІВСЬКЕ"»

48137 с. Іванівка Тербовлянський район. Тернопільська область. тел./факс. (03551) 47421; 47386
рах. 260021373333 АТ Райффайзен Банк Аваль МФО 308803 код ЄДРОПУ 00953668

« 10 » квітня 2018 року

вих. № 26-04/19

Спеціалізованій вченій раді по
захисту дисертаційних робіт
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
Костецького Ярослава Івановича за темою докторської дисертації
«Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України» у діяльність
ПП «ОП «Іванівське» (с. Іванівка Тербовлянського району
Тернопільської області)

Даною довідкою засвідчено, що результати дисертаційного дослідження Костецького Ярослава Івановича на тему: «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України», поданого на здобуття наукового ступеню доктора економічних наук, розглянуті, схвалені і рекомендовані до впровадження у практичну діяльність ПП «ОП «Іванівське».

Конкретну цінність щодо структурно-динамічних тенденцій розвитку аграрного виробництва у сільськогосподарських підприємствах та адаптацію цих підприємств до ринкових умов складають:

- пропозиції автора щодо ефективного розвитку різних організаційно-правових форм господарювання в умовах багатокладності аграрного сектору;
- рекомендації щодо розвитку в агропромисловому комплексі вертикальної кооперації на основі добровільного об'єднання фермерських та особистих господарств в обслуговуючі сервісні кооперативи, насамперед, із переробки, зберігання, збуту, матеріально-технічного забезпечення, виробничо-технічного і технологічного обслуговування виробництва;
- рекомендації дисертанта щодо відродження вітчизняного тваринництва, досягнення високої економічної ефективності виробництва тваринницької продукції, підвищення продуктивності тварин.

Директор

А.І. Білик

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46020; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

№ _____

« _____ » _____ 20__ р.

На № _____

ЗАТВЕРДЖЕНО

Першим проректор Тернопільського
національного економічного
університету, к. ф.-м. н., доцент
М. І. Шинкарик

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи на тему
«Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України»
Костецького Ярослава Івановича
в навчальний процес Тернопільського національного
економічного університету**

Довідка видана Костецькому Ярославу Івановичу про те, що основні результати його дисертаційного дослідження на тему «Новітня парадигма розвитку аграрного сектору України», представленого на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, впроваджені у навчальний процес Тернопільського національного економічного університету та використовуються при розробленні навчальних програм, методичного забезпечення та викладання дисциплін «Інституційне середовище оцінки землі та нерухомого майна», «Методологія оцінки землі та нерухомого майна», «Стратегія підприємства», «Управління інвестиціями», «Управління земельними ресурсами та об'єктами нерухомості», «Економіка інвестиційних проектів».

Довідка видана для представлення у спеціалізовану вчену раду Д 58.082.01 Тернопільського національного економічного університету.

Завідувач кафедру
обліку та економіко-правового
забезпечення агропромислового бізнесу,
д.е.н., професор

Р. Ф. Бруханський

Виконавець: Лисенко А. О.
Телефон: 47-50-50*12221

THEU

№ 126-25/2462 від 27.12.2018

КИЇВСЬКА РЕГІОНАЛЬНА СПІЛКА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

03022 м.Київ вул.Ломоносова, 18
rector@kkibp.edu.ua

тел./факс (044) 257-70-91
www.kkibp.edu.ua

№ 369 від 21.06.18

Довідка
про впровадження в навчальний процес
Київського кооперативного інституту бізнесу і права
результатів наукових досліджень Костецького Ярослава Івановича

Теоретико-методичні положення щодо розробки наукових основ аграрної політики та можливостей аграрного сектора економіки адаптуватися до сучасних викликів зовнішнього економічного середовища, а також рекомендації щодо удосконалення методичних підходів з обґрунтування стратегії і тактики аграрної політики, отримані за результатами наукових досліджень Костецького Ярослава Івановича, впроваджено у науковий процес Київського кооперативного інституту бізнесу і права при викладанні наступних дисциплін: «Економіка підприємства», «Організація виробництва», «Аналіз господарської діяльності», «Стратегічний аналіз».

Ректор

Проректор з навчальної та наукової роботи

Т.Г.Камінська

І.В.Охріменко